

О. М. Авраменко

УКРАЇНСЬКА ЛІТЕРАТУРА

7 клас

УДК 373.5:821.161.2.09+821.161.2.09](075.3)

ББК 83.34УКРя721

A21

За науковою редакцією чл.-кор. НАН України,
д-ра філол. наук, проф. *В. Г. Дончика*

*Рекомендовано Міністерством освіти і науки України
(лист МОН України № 1/11-2211 від 28.04.2007 р.)*

Видано за рахунок державних коштів. Продаж заборонено

УМОВНІ ПОЗНАЧЕННЯ:

**Відтворюємо
прочитане**

**Аналізуємо
художній
твір**

**Творчо
мислимо**

**Виконуємо
домашнє
завдання**

**Перевіряємо
себе**

Авраменко О. М.

A21 Українська література. Підруч. для 7-го кл. — К.: Грамота, 2007. — 296 с.: іл.

ISBN 978-966-349-071-7

ББК 83.34УКРя721

ISBN 978-966-349-071-7

© Авраменко О. М., 2007
© Грамота, 2007

ЗМІСТ

Художній твір як явище мистецтва	5
--	---

ІЗ ПІСЕННИХ СКАРБІВ

Суспільно-побутові пісні	8
Козацькі пісні	9
Ой на горі да жінці жнуть	9
Стоїть явір над водою...	10
Гомін, гомін по діброві	11
Чумацькі пісні	12
Теорія літератури. Пафос твору	13
Над річкою бережком	13
Ой у степу криниченька	13
Коломийки	16
Дозвілля молоді	17
Жартівливі коломийки	18

ПРО ДАЛЕКІ МИНУЛІ ЧАСИ

Іван Франко	22
Захар Беркут (Скорочено)	23
Теорія літератури. Сюжет. Історична повість	51
Тарас Шевченко	54
N. N. («Мені тринадцятий минало...»)	55
Теорія літератури. Контраст	57
Тополя	59
Теорія літератури. Балада	62
Мотив у художньому творі	63
Заповіт	64
Теорія літератури. Ідея художнього твору	65
Андрій Чайковський	68
За сестрою (Скорочено)	69
Теорія літератури. Героїко-романтична повість. Романтичний герой.	
Композиція художнього твору	94
Михайло Стельмах	96
Гуси-лебеді летять (Фрагменти)	97
Теорія літератури. Автобіографічний твір	103
Символ	117
Григорій Тютюнник	126
Климко	127
Теорія літератури. Художня деталь	167

ТИ ЗНАЄШІ, ЩО ТИ ЛЮДИНА?

Олекса Стороженко	170
Скарб	171
Теорія літератури. Засоби гумористичного зображення	176

Богдан Лепкий	178
Цвіт шастя	179
Мишка. <i>Казка для дітей: для малих і великих</i>	183
Ліна Костенко	186
Чайка на крижині	187
Крила	188
<i>Теорія літератури. Алегоричний образ</i>	190
Борис Харчук	192
Планетник	194
<i>Теорія літератури. Повість-притча</i>	221
<i>Характеристика образу героя</i>	222
Євген Гуцало	224
Сім'я дикої качки	224
Любов Пономаренко	230
Гер переможений	231
<i>Теорія літератури. Новела</i>	233

МИ – УКРАЇНЦІ

Василь Симоненко	236
Лебеді материнства	237
Ти знаєш, що ти – людина?	239
Гей, нові Колумби й Магеллани	239
Перехожий	241
<i>Теорія літератури. Ліричний герой</i>	242
Андрій Малишко	244
Пісня про рушник	245
Стежина	246
Приходять предки	247
Вогник	248
Анатолій Дімаров	250
Блакитна людина (<i>Скорочено</i>)	250
Василь Голобородько	282
З дитинства: дощ	283
<i>Теорія літератури. Вільний вірш</i>	283
Біла лелека: птах, що має чорний знак на білому (<i>Уривок</i>)	285
Наша мова	287
Ми йдемо	288
Леонід Кисельов	290
«Стати б хоч на менти лічені...»	291
«Земля така гаряча...»	291
Додому	292
Катерина	292
Короткий літературознавчий словник	294

ХУДОЖНІЙ ТВІР ЯК ЯВИЩЕ МИСТЕЦТВА

Шановний семикласнику! Ось ти й розгорнув нову книжку — підручник з української літератури, з яким працюватимеш протягом цього навчального року. Українську літературу як навчальний предмет ти вивчав у п'ятому й шостому класах, опановуватимеш її й до кінця навчання в школі, оскільки цей предмет є не тільки науковою, а й мистецькою дисципліною, адже художній твір — це явище мистецтва.

Чим відрізняється фотографія від картини, а опис історичних подій у підручнику від опису тих же подій у художньому літературному творі? Передусім, звичайно, способом зображення. Адже як у картині, так і в художньому літературному творі основну роль відіграють творча уява й фантазія митця, а фотографія й підручник — це, по суті, відображення нашої дійсності. Порівняй різне словесне зображення вітру й переконайся в цьому:

*Якщо не можна вітер змалювати,
прозорий вітер на ясному тлі, —
змалюй дуби, могутні і крилаті,
котрі од вітру гнутьсь до землі.*

Ліна Костенко

Відтворити на полотні рух потоку повітря (вітер) у горизонтальному напрямку можна за допомогою зображення нахиленої до землі розложистої крони дуба — багаторічного листяного дерева з міцною деревиною, який може жити століттями.

Текст вірша емоційно насичений і образний, адже це вірш Ліни Костенко, яка так проникливо сказала про поезію:

*Поезія — це завжди неповторність,
Якийсь безсмертний дотик до душі.*

Мистецький твір має **зміст** (явища життя, проблеми, картини, відображені автором, а це — сюжет, тема, проблематика, образи) і **художню форму** (спосіб розкриття змісту твору, який виявляється передусім у його будові, у мовно-виражальних засобах).

Мистецтво — це творче відображення дійсності в художніх образах. Справді, письменники не копіюють дійсність, а, осмисливши й доповнивши її за допомогою творчої уяви, словесно відображають у художніх образах. До речі, саме художній образ як специфічна форма відображення дійсності є спільним для всіх його видів.

У давнину мистецтво було безпосередньо пов'язане з процесом праці. Пісні й танці тих часів сприяли полегшенню праці людей. Потім воно відокремилось від їхньої виробничої діяльності, тобто пісні, танці, музика й живопис почали задовольняти лише естетичні потреби. Отже, виникли різні види

мистецтва, кожен з яких своєрідно відображав життя й забезпечував різноманітні естетичні потреби людей. Окрім декоративно-ужиткового мистецтва (художнього оздоблення предметів повсякденного користування) й архітектури, розвинулися художня література, живопис і графіка, скульптура, музика й хореографія, театр і кіно.

Які ж функції відіграє мистецтво в житті людини?

По-перше, прочитавши художній твір, а зокрема поезію, ти отримувеш емоційне задоволення. По суті, мистецький твір *прищеплює естетичний смак*.

По-друге, твори із цікавим сюжетом (пригадай хоча б пригоди Яви й Павлуші з повісті Всеволода Нестайка «Тореадори з Васюківки» чи оповідання Спиридона Черкасенка «Маленький горбань») учать нас, як слід поводитися в тій чи іншій ситуації, тобто *навчають жити*.

По-третє, художні твори мають *виховне значення*. А й справді, освічені люди в неоднакових життєвих обставинах часто вдаються до цитування рядків різних художніх творів. Саме в байках і притчах як сюжет, так і повчальна частина (мораль) викривають ті негативні риси людини й суспільства, з якими треба боротися.

Однією з важливих функцій художнього твору, зокрема літературного, є *розширення кругозору* читача: з книжок ми дізнаємося багато нового про людину й світ, про історію й культуру тощо.

Відомий український літературний критик Михайло Осадчий так сказав про роль мистецтва, зокрема про письменників: «Без них [справжніх письменників] нам було б сумно жити, нецікаво, світ знебарвів би, втратив би для нас сенс свого існування, ми, напевно, не вміли б любити, якби не письменники...»

1. Що таке *мистецтво*?
2. Які види мистецтва ти знаєш?
3. Назви імена відомих тобі митців.

4. Який вид мистецтва тобі найбільше до вподоби й чому?
5. У чому виявляється зміст і художня форма літературного твору?
6. Чим відрізняється дійсність, зображена в художньому творі, від реальної?
7. Які функції виконує мистецтво, зокрема художня література, у житті людини?
8. Доведи, що вірш Ліни Костенко «Якщо не можна вітер змалювати...» є мистецьким твором.
9. Що відмінного у фотографії й картині?
10. Чому, на твою думку, Ліна Костенко називає поезію «безсмертним дотиком до душі»?

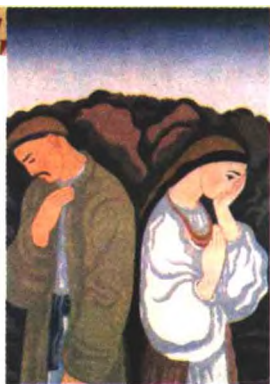

11. Подумай над словами Михайла Осадчого й скажи, як ти розумієш такі з них: «...ми, напевно, не вміли б любити, якби не письменники...»
12. Під час класної дискусії вислови свої міркування щодо функцій мистецтва, його місця в житті людини.

ІЗ ПІСЕННИХ СКАРБІВ

Ознайомившись із творами цього розділу, ти зрозумієш, чому відомий російський композитор П. Чайковський охарактеризував пісенну обдарованість нашого народу такими словами: «Є талановиті люди, а є й талановиті народи. Саме до них належить український». Козацькі й чумацькі пісні, коломийки — у них відображена і наша історія, і рідний край, і наш характер, і любов, і жарти, словом, уся палітра української душі...

СУСПІЛЬНО-ПОБУТОВІ ПІСНІ

«Пісні для України — все: і поезія, й історія, і батьківська могила.

Покажіть мені народ, у якого було б більше пісень. Наша Україна дзвенить піснями.

Виклад пісень... як жіночих, так і козацьких, майже завжди драматичний — ознака розвитку народного духу і діяльного, неспокійного життя, яким довго жив народ». Ці слова належать видатному письменникові Миколі Гоголю.

Справді, Україна здавна славиться своєю народнопісенною творчістю. Уяви собі, пісенний фонд нашого народу становить понад триста тисяч творів! Це — духовна скарбниця України. У 6 класі ти ознайомився з календарно-обрядовими та колисковими піснями.

Сьогодні ж розгорнемо сторінку **суспільно-побутових пісень**. Що ж це за пісні? Це *козацькі, кріпацькі, чумацькі, бурлацькі¹, рекрутські² та солдатські, наймитські й заробітчанські пісні*. Усі різновиди суспільно-побутових пісень об'єднує те, що в них відображені настрої народу, викликані різними явищами суспільного життя.

У суспільно-побутових піснях відтворене життя наших пращурів, яке через різні обставини примушувало їх заради миру, спокою й добробуту своїх родин покидати домівки та йти в козацькі походи, чумакувати, а то й не зі своєї волі відбувати солдатчину чи жити в кріпацтві.

Кріпацькі пісні відображають тяжке підневільне життя селян, протест проти приниження людської гідності й безправ'я. У *рекрутських* і *солдатських піснях* звучить туга за рідним краєм, домівкою, за родиною. У них висловлено протест проти панів, які насильно віддали в солдати українських хлопців-кріпаків. *Бурлацькі пісні* також сповнені тугою за батьківщиною, сім'єю; у них передано важку працю бурлаки й зневажливе ставлення хазяїна до нього:

Та ще бурлака не послався,
А хазяїн вже й проспався.
— Вставай, бурлако, за волами
З ремінними батогами;

Не вбувайся, не вмивайся,
Нема свитки — не вдягайся,
За волами поспішайся!

¹ *Бурлаки* (заст.) — це селяни, які, тікаючи від закріпачення, наймалися на тимчасові заробітки. Вони зазнавали поневірянь, терпіли голод і тяжку працю, проте були вільними.

² *Рекрут* (іст.) — солдат-новобранець.

До бурлацьких пісень тематично близькі *наймитські* й *заробітчанські*. У них також ідеться про долю наймита, якого хазяї зневажають, примушують після тяжкої роботи в полі ще й носити воду, пасти худобу, а буває, й віддають його в солдати замість свого сина.

Козацькі пісні

Пісні цього циклу найтісніше пов'язані з історією нашої країни. У них оспівано героїзм захисників рідної землі, їхню готовність пожертвувати родинним затишком і навіть життям ради її незалежності. Саме в козацьких піснях досягають емоційного зеніту мотиви прощання з родиною та героїчної загибелі козака. Надзвичайно романтично відтворено картину проводів Запорозького Війська у пісні «Ой на горі да женці жнуть». Перед очима постає уявна картина, навіяна піснею: хвилюються дозрілі хліба, женці жнуть пшеницю, а коли розігнули натовлені спини, помічають неподалік Військо Запорозьке; ось упізнаваний усіма ще молодий Дорошенко, а ось і бувалий Сагайдачний з його постійними супутниками — тютюном і люлькою...

У козацьких піснях передусім відображено емоції героя, а не самі вчинки (їх здебільшого відтворено в історичних піснях). Тужливий настрій самотнього, безталанного козака, його загибель тонко передано в пісні «Стоїть явір над водою».

ОЙ НА ГОРІ ДА ЖЕНЦІ ЖНУТЬ

Ой на горі да женці жнуть,
А попід горою,
Попід зеленою
Козаки йдуть.
А попереду Дорошенко
Веде своє Військо,
Веде Запорозьке
Хорошенько!

Посередині пан хорунжий,
Під ним кониченько,
Під ним вороненький
Сильне-дужий!
А позаду Сагайдачний,
Що проміняв жінку
На тютюн да люльку,
Необачний!

*Л. Денисенко.
Гетьман Дорошенко
веде своє Військо
Запорозьке*

«Гей, вернися, Сагайдачний,
Візьми свою жінку,
Оддай мою люльку,
Необачний!»
«Мені з жінкою не возиться;
А тютюн да люлька

Козаку в дорозі
Знадобиться!
Гей, хто в лісі, озовися!
Да викрешем огню,
Да потягнем люльки,
Не журися!»

СТОЇТЬ ЯВІР НАД ВОДОЮ, В ВОДУ ПОХИЛИВСЯ

Стоїть явір над водою, в воду похилився;
На козака пригодонька — козак зажурився.
Не хилися, явороньку, ще ж ти зелененький;
Не журися, козаченьку, ще ж ти молоденький!
Не рад явір хилитися, вода корінь мие!
Не рад козак журитися, так серденько ние!
Ой приїхав з України козак молоденький, —
Оріхове сіделечко, ще й кінь вороненький.
Ой поїхав на чужину та там і загинув,
Свою рідну Україну навіки покинув.
Звелів собі насипати високу могилу,
Звелів собі посадити червону калину:
— Будуть пташки прилітати, калиноньку їсти,
Будуть мені приносити з України вісті!

О. Мурашко. Похорон кошового

Розпач і біль матері емоційно передано в козацькій пісні «Гомін, гомін по діброві». Ця пісня побудована на діалозі матері, яка не хоче відпускати сина на вірну смерть, і сина, який намагається заспокоїти неньку. Спочатку слова матері видаються прокльонами, але це лише на перший погляд, насправді ж вона емоційними й зболеними словами застерігає сина, аби той передумав і не йшов у козацький похід. Зворушливою є остання частина пісні, де мати

виявляє усю свою лагідність до сина. Ця родинна сцена — ніжна, сповнена материнської надії, ласки: «Вернись, сину, додомоньку, / Змию, зчешу головоньку / Та постелю постеленьку».

ГОМІН, ГОМІН ПО ДІБРОВІ

Гомін, гомін по діброві,
Туман поле покриває,
Мати сина виряджає:
«Іди, синку, пріч од мене,
Нехай тебе турки уб'ють,
Нехай тебе огні спалять,
Нехай тебе звірі з'їдять,
Нехай тебе води втоплять».
«Мене, мати, турки знають,
Вони мене не займають,
Вони мені коня дадуть;
Мене, мати, огні знають, —
Як я іду — потухають;
Мене, мати, звірі знають, —

Як я іду — утікають;
Мене, мати, води знають, —
Як я іду — то втихають».
Гомін, гомін по діброві,
Туман поле покриває,
Мати сина завертає:
«Вернись, синку, додомоньку,
Змию, зчешу головоньку
Та постелю постеленьку».
«Змиють, мати, дрібні дощі,
А розчешуть густі терни;
В чистім полі травиченька —
То тож моя й постіленька».

1. Хто очолює Військо Запорозьке в пісні «Ой на горі да женці жнуть»: а) хорунжий; б) у творі про це не йдеться; в) Дорошенко; г) Сагайдачний?
2. Хто промовляє подані нижче слова в пісні «Ой на горі да женці жнуть»: Мені з жінкою не возиться;
А тютун да люлька
Козаку в дорозі
Знадобиться!
а) Дорошенко; б) хорунжий; в) Сагайдачний; г) ліричний герой?
3. Установи послідовність частин пісні «Стоїть явір над водою»: **1, 2, 3, 4.**

Ой приїхав з України козак молоденький, — Оріхове сіделечко, ще й кінь вороненький	
— Будуть пташки прилітати, калиноньку їсти, Будуть мені приносити з України вісті!	
Стоїть явір над водою, в воду похилився; На козака пригодонька — козак зажурився	
Ой поїхав на чужину та там і загинув, Свою рідну Україну навіки покинув	

4. На які цикли поділяються суспільно-побутові пісні? Що в них є спільного?
5. Що тобі відомо про Сагайдачного й Дорошенка? Яке до них ставлення у творця пісні «Ой на горі да женці жнуть»? З чого це видно?
6. З'ясуй лексичне значення слова *гомін* за тлумачним словником. У якому з двох значень його вжито в назві й тексті пісні «Гомін, гомін по діброві»? Поясни свій вибір.

7. Випиши в зошит пестливі слова з прочитаних козацьких пісень. Кого вони характеризують? Чому, на твою думку, народ вдається до використання слів із зменшувально-пестливими суфіксами на адресу дорослих (адже ними в побуті здебільшого наділяють малих дітей)?
8. Знайди й зачитай у пісні «Стоїть явір над водою» фрагмент, де зображено душевні переживання козака на тлі сумної природи.
9. Які образи в пісні «Стоїть явір над водою» є типовими для усної народної творчості? Як ти розумієш заповіт козака?
10. Уважно роздивися репродукцію картини Олександра Мурашка «Похорон кошового» й визнач, якому циклу суспільно-побутових пісень найбільше відповідає зображене на ній. Обґрунтуй свій вибір.

11. Якби тобі довелося покласти на музику слова пісень «Ой на горі да жінці жнуть» і «Стоїть явір над водою», то якими б вони були за ритмом, настроєм? Які музичні інструменти довелося б тобі використати? Чи суттєво відрізнявся б музичний супровід до цих пісень? Якщо так, то чому?
12. Підготувавшись до виразного читання за ролями пісні «Гомін, гомін по діброві», візьми участь у класному конкурсі на кращого читця.

1. Skorиставшись допомогою батьків, учителя історії, довідковою літературою чи мережею Інтернет, підготуй коротке усне повідомлення про добу Козаччини в історії України.
2. Вивчи напам'ять одну з козацьких пісень.

Запам'ятай

Показ одних явищ на тлі інших, зіставлення їх переважно за ознакою дії називається **художнім паралелізмом**. Цей художній засіб є типовим для творів усної народної творчості:

*Пливе човен води повен
Та накритий листом.
Не хвалися, дівчинонько,
Червоним намистом. (Народна пісня)*

Чумацькі пісні

Розквіт чумацтва в Україні припадає на XVIII — початок XIX ст., хоча воно відоме вже з XV ст. Чумаки торгували здебільшого сіллям та рибою, які привозили волами з берегів Азовського й Чорного морів та з Дону. Їхнє життя в дорозі, напади грабіжників, розлука з родиною відтворено в піснях цього циклу. У чумацьких піснях часто розповідається й про причини, які змушували селян повіритися:

*Ой тим же я чумакую,
Що так мені краще жити:
На панщину не ходити,
Подушного не платити.*

Не завжди надії чумака справджувалися: він повертався з далекого краю лише з батіжком у руках («Над річкою бережком»), а то й не повертався взагалі («Ой у степу криниченька»).

Пафос твору

Прочитавши козацькі пісні, ти, мабуть, зауважив, що вони сповнені натхнення й запальності. Особливо це помітно в пісні «Ой на горі да жінці жнуть». У ній звучать ноти оптимізму, завзяття, душевного піднесення, а це ознаки пафосу. **Пафос** (з грец. — почуття, пристрасть) — це натхнення, почуття ентузіазму, пристрасне переживання душевного піднесення, викликане певною ідеєю чи подією. У пафосі емоційне напруження й думка є одним цілим:

Звелів собі насипати високу могилу,
Звелів собі посадити червону калину:
— Будуть пташки прилітати, калиноньку їсти,
Будуть мені приносити з України вісті!
«Стоїть явір над водою»

Пафосна мова у творі — це мова, сповнена пристрасті, запальності, піднесення, особливого натхнення.

НАД РІЧКОЮ БЕРЕЖКОМ

Над річкою бережком
Ішов чумак з батіжком,
Гей-гей, з Дону додому.

За плечима торбина
Ще й латана свитина, —
Гей-гей, дочумакувавсь!

— Постій, чумак, постривай,
Шляху в людей розпитай,
Гей-гей, чи не заблудивсь?

— Мені шляху не питає:
Прямо степом мандрувать,
Гей-гей, долю доганять!

Пішла доля ярами,
Зеленими лугами,
Гей-гей, не вмів шанувать!

ОЙ У СТЕПУ КРИНИЧЕНЬКА

Ой у степу криниченька,
З неї вода протікає. (2)
Гей, там чумак сиві воли пасе
Та з криниці напуває.

Воли ревуть, води не п'ють,
Бо в Крим доріженьку чують. (2)
Ой Бог знає, та Бог і відає,
Де чумаченьки ночують.

Ой ночують чумаченьки
В чистім степу при долині, (2)
Розпустили сірі воли пасти
При зеленій муравині¹.

Умер, умер чумаченько
Та в неділеньку вранці, (2)
Поховали того чумаченька
У зеленому байраці².

Ой прилетіла сива зозуленька,
Та все «ку-ку» та «ку-ку». (2)
— Ой подай, чумаче, та подай, голубе,
Та хоч правую руку!

— Ой рад би я, моя мила,
Хоч обидві подати: (2)
Насипано та сирої землі,
Що не можу підняти.

¹ *Мураві́на, мурава́, морі́з* — густа молода трава.

² *Байра́к* — ліс у долині; порослий чагарником, лісом яр.

Зауваж

Про українську народну пісню написано багатьма видатними митцями. Прочитай і прокоментуй подані нижче висловлювання відомих людей про українські народні пісні.

Щасливі ви, що родились серед народу з багатою душею, — народу, який вміє так відчувати свої радощі і так чудово виливати свої думи, свої мрії, свої чуття заповітні. Хто має таку пісню, тому нічого жаяхатись за свою будучність. Його час не за горами. Вірите чи ні, що ні одного народу простих пісень я не люблю так, як вашого. Під їхню музику я душею спочиваю. Скільки в них краси і грації, скільки дужого, молодого почуття і сили!

Лев Толстой

Наша дума, наша пісня
Не вмере, не загине.
От де, люде, наша слава,
Слава України.

Тарас Шевченко

Українська пісня викликала завжди не тільки здивування, захоплення, а й буквально якесь релігійне схилення з боку найвибагливіших і найсуворіших критиків усього світу.

Олександр Кошиць

Пісня супроводжує українця від колиски до могили, бо не було значної події в житті народу, нема такого людського почуття, яке б не озвалось в українській пісні чи ніжністю струни, чи рокотанням грому. Український народ створив так багато пісень, що, якби кожного дня вивчати одну нову пісню, на вивчення всіх не вистачило б людського життя.

Михайло Стельмах

І. Айвазовський. Чумацька валка

Іван Айвазовський передусім відомий як видатний живописець-мариніст — художник, який малює морські краєвиди. Написав майже шість тисяч картин. Своєрідність творчості І. Айвазовського — у романтичному зображенні величі й краси морської стихії, відваги людей, що борються з морем. Саме йому художник присвятив свої найкращі твори.

1. Кому належать подані рядки про українські народні пісні: «Українська пісня викликала завжди не тільки здивування, захоплення, а й буквально якесь релігійне схиляння з боку найвибагливіших і найсуворіших критиків усього світу»: а) О. Кошицю; б) М. Гоголю; в) М. Стельмаху; г) Т. Шевченку?
2. Хто прилітатиме на могилу чумака в пісні «Ой у степу криниченька»: а) сокіл; б) зозуленька; в) голуб; г) соловейко?
3. Установи послідовність частин пісні «Над річкою бережком»: **1, 2, 3, 4.**

— Мені шляху не питать: Прямо степом мандрувать	
Над річкою бережком Ішов чумака з батіжком	
За плечима торбина Ще й латана свитина	
— Постій, чумака, постривай, Шляху в людей розпитай	

4. Що спільного, а що відмінного в козацьких і чумацьких піснях?
5. Що таке *пафос* твору? Чи пафосними є чумацькі пісні? Відповідь обґрунтуй.
6. Про що розповідають чумацькі пісні? Як перегукуються ці пісні з репродукцією картини Івана Айвазовського «Чумацька валка»?
7. Як ти розумієш останні три рядки пісні «Над річкою бережком»?
8. Яким настроєм сповнена пісня «Ой у степу криниченька»?
9. Як ти вважаєш, чому в пісні «Над річкою бережком» знаків оклику більше, ніж у пісні «Ой у степу криниченька»?
10. Яка із соціально-побутових пісень тобі найбільше сподобалася? Чим саме?

11. Намалюй словесний портрет чумака з пісні «Над річкою бережком».
12. Поміркуй над таким запитанням: «Чому всі народи світу, зокрема й українці, бережуть свої пісні, передаючи їх із покоління в покоління?» Вислови свої думки письмово (чотири-п'ять речень).

Визнач і випиши в зошит художні засоби з прочитаних суспільно-побутових пісень (по два-три приклади):

епітети: ...
пейзаж: ...
діалог: ...
персоніфікація: ...
порівняння: ...
пестливі слова: ...
повтори: ...

КОЛОМИЙКИ

«Коломийки — ніби розсипане намисто з перлів, що перекочуються з місця на місце й мерехтять, приваблюючи своїм блиском», — стверджував великий український письменник Іван Франко. Що ж це за жанр пісенної народної творчості, який порівнюють із коштовностями?

Коломийка — жанр української пісенної лірики, яка за ритмом і мелодією пов'язана з однойменним народним танцем. Це коротка, як правило, дворяркова пісня, кожен рядок якої складається з чотирнадцяти складів. Порівняно з іншими жанрами народних пісень коломийка простіша: вона дає декілька штрихів, за якими можна домислити розгорнуту картину, або ж цими штрихами й вичерпується зміст сказаного.

Коломийка може бути приспівкою до танцю або існувати незалежно від нього. Її виконують за мелодією усталеного типу. У коломийці поєднано пісню, міміку й танець. Це надає їй своєрідної театральності, динамічності й енергії. Коломийку виконують по-особливому: темп танцю під час її виконання постійно зростає. Кожен учасник коломийки співає тільки одну строфу, бо поєднати швидкий танець із співом нелегко. Будова пісні цього жанру продиктована ритмікою руху. Танець вимагає синхронного виконання, тому танцюристів треба на ходу пригадати чи зімпровізувати (додумати, а то й вигадати) текст, дбаючи передусім про те, аби він увійшов у ритм і темп танцю.

Коломийки поширені здебільшого в західних областях України, проте їх люблять слухати в усіх регіонах.

Побутує версія, що слово *коломийка* походить від назви міста Коломиї — культурного осередку Гуцульщини. Ці пісні виникли ще в XV–XVI ст., а набули поширення на початку XIX ст.

Своєрідним є розмір коломийкового вірша: $(4 + 4 + 6) \times 2$, отже, рядок має чотирнадцять складів.

Кожен склад у рядку позначимо горизонтальною рисою. Схематично рядок буде зображено так:

А я казав / пане-брате /, що то зоря ясна,
— — — — (4) — — — — (4) — — — — — (6)

А то моя / дівчинонька / коровицю пасла.
— — — — (4) — — — — (4) — — — — — (6)

Така віршова будова називається *коломийковим віршем*. Зверни увагу на те, що, виконуючи коломийки, іноді неправильно наголошують слова, проте в таких випадках «порушують» норму наголошення з метою римування.

Часто певна тема об'єднує низку коломийок, утворюючи «в'язанку» («віночок»).

За змістом коломийки поділяють на такі основні цикли: *дозвілля молоді; залицяння, думки про одруження; родинне життя; жартівливі коломийки; сучасні коломийки*.

У коломийках лунає жартівливий, життєствердний пафос. Мабуть, через це їх не забувають, а передають із покоління в покоління. Отож прочитай коломийки із циклів «дозвілля молоді» та «жартівливі» й переконайся в цьому.

Дозвілля молоді

Зрубав хлопець калиноньку та зробив сопілку,
Її голос калиновий причарував дівку.

Ой ніхто так не грає, як Іван, весело,
Іванкову сопілочку чути на все село.

Сопілочко калинова, мала та тоненька.
Чую тебе з полонини, така-сь голосненька.

Сопілочка калинова, ясенове денце,
Не сопілка тото грає, а любкове серце.

Ой де тота сопілочка, де тота, де тота,
Що ми зночі пищалала коло мого рота?

В сопілочку калинову або із явора
Заграєш ми, мій миленький, коли буду хвора.

Ой бодай ся розколола сопілочка тота,
Що так сумно сопілкала коло мого плота.

Ой бодай ся розколола сопілка верчена,
Через тоту сопілочку ходжу засмучена.

Ой заграю у сопілку та півкну в листочок,
Вчує любка, зрозуміє: йде її любочок.

Ой заграю у сопілку, заграю, заграю,
Вчує мене моя любка, що живе на плаю.

Сопілочка калинова з шістьма воронками
Тверду любов ізчинила, любку, межи нами.

Сопілочка калинова, з черешні обручки,
Ой у любка до сопілки золотенькі ручки!

Жартівливі коломийки

Ой смійтеся, дівчаточка, та й ви, молодиці,
Посіяв я файку¹ жита, а цибух² пшениці.

На причіпку молотив, у запічку віяв,
Під припічком наорав, пшениці насіяв.

Ой Іван-подолян ходив з посторонком³,
Вперезався комишем, підпирався ворком⁴.

Тримав став на печі, черпав воду саком,
Ловив рибу грабельками, стріляв птахи маком.

Ой ішов я з вечорниць та попід городи,
Замотався в гарбузи та й наробив шкоди.

Як зачали старі баби кочергами гнати,
То я мусив гачі⁵ дерти, гарбузи латати.

Утікав я од Параски через перелазки,
Якась біда ударила по штанах три разки.

А я кричу: — Гвалту, люди, чого біда хоче? —
А по мені четвертий раз: — Не ходи поночі!

Як ішов я через село, курка мене вздріла,
Якби не та паличенька, була б мене з'їла.

Закувала зозулиця та й сіла на ганок,
Ішов Іван від Марії, загубив топанок⁶.

Я гадала, що то сито, а то обичайка⁷,
Я гадала, що то хлопець, а то величайка⁸.

Ой скрипочка би не грала, якби не той смичок,
Не була би жінка бита, якби не язичок.

Та журюся, хлоп молодий, що ми жона схудне:
Доки зварить дещо їсти, то уже полудне.

Ой нікому так не добре, як мені самому:
Чужі жони їдять сіно, а моя солому.

¹ *Файка* (діал.) — люлька.

² *Цибух* — порожнистий стержень люльки.

³ *Посторбнок* — мотузка, тасьма.

⁴ *Ворок* (діал.) — мішок.

⁵ *Гачі* (діал.) — штани.

⁶ *Топанки* (діал.) — черевички.

⁷ *Обичайка* — обід сита, решета, бубна.

⁸ *Величайко* — хвалько.

Ой Юрику молоденький, щось в коморі шкребче,
Біжи, біжи виганяти — кіт молоко хлебче.

Ой мала я миленького, ой мала я, мала,
Поставила на ворота, та й ворона вкрала.

Ой мала я хлопця, ой хлопця Андруха,
Посадила над водою, та й украла муха.

У зеленій полонині паса баран чорний,
Не такий ти, хлопче, гарний, як дуже говорний.

Роботящий легінище, нема що казати:
До півночі за дівками, до полудня — спати.

Егей, файна дівка, файна, шкода, що лінива:
Штири днини горшки мокли, а п'ятої мила.

Когут піє, когут піє, а курка кокоче,
Стара мама блюда мие, бо дочка не хоче.

Є у мене файний легінь, ім'я йому Митер,
Лінується до ня прийти один кілометр.

Такий у ня, мамко, любко, що вміє гуляти,
А не вміє коло плота кілок затесати.

Ой Олена прибілена красно ся вбувала,
Коровиці не доїла — хвоста ся бояла.

Та чотири легіники сіно обертали,
Миша в сіні шелеснула — вони повтікали.

Ой скажіте, добрі люди, чим Андрій хворіє:
На роботі — замерзає, коло миски — пріє.

Коломийки заспіваймо, хай почують всюди,
Най з ледаря і п'яниці посміються люди.

*М. Романишин.
Гуцульський танець
(Фрагмент)*

1. Чому в коломийках про дозвілля молода дівчина хоче, щоб сопілочка розкололася: а) бо її чути на все село; б) бо «не сопілка того грає, а любкове серце»; в) бо сопілка сумно грала й вона (дівчина) тепер ходить засмучена; г) бо дівчина не любить сопілчиної музики?
2. Установи відповідність між героями жартівливих коломийок та їхніми характеристиками: **А.** Іван-подолян; **Б.** Юрик; **В.** Митер; **Г.** Андруха; **Ґ.** Хлопець, ім'я якого не згадане.

Поставила на ворота, та й ворона вкрала	
Лінується до ня прийти один кілометр	
Ловив рибу грабельками, стріляв птахи маком	
Посадила над водою, та й украла муха	

3. Від кого втівав через перелази герой жартівливих коломийок, якого «якась біда ударила по штанах три разки»: а) від Марії; б) імені не згадано; в) від Олени; г) від Параски?

4. Чим коломийка відрізняється від інших жанрів народних пісень? Поясни, як ти розумієш слова Івана Франка, подані на початку статті «Коломийки».
5. У чому полягає своєрідність будови коломийок?
6. Як виконують коломийки?
7. Про що розповідають прочитані тобою коломийки? Чи хвилюють порушені в них проблеми сучасну молодь?
8. Випиши з тексту коломийок слова, які передають реалії (об'єкти природи, предмети побуту, речі, що оточують людину) західноукраїнських областей. Яку роль ці слова відіграють?
9. Випиши з коломийок діалектизми (п'ять-сім прикладів) і добери до них літературні відповідники. Як ти вважаєш, що станеться з коломийкою, якщо діалектизми в ній замінити літературними відповідниками? Яку роль ці слова відіграють у художньому тексті, зокрема в коломийках?
10. Пригадай, що таке *пафос художнього твору*. Уважно перечитай коломийки й з'ясуй, у чому проявляється їхній пафос. Відповідь обґрунтуй.

11. Проведи наукове дослідження: 1) знайди й випиши засоби художньої виразності з поданих у підручнику коломийок; 2) з'ясуй, які з них є типовими для цього жанру народних пісень; 3) сформулюй висновок.
12. Підготуйся до виразного читання коломийок у своїй групі (три-чотири учні) й візьми участь у класному конкурсі: «Коломийки — перли розсипаного намиста».

Вивчи одну із коломийкових «в'язанок» напам'ять.

- Я знаю, що таке суспільно-побутові пісні та на які цикли вони поділяються.
- Я знаю, що таке коломийка, яка її будова.
- Я розумію пафос козацьких і чумацьких пісень.
- Я прочитав висловлювання відомих людей про українські пісні та можу їх прокоментувати.
- Я вмію виразно й вдумливо читати тексти суспільно-побутових пісень і коломийок.
- Я можу проаналізувати зміст та образи пісень і коломийок.
- Я знаю, що таке художній паралелізм.
- Я знаю та вмію визначати художні засоби народних пісень і коломийок.

ПРО ДАЛЕКІ МИНУЛІ ЧАСИ

У цьому розділі ти прочитаєш повість І. Франка «Захар Беркут» про героїчну боротьбу русичів проти монгольських нападників. Ознайомишся з баладою Т. Шевченка «Тополя» про красу і вірність кохання; з повістями А. Чайковського «За сестрою», М. Стельмаха «Гуси-лебеді летять», Гр. Тютюнника «Климко», у яких головними героями є твої однолітки. Із цих та інших творів ти дізнаєшся ще багато-багато цікавого...

**ІВАН
ФРАНКО**
(1856–1916)

*Український поет, прозаїк,
літературний критик, фольклорист, драматург, публіцист.
Найвідоміші твори: поетичні збірки «З вершин і низин», «Зів'яле листя»,
поема «Мойсей», повість «Захар Беркут», драма «Украдене щастя»*

Іван Якович Франко народився на Галичині 27 серпня 1856 р. в родині коваля. Змалку майбутній письменник виявляв неабияку допитливість, тому батьки намагалися влаштувати сина до найкращої школи. Він навчався в Дрогобицькій гімназії. Був дуже здібним учнем, бо мав надзвичайну пам'ять, про що засвідчують відомості з його автобіографічного листа: «Шевченка я вивчив майже всього напам'ять (а пам'ять у мене була така, що лекцію з історії, котру вчитель цілу годину читав, я міг опісля продиктувати товаришам майже слово в слово!)». Під час навчання в гімназії І. Франко захопився збиранням книжок. За обсягом його бібліотека нараховувала їх майже 500.

Іван рано залишився сиротою: батько помер, коли хлопчикові було одинадцять років, а шістнадцятирічним утратив матір.

Закінчивши гімназію, він вступив до Львівського університету. Його власний творчий доробок на той час становив: збірку віршів, поеми — одна написана німецькою, інша польською мовами, переклади давньогрецьких творів, давньоруського «Слова про Ігорів похід» і декілька глав Біблії. До речі, це неповний перелік надбань юнака.

Ти тільки уяви собі, усе це Франко створив у дев'ятнадцятирічному віці!

Майбутній письменник навчався у Львівському університеті, а потім у Чернівецькому, де й здобув вищу освіту. Згодом захистив дисертацію у Віденському університеті (Австрія), діставши науковий ступінь доктора філософії.

«З вершин і низин» — перша збірка поета, у якій Іван Франко постає революціонером, а вірш «Каменярі», що сповнений прагнень митця розбити скелю, яка заступила шлях до нового, вільного життя українців, дав йому друге ім'я — Каменяр. До найвищих поетичних надбань Каменяра належить і збірка інтимної лірики «Зів'яле листя». А казки «Абу-Касимові капці», «Лис Микита» — це твори, за якими навчалося не одне покоління українців.

Сучасники називали Івана Франка «академією в одній особі», відзначаючи, зокрема, вільне володіння чотирнадцятьма мовами. На початку ХХ ст. його обирають членом Чеського наукового товариства; Харківський університет

присвоює йому ступінь доктора словесності, а Російська академія присуджує премію за працю «Студії над українською народною піснею».

Результатом діяльності Івана Франка як письменника, ученого, публіциста, критика, перекладача та громадського діяча є понад п'ять тисяч праць. Випущений у світ п'ятдесятитомник — це лише третина створеного українським генієм.

Помер письменник у Львові, похований на Личаківському кладовищі. На могилі встановлено скульптуру Каменяра, який невтомно б'є молотом скелю...

Сьогодні ти почнеш подорож Карпатами XIII ст., занурившись у читання повісті Івана Франка «Захар Беркут». Це захоплива історія з динамічними подіями й цікавими героями.

Зауваж

Іван Франко підписував твори власним прізвищем, псевдонімами та криптонімами (мав їх близько ста). Найчастіше використовував такі: Джеджалик, Руслан, Мирон, Микита, Молодченко, Тага, Живий, Не-Давид, Кремінь.

До речі...

Іван Франко писав твори не лише українською, а й польською, німецькою та іншими мовами.

ЗАХАР БЕРКУТ

ОБРАЗ ГРОМАДСЬКОГО ЖИТТЯ КАРПАТСЬКОЇ РУСІ В XIII ВІЦІ

(Скорочено)

Дела давно минувших дней,
Преданья старины глубокой...
А. С. Пушкин

Події, зображені в повісті, відбуваються в старовинному руському селі Тухля, яке розташоване в долині Карпатських гір і оточене стрімкими скелями. Тухольці об'єдналися в трудову громаду, на чолі якої стояв Захар Беркут — найстаріший і наймудріший чоловік. Мешканці села мали рівні права, почувалися в цьому краю вільними й незалежними. Проте спокій був порушений, коли на Тухольщину прийшов боярин Тугар Вовк, який прагнув заволодіти цим краєм, заручившись підтримкою князя Данила — «володаря всіх земель, усіх осель і міст від Сяну аж до Дніпра, від Карпат аж до устя Бугу». Одноголосно громада ухвалює вигнати боярина з Тухольщини.

Саме в цей час, грабуючи Руську землю, монголи підступали до Карпат. Розлючений і ображений, сповнений помсти, Тугар Вовк пристає до монголів з обіцянкою провести їх через гори. Разом із Тугаром до монгольського табору потрапляє його дочка Мирослава, яка, на відміну від батька, глибоко поважає тухольців та ще й щиро закохана в наймолодшого Захарового сина Максима.

У першому бою з монголами недалеко від села полягло немало тухольців, а Максима взято в полон...

Дивний сон снився Захарові Беркутові. Здавалось йому, немов нині їхнє дорічне свято «Сторожа», і вся громада зібрана довкола каменя при вході тухольської тіснини¹: дівчата з вінками, молодці з музикою, всі в празничних чистих строях². Оце він, найстарший віком у громаді, перший наближається до святого каменя і починає молитися до нього. Якись таємничі, тривожні, болючі чуття опановують його серце під час молитви; щось щемить у нього в глибині душі — і сам він не знає, що такого. Він молиться гаряче, по двох-трьох словах звичайної молитви він відступає від стародавніх, звичаєм ustalених зворотів; якась нова, гарячіша, пориваюча молитва плине з його уст; уся громада, потрясена нею, паде ниць на землю, і сам він робить те саме. Але слова не перестають плисти, темно робиться кругом, чорні хмари покривають небо, громи починають бити, блискавиці палахкотять і облітають увесь небо-звід осліплюючим огнем, земля здригається — і разом, звільна перехилиючись, святий камінь рушається з місця і з страшним лускотом валиться на нього.

«Що се може значити? — питав сам себе Захар, роздумуючи над своїм сном. — Щастя чи нещастя? Радість чи горе?» Але він сам не міг знайти відповіді на те питання, тільки сон сей лишив по собі якесь важке прочуття, якусь хмару суму на Захаровім чолі.

Швидко справдилось це прочуття! Саме пополудні настигли страшні, несподівані вісті до Тухлі. Пастухи із сусідньої полонини прибігли без духу до села, голосячи, що бачили якусь бійку коло боярського дому, якусь громаду незвісних чорних людей і чули незрозумілі, роздираючі крики. Майже вся тухольська молодіж, уоружившись у що хто міг, побігла на місце бою, але зупинилась оподалік, побачивши кроваве і трупами вкрите побоєвище, а боярський дім оточений хмарою монголів. Не було сумніву, всі молодці, вислані для збурення боярського дому, погибли в нерівній боротьбі з тими наїзниками. Не знаючи, що діяти, тухольська молодіж вернула до села, розносячи всюди страшну вість. Почувши її, затремтів старий Захар, і гірка сльоза покотилася по його старім лиці.

— От і сповнився мій сон! — прошептав він. — В обороні свого села поляг мій Максим. Так воно й треба. Раз умирати кожному, але славно вмирати — се не кожному лучається. Не сумувати мені за ним, а радуватись його долею.

Так потішав себе старий Захар, але серце його скиміло глибоко: надто сильно, всією силою своєї душі він любив свого наймолодшого сина. Але швидко він скріпився духом. Громада кликала його, потребувала його ради. Купами тислися люди, старі й молоді, за село, до тухольської тіснини, за котрою так близько стояв страшний їхній ворог. Перший раз, відколи засіла Тухля, рада громадська збиралася нині без звичайних обрядів, без знамена, серед брязку топорів і кіс, серед напівтривожного, напіввойовничого гамору. Без порядку мішалися старці з молодцями, оружні з безоружними, ба навіть жінки снували сюди й туди поміж громадою, допитуючись вістей про ворога або голосно оплакуючи своїх погиблих синів.

¹ *Тіснина* — вузький прохід між горами, скелями, стрімчаками.

² *Стрій* (розм.) — те, у що наряджаються, вбираються; наряд.

— Що діяти? Що починати? Як боронитися? — гуло в народі. Одна думка переважала всі інші: вийти громадою перед тіснину і боронитися від монголів до ostatньої краплі крові. Особливо молодіж наставляла на те.

— Ми хочемо згинутися, як наші брати погинули в обороні свого краю! — кричали вони. — Тільки по наших трунах увійдуть вороги в тухольську долину!

— У тіснині поробити засіки¹ і з них разити монголів! — радили старші.

Далі, коли гамір трохи втишився, заговорив Захар Беркут.

— Хоч то воєнне діло — не моє діло і не мені, старому, радити про те, до чого не можу приложити своїх рук, — але все-таки я думав би, що невелика наша заслуга буде, коли відіб'ємо монголів, особливо зваживши, що се нам не так-то й трудно зробити. Сини наші погибли з їхніх рук, кров їхня обагрила нашу землю і кличе нас до пімсти. Чи пімстимося ми на ворогах наших, на нищителях нашого краю, коли відіб'ємо їх від свого села? Ні, а тільки, відбити від нашого села, вони з подвійною лютістю кинуться на інші села. Не відбити, але розбити їх — се повинна бути наша мета!

Громада з увагою слухала слів свого бесідника, і молодіж, податлива на все нове та несподіване, готова вже була пристати на ту раду, хоч і не знала, як можна її виконати. Але многи голоси старців обізвалися против неї.

— Не в гнів тобі будь сказано, батьку Захаре, — заговорив один громадянин, — але твоя рада хоч мудра і велику обіцяє славу, та неможлива для нас. Слабі наші сили, а монгольська сила велика. Ще не наспіла поміч від інших верховинських і загірських громад, а хоч і наспіє, то таки нашої сили не вистарчить навіть на те, щоб окружити монголів, не то вже, щоб побороти їх в одвертій битві. А без того як ми розіб'ємо їх? Ні, ні! Замала наша сила! Щастя наше, коли здужаємо відбити їх від свого села і відвернути від шляху; розбити їх ми не маймо й надії!

Бачучи всю основність тих закидів, Захар Беркут, хоч з болем серця, готов був покинути свою молодечо-гарячу думку, коли втім дві несподівані події значно піднесли настрої тухольської громади і змінили цілу її постанову.

Долі селом вулицею надійшли одна за другою при звуках труб та дерев'яних трембіт аж три громади уоруженої молодіжі. Кожда громада несла наперед себе боеву хоругву²; охочі, смілі їхні пісні лунали далеко по горах. Се йшла приобіцяна тухольцям поміч верховинських і загірних громад. Хлоп³ у хлопа, мов росли явори, стали всі три відділи довгими рядами перед зібраною громадою і склонили хоругви на знак привітання. Любо було глядіти на ті здорові, рум'яні лиця, розігріті мужньою відвагою і гордим почуттям того, що їм прийдеться заступати своїми грудьми все, що найдорожче в них на світі, що на їхнє оружжя вложено велике діло. Радісний, громовий крик усіх тухольців стрітив їхній прихід; тільки матері, що саме сьогодні втратили своїх синів, заридали на вид того найкращого цвіту народного, котрий завтра, може, так само поляже, скошений і потоптаний, як полягли нині їхні ясні соколи. Заскиміло серце і в старого Захара Беркута, коли поглянув на тих молодців і подумав собі: «Як то пишно визначувався би серед них його Максим. Та ні, годі! Мертвого не вернеш, а живий живе, гадає...»

¹ Засіка — штучна перешкода зі зрубаних дерев для захисту від нападу ворога.

² Хоругва, корогва (заст.) — прапор.

³ Хлоп (діал.) — чоловік, мужчина, хлопець.

Ще не стихла радість із приходу тих пожаданих помічників, ще громада не мала часу приступити до дальшої наради, коли втім з протилежного боку, з лісової прогалини, що була над тухольською тісніною, показався новий і зовсім уже несподіваний гість. На спіненім коні, пообдиранім гіллям та колючками, припавши до його шиї, щоб швидше й безпечніше їхати по лісі, не зачіпаючись о галуззя, їхала, що кінь доскочить, якась людина. Хто се такий був — здалека годі було вгадати. На ній був овечий монгольський кожух, обернений пелехами¹ наверх, а на голові гарний бобровий ковпак. Молодці прийняли приїжджу людину за монгольського висланця і виступили проти неї з луками. Але, виїхавши з лісу та наблизившись над стрімкий обрив, по котрім треба було лазити в тухольську долину, мнимий монгол зліз із коня, скинув із себе кожух, і, всім на диво, показалася жінчина в білім полотнянім, шовком перетиканім плащі, з луком за плечима і з блискучим топірцем за поясом.

— Мирослава, дочка нашого боярина! — закричали тухольські молодці, не можучи відвести очей від прегарної, смілої дівчини. Та вона, очевидно, й не дивилася на них, але, лишивши свого коня там, де з нього злізла, живо почала озиратися за стежкою, куди можна би спуститися в долину. Швидко її бистрі очі відкрили таку стежку, майже зовсім укриту серед широкого, чепіргатого листа папороті та колючих ожин. Певним кроком, мов відроду до того привикла, зійшла стежкою в долину і наблизилася до громади.

— Здорові були, чесна громадо, — сказала вона, злегка паленіючи. — Я спішила звістити вас, що монголи надходять, перед вечером будуть тут, то щоб ви приготувилися, як їх прийняти.

— Ми знали се, — загули голоси з громади, — се нам не новина.

Голоси були різкі, неприязні дочці поганого боярина, через котрого стільки молодців погубило. Але вона не образилася тою різкістю, хоч, очевидно, почула її.

— Тим ліпше для мене, що ви вже приготовані, — сказала вона. — А тепер прошу вказати мені, де тут Захар Беркут.

— Ось я, дівчино, — сказав старий Захар, наближаючись. Мирослава довго, з увагою і пошаною гляділа на нього.

¹ Пелех (розм.) — внутрішня вовняна частина кожуха; жмут, пасмо волосся, вовни, трави.

— Позволь, чесний батьку, — заговорила вона тремтячим із внутрішнього зворушення голосом, — сказати поперед усього, що син твій живий і здоров.

— Мій син! — скрикнув Захар. — Здоров і живий! О Боже! Де ж він? Що з ним діється?

— Не лякайся, батьку, тої вісти, котру скажу тобі. Твій син у монгольській неволі.

— У неволі? — скрикнув, мов громом прошиблений, Захар. — Ні, то не може бути! Мій син радше дасть на кусні порубати себе, аніж узяти себе в неволю. Се не може бути! Ти хочеш налякати мене, недобра дівчино!

— Ні, батьку, я не лякаю тебе, воно справді так. Я ж тепер просто з монгольського табору, бачила його, говорила з ним. Силою і підступом узяли його, закували в залізні пута. Хоч без рани, а весь облитий був кров'ю ворогів. Ні, батьку, твій син не подав ім'я твоє в неславу.

— І що ж він говорив тобі?

— Казав мені йти до тебе, батьку, потішити тебе в твоїй самоті й тузі, стати тобі за дочку, за дитину, бо я, батьку (тут голос її ще дужче затремтів), я... сирота, я не маю вітця!

— Не маєш вітця? Невже ж Тугар Вовк погіб?

— Ні, Тугар Вовк живий, але Тугар Вовк перестав бути моїм батьком, відколи... зрадив... свій край і пристав... у службу монголів.

— Сього можна було й надіятись, — відповів понуро Захар.

— Тепер я не можу вважати його батьком, бо не хочу зраджувати свого краю. Батьку, будь ти моїм вітцем! Прийми мене за дитину! Нещасний син твій просить у тебе сього моїми устами.

— Мій син! Мій нещасний син! — стогнав Захар Беркут, не підводячи очей на Мирославу. — Хто мене потішить по його страті?

— Не бійся, батьку, може, він іще не страчений, може, нам удасться видобути його на волю. Слухай лише, що наказував мені Максим!

— Говори, говори! — сказав Захар, поглядаючи знов на неї.

— Він радив тухольській громаді не спиняти монголів перед тісніною, а випустити їх у кітловину. Тут можна їх обступити і вирубати до остатнього, а коли ні, то виморити голодом. Треба тільки поробити засіки у вивозі¹ при водопаді й повиносити з села все добро громадське, все збіжжя, весь хліб, усю худобу, а потім замкнути їх тут зо всіх боків. «Тут, — казав Максим, — побідите їх або ніде інде!» Так радив Максим.

Уся громада з напруженою увагою слухала Мирославиної бесіди. Глибока мовчанка залягла над усіма, коли стихли її слова. Тільки Захар гордо й радісно випростувався, а далі з простертими раменами наблизився до Мирослави.

— Доню моя! — сказав він. — Тепер я бачу, що ти варта бути дочкою Захара Беркута! Се правдиві слова мого сина, — з них віє його смілий дух! Тими словами ти здобула моє батьківське серце! Тепер я легше віджалую сина, коли небо післало мені замість нього таку доньку!

Голосно ридаючи, кинулася Мирослава в його обійми.

— Ні, батьку, не говори так, — сказала вона. — Син твій не буде страчений, — він повернеться тобі назад. Він іще нині вечір буде тут разом з ордою, і коли Бог допоможе нам розбити її, то чей² ми й його освободимо.

¹ Вивіз — видовбане в скелі місце виходу.

² Чей (діал.) — може, може-таки.

У тій хвилі в тіснині дався чути крик тухольських вартових: «Монголи! Монголи!» — і вслід за тим прибігли вартові, голосячи, що монголи в незліченній силі показалися в долині над Опором. Тут приходилося рішатися живо, що діяти, як боронитися? Захар Беркут ще раз обстав за тим, аби впустити монголів в тухольську кітловину і тут, обскочивши їх, вирізати або виморити всіх до ноги.

Тепер уже не піднімалися голоси, противні тій раді, — і швидко громада рішилася. Усі кинулися до своїх хат, аби хоронити своє добро в лісі. Сторонські молодці щодуху рушили на горішній бік долини, до водопаду, щоб поробити засіки у вивозі і не дати туди монголам пройти. Страшний розрух зробився в селі. Крик, розкази й запитання, рик волів і скрип дерев'яних двоколісних теліг лунали з усіх усюдів, глушили слух і котилися по горах. Сумно прощали тухольці свої хати, й подвір'я, й огороди, та засіяні ниви, котрі нині ще мала зруйнувати і столочити страшна монгольська повинь. Матері несли своїх заплаканих дітей, батьки гнали худобу, везли на возах домашній спряток, мішки з хлібом і одежею. Курява стояла над селом; тільки потік сріблистою водою шумів собі, як звичайно, і старий величезний Сторож при вході в тухольську тіснину стояв понуро, опущений, сумовитий, немов жаліючи своїх дітей, що покидали оцю гарну долину, немов нахиляючись у сторону тіснини, щоб своїм величезним, кам'яним тілом заставити їм дорогу. Засумувалась і стара липа на копнім майдані за селом, а ревучий водопад, переливаючись у кармазинових променях заходового сонця, непорушним, кровавим стовпом стояв над опустілою тухольською кітловиною. (...)

Але живо вид змінився. Мов через прірву в тамі¹ валиться осіння повинь, так почали в кітловину валитися чорні почвари зі страшенним криком. Ряди тислися за рядами, без кінця і впи́ну; мов вода під водопадом, так вони зупинялися, вийшовши з тісного гирла, формувалися в довжезні ряди, посувалися звільна, без опору, заливаючи пусту рівнину. Передом, дорогою, їхав на білім коні страшний велетень, Бурунда-бегадир, а обік нього другий, менший їздець — Тугар Вовк.

Звільна їхали вони наперед, немов шохвилі ждали нападу з села. Але нападу не було, село лежало мов після чуми. Зі страшним криком кинулися перші ряди монголів на хати, щоб, по своєму звичаю, різати, грабувати, — але різати не було кого, хати були пусті. З лютим криком кидалися монголи від хати до хати, виваляючи двері, руйнуючи плоти й ворота, розбиваючи діжки і плетінки, розвалюючи печі. Але вся їхня лютість була даремна, — у селі ніхто не показувався.

— Прокляті пси! — говорив Бурунда до Тугара Вовка. — Зачули нас, поховалися!

— Чи заночуємо тут, бегадире? — спитав Тугар Вовк, не відповідаючи на замітку бегадиря.

— Поки не зустрінемося з тими псами, поти не можемо ночувати, — відмовив Бурунда. — Веди нас до виходу з сеї ями! Треба забезпечити собі вихід!

— Вихід безпечний, — успокоював Тугар Вовк, хоч і самому якось ніяково було бачити, що всі тухольці так чисто винеслися з села. І хоч успокоював бегадиря, то все-таки просив його крикнути на військо, щоб покинуло шукати добичі й спішило до виходу. Неохітно пішли перші ряди монгольської орди, коли тим часом задні все ще тислися через тіснину, чимраз густіше заливаючи кітловину.

¹ Тамі — гребля, загата.

Ось уже чільний відряд вийшов із села і спішив до вивозу, викуваного в скалі. З долини нічого не видно було у вивозі, і безпечно підійшли монголи аж під стрімку кам'яну стіну, в котрій прокований був вивіз. Коли втім разом зверха стіни посипалося величезне каміння на монголів, калічаючи та розбиваючи їх. Зойк напасників, ранених і повалених на землю, вдарив під небо. Закрякала хижа птиця над своїми жертвами. Уже напасники почали подаватися взад і вбоки, коли втім Бурунда і Тугар Вовк з голими мечами кинулись їм навперейми.

— Куди ви, безумні? — ричав ярим туром Бурунда. — Ось перед вами вхід до вивозу, туди за мною!

І, пхаючи перед собою цілу юрбу, він кинувся в темне гирло вивозу. Але тут чекала напасників добра стріча. Градом посипалося каміння на їхні голови, і не одному з вояків Чингісхана кров залила очі, мозок бризнув на кам'яні стіни з розбитого черепа. Мов з пекла, ревнули крики і стогнання з темного вивозу, але понад ними все голосніше гримів голос Бурунди:

— Далі, заячі серця, далі за мною! — і нові купи, неважаючи на новий град каміння, поперлися у вивіз. — Далі горі вивозом! — кричав Бурунда, щитом заслонюючись від спадаючого згори каміння. (...)

Недалеко від побоєвища, захищений кам'яною брилою від стріл, сидів на соломі Захар Беркут, зайнятий при ранених. Він повиймав їм із ран стріли, повимивав рани при допомозі Мирослави і заходився перев'язувати їх, поприкладавши якоїсь скусно приладженої живиці, коли втім деякі залякані вояки прибігли до нього, сповіщаючи про небезпеку.

— Що ж я вам, діточки, пораджу? — сказав старий, але Мирослава схопилася з місця і побігла оглянути небезпеку.

— Не бійтеся, — сказала вона тухольцям, — живо ми поворожимо їм! Нехай собі стріляють, а ви ратища¹ в руки і плазом додолу! Аж коли передні покажуться до половини на горі, тоді разом на них! Самі вони заслонять вас від стріл, а обаливши передніх, ви обалите й задніх. Сумерки сприяють нам, і, відбивши їх сим разом, будемо мати спокій на всю ніч.

Без слова опору попадали тухольці ниць додолу, похапавши ратища в руки. Стріли ще сипались якийсь час, а відтак перестали — знак, що передній ряд почав спинатися горі драбиною. Дух у собі запираючи, лежали тухольці й дожидали ворогів. Ось чути вже скрип шаблів, сапання мужів, брязкіт їхнього оружжя — і звільна, несміло виринають перед очима лежачих мохнаті кучми², а під ними чорні, страшні голови з маленькими блискучими очима. Очі ті тривожно, несхибно, мов заляті, глядять на лежачих тухольців, але голови піднімаються вище, чимраз вище; уже під ними видніються рамена, плечі, окриті мохнатыми кожухами, широкі груди, — у тій хвилі зі страшним криком зриваються тухольці, і ратища їхні разом глибоко тонуть у грудях напасників. Крик, ревіт, замішання, тут і там судорожні рухи, тут і там коротка боротьба, прокляття, стогнання, — і, мов тяжка лавина, валиться ворог долі драбиною додолу, обвалюючи за собою слідуючі ряди, — а на ту купу живих і мертвих, без ладу змішаних, кровавих, трепечучих і ревучих тіл людських валяться згори величезні брили каміння, — і понад усім тим пеклом, напівзакритим заслоною ночі, виринається вгору радісний оклик тухольців, жалібне виття

¹ Ратище (заст.) — древко, спис.

² Кучма — скуповджене волосся; висока бараняча шапка; копиця.

монголів і страшні прокляття Бурунди-бегадира. Той скавав по майдані мов скажений, рвучи собі волосся з голови, а вкінці, не тямлячись з лютої, з голою шаблею прискочив до Тугара Вовка.

— Псе блідолуций! — кричав він, скрегочучи зубами. — Подвійний зраднику — се твоя вина! Ти запровадив нас у сю западню, відки ми вийти не можемо!

Тугар Вовк полум'ям спалахнув на таку мову, якої він ще не чув відроду. Рука його мимоволі вхопила за меч, але в тій хвили щось так глибоко, так важко заболіло його в серці, що рука ослабла, впала, мов глиняна, і він, похиливши лице й затиснувши зуби, сказав придушеним голосом:

— Великий бегадире, несправедливий твій гнів на вірного слугу Чингісхана. Я не винен тому, що ті смерди опираються нам. Вели розложитися війську на ніч і відпочити, а завтра рано сам побачиш, що вони пирснуть перед нашими стрілами, як сухе осіннє листя перед подувом вітру. (...)

— Добре, боярине, — сказав він укінці, — я зроблю по-твойому, але завтра все-таки мусиш отворити нам дорогу із сеї западні, а ні, то горе тобі! Се моє останнє слово. Жду діл, а не слів від тебе.

І він з погордою відвернувся від боярина і пішов до своїх монголів, могутнім голосом розказуючи їм зараз із всіх кінців підпалити село й очистити рівнину з усього, що могло би служити ворогові покривкою для нічного нападу. Радісно закричали монголи — вони давно вижидали такого наказу. Разом з усіх боків запалала Тухля, прориваючи огненними язиками грубу пільму, що залягла над нею. Дим бовдурами покотився низом і вкрив долину. Стріхи тріщали, злизувані кровавим полум'ям. Із стріх бухав огонь угору, немов то присідав, то підскакував, хочаби досягнути до неба. Часом знов від подуву вітру полум'я стелилося плазом, золотилося іскрами, меркотіло, хвилювало, мов огняне озеро. (...)

Уже погасла пожежа, повіяло гарячим гірким димом по долині, уже затих бойовий крик монголів, що під проводом Бурунди і Тугара Вовка різалися з тухольцями при вивозі, уже прояснилось і визвіздилося нічне небо над Тухольщиною і спокійно зробилося в монгольським таборі, а Максим усе ще лежав, мов мертвий, насеред дороги, проти згарищ своєї рідної хати. Зорі жалібно гляділи на його бліде, кровавими пасмугами вкрите лице; груди його ледве-ледве піднімалися — єдиний знак, що се лежав живий чоловік, а не труп. У такім положенні знайшли його монголи і зразу дуже злякалися, думаючи, що вже неживий, що задушився в пожежі. Аж коли бризнули на нього водою, обмили його лице і дали йому напитися, він глипнув очима і позирнув довкола себе.

— Живий! Живий! — завили радісно монголи і нетямного, ослабленого підхопили попід руки і помчали до шатра боярина.

Аж злякався Тугар Вовк, побачивши ненависного собі парубка в такім страшнім і оплаканім стані. Свіжо промите лице було бліде-бліде, аж зелене, губи потріскались із жари й спраги, очі були червоні від диму і тусклі, мов скляні, від втоми й душевної муки, ноги дрожали під ним, мов під столітнім дідом, а постоявши на них хвилину, він не міг довше вдержатися і сів на землю. Монголи віддалилися; боярин довго, німо, у задумі глядів на Максима. За що він ненавидів того чоловіка? За що накликав на його молоду голову таке страшне горе? Чому не велів відразу вбити його, а видав його на повільну, а все ж таки неохибну смерть, — бо се ж прецінь певна річ, що монголи не випустять його зі своїх рук живого, але скоро їм навкучиться тягати його з собою, заріжуть, як худобину, і покинуть серед шляху. І за що він так знена-

видів сього бідного хлопця? Чи за те, що він урятував життя його доньці? Чи, може, за те, що вона полюбила його? Чи за його правдиво рицарську сміливість і одвертість? Чи, може, за те, що він хотів зрівнятися з ним? Отже ж, тепер зрівнялися: оба вони невольники і — оба нещасливі. Тугар Вовк чув, що гнів його до Максима якось пригасає, мов пожежа, якій не стало вже дров. Він і вперед уже, зараз по взятті Максима до неволі, старався піддобритися до нього, не із співчуття, а з хитрості, але Максим не хотів ані слова говорити до нього. Правда, боярин давав йому такі ради, котрих Максим не міг послухати. Він радив йому перейти на службу до монголів, вести їх через гори і обіцявав за те велику надгороду, а в противнім разі грозив, що монголи заб'ють його. «Нехай б'ють!» — се було єдине слово, яке чув боярин із Максимових уст. Тільки ж диво, що й тоді вже те горде слово, що свідчило про твердість Максимової вдачі і його велику любов до свободи, не тільки не розгнівало боярина, а дуже сподобалось йому. Тепер же він чув виразно, що щось, мов крига, тає в його серці; тепер, на згарищах вільної Тухлі, він зачинав розуміти, що тухольці поступали зовсім розумно і право, а серце його, хоч засліплене жадобою власті, все-таки не було ще настільки глухе на голос сумління, щоб не признати сього. Усе те передумав боярин сьогодні і вже зовсім іншими очима і з іншим серцем глядів на сидячого в наметі напівмертвого, нужденного Максима. Він приступив до нього, узяв його за руку і хотів підвести та посадити його на стільці. (...)

— Дурний хлопче, — говорив він, — таким, як ти, треба жити, а не про смерть думати. Життя — дорога річ, і за ніякі скарби його не купиш.

— Життя в неволі нічого не варте, — відказав Максим, — краще смерть!

— Ну... так... розуміється, — мовив боярин, — але ж я кажу тобі, що можеш бути вільний.

— Зраджуючи свій нарід, ведучи монголів через гори... Ні, краще вмерти, ніж так заробляти на вільність!

— Не про те тепер річ, — сказав з усміхом боярин, — а про те, що й без тої, як ти кажеш, зради ти можеш бути вільний, — ще сьогодні.

— Як? — спитав Максим.

— Я знав, що ти зацікавишся, — знову всміхнувся боярин. — Отже ж, небоже, діло таке. Твої тухольці обскочили нас у тій долині, завалили вихід. Розуміється, їхній опір тільки сміху варт, бо прецінь же вони не спинять нас. Але нам шкода часу. О те тільки ходить.

Очі Максимові розгорілися радістю на сю вість.

— Обскочили вас тухольці, кажеш? — кликнув він радісно. — І вийти відси не можете? Ну, то Богу дякувати! Надіюсь, що й не вийдете вже. Тухольці ціпкий народ: кого раз у руки зловлять, то вже не люблять пустити.

— Те-те-те! — перервав його боярин. — Не радуйся завчасно, хлопче. Не така наша сила, щоб могла горстка твоїх тухольців зловити її в руки! Кажу тобі, не о те ходить, щоб тут не зловили нас, а о час, о кожду хвилю часу! Нам квапно діється.

— І що ж я можу вам у тім порадити?

— А от що. Я думаю нині ще йти до твоїх тухольців для переговорів: хочу обіцяти їм тебе взамін за вільний прохід. Так, отже, надіюсь, що ти скажеш мені те слово, як трафити до серця твоїх громадян і твого батька, щоб пристали на наше пропозиція.

— Дарма твоя робота, боярине! Тухольці не пристануть на таку заміну.

— Не пристануть? — скрикнув боярин. — Чому ж не пристануть?

— Тухольці будуть битися до остатнього, щоб не пустити вас через гори. Чи, може, мали б за таку нужденну заміну, як я, допуститися зради на своїх верховинських і загірних братах, котрих села мусили б тоді бути зруйновані отак, як наша Тухля?

— І вони будуть зруйновані, дурний хлопче! — сказав боярин. — Адже ж замала сила твоїх тухольців, щоб спинити нас.

— Не хвали, боярине, дня перед вечером! Нащо тут великої сили, де сама природа своїми стінами і скалами спиняє вас?

— А все-таки ти скажи мені, як говорити до твого батька і до тухольців, щоб трафити до їхнього серця.

— Говори щиро, по правді, — се єдине чародійське слово.

— Ой, не так воно, хлопче, не так! — сказав невдоволений боярин. — Неспроста то йде у вас. Твій батько старий чарівник, він знає таке слово, що кожному до серця трафляє, — він тебе мусив його навчити. Адже ж без такого слова ти не міг наклонити на свій бік моїх лучників, котрі так сказано за ніщо билися з монголами, як би, певно, не билися за найліпшу плату.

Максим усміхнувся.

— Дивний ти чоловік, боярине! — сказав він. — Я ніякого такого слова не знаю, але скажу тобі виразно, що хоч би й знав, то не сказав би тобі, щоб ти не міг намовити тухольців на таку заміну.

Гнівом спалахнув гордий боярин.

— Хлопче! Уважай, хто ти і де ти! — скрикнув він. — Уважай, що ти невольник, що життя твоє залежить від волі якого-небудь монгола.

— Що моє життя!.. — сказав спокійно Максим. — Я не стою о життя! Хто хоч хвилю зазнав неволі, той зазнав гіршого, ніж смерть. (...)

Запам'ятай

Композитор Борис Лятошинський за мотивами повісті Івана Франка «Захар Беркут» створив оперу «Золотий обруч».

До речі..

Повість «Захар Беркут» Іван Франко написав у двадцятишестирічному віці.

1. У якому столітті відбувалися події, описані в повісті: а) у XII ст.; б) у XIII ст.; в) у XIV ст.; г) у XV ст.?
2. Установи відповідність між героями повісті та їхніми внутрішніми (зовнішніми) характеристиками: **А.** Захар Беркут; **Б.** Максим Беркут; **В.** Мирослава; **Г.** Бурунда-бегадир; **Г.** Тугар Вовк.

Мнимий монгол... в білім полотнянім, шовком перетиканім плащі, з луком за плечима і з блискучим топірцем за поясом	
Той скавав по майдані мов скажений, рвучи собі волосся з голови	
Свіжо промите лице було бліде-бліде, аж зелене, губи потріскались із жару й спраги, очі були червоні від диму і тусклі	
Тепер же він чув виразно, що щось, мов крига, тає в його серці... а серце його, хоч засліплене жадобою власті, все-таки не було ще настільки глухе на голос сумління	

3. Установи відповідність між героями повісті та їхніми репліками:
А. Мирослава; **Б.** Максим Беркут; **В.** Захар Беркут; **Г.** Бурунда-бегадир; **Г.** Тугар Вовк.

Поки не зустрінемося з тими псами, поти не можемо ночувати...	
Вели розложитися війську на ніч і відпочити, а завтра рано сам побачиш, що вони пирснуть перед нашими стрілами, як сухе осіннє листя перед подувом вітру	
Нащо тут великої сили, де сама природа своїми стінами і скалами спиняє вас?	
Нехай собі стріляють, а ви ратища в руки і плазом додолу!	

4. Яку роль, на твою думку, відіграє сон Захара Беркута на початку шостої частини повісті?
5. Передай своїми словами момент появи Мирослави серед тухольців (опиши її одяг, поставу тощо). Що найбільше тебе вразило в цій картині. Які елементи малюнка свідчать про давні часи?
6. Прокоментуй адресовані Захарові Беркуту слова Мирослави про свого батька: «...я... сирота, я не маю вітця!»
7. Знайди й прочитай епізод, у якому Мирослава переконала Захара Беркута у своїх чистих намірах, розтопивши його батьківське серце. Що саме змусило Захара Беркута їй повірити?
8. Пригадай і перекажи епізод, де виявилася Мирославина мудрість у веденні бойових дій. Які ще фрагменти свідчать про меткий розум дівчини?
9. Чому Бурунда-бегадир назвав Тугара Вовка подвійним зрадником?
10. Обґрунтуй такі слова полоненого Максима, сказані Тугарові Вовку: «Що моє життя!.. Я не стою о життя! Хто хоч хвилю зазнав неволі, той зазнав гіршого, ніж смерть».

11. Об'єднавшись у групи (3–4 учні), підготуйтеся до виразного читання за ролями найцікавішого для вас уривка шостої частини повісті й візьміть участь у класному конкурсі на найкращого читця.
12. Намалюй словесний портрет одного з героїв повісті (Мирослави, Захара або Максима Беркута).

Скориставшись довідниками, Інтернетом, допомогою вчителя, батьків чи підручником з історії України для 7 класу, підготуй невелике за обсягом (1 сторінка) письмове повідомлення про історію, культуру й побут зображеного в повісті часу.

У сьомій частині повісті йдеться про те, як Тугар Вовк у супроводі Мирослави проникає до табору тухольців і пропонує їм таке: «розвалить свої засіки і пустить монгольську силу з вашої долини, а в заміну за те він [Бурунда-бегадир] готов віддати вам вашого полоняника живого і здорового». Захар Беркут не пристає на пропозицію боярина, хоч як не вмовляли його тухольці згодитися.

Тугар Вовк повертається до монгольського табору, незважаючи на благання дочки залишитися з тухольцями.

Після цього Захар Беркут наказує обвити шнурми Сторожа (величезний камінь, якого з давніх-давен тухольці вважали за свого царя-захисника й поклонялися йому), й зрушити його з місця так, щоб він упав поперек потоку. Заклекотіла вода...

Поки боярин вернувся зі свого невдатного посольства, Максим сидів у його шатрі й прислухувався та думав, що йому робити. Коротка стріча з Мирославою була світлою хвилиною серед пітьми його невольництва. Її слова, її погляд, дотик її рук і її вісті — усе те немов вирвало його з темного гробу, повернуло йому життя. Він чув, як вертала його давня сміливість і надія. Спокійно, але з ясними думками дожидався він боярина.

— Так ти тут? — скрикнув боярин, вступаючи в намет. — Бідний хлопче, даремно я старався про твоє звільнення. Завзятий твій старий! Хоч сивий, а дитина.

— А хіба ж я не казав тобі, боярине, що даремне твоє старання? — відповів Максим. — Ну, але що ж таке сказав мій батько?

— Казав, що будуть битися до остатнього духу та й годі! «Або ми, — каже, — усі поляжемо, або ви».

— Мій батько не на вітер говорить, боярине. Він звук добре передумати, заким що говорить.

— Уже я то бачу, що він хоч потроху, а правду каже, — мовив неохітно боярин. — Але що діяти? Усе-таки боротьба тухольців з монголами нерівна. Сила солону зломить, що кажи, те й кажи!

— Ей, боярине! Є способи на силу! — відмовив Максим.

— Ну, ну, бачив я їхні способи! Моя дочка, запалена голова, — ви вчарували її, то певна річ, — навчила їх робити метавки. Будемо тут мати градок каміння завтра, але не дуже шкідливий градок, бо не вміли добре виплести шнурових пружин.

— А крім метавок, думаєш, не мають іншого способу?

— Не знаю. Бачиться, нема. А втім, недовго й чекати, рано побачимо. Тільки лихо моє з Бурундою; конче налягає: шукай та й шукай способу, щоб завтра рано вивести нас відси без бою і без страти часу. А тут тухольці вперлися, мов цапи рогами. Ну, та що мені зробити? Як не можна, то не можна!

— Ні, боярине, так не кажи! Поки що ти все-таки в монгольських руках, так само, як я. Мусиш волити їх волю.

— Але що ж я їм удію?

— Я, може, міг би тобі стати в пригоді, боярине. Я вдячний тобі за твоє нинішнє милосердя наді мною. Коли хочеш, то я послужу тобі сьогодні.

— Ти? Мені? — скрикнув здивований боярин. — Що ж ти можеш зробити для мене?

— Я знаю стежку з сеї кітловини, безпечну, а скриту, про яку не знає ніхто в Тухлі, окрім мого батька й мене. Стежки тої не пильнують. Туди можна вивести відділ монголів наверх і обсадити ними вивіз, а тоді легка річ буде розвалити засіки і вийти з сеї долини.

Боярин стояв, мов остовпілий, перед Максимом, ушам своїм віри не ням. «Невже ж се може бути?» — блиснуло в його голові, і знов потемніло, і щось защеміло в його серці. Хоч і як донедавна він ворогував на Максима, то все-таки йому подобалася його рицарська твердість і незламність; тож тепер, коли почув такі Максимові слова, йому здавалося, що в його серці рветься щось глибоке і святе, рветься остатнє пасмо віри в чесність і постійність людей.

— Хлопче, — скрикнув він, — що се ти говориш? Ти мав би хотіти зробити щось подібного?

— А що ж, боярине, — сказав напівсумно, а напівнасмішливо Максим, — сам же ти сказав, що сила солому ломить.

— Але ти, ти, що недавно ще присягався, що «волю, мовляв, умерти, ніж податися на зраду»?

— Що діяти, — сказав знов так само Максим, — як не можна додержати присяги, то не можна!

— І ти, з такою податливою натурою, смієш думати, що моя дочка буде любити тебе? — скрикнув гнівно боярин.

— Боярине, — відказав терпко Максим, — не згадуй про неї!

— А видиш, як тебе се вкололо! — сказав боярин. — Видно, що я правду кажу.

— Хто знає, боярине, хто знає! У нас воєнний час, війна вчить усякої штуки. А що, якби...

— Якби що? Чому не договориєш? — скрикнув Тугар Вовк.

— Нічого, нічого! Я тільки ще раз питаю тебе: чи приймеш моє пропозиція?

— Але чи насправду ти думаєш вести монголів проти своїх тухольців?

— Насправду, коли тільки буде можна...

— Як то, коли буде можна? То значить, коли стежка не буде пильнована?

— Ні, я за те ручу, що стежка не буде пильнована і що пройдемо в білий день незамічені, коли тільки не буде якої іншої перешкоди.

— А яка ж би могла бути?

— Я... не знаю...

— Коли так, то нічого й баритися довго. Ходімо до Бурунди!

— Іди сам, боярине, і скажи йому те, що я отсе тобі сказав. Про можливу перешкоду не потребуєш згадувати, бо я ще раз ручу тобі, що ані тухольці, ані ніякі інші збройні люди нам не перешкоджають, а інші перешкоди чей не злякають ваших смільчаків.

— Нехай і так, — сказав Тугар Вовк.

— І проси його, щоб велів розкувати мене, бо в тих ланцюгах годі мені буде.

— Се розуміється само собою, — сказав боярин і пішов, усяко міркуючи по дорозі.

Які тривожні, які страшні, пекельні хвилі перебував Максим за той час, поки боярин пішов звіщати Бурунду про його намір! Схопивши голову в руки, сидів він у страшній непевності, ловив вухом усякий найлегший шелест, немов ждав приходу когось найдорожчого його серцю. Він тремтів увесь, немов у лихорадці, й сік зубами, мов на морозі. Але хвилі плили так тихо, спокійно, ліниво, і кожда з них мов острими медвежими кігтями впивалася в його серце. А коли так не станеться, як казала Мирослава, і боярин почне налягати, щоб він сповняв свою обіцянку? Ну, звісна річ, смерті йому не минути, на смерть він готов віддавна, але вмирати, не додержавши слова чоловікові, який на те слово поклався, якого будучність, може, й життя, лежить на тім слові, вмирати зрадником хоч би тільки в очах зрадника, — се страшно, се мука, се гірше самої смерті. Але й сама смерть була йому тепер, після побачення з Мирославою, далеко страшніша, ніж перед годиною, ніж тоді, коли він сидів серед вулиці і непорушно глядів на пожежу рідної хати, душачися димом тої пожежі... Але що се таке? У тій хвилі задрижала земля, і страшений лускіт

потряс повітрям. Гамір знявся в таборі, крик, брязкіт оружжя, — що се таке сталося? Максим зірвався на рівні ноги і сплеснув у долоні, аж забряжчали його пута. Радість, радість! Се тухольці працюють! Се вони будують оту заваду, що спинить монголів і не дасть йому бути зрадником! Тепер йому можна й умерти спокійно, бо він навіть ворогові не зломить свого слова. Серце його билось живо, голосно — він не міг висидіти на місці, але почав ходити по наметі. Гамір у таборі почав стихати, і в тій хвилі вбіг боярин до намету. Лице його ясніло радістю і вдовolenням.

— Хлопче, — сказав він живо, — дуже впору прийшло твоє пропозиція. Воно вирятувало мене з великої біди. Ти чув той гук? Хитрі твої тухольці: роблять засіки і позаду нас. Живо ходи до начальника, він уже збирає відділ, що має йти з тобою. Нам треба швидко видобутися відси — тут небезпечно!

Мов ostrі ножі, вразили в серце Максима ті слова. Будь-що-будь, а йому треба було припізнити похід аж до тої хвилі, коли він станеться неможливим.

— А се відколи, боярине, ви почали лякатися хлопських засіків? Я не думаю, щоб так нагло яка небезпека грозила монголам. Нехай собі тухольці бавляться засіками, — живо ми зженемо їх із них. А квапитись нам нічого, бо й так, бачиш, ще не розвиднілося. А поки не стане зовсім видно, поти й виходу, про який кажу, не знайдемо.

— Але що ж се за вихід такий, що тільки вдень можна його знайти?

— Слухай, боярине, що за вихід. У нашій огороді, в однім місці під верствою землі, лежить велика плита. Треба винайти се місце, відкопати і відвалити плиту, а тоді ввійдемо до тісного, поміж підземні скали проробленого хідника, який виведе нас аж на гору, просто на «Ясну поляну», там, де ти недавно бачив могого батька.

— Ну, чого ж тут чекати? Ходімо зараз і шукаймо! — скрикнув боярин.

— Добре тобі мовити, боярине, тільки одно забув, що село згоріло, плоти і будинки наші погоріли, знак, по якому можна було пізнати те місце, також згорів, так що напотемки я ніяким світом не знайду його. Та й ще раз кажу: чого квапитися, коли хід наш безпечний і серед білого дня?

— Га, нехай буде й по-твойому, — сказав укінці боярин. — Іду звістити про се Бурунду і зараз пришлю таких, що розкують тебе. Тільки, небоже, ти все-таки лишишся під вартою, бо скажу тобі правду, ані Бурунда, ані я не довіряємо тобі, і скоро би показалося, що ти зводиш нас, то будь певний, що смерті не минеш.

— Я се давно знаю, боярине! — сказав безжурно Максим.

Знов вийшов боярин, і швидко потім ввійшли два монгольські ковалі, розкували Максима і зняли з нього тяжкі ланцюги. Мов на світ народився, таким легким почув себе Максим, позбувшись тих залізних тягарів, що близько добу втискалися йому не лише в тіло, але немовби аж у душу. З легким серцем і повний надії, він пішов під проводом монголів перед намет Бурунди. Бурунда змірив його від ніг до голови своїми грізними дикими очима і сказав через товмача — сю послугу сим разом сповняв для обох Тугар Вовк.

— Рабе, — мовив Бурунда, — я чув, що ти знаєш вихід із сеї долини?

— Знаю, — відказав Максим.

— І готов показати його нам?

— Готов.

— Якої плати надієшся за те?

— Ніякої.

— Для чого ж се робиш?
— З доброї волі.
— Де сей вихід?
— В огороді мого батька.
— Можеш зараз знайти його?
— Не могу. Усе там погоріло, а вихід грубо прикопаний землею. Коли розвидниться, знайду.

— Отсе ж розвиднюється. Йди їй шукай! І слухай, що тобі скажу. Коли говориш правду, коли знайдеш вихід, то будеш свободний, ще й дари одержиш. Коли ж дуриш нас пустими словами, то згинеш у страшних муках.

— Покладаюся на твоє слово, великий бегадире, — сказав Максим, — покладайся і ти на моє слово!

— Іди ж шукай виходу. Ось тобі поміч! Я сам іду з тобою.

Як повільно, оглядно йшов Максим! Як старанно обзираєв кождий куточок, кождий камінчик, немов стараючись прикликати собі в тямку положення місцевості, змінене вчорашньою пожежею! Хоч до огорода його батька було ще далеко, та він кілька разів зупинявся, прилягав до землі, стукав, шпортав, а все позирав наперед себе, до потоку, відки мала прийти для нього поміч. Слимаковим ходом поступав відділ наперед, — уже Бурунда почав нетерпітися.

— Не гнівайся, великий бегадире, — сказав Максим. — Учорашня пожежа загладила всі сліди людського життя на тій долині. Годі мені відразу розпізнатися. От зараз і будемо на обійсті мого батька.

Цікавим оком зиркнув Максим на потік. Господи, тобі слава! Береги вже повнісінькі, ще хвиля — і вода розліється по долині! Ба, пониже села, при тіснині, уже виднілися широкі річки і ставки, червоні, як кров, від червоності сходового сонця. Тепер, значиться, можна! Швидко попровадив Максим монголів на батьків огород, швидко винайшов місце, де земля глухо стугоніла, а Бурунда, дрюжачи з нетерплячки, крикнув монголам, щоб копали. Аж тепер він глигнув кругом і побачив розливу по рівнині воду.

— Га, а се що? — скрикнув він, знятий якоюсь невиясненою тривогою.

Тугар Вовк і собі ж затремтів. Тільки Максим стояв спокійний, безжурний.

— Нічого, бегадире! Сеї ночі впали дощі в горах, а по кожній зливі наш потік виливає. Але се нічого, сюди не доходить вода ніколи.

— А, так, — сказав Бурунда, перемагаючи в собі тривогу. — Ну, коли так, то копайте далі!

Але Максим мовив неправду. Вода розливалася чимраз ширше по рівнині, і тільки несвідущі та залякані монголи не могли порозуміти, що се не повинь, що вода в потоці зовсім чиста, що не тече наперед, не шумить, тільки дується вгору і розливається з берегів.

Тим часом копання йшло поволі, хоч монголи трудилися з усієї сили. Аж ось і справді рискали задудніти о щось тверде. Плита! Але плита показалася широка, ширша, ніж викопана монголами яма. Приходилось розкопувати яму ширше, щоб вийняти її, або розбивати плиту. Максим тривожними очима слідив зріст води. Ціла часть долини пониже села була вже залита. Валом котилася вода горі долиною, якраз у противнім напрямі від того, у яким плила від віку. Аж ось у монгольськім таборі залунали страшні крики. Вода виступила з берегів і тисячними потоками розливалася по таборі.

— Рабе, що се значить? — скрикнув на Максима Бурунда.

— Що ж, бегадире, — відмовив Максим, — видно, велика туча впала в горах, наш потічок дужче виливає, ніж звичайно. Але невже ж вам боятися води, що сягає по кістки? Розбивайте плиту! — скрикнув він до монголів. — Нехай побачить великий бегадир, що я не обдурював його!

Загримали монгольські топори о плиту, але плита була груба і міцна, годі було її розбити.

— Гримайте ліпше! — кричав Бурунда, не можучи вже тепер опанувати своєї тривоги на вид тої води, що заливала одностайним озером велику часть тухольської долини і валом котилася просто до них. Але плита була тухольської вдачі й опиралася до остатньої змоги. Та ось вона луснула; ще один дружний удар, і вона, розбита на кусні, впала додолу, а разом з нею впали й ті монголи, що стояли на ній. Темне гирло підземного хідника показалося очам згромаджених.

— Видиш, бегадире! — сказав Максим. — Скажи сам, чи обдурював я тебе?

Але Бурунда якось не радувався відкритим хідником. Валом надбігла вода і заплюскотіла при ногах монголів. Ще хвиля — і з веселим плюскотом полилася вода в нововідкрити яму.

— Спиніть воду, спиніть воду! — кричав Бурунда, і кинулися монголи гати-ти воду довкола ями. Але й се вже було запізно. Вода покрила землю, глина розм'якла і розпливалася болотом у руках монголів — така гать не могла спинити води, яка чимраз сильніше, з усіх боків валилася в яму, довго плюскотіла і щезала в ній, поки вкінці не наповнила її зовсім. Мов остовпілі, стояли монголи над ямою і дивилися, як вода заливала остатній їхній вихід із долини!

— Рабе! — сказав Бурунда до Максима. — Чи се твій вихід?

— Бегадире, чи можу ж я розказувати водам? — відповів Максим.

Бурунда нічого не відповів, а лише дивився кругом на воду, що чимраз грубішою верствою покривала долину. Уже гладким дзеркалом іскрилася вода по цілій долині, тільки де-де визирали, мов невеличкі острови, кусники сухої землі. У монгольським таборі був крик і замішання, хоч вода доходила монголам ледве до кісток.

— Бегадире, — сказав Максим до Бурунди, бачучи, що той забирається вертати до свого намету, — пригадую тобі твоє слово. Ти сказав, що як покажу тобі вихід, буду вільний. Я показав тобі вихід.

— І вихід одурив мене. Тоді будеш вільний, як усі вийдемо з сеї долини, не борше!

І Бурунда пішов робити порядок у своїм змішанім війську, а за ним пішла і його дружина.

Монгольське військо стояло довгими рядами, по кістки у воді, сумне, безрадне. Хоч і як мілка була вода, але тота її маса, що вкрила вже всю долину, гладка, прозора, мов блискуче розтоплене скло, і той водопад, що, мов світляний стовп, стояв над водяною площею і раз у раз доливав до неї нової води, — от що лякало монголів. Але годі було стояти! Сама тривога, сам вид грізної небезпеки побуджували тих людей до якогось діла, хоч би й безплідного, до руху. Конечно треба було щось зробити, стрібувати щастя, бо інакше — Бурунда чув се добре — уся та маса монголів піде врозтіч, розбігнеться, гнана власною триво-гою. Бурунда велів цілому війську зібратися докуп, збитися в тісну масу.

— Що ви, мужі чи коти, що так боїтеся тих кількох кранель води? Чи такі ж то ріки перебували ми? Що сей потік проти Яіка, і Волги, і Дону, і

Дніпра? Не бійтеся, вода по кістки не здужає затопити вас! Далі до вивозу! Нападемо всі збитою масою! Не дбаймо на втрати! Перемога мусить бути наша!

Так кричав Бурунда і пішов передом. Двигнулася за ним монгольська сила, бродячи у воді з голосним плюскотом, від якого лунали гори і стогнали ліси. Але на сто кроків від вивозу стрів їх убійчий град каміння, киданого метавками. Великі кам'яні кругляки, щербаті каміння і річний піщаник — усе те валило в збиту громаду монголів, друхотало кості, розбивало голови. Кров'ю зачервонілася вода під їхніми ногами. Незважаючи на крик Бурунди, військо розскачалося, найбільша частина подалася взад, там, де не могло досягнути її каміння. Укінці й сам Бурунда з рештою своїх найсміливіших туркоманів мусив відступити, бо град каміння чимдалі ставав дужчий, а монгольські стріли не робили тухольцям ніякої шкоди. (...)

— Хіба ж ти ще не догадався, боярине? Тухольці загатили потік, щоб залити водою долину.

— Загатили! — скрикнув боярин. — Значиться...

— Значиться, вода буде раз у раз більшати, поки...

— Поки що?

— Поки всіх нас не затопить. От що!

Боярин кулаком ударив себе в голову.

— І ти се знав наперед?

— Знав, від твоєї доньки. Се, боярине, мій батько таке придумав.

— О, прокляття! І чому ж ти не казав мені сього борше?

— Нащо?

— Ми були б хоч оба спаслися.

— На се ще маємо час, — сказав спокійно Максим. — Тільки держімся разом, і коли б що до чого, не дай мене, боярине, безоружного скривдити.

— Се розуміється, — сказав боярин, — тільки що ж нам робити?

— Поки що нема ще страху, — відказав Максим. — Потік малий, а долина широка, вода прибуває дуже поволі. Але се недовго так буде. Може, за півгодини прибуде з гір правдива повінь і живо наповнить цілу долину. До вечора

вже буде по цілій долині води вище, ніж найвищий муж. А нам конче треба продержатися до того часу. Бо поки ще монголи будуть живі, то, певно, не випустять нас живих із своїх рук.

— Але до того часу вони можуть розсікти нас.

— Не бійся, боярине. Чоловік у небезпеці дуже смирний, дбає про себе, а не про смерть іншого. Стараймось тільки винайти для себе безпечне місце, де би нас вода не затопила, як прибуде повінь.

За час тої розмови між боярином і Максимом монголи зовсім уже відступили від берега і стояли серед води, не знаючи, що діяти. Вода сягала вже до колін. Бурунда люто глядів на того несподіваного ворога, що не лякався його гнівного голосу ані його багатирської руки. Він копав його ногами, плював на нього, ганьбив його найзгірдішими словами, але ворог тихо, спокійно хлюпотів по долині, хвилював легенько і ріс, і ріс чимраз вище. Уже сягав монголам до колін, утруднював їм хід, відбирав охоту до бою, ослаблював військову карність. Що се все мало значити? Невже ж вода довго буде ще змагатися? Коли дійде до пояса, то тоді всякий рух буде утруднений, і тухольці своїм камінням повистрілюють їх, мов качок! Але вода ще була чиста, ясна; тільки там, куди брели монголи, стояли широкі болотяні калюжі.

Тугар Вовк приблизився до Бурунди.

— Великий бегадире, — сказав він, — ми у великій небезпеці.

— Чому? — спитав грізно Бурунда.

— Ся вода не буде опадати, бо наші вороги загатили потік, щоб затопити в тій долині всю монгольську силу.

— Га! — скрикнув Бурунда. — І ти, рабе поганий, смієш мені говорити се, коли сам запровадив нас у сю западню?

— Зважай, великий бегадире, що я не міг для зради запровадити вас сюди, бо що вам грозить, те грозить і мені.

— О, я знаю тебе! Ти ж і сеї ночі ходив до них торгуватися за згубу монголів.

— Коли б я в тій цілі ходив, то чи думаєш, бегадире, що, знаючи згубу монголів, я був би вертався гинути разом із ними?

Бурунда в спокоївся трохи.

— Що ж нам діяти? — спитав він. — Невже ж таки так гинути?

— Ні, нам треба боронитися. Ще хвиля, бегадире, а тоді прийде з гір правдива повінь, і вона швидко наповнить сю долину. Проти неї передовсім треба боротися нам.

— Але як?

— Вели своєму війську, поки вода прозірчаста, збирати з дна каміння і класти на купи, високо, понад поверхність води. Стоячи на них, ми зможемо оборонитися й від слабшого ворога — тухольців.

Не роздумуючи довго, видав Бурунда війську наказ збирати каміння і класти на купи, кождий відділ для себе. Той наказ, що не грозив ніякою небезпекою, подобався монголам, а надія стояти на сухім і не лазити повиш колін у воді додала їм духу. З радісним криком вони кинулися врозбрід по долині, збираючи каміння і стягаючи його на купи. Тухольці стояли на своїх стінах довкола озера і реготалися, дивлячись на їхню роботу.

— Сюди, сюди! — кликали вони монголів. — У нас каміння досить, усіх вас обділимо!

Але коли деякі монголи надто наближались до їхнього становища, зараз скрипіла машина і жужмом летіло каміння на нещасних, що, бродячи в глибокій воді, ховалися, мордувалися, а втікати не могли. Хотя-не-хотя мусили тепер монголи держатися на середині долини, здалека від тухольських метавок. Бурунда трохи не сказився у своїй немочі, видячи гордість, чуючи насміхи тухольців. (...)

Страшний шум водопаду, від котрого аж земля дриготіла, звіщав, що вода прибула велика. Каламутним валом котилися від водопаду величезні хвилі; ціла поверхня широкого озера збентежилася, покрилася піною. Замість чистого, спокійного дзеркала бушували тепер люті води, крутилися з шипотом вири, гойдалося і билосся в кам'яних берегах розбурхане море. Страшно було глянути тепер по долині! Тут і там, мов чорні острови, виднілися з води купи монголів. Ані сліду якого-будь військового порядку не було вже між ними. Мов полова, розсіяна з купи буйним вітром, так розсіялась їхня сила по долині, борючись із хвилями, десь-кудись з трудом прямуючи, кричачи і проклинаючи. Ніхто нікого не слухав, ні про кого не дбав. Одні стояли на нагромаджених купах каміння, щасливі, що хоч на хвилю були забезпечені від напору води. Інші тонули у воді по пахи, по шию, підпираючись на свої списи або махаючи вгору своїми луками. Але більша часть покидала луки, котрі, мов солома, крутилися у вирах. Деякі скидали з себе кожухи і пускали їх з водою, хоч самі сікли зубами із зимна, бажаючи тільки влегшити себе як-небудь. Котрі були нижчого росту, чіпалися високих і валили їх із ніг, разом із ними ще у воді шемечучись та бори́каючись. Деякі пускалися вплав, хоч самі не знали, куди й зачим плисти, бо опори не було ніде ніякої. Купи каміння, накидані серед поля в остатній хвилі, могли помістити на собі тільки невеличке число щасливців, і ті були метою смертельної зависті, безтямних проклять із боку тих, що потопали. Довкола кожної купи тиснулись їх тисячі, скажених, ревучи, домагаючись і собі стояти на безпечнім місці. Даремно ті, що стояли на камінні, толкували їм, що купа не може помістити всіх, що комусь же треба гинути, — ніхто не хотів гинути, всі дерлися на каміння. Ті, що стояли на купах, мусили боронитися від того напору, не хочачи самі гинути. Загримали молоти і топори монгольські о руки й черепи самих же монголів. Брат не знав брата в тій страшній хвилі близької смерті; товариш мордував товариша з більшою лютістю, ніж мордував би ворога. Ті з потопаючих, що стояли ззаду, ближче неохийної водяної смерті, тислися наперед; ті, що стояли при самих купах, виставлені на удари своїх товаришів, із зойком перлися взад; середні ревіли з болю й тривоги, стиснені з усіх боків, вдавлювані й задніми, й передніми у воду. Деякі, уже тонучи, хапалися ще під водою за навалене в купи каміння і своїми судорожними рухами виривали його з місця. П'ять куп завалилося, і всі, що стояли на них, попадали у воду, зрівнялися з тими, від кого боронилися. А ті знов, нещасні, безумні із смертельної тривоги, за кожним разом піднімали радісний окрик, коли нова купа розвалювалась і нові жертви падали в пащеку страшного, безжалісного ворога. Деякі попадали в правдиву манію вбивання та нищення. (...)

Мов остовпілий, глядів на сю страшну картину Бурунда-бегадир. Хоч йому самому грозила не менша небезпека, хоч вода в його людей сягала вже по пахи, а бистрі течії, що потворилися у воді, валили їх із ніг і нагадували їм наглу потребу повороту на своє безпечне становище, — то прецінь довгу хвилю Бурунда стояв на місці, рвучи собі волосся і видаючи з горла страшні,

беззв'язні окрики на вид загибелі свого війська. Ніхто не смів обізватися до нього словом у тій страшній хвилі: усі стояли довкола нього, тремтячи, борючись з надсильним ворогом — водою. (...)

Бурунда, німий, синій з натуги і злості, зирнув довкола по долині. Страшні крики і зойки стихли вже. У вирах купами крутилися трупи, де-де виставляючи з води то затиснені п'ястуки, то ноги, то голови. Тільки десять куп, мов десять чорних островів, стояло ще живих на своїх кам'яних баштах, але й то вже було не військо, а тільки залякані, безсильні, безоружні недобитки, тремтячі й розбиті розпукою. Хоч одні з другими могли перекликатися, але допомогти одні одним не могли і, чи в купах, чи поодинокі, були однаково безраді, ждали одної неминучої загибелі.

1. Де був «вихід» із котловини: а) під лісом; б) біля тіснини; в) у дворі Захара Беркута; г) у долині?
2. Хто керував найбільшою метавою: а) Захар Беркут; б) молоді тухольці; в) верховинці; г) Мирослава?
3. Установи відповідність між героями повісті та їхніми репліками:
А. Тухольці; **Б.** Максим Беркут; **В.** Захар Беркут; **Г.** Бурунда-бегадир;
Г. Тугар Вовк.

Що ви, мужі чи коти, що так боїтеся тих кількох крапель води?	
...видно, велика туча впала в горах... Але невже ж вам боятися води, що сягає по кістки? Розбивайте плиту!	
Усе-таки боротьба тухольців з монголами нерівна. Сила солому зломить, що кажи, те й кажи!	
Сюди, сюди!.. У нас каміння досить, усіх вас обділимо!	

4. Як прихід Мирослави вплинув на Максима?
5. Як характеризує Тугара Вовка реакція на Максимову пропозицію виказати монголам вихід із котловини?
«Хоч і як донедавна він ворогував на Максима, то все-таки йому подобалася його рицарська твердість і незламність; тож тепер, коли почув такі Максимові слова, йому здавалося, що в його серці рветься щось глибоке і святе, рветься остатнє пасмо віри в чесність і постійність людей».
6. Знайди у восьмій і в попередніх частинах повісті фрагменти, де в поведінці чи думках Тугара Вовка проявляються позитивні людські якості. Про що це свідчить?
7. Прокоментуй подані нижче рядки. Як вони характеризують Максима Беркута?
«...на смерть він готовий віддавна, але вмирати, не додержавши слова чоловікові, який на те слово поклався, якого будучність, може, й життя, лежить на тім слові, вмирати зрадником хоч би тільки в очах зрадника, — се страшно, се мука, се гірше самої смерті».
8. У чому насправді полягав план Максима Беркута?
9. Порівняй поведінку Бурунди-бегадира та його війська під час потопу, використавши цитати з тексту.

10. Добери характеристики (у вигляді прикметників і словосполучень) до головних героїв повісті (Мирослава, Захар Беркут, Максим Беркут, Тугар Вовк, Бурунда) й запиши їх до робочого зошита.

11. Склади план до восьмої частини повісті.
12. Перечитай кінець восьмої частини повісті. Чи згоден ти з Максимовою думкою: «Чоловік у небезпеці дуже смирний, дбає про себе, а не про смерть іншого»? Вислови свої міркування щодо цього, взявши участь у класній дискусії.

Уяви, що учням твого класу довелося взяти участь у створенні фільму за повістю Івана Франка «Захар Беркут». Поміркуй (усно), хто із твоїх однокласників і яку роль зміг би зіграти в ньому якнайкраще. Обґрунтуй свій вибір.

Зауваж

До дня народження Івана Франка, починаючи з 2004 р., щорічно присуджується премія Івана Франка. Її отримують автори нових оригінальних творів у галузі інформаційної діяльності.

До речі...

Український режисер Леонід Осика в 1970 р. створив кінофільм за повістю Івана Франка «Захар Беркут».

IX

— Як думаєш, боярине? — спитав нараз Бурунда Тугара Вовка. — Що буде з нами?

— Усі погинемо, — відповів Тугар Вовк спокійно.

— І я так думаю, — potwierдив Бурунда. — І що найдужче мене лютить, так се те, що погинемо без бою, без слави, мов коти, кинені в ставок!

Боярин нічого не відповідав на се. Нові події звернули всіх увагу на себе. Тухольці, очевидно, не хотіли дожидати, аж поки вода настільки прибуде, щоб спокійно витопити нужденні останки монголів. Їм квапно діялося доконати ворога. У лісі повище потоку їхні молодці рубали грубі ялиці, заострювали їх з обох кінців, мов палі, прив'язували до обрубаних із гілля пнів важке каміння, щоб ті новомодні стіноломи плили попід водою, і, виждавши відповідну хвилю, коли серединою озера зробилася від водопаду прудка течія просто до монгольських становищ, почали долі потоком пускати ті пні. Зараз перший із них із страшною силою своїм острим рогом ударив об одну купу, на якій стояли монголи. Загуркотіло під водою каміння і, натиснене зверху монгольськими ногами, зрушене зі свого становища, розсунулося. З голосним криком попадали монголи у воду. Два чи три з них напали у воді на зрадливу ялицю і вчепилися за неї. Течія хопила їх ураз із ялицею і понесла геть на широку воду, поки не попала на вир, який закрутив ялицею і поставив її сторчка. Монголи попадали у воду і вже більше не показувалися. А інші монголи, що їх так нечайно зопхнуто з їхнього становища, метушилися на місці, толочили одні одних у воду або просили в інших рятунку. Два чи три, очевидно добрі

пливаки, пустилися вплав до берега, але й тут не минула їх смерть: кілька великих каменів, кинених із берега, зробили кінець їхній плавбі. Тільки немногих прийняли товариші на сусідні становища. Але недовго й тут вони були безпечні. Тухольці, бачучи добру вдачу своєї першої проби, почали пускати таран за тараном. Та вже ті тарани не робили ніякої шкоди монголам: течія проносила їх поуз монгольських становищ.

Тоді нову раду дала їм Мирослава: збивати по кілька таких пнів докуп, спускати таку плоть на ужві долі водопадом, а потім, притягнувши до берега, ставити на кожду по десять щонайсильніших і добре узброєних молодців, а двом довгими жердками кермувати плотину проти монгольських становищ. Живо готові були два такі плоті, спущені вниз водопадом, котрий тепер зробився о половину нижчий, ніж був при низькім стані води. Уже двадцять сміливих молодців стало на плотях і виплили до бою з монголами. Се був легкий, хоч і рішучий бій. Перша купа монголів, на яку вони вдарили, була майже безоружна, залякана, безсильна. Вони живо дрюками поснихали тих нещасних у воду, а тих, що опиралися, позшибали стрілами та списами. Жалібно заревли монголи на інших становищах, видячи неминучу загибель. Бурунда, побачивши ворогів і таке їхнє воювання, аж зубами заскреготів і за зброю вхопився, але його гнів був даремний; навіть затроєні стріли його туркоманів не могли досягнути смілих тухольців. Приходилося завзятому бегадирові без діла стояти по груди у воді й дивитися, як тухольці, становище за становищем, розбивали останки монгольської сили. А тухольці тим часом бушували по воді. Із затисненими зубами, присідаючи на своїх плотях, наближалися вони до монголів. Декуди стрічали завзятий опір; кров плила, зойки лунали з обох боків, трупи падали з плотин і з кам'яних башт, але сила монголів була зломана, їхній опір був короткий. Немов огонь, пущений по скошеній сіножаті, повзе покis за покосом і злизує копицю сухого сіна за копицею, — так тухольці спихали монголів з одного становища за другим у воду, в холодні обійми смерті. Усі погибли, до остатнього; з купи чорних острівців насеред озера не лишилось ані сліду. Тільки віддалік, наприбоці, недалеко берега стояла ще одна купа, немов остання чорна скала, вистаючи з-посеред повені. Се був відділ Бурунди. Сотня туркоманів, Тугар Вовк і Максим — се був єдиний останок великої монгольської сили, що мала тухольським шляхом іти в угорську землю і тут, серед гір, знайшла холодний гріб у водах, хоч переплила Яік і Волгу, Дон і Дніпро. Остання жертва смерті, ота сміла горстка стояла серед води, без надії рятунку, з самотнім бажанням — дорого продати своє життя в бою.

Уся тухольська громада зібралася тепер перед тим остатнім ворожим становищем. Спустили ще два плоті, щоб, окружаючи ворогів, турбували їх іззаду стрілами; але і спереду, з берегів, градом летіли тухольські стріли й каміння на ворогів. Та більша часть тих стріл не долітала навіть до становища Бурунди; інші, хоч і долітали, не могли зробити туркоманам ніякої шкоди. Ближче ж підступати тухольці боялися задля затроєних стріл, а швидко, видячи нешкідливість свого стріляння, покинули ту роботу і стояли спокійно. Високо на скалі стояв старий Захар, не зводячи очей із свого сина, що стояв між ворогами і зручними рухами обминав густі стріли та каміння. А віддалік, серед тих, що стріляли, стояла Мирослава, а погляди її летіли бистріше, ніж її стріли, у ворожу купу, серед якої тепер стояло все, що було найдорожче їй у житті: батько й Максим. За кождою пущеною з тухольських луків стрілою завмирало її серце.

Навкучило молодцям, що стояли на плотах, стріляти звіддалік даремно. Вони зібралися на відвагу і рушили ближче. Туркомани стрінули їх своїми стрілами і ранили кількох; але живо тухольці завважили, що у ворогів не стало вже того страшного оружжя, і з грізним криком кинулися на них. Мовчки дожидали туркомани їхнього нападу, тісно збиті один при другім, опираючись і тухольцям, і водяним валам. Але тухольці, наблизившись до них на два сажні, кинули своїми рогатинами, прип'ятими в кожного довгим ремінним припоном до руки. Десять ворогів зойкнуло в один час; десять тіл повалилося у воду. Знов кинули молодці свої рогатини, і знов упало кілька ворогів.

— Прокляття на вас! — кричав Бурунда. — Вони так і всіх нас видзьобають, хами погані!

Але його гнів був тепер, як пустий вітер, що шумить, а нікому не шкодить. Тухольські молодці з криком, мов ворони, кружили довкола становища ворогів, то тут, то там разячи одного або другого добре виміченим покидом рогатини. Оборона сталася для монголів неможливою. Приходилось їм стояти спокійно, мов зв'язаним, і ждати смерті.

— Бегадире, — сказав до Бурунди Тугар Вовк, — чи не можна нам як-небудь спасти своє життя?

— Нащо? — сказав понуро Бурунда.

— Усе ж таки життя краще, ніж смерть!

— Правду кажеш, — сказав Бурунда, й очі його заблищали не жадобою життя, але радше жадобою пімсти. — Але що ж нам діяти? Як рятуватися?

— Може, схочуть тепер за свого полоняника дарувати нам життя і вольний вихід?

— Спробуймо! — сказав Бурунда і, вхопивши рукою за груди Максима, витяг його перед себе. Біля нього став Тугар Вовк і почав махати білою хусткою.

— Тухольці! — закричав він, звертаючись до берега.

Тихо стало довкола.

— Кажі їм, що, коли хочять мати сього раба живого між собою, нехай дарують нам життя і пустять свobodно! Коли ж ні, то ми зуміємо згинутися, але й йому, тут-таки, перед їхніми очима, смерть буде.

— Тухольці! — кричав Тугар Вовк. — Начальник монголів обіцяє вам віддати вашого полоняника живого й здорового і жадає, щоб ви за те нас, кілько нас іще лишилося, випустили живих і здорових із сеї долини! У противнім разі жде вашого сина неохибна смерть.

Немов хочачи доочне показати їм усю правдивість тої погрози, Бурунда підняв свій страшний топір над головою безоружного Максима.

Уся громада стала мов без духу. Затремтів старий Захар і відвернув очі від того виду, що різав його серце.

— Захаре, — сказали старі тухольці, обступаючи його, — ми думаємо, що можна прийняти се пропозиція. Сила монгольська знищена, а тих кілька людей не можуть нам бути страшні.

— Не знаєте ви, браття, монголів. Між тими кількома людьми є їхній найстрашніший начальник, і сей ніколи не дарує нам загибелі свого війська. Він наведе нову силу на наші гори, і хто знає, чи ми тоді другий раз розіб'ємо її.

— Але твій син, Захаре, твій син! Уважай, що його жде загибель! Глянь, сокира над його головою!

— Нехай радше гине мій син, ніж задля нього має піти хоч один ворог нашого краю!

З плачем наблизилася Мирослава до старого Захара.

— Батьку! — ридала вона. — Що ти думаєш робити? За що ти хочеш погубити свого сина і... і мене, батьку? Я люблю твого сина, я присягла з ним жити і йому служити! Хвиля його смерті буде й моєю смертю!

— Бідна дівчино, — сказав Захар, — що я можу тобі порадити? Ти знаєш тільки чорні очі та стан хороший, а я дивлюсь на добро всіх. Тут нема вибору, доню!

— Захаре, Захаре, — говорили громадяни, — усі ми уважаємо, що досить того знищення, що сила ворожа зломана, і громада не бажає смерті тих остатніх. У твої руки складаємо долю їхню і долю твого сина. Змилуйся над своєю власною кров'ю!

— Змилуйся над нашою молодістю, над нашою любов'ю! — ридала Мирослава.

— Можеш обіцяти їм на словах усе, щоб лише віддали тобі сина, — сказав один із загірних молодців. — Скоро тільки Максим буде свобідний, ти лише кивни на нас, а ми всіх інших пішлемо на дно раків годувати.

— Ні! — сказав обурений Захар, — се було б нечесно. Беркути додержують слова навіть ворогові й зрадникові. Беркути ніколи не сплямують ні своїх рук, ні свого серця підступно пролитою кров'ю! Досить, діти, тої бесіди! Заждїть, я сам пішлю їм відповідь своєю рукою!

І, відвернувши своє лице, він пішов до машини, на якій варесі¹ лежав величезний камінь, і сильною, недрожачою рукою взяв за ужку, що придержувала тоту вареху в плоскім положенні.

— Батьку, батьку! — кричала Мирослава, рвучись до нього. — Що ти хочеш робити?

Але Захар, мов не чув її крику, спокійно намірював вареху на ворогів.

Тим часом Бурунда і Тугар Вовк дарма ждали на відповідь тухольців. Похиливши голову, спокійно, рішившись на все можливе, стояв Максим під піднесеною сокирою Бурунди. Тільки Тугар Вовк, не знати чого, тремтів цілим тілом.

¹ Вареха (діал.) — ополоник.

— Е, що нам так довго ждати! — скрикнув наостанку Бурунда. — Раз мати родила, раз і гинути прийдеться. Але поперед мене гинь ти, рабе поганій! І він із страшенною силою замахнувся, щоб сокирою розлупати Максимову голову.

Але в тій хвилі блиснув меч Тугара Вовка понад Максимовою головою і грізна, вбійча рука Бурунди враз із топором, відтята одним замахом від рамені, впала, оббризкана кров'ю, мов сухе поліно, у воду.

Ревнув з лютості та з болю Бурунда і лівою рукою стис Максима за груди, а його очі з виразом пекельної ненависті звернулися на зрадливого боярина.

Але в тій самій хвилі Максим похилився і з цілою можливою натугою вдавив страшного туркомана головою і плечима в лівий бік так, що Бурунда від сього удару стратив рівновагу і покотився у воду, потягнувши за собою й Максима.

А в слідуючій хвилі зашуміло повітря, і величезний камінь, кинений з тухольської метавки руками Захара Беркута, з лускотом грюкнув на купку вогорів. Бризнула аж до хмар вода, загуркотіло каміння, роздираючий серце зойк залунав на березі, — і за кілька хвилин гладка й тиха вже була поверхня озера, а з Бурундової дружини не було ані сліду.

Мов мертва, без духу стояла над берегом тухольська громада. Старий Захар, досі такий сильний і незломний, тепер тремтів, мов мала дитина, і, закривши лице руками, ридав тяжко. При його ногах лежала зомліла, непорушна Мирослава.

А втім, радісний крик залунав іздолу. Молодці, що плавали на плотах, наблизившись до того місця, де потонув Максим з Бурундою, разом побачили Максима, як виринав із води, здоровий і сильний, і повітали його веселим криком. Радість їхня живо уділилася цілій громаді. Навіть ті, що потратили своїх синів, братів і мужів, й ті радувалися Максимом, немов з його поворотом повертали всі дорогі серцю, страчені в бою.

— Максим живий! Максим живий! Гурра, Максим! — залунали громові окрики і понеслися широко по лісах і горах. — Батьку Захаре! Твій син живий! Твій син вертає до тебе!

Тремтячи з глибокого зворушення, зі сльозами на старечих очах, піднявся Захар.

— Де він? Де мій син? — спитав він слабим голосом.

Увесь мокрий, але з лицем, роз'ясненим радістю, вискочив Максим із плоту на берег і кинувся до ніг батькові.

— Батьку мій!

— Синку, Максиме!

Більше не міг сказати ні один, ні другий. Захар захитався і впав у могутні Максимові обійми.

— Батьку мій, що тобі такого? — скрикнув Максим, бачучи смертельну блідість на його лиці й чуючи ненастанну дрож, що потрясала його тілом.

— Нічого, синку, нічого, — сказав потихо, з усміхом Захар. — Сторож кличе мене до себе. Чую його голос, синку. Він кличе до мене: «Захаре, ти зробив своє діло, пора спочити!»

— Батьку, батьку, не говори того! — ридав Максим, припадаючи коло нього. Старий Захар, спокійний, усміхаючись, лежав на мураві, з лицем проясненим,

зверненням до полуденного сонця. Він легко відняв руку свого сина від своїх грудей і сказав:

— Ні, синку, не ридай за мною, я щасливий! А глянь лише тут обіч. Тут є хтось, що потребує твоєї помочі.

Озирнувся Максим і задубів. На землі лежала Мирослава, бліда, з виразом розпуки на прегарнім лиці. Уже молодці принесли води, і Максим кинувся відтирати свою милу. Ось вона дихнула, отворила очі й знов зажмурила їх.

— Мирославо! Мирославо! Серце моє! — кликав Максим, цілуючи її руки. — Прокинься!

Мирослава мов пробудилась і здивованими очима вдивлялася в Максимове лице.

— Де я? Що зо мною? — спитала вона слабим голосом.

— Тут, тут, між нами! Коло твого Максима!

— Максима? — скрикнула вона, зриваючися.

— Так, так! Гляди, я живий, я свободний!

Довго-довго мовчала Мирослава, не можучи прийти до себе з дива. Утім разом кинулася на шию Максимові, а гарячі сльози бризнули з її очей.

— Максиме, серце моє!..

Більше не могла нічого сказати.

— А де мій батько? — спитала по хвилі Мирослава.

Максим відвернув лице.

— Не згадуй про нього, серце. Той, що важить правду й неправду, важить тепер його добрі та злі діла. Молімося, щоб добрі переважили.

Мирослава обтерла сльози зі своїх очей і повним любові поглядом глянула на Максима.

— Але ходи, Мирославо, — сказав Максим, — ось наш батько, та й той покидає нас.

Захар глядів на молоду пару ясними, радісними очима.

— Клякніть¹ коло мене, діти, — сказав він тихо, слабим уже голосом. — Доню Мирославо, твій батько поліг, — не судім, чи винен, чи не винен, — поліг так, як полягли тисячі інших. Не сумуй, доню! Замість батька доля дає тобі брата...

— І мужа! — додав Максим, стискаючи її руку у своїй.

— Нехай боги дідів наших благословлять вас, діти! — сказав Захар. — У тяжких днях звела вас доля до купи і злучила ваші серця, і ви показалися гідними перестояти й найстрашнішу бурю. Нехай же ваш зв'язок у нинішню побідну днину буде порукою, що й наш народ так само перебуде тяжкі злигодні і не розірве свого сердечного зв'язку з чеснотою й людяним норомом!

І він холодними вже устами поцілував у чоло Мирославу й Максима.

— А тепер, діти, встаньте і підведіть мене крихіточку! Я хотів би ще перед відходом сказати дещо до громади, якій я старався щиро служити весь свій вік. Батьки і браття! Нинішня наша перемога — велике діло для нас. Чим ми перемогли? Чи нашим оружжям тільки? Ні. Чи нашою хитрістю тільки? Ні. Ми перемогли нашим громадським ладом, нашою згодою і дружністю. Уважайте добре на це! Доки будете жити в громадському порядку, дружно держатися купи, незламно стояти всі за одного, а один за всіх, доти ніяка ворожа сила не переміжить вас. Але я знаю, браття, і чує се моя душа, що се не був останній удар

¹ *Кля́кати* — ставати, падати на коліна.

на нашу громадську твердиню, що за ним підуть інші й вкінці розіб'ють нашу громаду. Погані часи настануть для нашого народу. Відчужиться брат від брата, відмежиться син від батька, і почнуться великі свари і роздори по Руській землі, і пожруть вони силу народу, а тоді попаде весь народ у неволю чужим і своїм наїзникам, і вони зроблять із нього покійного слугу своїх забагів і робучого вола. Але серед тих злиднів знов нагадає собі народ своє давнє громадство, і благо йому, коли скоро й живо нагадає собі його: се ощадить йому ціле море сліз і крові, цілі століття неволі. Але чи швидше, чи пізніше, він нагадає собі життя своїх предків і забажає йти їхнім слідом. Щаслив, кому судилося жити в ті дні! Се будуть гарні дні, дні весняні, дні відродження народного! Передавайте ж дітям і внукам своїм вісті про давнє життя і давні порядки. Нехай живе між ними тота пам'ять серед грядущих злиднів, так, як жива іскра не гасне в попелі. Прийде пора, іскра розгориться новим огнем! Прощайте!

Важко зітхнув старий Захар, зирнув на сонце, усміхнувся, і по хвилі вже його не стало.

Не плакали за ним ні сини, ні сусіди, ні громадяни, бо добре знали, що за щасливим гріх плакати. Але з радісними співами обмили його тіло і занесли його на «Ясну поляну», до стародавнього житла прадідівських богів, і, зложивши його в кам'яній контині, лицем до золотого образу сонця, вміщеного на стелі, потім привалили вхід величезною плитою і замурували. От так спочив старий Захар Беркут на лоні тих богів, що жили в його серці й нашіптували йому весь вік чесні, до добра громади вимірені думки.

Багато змінилося від того часу. Аж надто докладно збулося віщування старого громадянина. Великі злигодні градовою хмарою перейшли понад Руською землею. Давнє громадство давно забуте і, здавалось би, похоронене. Та ні! Чи не нашим дням судилося відновити його? Чи не ми се жиємо в тій щасливій добі відродження, про яку, вмираючи, говорив Захар, а бодай у досвітках тої щасливої доби?

До речі...

Іван Франко був новатором у багатьох жанрах. Письменника можна вважати одним із засновників українського детективу. Декілька років тому за його повістю «Пережесні стежки» було знято один із перших в Україні детективних телесеріалів «Пастка» (кінорежисер Олег Бійма та оператор Лесь Зоценко, які одержали Державну премію України імені Тараса Шевченка).

1. Якої з перелічених річок не перепливали монголи: а) Волги; б) Дону; в) Дніпра; г) Дунаю; ґ) Яіка?
2. Установи відповідність між героями повісті та їхніми репліками:
А. Мирослава; **Б.** Максим Беркут; **В.** Захар Беркут; **Г.** Бурунда-бегадир; **Ґ.** Тугар Вовк.

Беркути додержують слова навіть ворогові й зрадникові	
Усе ж таки життя краще, ніж смерть!	
Хвиля його смерті буде й моєю смертю!	
Раз мати родила, раз і гинути прийдеться	

3. Установи відповідність між героями повісті та їхніми внутрішніми (зовнішніми) характеристиками: **А.** Захар Беркут; **Б.** Максим Беркут; **В.** Бурунда-бегадир; **Г.** Тугар Вовк; **Ґ.** Загірний молодець.

...досі такий сильний і незломний, тепер тремтів, мов мала дитина, і, закривши лице руками, ридав тяжко	
Але його гнів був тепер, як пустий вітер, що шумить, а нікому не шкодить	
Той, що важить правду й неправду, важить тепер його добрі та злі діла	
Увесь мокрий, але з лицем, роз'ясненим радістю, вискочив... з плоти на берег...	

4. Як характеризує Бурунду така його репліка: «Усі погинемо. І що найбільше мене лютить, так се те, що погинемо без бою, без слави, мов коти, кинуті в ставок!»
5. Який художній прийом використав Іван Франко в такому реченні: «Немов огонь, пущений по скошеній сіножаті, повзе покis за покосом і злизує копицю сухого сіна за копицею, — так тухольці спихали монголів з одного становища за другим у воду, в холодні обійми смерті?»
6. Як пояснив свій вибір Захар Беркут щодо можливості врятувати сина в обмін на життя Бурунди-бегадира, Тугара Вовка та залишків монгольської сили? Чи по-батьківськи, на твою думку, він учинив?
7. Знайди і прочитай рядки, яким відповідає ілюстрація до дев'ятої частини повісті. За допомогою яких засобів художникові вдалося передати колорит місцевості й епохи?
8. Як ти вважаєш, чому зрадник Тугар Вовк останньої миті вирішив урятувати Максима?
9. Знайди й прочитай слова Захара Беркута, які є провідною думкою (ідеєю) повісті.
10. Назви головних героїв повісті «Захар Беркут». Чому Іван Франко саме так назвав свій твір?

11. Перечитавши віщування Захара Беркута перед смертю, зверни увагу на мовні особливості цієї промови: частотність уживання сполучника *і*, питальних та окличних речень, старослов'янізмів (*благо, грядущий* тощо), фразеологізмів (*всі за одного, а один за всіх; відчужиться брат від брата, відмежиться син від батька*) тощо. Якого ефекту досягає автор, використовуючи ці мовні засоби? Виразно (емоційно і вдумливо) прочитай цю промову.
12. Добери заголовок до кожної частини повісті.

Ще раз прочитай віщування Захара Беркута наприкінці повісті. Знайди у відповідній літературі історичні факти, які підтверджують передбачення головного героя. Використавши їх, напиши твір-роздум на тему: «Чому дітям та онукам слід розповідати про життя наших предків, про давні порядки» (1,5–2 сторінки).

Сюжет

Сюжет (фр. — предмет, тема) — це подія чи система подій, у яких розкриваються характери і розв'язуються суперечності між ними. Кожна подія (чи система подій) протікає в часі, тому її можна поділити на етапи. На основі цього в сюжеті визначають такі основні елементи: *експозицію, зав'язку, розвиток дії, кульмінацію й розв'язку*.

В *експозиції* (латин. — виклад, опис) автор повідомляє про час і місце подій, а також про дійових осіб і взаємини між ними. У повісті Івана Франка «Захар Беркут» експозицією можна вважати (умовно) початок скороченого переказу змісту пропущеної частини повісті¹: «Було це 1241 року...»

Зав'язкою є та частина художнього твору, у якій зображено перше зіткнення героїв, саме тут виявляються суперечності між ними.

Розвитком дії є одна або декілька подій, у розгортанні яких виявляються характери дійових осіб, розвиваються суперечності між ними.

Кульмінація (з латин. — вершина) — момент найвищого піднесення, напруження, розвитку конфлікту, вирішального зіткнення характерів. Саме кульмінація засвідчує перелом у сюжеті, з якого й починається розв'язка. Як правило, у невеликому художньому творі кульмінація зсунута ближче до фіналу. До речі, у більших за обсягом творах кульмінаційних моментів може бути декілька.

Завершальним елементом сюжету, у якому вирішується конфлікт художнього твору, є *розв'язка*. Порівняно з іншими елементами сюжету розв'язка відбувається дуже швидко.

Усі п'ять сюжетних елементів здебільшого, але не завжди, розміщуються в художньому творі саме в тій послідовності, у якій про них розказано вище.

Історична повість

Повість І. Франка «Захар Беркут» посідає гідне місце серед творів, що вивчаються в 7 класі. Принаймні восьмикласники вважають його чи не найцікавішим. Складових успіху цього твору декілька: по-перше, майстерність автора; по-друге, жанр твору — повість — дає можливість широко, з важливими деталями зобразити як героїв твору, так і події, що в ньому розгортаються; а по-третє, це його історична основа. Справді, майстерно написаний твір про вигадані події читати цікаво (наприклад книжки Дж. К. Ролінг про Гаррі Поттера), проте не менш цікавими є твори, як ти вже переконався, про реальні події, а особливо історичні.

У 6 класі ти вже читав повісті («Тореадори з Васюківки» В. Нестайка, «Зачарована Десна» О. Довженка та ін.). Пригадай, що *повість* — це прозовий розповідний твір, за обсягом більший від оповідання, у якому йдеться

¹ Усього в повісті дев'ять частин, у підручнику перші п'ять, а також сьому частину пропущено й стисло переказано їхній сюжет.

про одну або декілька подій, одного чи декількох головних героїв протягом досить тривалого часу.

Історична повість побудована на історичному сюжеті, у якому широко відтворюються певна епоха та її діячі. Такі твори мають історичний колорит — наявність прикмет історичного минулого: імена людей (Тугар Вовк, Бурунда), історичних героїв (Чингісхан), описи старовинних звичаїв, згадки про історичні події тощо.

Читаючи повість, ти, напевне, помітив, що її мова відрізняється від мови тих творів, у яких ідеться про сучасні події. Справді, у тексті вжито багато слів, які давно вийшли з ужитку, а тому не зрозумілі тобі. Такі слова належать до застарілої лексики, тому їхнє пояснення подається у виносках. Перед тлумаченням їхнього лексичного значення поставлено умовне скорочення (*заст.*). До застарілої лексики належать архаїзми, з якими ти ознайомився у 5 класі. **Архаїзми** (*грец.* — стародавній) — слова, звороти й граматичні форми, які вийшли з активного вжитку, наприклад, *ратище, хоругва, смерд, уста*; їх витіснили нові слова — *спис, прапор, селянин, губи (рот)*. З-поміж архаїзмів виокремлюють групу так званих **історизмів** — слів, що позначають назви зниклих предметів, явищ, понять: *князь, боярин, десятина*.

У художній літературі застарілі слова використовують для відтворення історичного колориту минулих епох. Справді, без архаїзмів та історизмів втрачалося б відчуття давності подій, а отже, й тодішньої реальності.

До речі...

У Києві, Львові, Дрогобичі, Тернополі та інших містах споруджено пам'ятники Іванові Франку. 1956 р. відкрито пам'ятник і музей у м. Вінніпег (Канада).

1. Установи відповідність між термінами та їхніми визначеннями:
А. Експозиція; **Б.** Кульмінація; **В.** Зав'язка; **Г.** Розв'язка; **Г.** Розвиток дії.

Частина художнього твору, у якій зображено перше зіткнення героїв	
Частина твору, у якій ідеться про час, місце подій, про дійових осіб і взаємини між ними	
Місце у творі, де розв'язується конфлікт	
Момент найвищого піднесення, напруження, розвитку конфлікту в художньому творі	

2. У якій послідовності здебільшого розміщено сюжетні елементи художнього твору: а) зав'язка — розвиток дії — кульмінація — розв'язка — експозиція; б) зав'язка — розвиток дії — кульмінація — експо-

зиція — розв'язка; в) експозиція — зав'язка — розв'язка — розвиток дії — кульмінація; г) експозиція — зав'язка — розвиток дії — кульмінація — розв'язка?

3. У якій парі обидва слова є історизмами: а) вітець і уста; б) ратище й хоругва; в) князь і смерд; г) боярин і кріпаччина?

4. Назви жанрові особливості повісті.
5. Пригадай з уроків української мови особливості кожного типу мовлення — розповіді, опису й роздуму. Який із них має будову, що збігається із сюжетними елементами літературного твору?
6. Визнач сюжетні елементи повісті Івана Франка «Захар Беркут». Не забувай, що кульмінаційних моментів у повісті може бути декілька, проте один із них найнапруженіший.
7. Визнач, якому сюжетному елементові відповідає кожна з ілюстрацій повісті.
8. Які історичні події взято за основу повісті Івана Франка «Захар Беркут»?
9. Визнач ті елементи в повісті, які створюють історичний колорит.
10. Що в історичній повісті Івана Франка, на твою думку, реальне, а що вигадане, уявне?

11. Уяви, що тобі довелося писати музику до кінофільму за повістю Івана Франка «Захар Беркут». Поміркуй, який за настроєм і темпоритмом музичний супровід ти написав би до визначених у шостому завданні сюжетних елементів. Які музичні інструменти при цьому використав би?
12. Знайди в тексті повісті застарілі слова й випиши їх у дві колонки — архаїзми та історизми. Усно поясни, у чому полягає різниця між власне архаїзмами та історизмами.

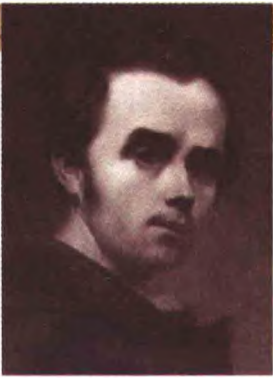
Об'єднавшись у групи (3–4 учні), підготуйтеся до виразного читання за ролями найцікавіших для вас уривків повісті Івана Франка «Захар Беркут».

На дозвіллі

Повний текст повісті Івана Франка «Захар Беркут» ти можеш знайти за такою адресою в Інтернеті: uk.wikipedia.org/wiki/Наруєвичі

- Я можу коротко розповісти про Івана Франка.
- Я знаю зміст та історичну основу повісті.
- Я можу переказати й прокоментувати зміст повісті.
- Я володію навичками аналізу епічного твору.
- Я можу охарактеризувати образи головних героїв повісті, використовуючи текстові цитати.
- Я вмію визначати особливості мови, художні засоби та їхню роль у творі.
- Я можу взяти участь в обговоренні проблеми вибору людини у вирішальній ситуації.

ТАРАС ШЕВЧЕНКО

(1814–1861)

*Український поет, прозаїк, драматург, художник, громадський діяч.
Найвідоміші твори: збірка поезій «Кобзар», поеми «Гайдамаки», «Кавказ»,
«Сон», «Катерина», «Наймичка», послання «І мертвим, і живим...»,
п'єса «Назар Стодоля»*

Тарас Григорович Шевченко народився 9 березня 1814 р. в с. Моринцях Київської губернії (тепер Черкаська область). Батько Тараса був кріпаком-хліборобом, стельмахом і чумаком; умів читати й писати. Його заповіт виявився пророчим: «Синові моєму Тарасові зі спадщини після мене нічого не треба. Він не буде людиною абиякою, з нього вийде або щось дуже добре, або велике ледащо; для нього спадщина по мені... нічого не значитиме...»

Коли Тарасові виповнилося вісім років, його віддали в науку до дяка. Через рік померла мама майбутнього поета й батько залишився з п'ятьма дітьми. Згодом він одружився з жінкою, яка мала трьох дітей. У родині були постійні сварки і між дорослими, і між дітьми. В одинадцятирічному віці Тарас утратив і батька: «Там батько, плачучи з дітьми/(А ми малі були і голі),/Не витерпів лихої долі,/Умер на панщині!..» Мачуха вигнала Тараса з батьківської оселі. Деякі спогади про сирітське дитинство закарбовані в рядках вірша «Мені тринадцятий минало...», з яким ти ознайомишся найближчим часом.

Ставши служником-козачком пана Енгельгардта, Тарас разом із ним переїхав до тодішньої російської столиці Петербурга. Саме тут (ти вже знаєш це з попередніх класів) майбутній поет у Літньому саду познайомився з художником Іваном Сошенком, який виявився його земляком. Завдяки Сошенку молодий художник і поет увійшов у коло передової інтелігенції, яка й допомогла викупити двадцятичотирирічного Тараса Шевченка з кріпацтва.

Рання творчість митця (1837–1843) позначена передусім виходом 1840 р. поетичної збірки «Кобзар». У творах цього періоду проявився інтерес поета до незвичайного, яскравого, таємничого, навіть фантастичного, тобто до романтичного (балади «Тополя», «Причинна» та ін.). Деякі з творів цього періоду ти читав у 6 класі, серед них «Тарасова ніч», «Іван Підкова», «Думка».

У 1838 р. Тараса Шевченка викуплено з кріпацтва, після чого він став вільним слухачем Академії мистецтв, а згодом і одним із найулюбленіших учнів відомого російського художника Карла Брюллова. Молодий митець мав неабиякі успіхи в малярській справі, які були гідно оцінені: він був удостоє-

ний срібної медалі Академії за картину «Хлопчик-жебрак, який дає хліб собаці».

Поетичну творчість пізнішої доби (1843–1847) можна вважати «золотою порою» Шевченка-поета. Вона позначена виходом у світ циклу віршів «Три літа». У цей час він переважно жив в Україні. Поетичними здобутками згаданого періоду є поеми «Кавказ», «Наймичка», усесвітньо відомий вірш «Заповіт» («Як умру, то поховайте...»), а малярським здобутком — серія картин «Живописна Україна», де відображено історичні місця нашої країни, її природу й побут.

Третій період творчості — це так звана *невольничка поезія* (1847–1857). За участь у таємній політичній організації (Кирило-Мефодіївське братство), а передусім за написання творів, спрямованих проти царя й панів, поета було заарештовано. У Петербурзі, очікуючи вироку, Тарас Шевченко написав цикл віршів «У казематі». «За сочинение возмутительных и в высшей степени дерзких стихотворений» поета було заслано до Оренбурзького окремого корпусу на десять років рядовим солдатом без права писати й малювати. Проте Тарасові Шевченку вдавалося й тут творити: за перші три роки заслання написано сто віршів і сім поем, однак за наступні сім років — лише один вірш через жахливі умови перебування в неволі.

Творчість після заслання (1857–1861) позначена виходом оновленого «Кобзаря», «Букваря» — посібника для навчання грамоти українською мовою, створенням гравюр. До речі, 1860 р. Рада Петербурзької академії мистецтв присвоїла Т. Г. Шевченкові звання академіка-гравера.

У засланні здоров'я поета було підірвано: на автопортреті у сорок три роки він схожий на шістдесятилітнього дідуса. 10 березня 1861 р. Тарас Шевченко помер.

Автопортрет
Т. Г. Шевченка 1848 р.

Автопортрет
Т. Г. Шевченка 1857 р.

N. N.

Мені тринадцятий минало.
Я пас ягнята за селом.
Чи то так сонечко сіяло,
Чи так мені чого було?
Мені так любо, любо стало,
Неначе в Бога
Уже прокликали до паю¹,
А я собі у бур'яні

¹ *Пай (рідко)* — частина їжі, дана кому-небудь.

Молюся Богу... І не знаю,
Чого маленькому мені
Тойді так приязно молилось,
Чого так весело було.
Господнє небо, і село,
Ягня, здається, веселилось!
І сонце гріло, не пекло!
Та недовго сонце гріло,
Недовго молилось...
Запекло, почервоніло
І рай запалило.
Мов прокинувся, дивлюся:
Село почорніло,
Боже небо голубеє
І те помарніло.
Поглянув я на ягнята —
Не мої ягнята!
Обернувся я на хати —
Нема в мене хати!
Не дав мені Бог нічого!..
І хлинули сльози,
Тяжкі сльози!.. А дівчина
При самій дорозі
Недалеко коло мене
Плоскінь¹ вибирала,

І. Ѓжакевич. Тарас-пастух

¹ Плоскінь — чоловічі рослини конопель, а також волокно з них.

Та й почула, що я плачу.
Прийшла, привітала,
Утирала мої сльози
І поцілувала...
Неначе сонце засіяло,
Неначе все на світі стало
Моє... лани, гаї, сади!..
І ми, жартуючи, погнали
Чужі ягнята до води.

Бридня!.. А й досі, як згадаю,
То серце плаче та болить,
Чому Господь не дав дожити
Малого віку у тім раю.
Умер би, орючи на ниві,
Нічого б на світі не знав.
Не був би в світі юродивим.
Людей і [Бога] не прокляв!

До речі...

Повне зібрання творів Тараса Шевченка налічує дванадцять томів: «Кобзар», дев'ять повістей, п'єса «Назар Стодоля», кілька уривків із драматичних творів, щоденник і листи.

ТЕОРИЯ ЛІТЕРАТУРИ

Контраст

Одним із найпоширеніших художніх прийомів у літературі є контраст. **Контраст** — це різко окреслена протилежність у чомусь: рисах характеру, у властивостях предметів чи явищ. Цей прийом із давніх-давен зафіксований в усній народній творчості (казка «Правда і Кривда») та в інших видах мистецтва. За основу вірша Тараса Шевченка «Мені тринадцятий минало...» взято контраст — перша й третя частини твору протиставляються другій: *«...сонце гріло, не пекло! — Та недовго сонце гріло...; тойді так приязно молилось — недовго молилось; Чого так весело було — хлинули сльози, тяжкі сльози»*. За допомогою контрасту автор передає глибину й мінливість відчуттів, зміну настрою, увиразнює такі протилежності, як добро і зло, краса й погортність.

Для створення контрасту майстри слова часто вдаються до використання антонімів. Ось як майстерно через контрасти український письменник Михайло Коцюбинський передав складні переплетення почуття й думки: «А люди йдуть. За одним другий, і третій, і так без кінця. Вороги й друзі, близькі й сторонні — і все кричить у мої вуха криком свого життя або своєї смерті, і всі лишають на душі моїй сліди своїх підошов».

1. Установи послідовність періодів творчості Тараса Шевченка: **1, 2, 3, 4.**

Невольничча поезія	
Поетична творчість («золота пора»)	
Рання творчість	
Творчість після заслання	

2. За яку картину Тарас Шевченко був удостоєний в Академії мистецтв срібної медалі: а) «Автопортрет»; б) «Хлопчик-жебрак, який дає хліб собаці»; в) «Циганка-ворожка»; г) «Крутий берег Аральського моря»?
3. Установи послідовність частин у вірші Тараса Шевченка «Мені тринадцятий минало...»: **1, 2, 3, 4.**

Уже покликали до паю, а я собі у бур'яні молюся Богу...	
Поглянув я на ягнята — не мої ягнята!	
Та недовго сонце гріло, недовго молилось...	
А дівчина при самій дорозі недалеко коло мене плоскінь вибирала	

4. Скільки років Тарас Шевченко був кріпаком і в засланні? Чи знищили вони в ньому митця і особистість? Відповідь аргументуй.
5. Що таке прийом *контрасту*? Використовуючи цей прийом, якого ефекту досягає Тарас Шевченко у вірші «Мені тринадцятий минало...»?
6. Який період в історії України зображено у вірші «Мені тринадцятий минало...»? Назви деталі твору.
7. Відшукай рядки вірша, де читач дізнається, що головний герой — сирота-наймит. Які автобіографічні факти наявні в них?
8. Типовою чи винятковою була доля головного героя в зображеній у вірші Україні?
9. Якими настроями перейнято вірш? Чим викликана зміна настрою ліричного героя?
10. Поміркуй, чому Тарас Шевченко написав такого вірша саме в засланні.

11. Запиши вірш «Мені тринадцятий минало...» в зошит і розфарбуй олівцями (поверх тексту) рядки, добираючи той колір, який виникає в уяві під час їхнього читання. Поглянь на утворену палітру кольорів. Чи відповідає вона змісту й мінливості настрою ліричного героя? Чи збігаються тут поетичний і малярський контрасти як художні засоби? Про що це свідчить?
12. Добери й зачитай рядки з вірша «Мені тринадцятий минало...», яким відповідає репродукція картини Івана Іжакевича «Тарас-пастух». Прокоментуй, за допомогою яких засобів (кольори, лінії, пейзаж, емоції малого Тараса, загальний настрій тощо) художник відтворив Шевченкові рядки.

Підготуй невелике усне повідомлення про Шевченка-художника.

До речі...

Вступ до балади «Тополя» став популярною народною піснею, а музику до фрагментів цього твору написали Микола Лисенко, Кирило Стеценко та інші композитори.

Усміхнися

Варфоломій Шевченко, троюрідний брат поета, розповів про такий випадок: «Сидячи в кріпості, Тарас запустив бороду й з бородою прибув за Арал. Раз ходить понад Аралом і стрічає козацького офіцера з уральських козаків. Офіцер підійшов до нього й почав просити благословення, вважаючи його за попа «розкольників». Тарас запевняє, що він не піп, але офіцер божиться й присягається, що про його благословення ніхто у світі не знатиме. Далі дістав із кишені двадцять п'ять карбованців і тиче Тарасові в руку, просячи прийняти на молитви. Тарас не взяв грошей і не дав благословення, але офіцер так і не повірив, що Тарас не піп, засланий урядом за Арал. Після цього випадку Тарас зголив бороду».

ТОПОЛЯ

По діброві вітер віє,
Гуляє по полю,
Край дороги гне тополю
До самого долу.
Стан високий, лист широкий
Марне зеленіє.
Кругом поле, як те море
Широке, синіє.
Чумак іде, подивиться
Та й голову схилить,
Чабан вранці з сопілкою
Сяде на могилі,
Подивиться — серце ние:
Кругом ні билини.
Одна, одна, як сирота
На чужині, гине!

Хто ж викохав тонку, гнучку
В степу погибати?
Постривайте — все розкажу.
Слухайте ж, дівчата!

Полюбила чорнобрива
Козака дівчина.
Полюбила — не спинила:
Пішов — та й загинув...

Якби знала, що покине, —
Було б не любила;
Якби знала, що загине, —
Було б не пустила;
Якби знала — не ходила б
Пізно за водою,
Не стояла б до півночі
З милим під вербою.
Якби знала!..

І то лихо —
Попереду знати,
Що нам в світі зустрінеться...
Не знайте, дівчата!
Не питайте свою долю!..
Само серце знає,
Кого любить. Нехай в'яне,
Поки закопають,
Бо не довго, чорнобриві,
Карі оченята,
Біле личко червоніє —
Не довго, дівчата!
До полудня, та й зав'яне,
Брови полиняють.
Кохайтесь ж, любітеся,
Як серденько знає.

Защечече соловейко
В лузі на каліні,
Заспіває козаченько,
Ходя по долині.
Виспіває, поки вийде
Чорнобрива з хати,
А він її запитає,
Чи не била мати.
Стануть собі, обіймуться —
Співа соловейко;
Послухають, розійдуться,
Обоє раденькі...
Ніхто того не побачить,
Ніхто не питає:
«Де ти була, що робила?»
Сама собі знає...
Любилася, кохалася,
А серденько мліло —
Чуло серце недоленьку,
Сказати не вміло.
Не сказало — осталася,
День і ніч воркує,
Як голубка без голуба,
А ніхто не чує...

Не щечече соловейко
В лузі над водою,
Не співає чорнобрива,
Стоя під вербою,
Не співає — сиротою
Білим світом нудить:
Без милого батько, мати —
Як чужії люди,
Без милого сонце світить —
Як ворог сміється,
Без милого скрізь могила...
А серденько б'ється.

Минув і рік, минув другий —
Козака немає;
Сохне вона, як квіточка;
Мати не питає:
«Чого в'янеш, моя доню?»
Стара не спитала,
За сивого, багатого
Тихенько єднала.
«Іди, доню, — каже мати, —
Не вік діувати!

Він багатий, саодинокій —
Будеш панувати».
«Не хочу я панувати,
Не піду я, мамо!
Рушниками, що придбала,
Спусти мене в яму.
Нехай попи заспівають,
А дружки заплачуть,
Легше, мамо, в труні лежать,
Ніж його побачить».

Не слухала стара мати,
Робила, що знала, —
Дивилася чорнобрива,
Сохла і мовчала.
Пішла вночі до ворожки,
Щоб поворожити,
Чи довго їй саодинокій
На сім світі жити?..
«Бабусенько, голубонько,
Серце моє, ненько,
Скажи мені щирю правду,
Де милий-серденько?
Чи жив-здоров, чи він любить?
Чи забув-покинув?
Скажи ж мені, де мій милий?
Край світа полину!
Бабусенько, голубонько!
Скажи, бо [ти] знаєш...
Мене мати хоче дати
За старого заміж.
Любить його, моя сиза,
Серце не навчити!
Пішла б же я утопилась —
Жаль душу згубити...
Коли не жив чорнобривий,
Зроби, моя пташко!
Щоб додому не вернулась...
Тяжко мені, тяжко!
Там старий жеде з старостами...
Скажи ж мою долю».
«Добре, доню! Спочинь трошки.
Чини ж мою волю.
Сама колись діувала —
Тее лихо знаю;
Минулося — навчилася:
Людям помагаю.
Твою долю, моя доню!

Позаторік знала,
 Позаторік і зіллячка
 Для того придбала».
 Пішла стара, мов каламар
 Достала з полиці.
 «Ось на тобі сього дива.
 Піди до криниці.
 Поки півні не співали,
 Умийся водою,
 Випий трошки сього зілля —
 Все лихо загоїть.
 Вип'єш — біжи якомога;
 Що б там не кричало,
 Не оглянься, поки станеш
 Аж там, де прощалась.
 Одпочинеш; а як стане
 Місяць серед неба,
 Випий ще раз; не приїде —
 Втретє випить треба.
 За перший раз, як за той рік,
 Будеш ти такою;
 А за другий — серед степу
 Тупне кінь ногою, —
 Коли живий козаченько,
 То зараз прибуде...
 А за третій, моя доню!
 Не питай, що буде...
 Та ще, чуєш, не хрестися —
 Бо все піде в воду...

Тепер же йди, подивися
 На торішню вроду».

Взяла зілля, поклонилась:
 «Спасибі, бабусю!»
 Вийшла з хати — чи йти, чи ні?..
 «Ні! Вже не вернуса!»
 Прийшла... Вмилась, напилася,
 Тихо усміхнулась,
 Вдруге, втретє напилася
 І не оглянулась.
 Полетіла, мов на крилах,
 Серед степу пала,
 Пала, стала, заплакала
 І... і заспівала:

«Плавай, плавай, лебедонько!
 По синьому морю —
 Рости, рости, тополенько!
 Все вгору та вгору,
 Рости гнучка та висока,
 До самої хмари,
 Спитай Бога, чи діжду я,
 Чи не діжду пари?
 Рости, рости, подивися
 За синєє море:
 По тім боці — моя доля,
 По сім боці — горе.

Там десь милий, чорнобривий
Співає, гуляє,
А я плачу, літа трачу,
Його виглядаю.
Скажи йому, моє серце!
Що сміються люди,
Скажи йому, що загину,
Коли не прибуде!
Сама хоче мене мати
В землю заховати...
А хто ж її головоньку
Буде доглядати?
Хто догляне, розпитає,
На старість поможе?
Мамо моя!.. Доле моя!..
Боже милий, Боже!..
Подивися, тополенько!

Як нема — заплачеш,
До схід сонця, ранісінько,
Щоб ніхто не бачив...
Рости ж, серце-тополенько,
Все вгору та вгору;
Плавай, плавай, лебедонько!
По синьому морю».

Отак тая чорнобрива
Плакала, співала...
І на диво серед поля
Тополею стала.

По діброві вітер віє,
Гуляє по полю,
Край дороги гне тополю
До самого долу.

ТЕОРІЯ ЛІТЕРАТУРИ

Балада

Балада «Тополя» — один із ранніх творів Тараса Шевченка (1839). Що ж це за літературний жанр? **Балада** (із *фр.* — танцювати) — невеликий віршований ліро-епічний твір казково-фантастичного, легендарно-історичного чи героїчного змісту з драматично напруженим сюжетом і співчутливо-сумним звучанням. Баладі властиві такі ознаки:

- невелика кількість персонажів;
- незвичайність і загадковість подій;
- гострота, а часто й трагічність у розв'язанні конфлікту;
- похмурий колорит;
- ліризм.

Ти, мабуть, помітив, що балада «Тополя» дуже поетична та образна, їй властиві незвичайність, таємничість, казковість, емоційність, тобто **романтичність**. У ній **романтичним** є і **пейзаж**, що вважається засобом зображення внутрішнього світу людини. У Шевченковій баладі романтичний пейзаж — це дзеркало, яке відображає душу митця, ліричного героя. Пейзаж тут співзвучний із відтворюваними подіями й почуттями, він гармонійно єднає внутрішній світ людини з природою:

По діброві вітер віє,
Гуляє по полю,
Край дороги гне тополю
До самого долу.

Як у народних, так і в літературних баладах, часто використовується прийом **метаморфози**, за основу якого взято перетворення людини на рослину чи

тварину. У Шевченковій «Тополі», як і в народній баладі «Ой чие ж то жито, чиї ж то покоси...», дівчину перетворено на тополь. Цей фольклорний твір має багато спільного з літературною баладою «Тополя» Тараса Шевченка. Порівняй:

ОЙ ЧИЄ Ж ТО ЖИТО, ЧИЇ Ж ТО ПОКОСИ

Ой чие ж то жито, чиї ж то покоси,
 Чия то дівчина розпустила коси?
 Коси розпустила, гулять не ходила,
 Молодого хлопця навек полюбила.
 Проводжала мати сина у солдати,
 Молоду невістку в поле жито жати.
 Жала вона, жала, жала — не дожала
 І до сходу сонця тополею стала...
 Прийшов син до хати: — Здрастуй, рідна мати!
 Де ж моя дружина, що не йде стрічати?
 — Не питайся, сину, про свою дружину,
 Бери топір в руки — рубай тополину. —
 Як ударив вперше — вона й похилилась,
 Як ударив вдруге — вона й попросилась:
 — Не рубай, коханий, бо я — твоя мила,
 На моєму листі спить твоя дитина. —
 Ой чие ж то жито, чиї ж то покоси?
 Не спішіть, дівчата, розпускати коси.

Мотив у художньому творі

Мотив (з латин. — рух) — це тема ліричного твору. Коли аналізують ліричні твори, то кажуть не *тема*, а *мотиви*, наприклад мотиви лірики Ліни Костенко (мотив відданості Вітчизні, жертвовності та ін.). У баладі Тараса Шевченка «Тополя» провідним є мотив невмирущості справжнього кохання, краси вірності, а основою — мотиви усної народної творчості й стародавніх уявлень народу.

1. Установи послідовність частин балади «Тополя»: **1, 2, 3, 4.**

Виспіває, поки вийде чорнобрива з хати, а він її запитає, чи не била мати	
Любить його, моя сиза, серце не навчити! Пішла б же я утопилась — жаль душу згубити...	
Полюбила чорнобрива козака дівчина. Полюбила — не спинила: пішов — та й загинув...	
Взяла зілля, поклонилась: «Спасибі, бабусю!» Вийшла з хати — чи йти, чи ні?... «Ні. Вже не вернуса!»	

2. Укажи ознаки балади як літературного жанру: а) невелика кількість персонажів, казково-фантастичний зміст, незвичайність і загадковість подій, гострота, трагічність у розв'язанні конфлікту, ліризм; б) зображення важливих подій, яскраві, сильні людські характери, змалювання подій супроводжується авторськими відступами; в) ліричний вірш, призначений для співу; куплетна будова; г) епічний твір; зображення широкої картини життя персонажів протягом тривалого часу.
3. Яку основу має балада «Тополя»: а) історичну; б) фантастичну; в) фольклорну; г) міфологічну?

4. Який епізод у баладі тебе найбільше вразив і чим саме?
5. Що таке *метаморфоза*? Знайди її в баладі Тараса Шевченка «Тополя».
6. Назви ознаки романтичного пейзажу. Підтверди свою відповідь прикладами з тексту.
7. Що в баладі реальне, а що фантастичне? Яким іще літературним жанрам властиве поєднання реального й фантастичного?
8. Знайди та випиши в зошит фольклорні мовні ознаки балади «Тополя». Що спільного має цей твір із баладою «Вільшаний король» Й. В. Гете?
9. Скільки разів героїня балади мала випити зілля? Що символізує така кількість і в якому літературному жанрі вона часто використовується?
10. Визнач мотиви балади «Тополя».

11. Підготуйся до виразного читання балади Тараса Шевченка «Тополя» за ролями й візьми участь у класному конкурсі на кращого читця.
12. Поділивши текст балади «Тополя» на частини за змістом, добери до кожної з них заголовки.

Проілюструй епізод, який тебе найбільше вразив у баладі Тараса Шевченка «Тополя», та візьми участь у класному конкурсі на кращий малюнок (підпиши його рядками з тексту).

Зуваж

Починаючи з 1962 р., щорічно присуджуються Державні премії України імені Т. Г. Шевченка в галузі літератури й мистецтва.

До речі...

У грудні 1845 р. Тарас Шевченко, гостюючи на Переяславщині, занедужав на запалення легень. У ті часи ця хвороба була смертельною, тому поет вирішив написати прощального вірша. Ним і став «Заповіт», проте цю назву вірш здобув пізніше; спочатку він був без заголовка, а потім у різних передруках називався «Завіщанням» та «Думкою». Лише після смерті поета вірш дістав назву «Заповіт».

ЗАПОВІТ

*Як умру, то поховайте
Мене на могилі.
Серед степу широкого
На Вкраїні милій,*

Як умру, то поховайте
Мене на могилі
Серед степу широкого
На Вкраїні милій,

Щоб лани широкополі,
І Дніпро, і кручі
Було видно, було чути,
Як реве ревучий,
Як понесе з України
У синєє море
Кров ворожу... отойді я
І лани, і гори —
Все покину і полину
До самого Бога
Молитися... а до того
Я не знаю Бога.
Поховайте та вставайте,
Кайдани порвіте,
І вражою злою кров'ю
Волю окропіте.
І мене в сім'ї великій,
В сім'ї вольній, новій,
Не забудьте пом'янути
Незлим тихим словом.

25
листопада
1845
в. Шевченко.

Щоб лани широкополі,
І Дніпро, і кручі
Було видно, було чути,
Як реве ревучий.
Як понесе з України
У синєє море
Кров ворожу... отойді я
І лани, і гори —
Все покину і полину
До самого Бога
Молитися... а до того
Я не знаю Бога.
Поховайте та вставайте,
Кайдани порвіте
І вражою злою кров'ю
Волю окропіте.
І мене в сім'ї великій,
В сім'ї вольній, новій,
Не забудьте пом'янути
Незлим тихим словом.

ТЕОРИЯ ЛІТЕРАТУРИ

Ідея художнього твору

Художня література виконує різні функції: навчає жити, допомагає знайти відповіді на важливі питання, є джерелом естетичної насолоди тощо. Прочитавши художній твір, людина часом переосмислює пережите й пройдене, інакше починає сприймати навколишній світ — отже, література виконує ще й виховну функцію. Як же письменнику вдається в одному художньому творі поєднати всі ці завдання: навчати, виховувати, духовно збагачувати читача, приносити йому естетичну насолоду?.. По-перше, ти скажеш, треба мати талант до красного письменства; по-друге, майстерно володіти мистецтвом слова. А по-третє? А по-третє, треба мати ідеї.

Що таке ідея в художньому творі? Передусім пригадай, що таке тема твору, оскільки ідея нерозривно з нею пов'язана. Поняття *тема художнього твору* ти вивчав у 5 класі, коли ознайомлювався з оповіданням Антона Лотоцького «Михайло-семиліток». Нагадаємо, **тема** (з грец. — те, що лежить в основі) **художнього твору** — це коло подій, життєвих явищ, представлених у художньому творі, у тісному зв'язку з проблемами, які з них постають і потребують осмислення. Темою Шевченкового «Заповіту» є зображення життя в Україні за часів кріпащини.

Ідея (з грец. — першообраз) **художнього твору** — це основна думка про зображені у творі життєві явища, висвітленню якої підпорядковано всі картини й образи. За змістом «Заповіт» можна чітко поділити на три частини

(по дві чотирирядкові строфи), кожна з яких має свою провідну думку, тобто ідею. У першій частині автор заповідає поховати його в рідному краї, де «лани широкополі, і Дніпро, і кручі...». Читаючи ці рядки, перед нами розкривається панорама всієї України з її красою й величчю, і кожен починає усвідомлювати громадянську відповідальність за її долю. У другій частині «Заповіту» Тарас Шевченко спонукає трудящих скинути із себе кайдани й боротися за краще життя, за волю. А в заключній частині поет закликає після знищення гнобителів побудувати вільну сім'ю народів.

Сукупність ідей твору (провідних думок) і становить його **ідейний зміст**.

У повісті Івана Франка «Захар Беркут» ідея нерозривно пов'язана з темою: зображаючи у творі мужню боротьбу тухольців проти монгольських завойовників (тема), письменник утверджує думку: сила народу в єдності й згуртованості (ідея).

Зауваж

Чому Тарас Шевченко заповідає поховати його «на могилі», а не «в могилі»? «На могилі» означає бути похованим на козацькому кургані, тобто поділити долю захисників свого краю.

До речі...

Вірш Тараса Шевченка «Заповіт» був найдратівливішим для видавців і цензорів, тому його доволі часто перекручували. Як же розуміти такий Шевченковий рядок: «...а до того Я не знаю Бога»? Скажімо, упорядник Микола Костомаров помістив у «Кобзарі» 1867 р. лише перші вісім рядків. Галичани на шевченківських вечорах замінювали 15-й та 16-й рядки на: «А до того — Я вже знаю Бога». Іван Огієнко, спираючись на першодрук, заперечував відповідність оригіналу 16 рядка. У радянські часи стверджували, що ці слова є незаперечним свідченням того, що поет не вірив у Бога. Сучасні ж дослідники творчості Тараса Шевченка так тлумачать зміст цих рядків: «Після смерті поета його душа не буде допущена до Бога, аж доки Україна не стане вільною». Ці рядки, очевидно, й надалі залишатимуться предметом дискусій між критиками різних поглядів.

«Заповіт» Тараса Шевченка перекладено більшістю мов світу. Багато композиторів написало до нього музику, серед них Микола Лисенко, Михайло Вербицький, Гордій Гладкий та ін. Мелодія саме Гордія Гладкого набула найбільшої популярності в народі й передається з покоління в покоління.

1. Установи відповідність між термінами та їхніми визначеннями: **А.** Тема; **Б.** Ідея; **В.** Сюжет; **Г.** Кульмінація; **Г.** Мораль.

Момент найвищого піднесення, напруження, розвитку конфлікту, вирішального зіткнення характерів	
Коло подій, життєвих явищ, представлених у художньому творі, у тісному зв'язку з проблемами, які з них постають	
Подія чи система подій, у яких розкриваються характери й розв'язуються суперечності між ними	
Основна думка про зображені у творі життєві явища, висвітленню якої підпорядковано всі картини й образи	

2. Яку назву вірш Тараса Шевченка «Заповіт» мав спочатку: а) «Заповіт»; б) «Завіщання»; в) «Думка»; г) вірш не мав назви?
3. Установи послідовність частин вірша Тараса Шевченка «Заповіт»:
1, 2, 3, 4

Все покину і полину до самого Бога молитися...	
Не забудьте пом'янути незлим тихим словом	
Як умру, то поховайте мене на могилі	
Поховайте та вставайте, кайдани порвіте	

4. У чому полягає відмінність між темою та ідеєю художнього твору?
5. Що вплинуло на написання Тарасом Шевченком вірша «Заповіт»?
6. Уважно розглянь автограф вірша й знайди відмінності в правописі Шевченкової доби й сучасному.
7. Поміркуй, чому в такому пафосному вірші, як «Заповіт», немає жодного знака оклику. Поясни вживання крапок у середині речень.
8. Як ти розумієш такі рядки: «Поховайте та вставайте/Кайдани порвіте/І вражою злою кров'ю/Волю окропіте»?
9. Випиши з вірша епітети, які часто вживаються у творах усної народної творчості. Яку роль вони відіграють у творі?
10. Визнач, як змінюються ритм та інтонація при читанні «Заповіту». Поясни ці зміни.

11. Знайди й випиши слова, що асоціюються з кольорами й звуками. Подумай, як кольори та звуки пов'язані зі змістом поетичних рядків.
12. Поміркувавши над тим, чи виконали українці заповіт Тараса Шевченка, візьми участь у класній дискусії щодо цього питання.

1. Знайди в довідковій літературі чи Інтернеті матеріал про Чернечу гору й музей Тараса Шевченка в Каневі та підготуй про це невелике усне повідомлення з ілюстраціями (фото, репродукції картин тощо).
2. Підготуйся до виразного читання напам'ять вірша Тараса Шевченка «Заповіт».

На дозвіллі

Послухати баладу Тараса Шевченка «Тополя» або ж її фрагменти у виконанні професійних акторів ти можеш за такою Інтернет-адресою:
www.nrcu.gov.ua/index.php?id=543

- Я знаю про творче життя Тараса Шевченка.
- Я розумію значення творчості поета для українського народу.
- Я вмію виразно й осмислено читати твори Тараса Шевченка.
- Я вмію визначати художні засоби у творах Кобзаря, зокрема виявляти прийом контрасту.
- Я знаю жанрові особливості балади.
- Я знаю, що таке метаморфоза.
- Я можу розкрити ідею вірша Тараса Шевченка «Заповіт».

АНДРІЙ ЧАЙКОВСЬКИЙ (1857–1935)

*Український письменник, адвокат, громадський діяч.
Найвідоміші твори: повісті «Олюнька», «Богданко», «За сестрою»;
роман «Сагайдачний»*

Андрій Якович Чайковський належить до когорти тих письменників, творчість яких тривалий час замовчувалася. У ХХ ст. його твори майже не видавалися, їх не вивчали в школі. Митець писав переважно на історичну тематику — один із них ти сьогодні розпочнеш читати. Напевно, тобі цікаво буде довідатися про Андрія Чайковського зі спогадів його сучасників.

...Ще маленькою я часто перебувала в гостях у дідуса в Коломиї. Пам'ятаю, як, тримаючись за його теплу руку, йшла тихими вуличками міста. І перехожі з пошаною вітали дідуса. Він любив збирати нас, своїх онуків, біля себе; маленьких брав на коліна. А я була серед старших, тому тулилася до нього збоку. Він вів мову про всячину. Найбільше любив розповідати про козаків, Запорозьку Січ.

Катерина Чайковська, онука письменника

1962 р. я відбував практику в Коломийській міській бібліотеці № 1. Моїм керівником був син письменника, завідувач бібліотеки Андрій Андрійович Чайковський. Це був освічений, скромний, дотепний чоловік, доволі товариський. З перших днів моєї практики ми подружилися. Хоч він був набагато старшим від мене, у нас були дружні, цікаві розмови, особливо про літературу. Від сина славного письменника я вперше дізнався про літературну спадщину Андрія Чайковського. Про свого батька він розповідав неохоче. Коли я наполегливо розпитував про твори Андрія Чайковського, він заводив мене в книгосховище і якось крадькома, боязко оповідав про батька. Саме тоді я вперше прочитав «Олюньку». Книга викликала в моїй душі хвилюючий трепет і гордість, бо я тримав твір, якого торкалася рука знаменитого письменника. Лише згодом я зрозумів, чому такою таємничістю була оповита особа молодшого Чайковського, адже його вважали сином ворога народу, сином

українського буржуазного націоналіста. Тодішні спецслужби так залякали його, вимуштрували, що він завжди пошенки і тільки довіреним людям розповідав про батька.

Михайло Мандзюк, заступник директора Отинійської школи

На дозвіллі

Більше про життя і творчість Андрія Чайковського ти можеш дізнатися в Інтернеті за такою адресою: www.refine.org.ua/pageid-2625-1.html

ЗА СЕСТРОЮ

Повість

(Скорочено)

Події відбуваються в українському селі Спасівці. Спасівчани жили тут, наче у фортеці. Вони були козацького роду, тому й розуміли, яка небезпека їм загрожує. Жителі села кожної ночі ставили вартових біля обох воріт села, щоб ворог не застав їх зненацька. Такий лад завів тут старий досвідчений козак, який прийшов сюди з першими поселенцями. Хоча старий Охрім уже давно помер, спасівчани й далі дотримувалися тих звичаїв. Їм велося безпечно.

У Спасівці жив славний козацький рід Судаків. Вони славилися тим, що не було між ними жодного, який би не побував на Січі між низовим товариством.

Рідня Судаків складалася зі старого діда Андрія, його сина Степана, жінки Палажки, двох синів Петра й Павла та дочки Ганни.

Звичайно, Петра вже тоді не було вдома — пішов на Запоріжжя.

Другому синові, Павлові, було п'ятнадцять років, а дочці Ганні — тринадцять...

Далі розповідається про те, як зненацька в Спасівку вдерлися татари. На очах Павлуся вони вбили матір і діда, а батька й сестру взяли в ясир. Павлуся вдалося втекти на викраденому татарському коні...

Поранений і знесилений, Павлусь упав із коня й зомлів. Свідком цієї картини став козак Семен Непорадний. Він промив хлопцеві рану. Опритомнівши, Павлусь розповів про криваві події в Спасівці.

Згодом прибула ватага козаків на чолі з Остапом Тріскою, серед них був і Петро Судак, брат Павлуся. Брати зраділи несподіваній зустрічі.

Коли всі лягли спочити, Семен Непорадний, який залишився на сторожі, помітив татарина й узяв його в полон. Виявилося, татарин шукав у степу Павлуся, який, утікаючи зі Спасівки, прихопив не лише коня, а й червінці, що були сховані в сідлі. Пізніше до козаків приєдналася ще одна ватага побратимів на чолі із сотником Андрієм Недолею. Козаки, об'єднавшись, вирішують наздогнати татар і визволити з ясиру спасівчан.

IV

У Павлуся забилося серце, коли почув сотників наказ. Він сьогодні побачить те, про що від дідуся стільки наслухався. Побачить, як козацтво стрінеться з татарами, тими страшними чортами, що цієї ночі так лютували в Спасівці. Його огорнув страх. Чи козаки дадуть раду тим чортам?

Павлусь дрижав усім тілом, хоч надворі була спека, і дивувався, що козакам було те все байдуже, начеб на празник ішли. До нього наблизився брат Петро.

— Ти, братику, вважай, аби де в купу не попав. Держися сотника або діда Панаса. Держи добре коня. Пожди, я тобі стремена до ніг приладжу. Поки що подержи мого коня.

Петро осідлав татарського коня, на котрім Павлусь утівав, укоротив стремена і, поцілувавши брата, посадив на коня.

Обом стали сльози в очах.

Петро був відважний козак і не жалів себе. Тепер йому стало ніяково, коли подумав, що його можуть убити, і тоді Павлусь стане круглим сиротою, на опіці чужих людей. Хлопцеві саме тепер треба опіки, а йому честь козацька не дозволяє остатися позаду та пильнувати брата.

Петро ще раз погладив хлопця і хотів сідлати свого коня.

Павлусь вийняв щось із кишені.

— Петре, братику, на тобі.

— Що це?

— Ще вчора мама бублики з медом пекла. Я заховав у кишені та з цим і втік; на тобі, Петре, це мама пекла! — його лице скривилось, і він став хлипати. У Петра теж сльози з очей капнули. Він узяв бублика з руки брата і розділив надвоє.

— На, брате, разом з'їмо.

Держачи так по половині бублика в руках, обидва брати обнялися і плакали, як малі діти. Павлусь похилився з коня і повис на грудях старшого брата, одинокої тепер опіки на світі.

Побачив це сотник Недоля і під'їхав ближче. Він відразу зрозумів, у чому справа.

— Ти, Петре, останешся при мені між посильними козаками, хлопець теж.

Тепер Петро аж зрадів: сталося, як хотів. Тепер ніхто йому докоряти не буде. Це наказ старшини.

А поки що Тріска зі своєю ватагою поїхав уперед. Із ними їхав Непорадний і вів на мотузі татарина зі зв'язаними позаду руками.

Татарин показував дорогу. (...)

Передні козаки оглядалися час від часу позад себе, а тоді задні козаки показували їм знаками, куди йти.

Ватага Тріски вже далеко відійшла, коли Недоля рушив зі своїми. Тріски вже не було видно. Недоля йшов слідом за ними. Він їхав попереду на своїм буланім. Біля нього їхали дід Панас з бандурою, Петро й Павлусь. Не говорили нічого.

Був полудень. Сонце страшенно пекло. І коні, і люди попріли від спеки. Земля гуділа глухо від кінського ступання. Коні обганялися довгими хвостами та головами від мух, що роєм літали над ними.

Передні козаки натрапили на високу могилу. Ось уже й Самара недалеко. Один із них зліз із коня і дав його держати товаришеві. (...)

Це був татарський дозорець. Він лежав на розстеленому кожусі спиною вгору, оперши голову на схрещені руки. Він, очевидно, заснув на спеці, не спавши цілу ніч.

Козак підліз ще вище, запираючи в собі дух. Татарин хропів. Козак уперся ногою в землю і витягнув ножа. (...) Татарин і не застогнав.

Козак підняв шапку татарина, надів на свою голову і став обережно підніматися та розглядатися навкруги.

Перед ним лежав татарський кіш. Коні лежали у траві. За ним стояли рядом козацькі вози. (...) До возів із другого боку поприпинані були воли, що лежали у траві. А далі стояли татарські гарби поміж татарами.

За шатрами пливла ріка Самара.

Козак рахував оком шатра. Після цього міг обміркувати, скільки могло бути татар, бо їх не було видно. Усе поховалося в холодку під шатрами. Навкруги панувала тиша.

Козак знав, що коли б тепер скочити в татарський кіш, ні один не втік би живцем. Та поки зсунувся з могили, щоби під'їхати до своїх, він побачив, як із шатра вийшло двоє татар і, розмовляючи щось, показували на могилу, де сидів козак. Вони стали туди прямувати.

Козак зміркував, що треба вбитого татарина сховати. (...)

Козаки завернули коней і пігнали вихором до своїх. Козак, який зарізав татарина, розповів Трісці усе, що трапилося.

— Біжи ж, Ониську, до сотника і розкажи, що знаєш.

— Розвивайся! — командував Тріска. — Списи готові!

Козаки стали лавою, познімали списи з ремінців і настовбурчили поперед себе...

— З Богом! Уперед!

Козаки рушили спочатку кроком, а відтак підбігцем.

Татарин, що прибіг у кіш, засвистав на тривогу. У коші заворушилося, мов у мурашнику. Молодий Мустафа-ага вже сидів на своєму коні й командував.

Татари кинулися до коней, миттю осідлали їх і виступили перед кіш, розмістившись, за татарським звичаєм, півмісяцем. Вони постановили лише оборонятися. Нападати вони не хотіли і не могли. Не знаючи, яка в козаків сила, Мустафа наказав запрягати коней, звивати шатра і готуватись у похід.

Коли Тріска наблизився, застав татар готових до бою. Як їх середина стояла не рухаючись, оба крила почали завертати кругом, щоби так перетяти козакам дорогу назад.

Це зміркував Тріска відразу. Він підвів шаблю вгору і скомандував:

— Завертай! (...)

Тепер з усіх боків засвістали на татарській стороні бойові свистілки, і татари з пекельним криком: «Аллах! Аллах!» кинулися навздогін за козаками. Татарські коні, витягнувши шию, мов гуси в польоті, з роздутими широко ніздрями гналися так, що животами мало не доставали землі. На них сиділи поганці в сторчатих шапках та вивернених кожухах, похилившись уперед. У кожного блищала в руках шабля. Вони почали козаків доганяти. Віддаль між ними щораз меншала, а тут Недолі й не видно.

Позаду ватаги їхав Тріска. Нараз Тріска завернув півколом коня і став проти татар. Під час погоні татари замішалися трохи. Деякі їхні коні висунулися трохи наперед.

Тріска першому стрічному татаринowi відрубав голову. (...)

Біля Тріски збиралася купа татар щораз більша. Він рубав на обидва боки, встеляючи землю навкруги себе трупами. Частина татар зупинилася.

Утікаючі козаки зміркували, що щось сталося. Один оглянувся і крикнув: — Проби, хлопці! Ватажок між татарвою! Хто в Бога вірує, не даймо!

Понад десяток товаришів завернули коней і пустилися Тріску виручати. Вони бачили, як Тріска вправлявся, рубаючи поганців. Татари роз'їлися, мов оси, і стали рубати козаків. Небагато їх устигло втекти.

Тепер татари пустилися в погоню за іншими. У них були кращі коні. Мустафа заповзвся не випустити ні одного.

Козакам стало зле. Татар було чи не триста, козаків осталося всього сорок. Вони чекали вже на свою смерть, і кожен молився Богу в передсмертній годині. Татари згуртувались у продовгасту валку і вже досягали втікачів.

Під одним козаком кінь спіткнувся і впав, а бідолашного козака розтоптали татарські коні.

Тим часом Недоля заходився «привітати» татар. Він розділив свою сотню на дві частини і поставив їх лицем до дороги, куди мали втікати Тріска зі своєю ватагою. Для більшого розгону залишили між собою віддаль шістсот ступнів.

Татари такі були певні в перемозі, що й не оглядалися. Вони гналися уперед, мов хорти за серною.

Коли наблизилися до того місця, Недоля дав умовний знак. Козацтво рушило з місця, і в найбільшій розгоні вдарило на татар з обох боків. Залунало козацьке: «Слава Богу!»

Татари не були в змозі зупинити коней і гналися одною збитою валкою. Розгорнутися по боках проти напиряючого ворога вони й не гадали. Козаки настовбурчили свої довгі списи і кололи ними завзято збитих у купу татар.

Козаки заховали списи (бо з великого розгону списи прошибали татарські тіла) і взялись до шаблук. Настала така страшна різанина, що її описати годі. (...)

«Ось і на моїй вулиці свято!» — подумав Непорадний і відопняв від сідла свій шовковий інструмент.

Аркан фуркнув у повітрі і схопив татарина за шию та звалив із коня. (...)

— А в мене піде воно швидше, — говорив біля нього дід Панас, прицілившись і вистріливши в найдальшого татарина.

— Якби так хто заряджав вам рушницю! — каже Непорадний. — А то я швидше свій шнурок розмотаю.

Вороний погнався вихорем, а Непорадний складав аркан, поки знову не накинув його на голову татаринowi.

Повторив так кілька разів. Багато козаків розпустили теж свої аркани, а деякі стріляли з рушниць.

Погром на татар по всій лінії.

Непорадний піймав ще одного татарина. Кінь шарпнув, а татарин розняв руки і впав на землю. Татарин устиг розсилити петлю, щоб його не задушила. Над ним стояв уже Непорадний із піднятою вгору шаблею.

— Не забивала мене, козак. Татарин да гроші, много золота син Девлет-Гірей, — лепетав татарин, заслонюючи себе руками.

Непорадний стримався. Це був татарський ватажок. На те вказувала його багата одежа.

— Уставай! — гукнув Непорадний.

Татарин підвівся, а козак зав'язав йому руки і повів між своїх.

Битва скінчилася. На побоїщі лежали трупи людей і коней. Козаки погнались з арканами по степу ловити наляканих коней без вершників.

Поміж козаками їздив на своєму коні Недоля, взявшись рукою за бік.

— Де Тріска? — спитав.

— Він поліг перший, — відповіли козаки. — Він стримав на собі цілу татарську навалу.

— Треба його відшукати.

Та його вже знайшли. Лежав на дорозі, куди гналися татари, та ледве дихав. Дід Панас уже порався біля нього. У Тріски була порубана голова та поламані ребра й ноги.

Сюди приїхав Недоля і зліз із коня. Тріска ще дихав. Він відкрив очі.

— Прости мені, брате! Я тебе обидив, — сказав до нього Недоля.

— Аби мені... Бог... так... простив... мої гріхи, — простогнав Тріска. — Моліться... братики...

Він сконав.

Сонце вже заходило та освітило своїми червоними променями закривавлений степ.

Козаки і їхні коні так були знеможені, що тепер не можна було гнатися за татарами, що над Самарою кошем стояли. Недоля велів відшукати пораних та зібрати побитих, щоб їх відтак поховати за козацьким звичаєм. Тепер кожний мав свою роботу. Одні збирали козацькі трупи в певне місце, другі копали велику яму, треті відшукували в татар здобич, інші знову пильнували коней. Найбільше роботи мав тепер дід Панас. Закачавши по лікоть рукави, він ходив від одного пораненого до другого і перев'язував рани.

Коли вже смерклося, йшла робота при ватрі довго вночі.

У козацькому обозі гомоніло ще. Козаки, розставивши вартових з усіх боків, закінчували свою роботу. До Недолі наблизився Непорадний.

— Пане сотнику, у мене татарський бранець.

— Чи цей з розбитим носом? Чорт його візьми; невеликий тепер із нього хосен¹.

— Ба ні! Я йому обіцяв пощаду, коли правду скаже, — обзивається дід Панас.

— То собі його візьми.

— Та в мене є ще один бранець, — каже Непорадний.

¹ Хосен, хісна — користь, вигода.

— Якого біса тобі з бранцями воловодитися?

— То якийсь знатний, обіцяв викуп.

— Давай його сюди!

За хвилю привели татарина перед сотника.

Це був молодий і гарний татарин. Одежа на ньому була багата.

— Як тебе звуть? — питає Недоля по-татарськи.

— Я Мустафа-ага, син Ібрагіма, ханського Девлет-Гірея, — сказав гордо татарин.

— А я тобі кажу, — обзивається один козак, — що ти чортів син, а твій Магомет і твій хан чортові братами доводяться.

— Не смій, гяуре, зневажати його світлість хана ханів, бо він вас усіх пере-ріже або в полон візьме, — крикнув люто татарин і затупотів ногами.

— А поки ти йому це скажеш, то підеш до твого дядечка в пекло, — відрубав козак і брався уже за шаблю.

— Тихо! — гримнув Недоля. — Не твоє діло, не твій бранець, Тихоне!

До сотника приступив молодий гарний козак.

— Як засвітає, візьмеш десяток козаків і поведеш цього бранця в Лубни та віддаси його панові полковникові. Розкажеш усе, що було, та не забудь поклонитися гарненько. Гляди, щоб не втік та щоб його приставили живого та цілого.

— Ба, а моя винагорода? — каже Непорадний. — Це мій бранець.

— Добре! Скажи, Тихоне, панові полковникові, що винагорода прийде козакові Семенові Непорадному. Тобі, Семене, так ліпше, ніж возитися з татарином, мов циганові з ведмедем.

— Воно й правда! — заспокоював себе Семен. Він став перелічувати на пальцях: — Воловодитися з ним, годувати, пильнувати...

— А ще тобі при нагоді голову відріже, — докинув хтось з гурту.

— Ну, прощай, пане аго! — говорить Семен татаринові. — Поклонися гарненько своєму батечкові. Ось забув, як його величають, чорт його бери! Та вже ти на мене не сердься... воєнне, знаєш, діло, — говорив Семен з повагою, кланяючись татаринові шапкою. — Та ще спасибі, що ти мені, а не кому іншому попався.

Усі козаки реготали, аж за боки брались.

— Цей татарин для нас вартніший, ніж сьогоднішня перемога, — говорив Недоля півголосом до діда Панаса. — Полковник наказав мені неодмінно дістати якого знатного татарина. Від нього гадає полковник дізнатися дещо про намір орди.

На те все дивився Павлусь. Він перший раз дивився очима на битву з татарами. Він побачив те, що дідусь йому розказував, і це показалося правдою. Тепер татари не здавалися йому такими страшними, як учора. Козаки сильніші. Коли б так було вчора, не вбили б вони дідуса й маму, не взяли б сестру в полон.

І в нього вселилася надія, що козаки відіб'ють ще й тата, і сестру. Та коли це буде? Павлусеві бажалося, щоб зараз погналися козаки й розбили татар до решти та звільнили полонених.

Про це заговорив він із Петром.

— Так не можна, братику, — говорив Петро. — Пан сотник знає, що йому робити, і так буде, як він хоче. Потерпімо до завтра. Онисько казав, що татарський кіш невеликий. Вони з навантаженими возами далеко не зайдуть до завтра. Здогонимо.

Павлусь заспокоївся. Він приліг біля Петра при ватрі і міцно заснув.

У козацькому обозі почали пригасати вогні. Усе стихло, хіба вартові перекликалися.

* * *

Козаки посхоплювалися, як тільки на світ стало заноситися.

Вони помолились і взялись ховати вбитих товаришів. Яма вже від учора була готова.

Позносили козачі трупи і поскладали рядком.

Кожен прощався з товаришем. Один козак прочитав над трупами молитву, і тепер складали їх на дно ями так обережно, як мати кладе скупану дитину в колиску. Голови понакривали червоними китайками. Біля кожного поклали його зброю, перехрестили і почали мовчки жменями насипати землю. Кожний козак укинув бодай грудку землі.

Тепер уже яму засипали землею, обкопуючи її довкола, поки не виросла чимала могила.

Татар ніхто не ховав. Їхні трупи залишили вовкам і воронам.

Із цієї битви здобули козаки чимало користі. У татар знайшли багато червінців, талярів, піймали більше сотні добрих коней і забрали татарську зброю.

А Непорадний водився зі своїм татариним і так знемігся, що ледве волочив ноги. Мотуз в'їдався в тіло полоненого.

Це побачив Недоля.

— Семене, та пусти його ік чортовій мамі. Не маєш кращого діла, як його пильнувати? На базарі його не продаси, бо ми людьми не торгуємо.

Непорадний розв'язав йому руки:

— Йди собі, куди хочеш!

Татарин кинувся тепер на останки їди і повилизував усі казанки. Він був знову веселий, мов дитина.

— Я б остався з вами, — каже татарин до Недолі.

— Про мене, оставайся! А чи приймеш християнську віру і зречешся свого Магомета?

— Хоч би й зараз! — каже татарин. — Бог один.

— Дайте йому, хлопці, зброю і коня татарського.

Татарин радів дуже. Він не надіявся такого кінця і почував себе дуже щасливим. Скочив між татарські коні і знайшов зараз свого. Обняв його за ший і став пестити. Кінь пізнав зараз свого господаря.

— Агов, свате, не руш! — крикнув Непорадний. — Це моя здобич, не дам!

Татарин і не думав пускати коня. Він вискалив зуби і затиснув кулак.

— Згода! — гукнув Недоля. — За цього візьми собі два татарські.

— У похід! — командував Недоля. — Прямо на татарський кіш!

V

Татарські бранці, що були в коші, зміркували зараз, що воно щось робиться, як тільки почули свистілку, а татарва кинулася до коней та зброї і вийшла з коша. Бранці догадувалися, що десь недалеко, мабуть, козаки, і в них блиснула надія, що, може, їх визволять. Вони почули татарський бойовий клич та зараз і побачили, як татари почали звивати свої шатра, запрягати вози й татарські гарби. Татари розмістили бранців за їхньою вартістю. Дівчат і малих

дітей окремо, жінок та козаків теж окремо. Усіх стерегли пильно¹ і не розв'язували їм рук. Гіршу частину здобичі вели на мотузках рядом із кіннями.

Бідні бранці були дуже змучені й мали велику спрагу. Коли татари розмістилися кошом, кожен бранець приліг на траві, де стояв. Між тими, що йшли пішки, був і Степан Судак, Павлусів тато. Без шапки і босий, в одній свитині, зі зв'язаними руками, він приліг на траві.

Татари кинули їм, як собакам, якоїсь паляниці, і кожен пішов до шатра. Степан не знав, що сталося з Ганною та Палажкою; не знав, чи вони живі, чи в неволі. Він волів би, щоб їх убили. При згадці про неволю в нього завмирало серце з болю. Така неволя гірше смерті. А він лежав тут безпорадний.

Лежачи так, він сіпав з усієї сили мотуз, та тим ще більше затягав вузол. Даремна праця. Степан повернувся боком, відтак догори спиною і, буцімто жуючи паляницю, став зубами розмотувати мотуз. На його радість вузол попускав щораз більше. Степан оглядався на вартового і розмотував зубами вузол. Укінці почув свої руки вільними.

Не встаючи із землі, він вийняв обережно з кишені ножа і найближчому товаришеві розрізав мотуз. Ніж пішов по руках, а вартовий татарин і не догадувався нічого. Поглянувши на бранців, що лежали вкупі, не рухаючись, він пішов далі. Бранці, однак, не рухались, дожидаючи слушного часу. Та в тій хвили пригнались у кіш кілька татар і почали щось балакати. Від того в коші наче загорілось. Татари сідали на вози і вирушали з місця.

Бранці посхоплювалися і гуртом скочили над берег ріки, у комиш. За ними побігло багато й таких, що не встигли розв'язати рук. Татари бачили це, та не було часу їх ловити. Вони втікали з тим, що осталося.

Хто не встиг утекти, мусив тепер бігти, мов собака, поряд із татарськими кіннями, а хто нездужав, тому зараз відрубали голову, якщо нагайкою не могли його підігнати.

За хвилю осталося лише потоптане місце, де стояв татарський кіш.

Утікачі сиділи тихо в комиші, боячись промовити слово. Вони не знали напевне, що сталося. Може, ще поганці вернуться? Здогадувалися, що була зустріч із козаками, — та хто побідив?

Настала темна ніч. Довкола було тихо. Аж тепер заворушилися втікачі. (...)

Кожний, сперши голову на коліна, задрімав. Уже розвиднілось, як утікачі почули якийсь гамір. Усі прокинулись. Один підвів голову з комишу і крикнув:

— Наші!

Посхоплювалися на те місце, де стояв татарський кіш, приїхали козаки Недолі.

— Гей, козаки-братики, не дайте пропасти!

Утікачі бігли прожогом до козаків, хапали їх за стремена і плакали з радощів.

— Хлопці! — гукав Недоля. — Нагодувати голодних!

Козак добував із торбини, що мав, і подавав.

— Коли б вас так передучора Бог приніс був, не було б тієї халепи, і хрещений народ не пішов би в неволю!

— Не журіться, догонимо.

У цій хвили скочив із коня Павлусь і прибіг до батька.

— Таточку, тату, де наша Ганна? — він обняв батька за шию і почав плакати.

¹ Пильний — який вимагає термінового, негайного виконання; нагальний.

— Пропала, синочку, пропала! — говорив Степан, хлипаючи. — Татарва піймала і Ганну, і маму.

— Маму — ні, її татарин убив, я бачив.

— А мене ж, тату, не пізнаєш? — обзивається Петро.

Степан не пізнав спочатку, а відтак обняв старшого сина.

— Сини мої, соколи, ось де ми стрінулись!

— Гей, люди добрі! — гукнув сотник. — Хто хоче, берить коней та зброю і приставайте до нас. Нам ніколи часу тратити.

Небагато спасівчан вернулося додому. Хто сподівався кого зі своїх знайти, той і вертався. Інші взяли зброю татарську і пристали до козаків.

До них пристав і Степан, йому не було до кого вертатися.

Тепер Недоля оставив одних козаків при таборі, а з другими, вибраними, погнався слідом за татарами. Слід був значний, бо татари їхали возами. Із тими козаками пішов і Степан. Він надіявся віднайти дитину.

Козаки пустилися скоком. Слід вів до берега ріки. (...)

Недоля послав більшу частину своєї сотні далеко вбік. Вона мала об'їхати колом і забігти татарам збоку. Так і сталося. Козаки наближались із двох боків. Вони бачили табір, мов на долоні. Він тягнувся довгим ланцюгом понад берегом, наче повзла велика гусениця. Вози тягли воли, а татари на конях їхали збоку.

Тепер козаки помчали з усієї сили. Татари побачили їх і зараз вирішили отаборитися возами так, як це робили козаки. Стали підганяти воли батогами і заїжджати на боки. Але було запізно.

Козаки злетіли на них, мов яструби. Татари не вміли гаразд оборонятися. Деякі з них по одному тікали, та тих половили на аркан. Цілий табір з усім награвленим добром попав у руки козаків. Степан із Петром розглядали поміж возами, де були бранці. На кількох гарбах знайшли кілька спасівських молодичь і парубків...

— А де Ганна? — кричав Павлусь, ідучи вслід за батьком.

— Нема її, синочку! — обізвалась одна молодича. — Ще вчора забрали татари всіх дівчат і малих хлопців на коні і погнали, мов чорти.

Степан лише руками сплеснув. Павлусь рвав волосся з голови і страшенно плакав. Уся надія пропала.

— Таточку, Петре, просить пана сотника, хай накаже доганяти. Ми їх піймаємо, певно... Боже мій, Боже, що з Ганею сталося! — він ще дужче заплакав.

— Цить, Павлусю! Так не можна, — заспокоював Петро. — У пана сотника інше діло. Проте хоч би хотів, не піймаєш: вони дуже далеко. (...)

— Хіба ж, тату, так її, нещасну, залишимо без помочі?

— Так мусить бути, коли не годе інакше, — каже батько. — От ліпше не рви мого серця. Не вона одна...

— Чому не можна? Ось ми три їдмо в Крим, то її визволимо.

— А знаєш ти, братику, де Крим? — обзивається Петро. — Там усі три пропадемо, і нас розлучать, та й її не відшукаємо. Пропало!

Павлусь затаїв зуби і не говорив більше нічого.

Уже надвечір надійшла решта козаків із табором. Настала ніч. Козаки полягали спати. Павлусь лежав між батьком та братом і хропів. В обозі затихло.

Тоді Павлусь устав потихеньку, надягнув на себе кожушину, взяв сумку із сухарями у брата, його два пістолі, мішечок із кулями і ріжок із порохом, припняв свою шаблю і пішов, несучи своє сідло на голові, поміж сплячих козаків прямо до того місця, де паслися коні. Знайшов свого коня і якомога найобережніше виїхав поміж горючі ватри вартових козаків у степ. Відїхавши на таку віддаль, що його кулею не досягне, він притиснув стременами коня і погнався галопом.

Тепер поглянув на зорі і завернув коня на південний захід. «Там і Крим лежить», — думав собі хлопець. Бо покійний дідусь показував йому частенько зорі на небі, по яких і серед ночі не заблукаєш, і хлопець добре собі запам'ятав. Дідусева наука стала йому в пригоді. «Ось це Великий віз, — повторяв собі Павлусь, — а ця зоря над нами — то показує північ. Ну, навпроти неї мусить бути південь». І туди він поїхав.

Коли Степан із Петром рано прокинулися, Павлуся не було. Їх аж заморозило. Вони відразу здогадалися, що завзяте хлоп'я поїхало шукати сестру, а звідти, напевно, не вернеться, пропаде.

Коли це сказали Недолі, він говорив:

— Як хлопець із цього вийде цілий, то знайте, що з нього кошовий буде.

1. Хто спіймав татарського ватажка Мустафу-агу: а) Остап Тріска; б) Семен Непорадний; в) Андрій Недоля; г) Петро Судак?
2. Хто навчив Павлуса орієнтуватися за зорями: а) мати; б) батько; в) дід; г) козаки?
3. Установи послідовність подій за репліками: **1, 2, 3, 4.**

— Таточку, тату, де наша Ганна? — він обняв батька за шию... — Пропала, синочку, пропала!..	
— Ще вчора мама бублики з медом пекла. Я заховав у кишені та з цим і втік; на тобі, Петре, це мама пекла! — його лице скривилось, і він став хлипати	
— Як тебе звуть? — питає Недоля по-татарськи. — Я Мустафа-ага, син Ібрагіма, ханського Девлет-Гірея, — сказав гордо татарин	
— Біжи ж, Ониську, до сотника й розкажи, що знаєш. — Розвивайся! — командував Тріска. — Списи готов!	

4. Які деталі четвертої та п'ятої частин повісті свідчать, що це епічний твір?
5. У чому виявилася теплота родинних стосунків братів Судаків? Кого з рідних хлопці згадали перед боєм? Пригадай вірш «Теплота родинного інтиму», який ти читав у 6 класі. Назви його автора.

-
6. Як ставилися до своїх померлих товаришів козаки, а як татари? Про що це свідчить?
 7. Яке враження на тебе справив Остап Тріска в останньому своєму бою? Як називають таких людей?
 8. Знайди й прочитай уривки, які спочатку свідчать про слабкість, страх, а потім про невинуватість полоненого Мустафи. Як зміна настрою характеризує його?
 9. Як ти вважаєш, поривання Павлуса виручити з неволі Ганнусю сильніші від братових чи батькових? Якщо ні, то як пояснити поведінку Павлуса?
 10. Якою реплікою відреагував на зникнення Павлуса Андрій Недоля? Як ти вважаєш, ця репліка є похвалою, передбаченням Недолі чи намаганням підтримати й заспокоїти Степана з Петром?

11. Пригадай, що таке *кульмінація* як сюжетний елемент художнього твору. Визначивши кульмінаційні моменти четвертої та п'ятої частин повісті, передай їх короткою розповіддю.
12. Уяви, що тобі доручили зняти четверту та п'яту серії фільму «За сестрою» (за четвертою та п'ятою частинами повісті). Поділи ці частини на кадри, давши кожному з них заголовок (письмово). Скажи, який із них буде, на твою думку, найцікавішим глядачам і чим саме.

Напиши коротке висловлювання (півсторінки), яке починається так: «У четвертій (п'ятій) частині повісті мене найбільше вразило...»

VI

Хлопець за ці два дні освоївся зі степом, і татар тепер не боявся. У нього ж була шабля й два пістолі, — то не те, як він тікав із Спасівки. Тепер він уже між козаками бував у поході і бачив, як татар б'ється. (...)

Уже перед вечором доїхав до якоїсь ріки. Вода пливла між двома досить стрімкими берегами. Тут і почувати буде, аби лише гарне місце знайти. Та лише з'явився над берегом, його обсіла хмара комарів, що аж в очі лізли. Від комарів найліпше обігнатися ватрою. Вона і вовка відстрашить. Зате татарина може привабити. Треба б десь так у затишку, щоб не видно було. Він узяв коня за повід, йшов понад берегом і швидко розглядався. Тут наглядів два стирчачі під берегом, на сажень висоти, камені, що стояли рядом, лишаючи між собою невеличку прогалину. (...) Зараз привів туди коня і припняв до куща.

Потім побіг на берег і почав збирати цілими оберемками суху траву й бадилля. Усе те скинув зверху в прогалину між каменями. Тепер викресав вогню, запалив віхоть сухої трави й пішов поза верболіз у прогалину. Без того не зважився йти. Він знав, що в таких місцях може жити гадюка. Гадюка вдень не страшна. Еге ж! Скільки їх сам Павлусь замордував у степу таки цілком. Та вночі — то вже не те. Вона вкусить так, що людина або скот пухне, і треба їхати до знахаря. Павлусь не раз те бачив, а тут знахаря немає.

І справді, коли Павлусь засвітив у прогалині, зашипіла гадюка, втікаючи поміж кущів.

— Вибачай, пані-матко, — говорив стиха Павлусь, — що не дав виспатися. Цим разом уступись гостеві. За це вранці спасибі тобі скажу.

Павлусь розвів тепер невеличку ватру. Комарів прогнав. Оглядаючи своє логовище, він побачив під берегом печеру і подався туди з віхтем горючої трави. (...)

Тепер він відчув, що хоче їсти. Він не хотів з'їдати всіх своїх запасів. Забавляючи себе, він збирав потоптані гадюченята і кидав у вогонь. Вони на вогні вертілися, пухли, а відтак тріскали, аж іскри розліталися. Але тою забавкою голоду не заспокоїв. Павлусь міркував, чи не можна б їсти печену гадюку або жабу. Таки жабу ліпше. У ріці, мабуть, є вони. Якби лише зловити. Бо їсти страх хочеться. Можна б і птицю вбити з пістоля, та тепер ніч. Нічого не поробиш, треба пекти жабу. Він узяв жмуток трави, запалив і пішов до ріки. Кілька наляканих жаб скочило справді у воду.

Хлопець поліз у воду з вогнем, забувши про небезпеку. Такого дива він ще не бачив. Вода була йому вище колін, чиста. Насподі виднівся пісок. (...)

Аж дивиться, а біля нього щось плеснуло по воді. Він стояв не рухаючись. Трава горіла ясно. З неї відпадали яскраві іскри на воду і тут же з шипінням гасли. Павлусь побачив, як надпливла риба. (...) Тоді Павлусь запустив блискавкою руки у воду, піймав рибу коло голови і впаяв пальці в її зябра. Догоряючу траву пустив на воду, його огорнула пітьма. Лише бачив білу рибу у своїй руці, що пручалася на всі боки.

«Це, мабуть, краще, ніж жаба, — подумав Павлусь. — Слава тобі Господи!»

Виліз на берег і пішов у свою печеру, де вже вогонь почав пригасати. Павлусь докинув бадилля, полум'я спалахнуло, і він заходився коло риби. (...)

Павлусь не пам'ятав, чи йому що так смакувало, як ця риба. Тепер помолвився, вкрився кожухом і заснув безжурно.

Він прокинувся рано від того, що хтось сильно штовхнув його в бік.

Розплющив очі й побачив над собою високого чоловіка з люлькою в зубах.

Чоловік був одягнений у подертій, брудній одежі і мав на голові татарську шапку. На ногах у нього були постолі, обв'язані мотузками. Лице чорне, пожовкле та розкуйовджена чорна борода. Не було на ньому нічого, що показувало б, що це козак. Уся його зброя — довгий ніж за поясом.

— Вставай, козаче, пора в дорогу! — гукнув і сплюнув крізь зуби.

Павлусь присів на лежанці й таки налякався. Та ж це, напевно, харциз, розбишака, про яких стільки від дідуся наслухався.

Одного разу в Спасівці піймали парубки такого самісінького харциза коло коней. Він його бачив.

— А хто ви, дядьку, будете? — питає Павлусь і чує, як його серце затри-вожилось.

— Не будь надто цікавий, а то в пекло попадеш! Роби, що велять, збирайся.

— Куди ж ви мене?

— Побачиш, візьму тебе із собою.

Павлусь схватив миттю пістоль і відвів курок.

Та поки встиг вистрілити, харциз ударив його ногою по руці, і пістоль випав геть із руки.

— А диви, жаба! До пістоля береться!

Харциз однією рукою придержував Павлуса, а другою зв'язав йому мотузком руки.

— Дядечку, пустіть мене! — просився Павлусь, аж плакав. — Я так зі страху, бо ви мене страх налякали... я далекі нічого... я за сестрою шукаю... її татари в ясир узяли. Пустіть, дядечку... пустіть, Бога за вас молити буду, а то я запізнюся.

— Ну, заспокойся! Я тобі дорогу до татарів покажу, та вибач, що тебе трохи спугав: ти, бачу, кусати любиш.

Розбишака осідлав коня. Він зараз зміркував, що в сідлі є гроші, бо усміхнувся. Пістолі заткнув собі за пояс, а шаблю шпурнув геть, бо йому такої малої не треба.

Павлусь мало не розплакався знову за своєю шаблею.

Харциз скочив на коня і посадив Павлуса наперед себе.

— Ну тепер поїдемо до татар!

— Дядечку, мене болять руки; розв'яжіть, бо зомлію.

— Добре, я тебе розв'яжу, та гляди: якби тобі забаглося тікати або тее, то не прогнівися, а головку тобі скручу, як горобцеві.

Павлусь поглянув на харциза, та аж задерев'янів. У того світилися очі, мов у вовкулаки.

— Куди ж ви мене везете?

— Тобі кажуть: до татар. Однак наша дорога. Ти за сестрою, шукаєш?

— Авжеж за сестрою, за Ганною. Вона гака добра, як ангел. Татари набігли на нашу Спасівку, багато люду піймали і її теж.

— А ти?

— Я втік на татарському коні та по дорозі козаків здибав. Вони відтак розгромили татар і багато наших спасівчан визволили.

— Далеко звідси?

— Мабуть, далеко. Десь над рікою Самарою, коли знаєте... Дядьку! — сказав по хвили.

— А чого?

— Ви чоловік бувалий, допоможіть мені, будь ласка, сестру відшукати, визволити. Велику заслугу в Бога матимете, до того ж я вам ще гарненько заплачу.

— А в тебе є гроші?

— Є, далебі, і червінці, і таляри. Усе те буде ваше, коли Ганя буде вільна...

Харциз усміхнувся злобно:

— Ну, заспокойся, побачимо.

За гроші більше не питав. Він знав, де вони сховані.

Павлусь справді заспокоївся. Хоч як харциз йому не подобався, він собі міркував, що за гроші все зробить. Отож зрадіє, як сестру викупить і визволить та привезе додому. Харциз відгадав задум хлопця і був певний, що він від нього не втече, а буде його держатися, мов рен'ях.

Коло полудня натрапили на невеличку ватагу татарських купців, що верталися з Києва в Крим. (...)

Харциз, в'їхавши між них, почав щось по-татарськи розповідати, показувати на Павлуса. Його взяли татари з коня і стали оглядати. Мацали за руки й ноги, повертали його голову і заглядали в зуби, достоту так, як роблять купці зі скотом на базарі. У Павлуса зародилося лихе передчуття. Він здогадувався, що харциз продає його татарам.

Упевнився у своїм передчутті, коли татарин вийняв гаманець із грішми і став їх лічити на руку харциза, який не злавив із коня. Він сховав гроші в кишеню і, заговоривши ще кілька слів, завернув коня й подався у степ.

— Дядечку, дядечку, чого мене залишаєте? — голосив Павлусь. Він хотів за ним бігти.

Харциз оглянувся й каже:

— Шукай, дурню, сестри. Вони тобі дорогу покажуть.

Павлуса придержав татарин за руку:

— Не втікала, бо зв'язала тебе на мотузок; твій тато продав тебе мені.
— Який він мені у чорта тато! — плакав сердито Павлусь, а навздогін харцизові гукнув:

— Продав ти мене, юдо, Бог тебе певно покарає!

Павлусь присів на траві і став страшенно плакати.

Харциз був дуже задоволений. Добув без труда коня, сідло з червінцями та й за хлопця гроші взяв. Тепер поїде де-небудь у город і загуляє-загуляє, аж чортам стане заздрісно. Він заспівав, аж луна по степу пішла. (...)

Аж ось побачив ватагу козаків, що надїхали з протилежного боку. З ними не дуже радо хотів харциз зустрітися, аби часом не натрапити на якого знайомого. Про нього недобра слава ходила в Україні. Його знали, як потурнака, харциза, що зарізав би рідного батька. Чимало було в нього гріхів на душі. Він показував татарам дорогу на Україну, крав козацьких коней, хлопців та дівчат, де вдавалося, і перепродував татарам. Тепер наткнувся він на козаків так неждано, що нікуди було втекти. Неодмінно зловлять на аркан або уб'ють із рушниць, а може, ще вдасться вибратися. В Україні не був уже кілька років, змінився з лиця й певно його ніхто не пізнає.

Він скинув шапку і став вигукувати:

— Пугу! Пугу!

То була ватага Недолі. Харциз приїхав до нього.

— Братики, козаки! Слава Богу, що я з вами стрінувся.

— Ти звідкіля?

— Я з татарської неволі втік. П'ять літ мене поганці мучили, та вдалось мені на татарському краденому коні втекти. Десять днів степом їхав та хіба сирю рибою живився, бо й кресала в мене нема, щоб вогонь розвести. Дайте, братці, що-небудь їсти.

— Ну, добре, — каже Недоля, — будь нашим гостем. Дайте йому що-небудь їсти.

Козаки подали йому кілька сухарів та сушеної риби. Він, не злазячи з коня, їв, аж тріщало. Козаки пильно до нього приглядались. Особливо Непорадний оглядав його на всі боки.

— Добрий у тебе кінь, небоже, звідкіля ти його взяв? — питає Непорадний.

— У татарча вкрав, прости, Боже, гріха, — каже харциз, усміхаючись.
— Пане сотнику, — каже Непорадний, — він бреше, цього коня я знаю, це той, що хлопець на ньому втік, і сідло те саме.

Харциз зблід.

— Про якого хлопця, — каже, — ви говорите? Я нічого не знаю.

— Ось зараз будеш знати, чортів сину, — крикнув Непорадний і вмить закинув йому петлю на голову.

Харциз став оборонятися, та відразу кинулися на нього кілька козаків. Його стягнули з коня і зв'язали.

— А дивіться, хлопці, — каже один, — далебі, і Петрові пістолі має.

— Признайся, душогубе, де ти хлопця дів? — гримнув Недоля.

Харциз мовчав. Козаки обступили його кругом і оглядали.

— Хлопці, нам ночувати пора. Розпаліть вогонь, а відтак припекти його залізом, поки не скаже правди.

До харциза наблизився й татарин, що тепер пристав до козаків. Харциз мовчав. Він заговорив до нього кілька слів по-татарськи.

— Я його знаю, — каже татарин до сотника. — Він потурнак, татарам служить, людей продає. Його звать Карим.

Харциз зблід ще більше, тепер йому амінь.

— Еге ж, це той Карим! Його ціла Задніпрянщина знає. Жінки дітей ним лякають. Ось ти, небоже, знав, де схованки шукати!

— Чи ти скажеш уже раз, де ти хлопця запропастив? — питає Недоля. — Я з тебе шкуру зняти накажу.

— Я продав його татарам-крамарям.

— Панове молодці, у сідлі ще є гроші заховані, так, як були.

— Панове товариші, — питає Недоля, — зробимо над цим безбожником суд? Він зрікся Христа, пристав до нашого найтяжчого ворога, зраджує братів своїх, продавав християнських дітей поганцям. Що йому за це зробити?

— Смерть! — гукали козаки.

Вони готові були кинутися на нього й розірвати на шматки.

— Чуєш, Гусейне, — каже Недоля до татарина, — візьми ти його й роби з ним, як знаєш, будь йому катом. (...) Татарин махнув ножом і відрізав голову. (...)

Проклін Павлусів здійснився.

VII

Павлусь, виплакавшись, заспокоївся. Він сидів на татарській гарбі, підігнувши коліна під бороду, і замислився, що йому тепер робити.

Татарин підсунув йому шмат паляниці й кухоль молока.

Павлусь був страх голодний. Він з'їв паляницю і випив молоко, не знаючи, що воно було від кобили.

«Може, воно так ліпше, — подумав Павлусь, — що я між татар попався. Вони мене завезуть у Крим, то, може, й сестру легше знайду».

— А куди ви їдете, люди добрі? — осмілився спитати.

— Ми їдемо в Крим, і ти їдеш із нами: як будеш добрий, то й тобі буде добре.

Татари видалися Павлусеві якимись добрячими людьми, не такими, як ті, що Спасівку грабили. То були крамарі, такі самі, як ті, що не раз у Спасівку заходили.

Хлопець повеселішав і почав татар цікаво розпитувати про все. Він їм сподобався. Через кілька днів освоївся з таким життям. Допомігав татарам у всьому і вчився заподадливо татарської мови. Він був понятливий, і татари не могли надивуватись. Інші бранці були якісь недоступні, дикі, все плакали, а Павлусь, вивчивши татарські слова, послуговувався ними в розмові задля вправи.

— Ти від нас не втечеш? — питає його раз найстарший татарин із сивою бородою.

— А куди мені тікати? Без коня, без зброї? Мені між вами добре. Я і не знав, що між вами такі добрячі люди бувають.

— Ми купці. Ти останься між нами, нашу віру приймай.

— Я ще не знаю, яка ваша віра. А хіба ж між вами хрещених нема?

— Нема. Ти мусиш зректися хреста, плюнути на нього.

Павлусь плюнув би татаринів у очі за таку зневагу християнської віри.

— Я перше хочу вивчити вашу мову, а це опісля.

— Добре, певно! — говорив татарин. — Коли станеш муслемом, то й вільним станеш, а потому можеш до великої почесності у нас дійти... ти гарний хлопець. Не один із ваших був у нас великим візиром у падишаха в Царгороді. (...)

Павлусь не хотів із цими купцями розлучатися. Він гадав, що з ними їздитиме по цілому Криму та так сестру і відшукає.

Дорога до Криму тривала дуже довго.

Так заїхали аж до Перекопу. Павлусь уперше побачив море, і в нього сильніше забилося серце.

Сулейман-ефенді, той старий із сивою бородою, що купив Павлуса, був дуже багатим татарським купцем. Він вів широку торгівлю між Царгородом та всіма приморськими містами й Україною. Свої головні склади мав саме в Коджабаку. Тому його оселя мала вигляд малого містечка. Стояли тут рядком кам'яні будинки, звичайні і двоповерхові, були шопи¹ для возів й коней, склади з крамом, а при однім боці стояв великий двоповерховий дім, де мешкав Сулейман. Той дім примикав до великого городу. Усі ті будівлі разом були оточені густим частоколом із двома ворітьми навпроти.

Коли Павлусь в'їхав на той майдан, то йому аж голова закружляла. Такого дива він ще не бачив. Ходило туди багато людей. Досі здавалося Павлусеві, що татарва — то найчорніші люди на світі. Тепер побачив губатих чорномазих з Африки, що звивалися, мов чортяки, їх Павлусь найбільше боявся.

Сулейман прийшов на своїй гарбі під самий рундук² будинку. Звідси повиходили слуги і низько кланялися Сулейманові. Назустріч батькові вийшов його син Мустафа, який під час відсутності батька завідував цілим його майном.

Коли привіталися, спитав Мустафа батька, показуючи на Павлуса:

— Хто це?

— Цього хлопця привіз тобі на гостинець, я його купив. Поклонися новому твоєму панові, — наказав Сулейман Павлусеві: — Будь слухняний, як досі, і будь тобі добре.

Павлусь скинув шапку і поклонився по-своєму.

Мустафа сказав щось якомусь татариніві, той узяв Павлуса за руку й пішов між челядь.

¹ *Шопа* (діал.) — покрівля, накриття на опорах для захисту чого-небудь від сонця, дощу; повітка; сарай.

² *Рундук* — ганок.

Челядь мешкала внизу. Горниця була призначена для панів.

Павлусь аж тепер помітив, що всі вікна нагорі були заслонені густою дерев'яною решіткою.

Увійшовши до челяді, Павлусь не знав, що робити. Прийшов найстарший між слугами і став його з усіх боків оглядати.

— Ти звідкіля? — питає по-українськи.

Павлусь відповів, та дуже дивувався, що цей татарин так добре знає його мову.

— А ви, дядечку, теж з України? — спитав Павлусь.

— Мовчи! — гукнув татарин і вийшов.

До Павлуса приступив один невільник-українець.

— Ти його так не питай, а то розсердиться та ще поб'є.

— Та за якого біса мене бити має? Хіба я йому щось зробив?

— Тут б'ють хоч і нема за що. Він, бач, потурнак, то хто його питає про Україну, він дуже соромиться, бо совість гризе, що покинув Христа і збусурманився. Тому він і злющий такий на нашого брата, мов пес, гірше татарина.

— Ви давно тут живете, дядьку?

— Років п'ять, небоже! — він тяжко зітхнув.

— Тут важко жити?

— Сказано, неволя. Та тут ще рай проти того, що в інших. Старий Сулейман добрий чоловік, та його більше нема дома, ніж є. Мустафа гордий і ненавидить нашої віри; а цей потурнак Ібрагім — то сам чорт.

— Не пробували втекти?

Невільник усміхнувся сумно.

— Поки добіжиш до Перекопу, то п'ять разів зловлять. А коли зловлять, то або повісять, або в неволю до турків продадуть. А все випарять так, що душа вилазить.

— А я знаю, що багато люду звідсіля втікає.

— Бо тут багато є хрещеного народу, то декому і вдається втекти.

— Як вас, дядьку, звать?

— Остапом Швидким.

У тій хвилі вбіг до челядної чорномазій невільник і покликав Павлуса до пана. Павлусь пішов за ним нагору і вступив до світлиці. Вона була проста і мала кілька великих вікон в одній стіні. Попід стіни йшли підвищення, вкриті килимами; цілий поміст теж був застелений килимами. (...) На підвищенні сидів Мустафа, перед ним стояв маленький столик, на якому диміла велика, мов кадильниця, люлька. (...)

Павлусь зняв шапку і вклонився.

— Приклич товмача, — звернувся Мустафа до слуги.

— Не треба, — каже Павлусь, — я знаю по-вашому.

— Чи так? Ну побачимо. Як тебе звали?

— Павлом Судаченком мене звать.

— Ні, тебе так звали; ти будеш зватися тепер Гусейном.

— Я не хочу, я ще не прийняв вашої віри!

— Дурень ти! Не прийняв, то приймеш.

— Ні, не прийму! І моєї християнської не зречуся.

— Як приймеш нашу, будеш вільним.

-
- Не хочу нізачо у світі.
 - Я тебе вибити звелю.
 - Хоч і повісьте. Пощо мені опісля в смолі горіти.

Мустафа засміявся з наївності хлопця.

- Кажу тобі, що вільним станеш.
- Я й так визволюся, коли захочу.
- А то як?
- Утечу, та й годі.

Мустафа засміявся знову.

- А знаєш ти, що в нас утікачам роблять?
- Знаю. Повісять. А як не піймають, то таки пропало.
- Я хотів тебе взяти до покоїв за слугу.
- Беріть, куди хочете; я доти буду добрий, поки мені буде добре.

Павлусь навчився говорити з татарами прямо і відверто. Та це не подобалося Мустафі. Він насупив брови і сказав:

- Ти, хлопче, зухвалий, як ти до мене відзиваєшся?
- Хіба ж ви не чоловік?

Мустафа сплеснув у долоні.

Увійшов погурнак-наставник.

- Цього зухвалого гяура випарити і до конюхів дати!

Потурнак схватив Павлуса за руку і повів униз.

- У тебе, хлопче, загострий язик, гляди, щоб не відрізали.

Унизу, у челядній, вибили Павлуса так, що зі спини аж кров потекла. У хлопця текли сльози з очей, аж покусав губи до крові, а ні разу не застогнав. Він сів на землі, здригаючись усім тілом. Ось попався... Гадав собі зовсім інакше, а воно ось що! До нього підійшов земляк Остап:

- Що ти, небоже, йому сказав, що тебе били?

— Нічого. Підмовляв мене на бусурманську віру, та я не хотів... Я говорив з ним, як з людиною, а то звір.

— З ними не можна просто балакати, як із нашим братом. З ним треба хитрувати, низько кланятися. Що ж ти сказав?

- Я сказав, що як мені буде зле, то втечу.

— Дурень ти! Хто ж так говорить? Тобі треба було вдавати покірного, тебе лишили б у горниці на послугах.

- Не хочу, — каже Павлусь. — Найліпше коло коней ходити.

- Куди ж тебе призначив?

- До конюхів.

— Не думай, що то легке діло. Там попадеш під руку такого чорта, що наш потурнак Ібрагім проти нього ангел. Там найтяжче.

Остап скинув із Павлуса сорочку і помастив якоюсь маззю його рани після нагайки.

- Ти, братику, зле зробив; там тебе замучать.

— Адже я першої ночі втечу, — відповів Павлусь. — Дорогу я знаю добре і з коня не впаду.

— Не роби того, нерозумна дитино! Вони тебе вб'ють або продадуть першому-ліпшому татарині. Ти слухай, будь покірний, то пан тобі простить. Ти виждай кращої пори.

- Аж до смерті?

— Ні, не до смерті. Тут можуть кожного дня надбїгти запорожці! От такої хвилі всі християнські бранці ждуть, як спасіння. Тоді пора втікати...

— Скажіть, дядечку, де тут у Криму може бути моя сестра? Її цього літа полонили татари.

— Скільки їй років?

— Тринадцять буде.

— А гарна вона?

— Як намальована.

Остап похитав головою.

— Ледве чи ти її знайдеш. Тут продають дівчат із рук до рук. На всіх базарах їх повно. Відтак забирають до гаремів, а то і в Туреччину за море вивозять кращик. А тих базарів тут много, много...

— А як би то розвідати, де вона тепер перебуває?

— На те треба багато грошей.

— Я їх не маю.

Розмова перервалася, бо саме ввійшов у челядну Ібрагім-потурнак і велів Павлусеві збиратися в степ до табунів. (...)

Відбуваючи покарання тяжкою працею біля табунів у степу, Павлусь продумує план утечі. Однієї ночі, коли всі позасинали, він утікає на краденому коні. Проте його подорож перериває татарин, який зустрівся по дорозі й запідозрив хлопця у втечі від хазяїна. Кмітливий Павлусь позбувається татарина, проте зі своєї волі повертається до Сулеймана-ефенді, бо знає, що в такому разі він принаймні залишиться живим.

Коли того дня рано донесли Мустафі про втечу невільника Павлуса та ще про крадіж найкращого коня, він розіслав гінців і назначив кару сто нагаїв дротяних на спину, а коли від цього не здохне, то продати його першому стрічному татарині. Але Павлусь повернувся сам. Про це повідомили Мустафу, і він замінив засуд на двадцять дротянок і продати. Кару мали виконати в оселі Сулеймана на очах усіх невільників, аби їм відійшла охота втікати.

Коли Павлусеві сказали про це, він зовсім не злякався. Ніби нічого й не сталося, Павлусь заснув міцним сном. На другий день рано його привели до оселі. Тут на майдан позганяли всіх невільників. Павлусь поглянув на них і помітив Остапа Швидкого, що стояв у гурті і втирав сльози, йому жаль було малого земляка. Кару мав виконати потурнак Ібрагім: у нього була тверда рука.

Він вийшов на середину і почав невільникам виголошувати, за що Павлусь буде покараний, що Мустафа-ефенді засудив його спочатку на сто дротянок, та відтак у превеликій своїй ласкавості зменшив їх на двадцять. (...)

У тій хвилі вїхав у ворота якийсь мулла¹, а за ним кілька багато одягнених слуг. Усі розступилися. Він виїхав на середину й тут виголосив співучим, трохи гугнявим голосом:

— Слухайте, невірні гяури! Мій пан, ханський Ібрагім і любимець, — нехай йому Аллах дасть довгий вік, — звелів у своїй ласкавості спитати вас, невірних українських бранців, чи не знає хто, де перебуває син його милості Девлет-Гірея, славний лицар Мустафа-ага, що цього літа ходив із загоном воювати з невірними в Україну для слави Аллаха і його пророка Магомета. Хто виявить

¹ *Мулла* — служитель релігійного культу в мусульман.

його місце, стане достойним його ласки і нагороди його милості. Хто ж би це затаїв, може готуватися вже тепер на смерть, бо його обов'язково повісять.

Один татарин брався виголошувати те саме по-українськи.

Тоді Павлусь виступив перед муллою і сказав по-татарськи:

— Я знаю, де перебуває твій пан.

Мулла подивився згорда на Павлуса:

— Ти не можеш цього знати, бо ти вже тут довше, а це сталося цього літа.

Потурнак Ібрагім, зігнувшись в три погигелі перед муллою, ствердив, що Павлусь привезений саме цього літа.

— Так? Ну, то говори! А коли збрешеш одно слово, то тобі відріжу язика.

— Не тобі скажу, а твоєму панові. (...)

— Цього невільника забираю зараз до його милості Девлет-Гірея Ібрагіма.

Відтепер він під моєю рукою.

Усі невільники зіткнули. Вони зрадили, що Павлуса обминула кара.

— Сідай на коня і їдь зі мною.

Тоді Павлусь підступив під дворище і спитав Мустафу:

— Чи тепер звелиш бити, чи аж як вернуса від його милості? (...)

VIII

Девлет-Гірей мешкав у столиці кримського хана в Бахчисараї. Із Коджамбака треба було їхати туди яких три дні. Під час дороги обдумав собі Павлусь, що йому робити далі. (...)

Заїхали в дворище Девлет-Гірея. Воно дуже було схоже на оселю Сулеймана. Слуги вже сповістили Девлет-Гірея, що мулла вертається з якимсь молодим гяуром, і він вийшов на рундук та замахав на мулла рукою, що зараз до нього вийде.

Слуги забрали від них коней, і мулла повів Павлуса наверх до свого пана.

— Хай буде прославлений Аллах! Мир тобі, могутній пане! Мулла, твій вірний слуга, чолом тобі б'є. Салем алейкум! (...)

— Вітаю, добрий мулло! Що приніс? Алейкум салем!

— Цей молодий гяур, невільник твого слуги Сулеймана з Коджамбака, говорить, що знає, де твій достойний син Мустафа-ага.

— Приклич сюди українського товмача! — заговорив Девлет-Гірей до чорного слуги. (...)

— Не треба, пане, товмача, — обізвався сміливо Павлусь і вклонився низько, по-татарськи, Девлет-Гіреєві: — Я сам умію по-татарськи розмовляти. (...)

— Говори, що знаєш про мого сина, та гляди: коли твої слова будуть правдиві, жде тебе велика винагорода; коли ж збрешеш, так хай тебе Аллах...

— Я скажу всю правду, лише не доповім усього, бо сам не знаю. Я бачив на вічі Мустафу-агу в битві; а що відтак із ним сталося, це знає вже моя сестра Ганна Судаківна.

Девлетові це не сподобалося. Він насупив брови і поглянув на хлопця так, що тому страшно стало.

— Чи ти глузуєш з мене?

— Анітрохи. Вона все бачила. Коли б її лише знайти; вона в Криму між бранцями, Мустафа був у Спасівці, була битва з козаками. Мустафу піймали живого. Де він тепер, це знає Ганна.

— Яка Ганна?

— Сестра моя, Ганна. Вели її відшукати, вона знає.

Павлусь налякався грізного погляду Девлет-Гірея і сказав усе, приховуючи лише одно, що могло спасти сестру.

Девлет-Гірей подобрів. Він сплеснув руками і наказав прикликати свого завідчика¹.

— Слухай! — каже йому. — Випитай цього молодого гяура про його сестру і зараз мені її відшукати між бранцями. Коли б її не було в Криму, то привезти її за всяку ціну хоч би з кінця світу. (...)

Павлусь розказав так, наче образ малював.

— Мулло, — каже Девлет-Гірей, — візьми цього малого до вітальні, і щоб йому нічого не бракувало!..

Павлусь вклонився в пояс Девлет-Гіреєві і пішов за муллою до вітальні.

— Чи відшукають її? — питає у мулли, йому треба було до повного щастя ще й певності, що сестра знайдеться.

— Наказ мого пана — це закон, — каже мулла. — Вони її знайдуть, де б вона не була (...).

Девлет-Гірей повірив словам Павлуся. Він знав від тих татар, що повернулися з походу, що Мустафа справді грабував Спасівку, що відтак була стріча з козаками і там пропав його син-одинак.

Девлет-Гірей і Павлусь побоювалися тепер одного: а коли дівчини не знайдуть? (...)

Уже було коло полудня, як побачили здалека ватагу татар.

— Це вони, — сказав гонець.

— Чи та дівчина знає, що я тут?

— Я й сам не знаю, хто ти є. Велів вельможний Девлет-Гірей відшукати і привезти таку дівчину, то ми і зробили по наказу.

— Я тобі скажу: я її рідний брат, — вимовив Павлусь, а сльози радості покотились у нього горохом. (...)

Наблизилися до ватаги.

Павлусь мало що очей не видивив, так шукав між юрбою дорогу сестричку. Її не було видно. Вона сиділа на возі в товаристві якоїсь татарської жінки. Віз був накритий плахтою. (...)

— Ганю! Ганнусенько! Серце моє, чи жива, чи здорова?

На цей оклик Ганна відхилила плахту. Вона пізнала по голосу брата, але, побачивши його в татарському вбранні, не впізнала та здивовано видивлялася на нього.

— Ганно, сестро! Хіба ж мене не пізнала? Братика свого, Павлуса?

Ганна закричала не своїм голосом і зомліла.

Татарка кинулась її рятувати, як знала. Винесла її з воза і поклала на траві. Вона була одягнена в гарну турецьку одіж.

— Ганю, голубко, та що бо ти? Я тільки світу обійшов, поки тебе відшукав, моя ластівко. Отямся! — говорив крізь сльози Павлусь та, припавши біля неї, став її пестити та цілувати.

Татарка встигла принести води. Обілляли дівчину, і вона відкрила очі.

— Ну, слава Богу! — закричав Павлусь. — Вставай, Ганю, поїдемо. Мені з тобою багато говорити... Ось так, ну...

¹ Завідчик — помічник.

Ганна підвелася й сіла, розглядаючи боязко татар, які її оточували.

— Що з тобою сталося?

— Утома, братику. У тій буді так душно, що нічим дихати. Та я не надіялася тебе або кого-небудь побачити. Звідкіля ти взявся тут?

— Ну, опісля розкажу. Чи ти знаєш по-татарськи?

— Дуже небагато, хоч мені весь час товкли в голову цю татарщину, аж обридло. Били мене, їсти не давали, коли не хотіла вчитися.

— Тепер не будуть... Слухай... То чого ми ждемо? Їдьмо. Тобі, може, на коні було б ліпше.

— Ой, так, так, Павлусю! — вигукнула Ганна, аж у руки сплеснула. — Я вже так давно на коні не їздила.

— Дати для неї коня! — наказав Павлусь.

Один татарин привів їй гарного коника. Павлусь посадив сестру, а сам сів миттю на свого. (...)

— Давно ми, сестро, не були такі щасливі, як сьогодні!

— Чи тато живі?

— Живі, і Петра знайшов між козаками.

— Де ж вони тепер?

— У степу, пішли з козаками. Я від них утік вночі та й сюди попав, щоб тебе знайти.

— То ми вже вільні?

— Ще ні, та ось послухай: могутній Девлет-Гірей Ібрагім шукає свого Мустафу. То, знаєш... той самий харциз, що зруйнував нашу Спасівку. Тоді над Самарою, де татари з бранцями спочивали, зчинилася з козаками битва. Мустафу піймав на аркан козак Семен Непорадний, та сотник Недоля велів козакові Тихонові відвести його лубенському полковникові. Пам'ятай, сестро! Ти вдавай, що нічого по-татарськи не знаєш. Тоді покличуть мене на товмача. Я тобі лише для того кажу, щоб ти знала. Може бути, що на товмача покличуть не мене, а кого іншого, тоді знай, що казати, бо від цього залежить наша воля, або неволя, або смерть.

Поки доїхали до Гірейового дворища, Павлусь розказав їй по дорозі все, що пережив від тої хвилі, коли почули дзвони церковні, як напали на село татари та її схопили. Тепер буде все залежати від їхньої проворності.

Павлусь одного лише боявся, але цього Ганні не сказав, аби її не злякати.

Коли б так лубенському полковникові впало на думку Мустафу втопити або голову йому відрубати, тоді їм було б амінь. (...)

Девлет-Гірей стояв на галереї і вижидав гостей.

Павлусь зняв шапку і ще здалеку почав до нього вимахувати.

— Невже ж то ця дівчина так на коні сидить? Справді лицарський народ ті козаки, — говорив Гірей до свого завідчика.

Молоді позіскакували з коней і пішли до світлиці. Вклонилися, а Павлусь заговорив так:

— Могутній лицарю Девлет-Гірею! Приносимо тобі добру вістку за твого славного сина Мустафу. Це моя рідна сестра. Вона його бачила наостанку. Звели її ласкаво запитати, хай сама розповість.

Девлет-Гірей розпитував її по-татарськи.

Ганна глянула на брата, зробивши вигляд, що нічого не розуміє.

— Питай її ти! — каже до Павлуса.

Павлусь почав її питати по-українськи. Вона відповіла, як чула від нього, а Павлусь розповів це по-татарськи.

— Добре! — каже Девлет-Гірей. — Я зараз посилаю послів із багатим викупом до лубенського полковника, на той час ви зостанетесь моїми гостями. Коли ваші вісті справдяться, жде вас велика винагорода, коли ж... — він не договорив, бо сам налякався слів, які мав сказати. (...)

IX

Настала зима. Павлусь дивувався дуже, що не було тут снігу, як в Україні, що дерева все ще зеленіли, хоч деколи й холоднувато було. Та він, сердешний, збився з рахунку часу і не міг зміркувати, коли буде Різдво.

Минулого року такі веселі свята були! Він ходив із хлопцями колядувати, ковзався на санках, а тепер і не знає, коли свято.

Те саме думала й Ганна. Їй теж весело було тоді, коли внесли до хати дідуха, як покійний дідусь благословив усіх, як кидали кутю до стелі та рахували рої. (...)

Павлусь непокоївся, чи посланці Девлет-Гірея застануть ще Мустафу живим. Ганна розповіла йому про свої пригоди.

А старий нетерпеливився теж. Уже більше місяця минуло, як посланці поїхали, та слух по них пропав. Він знав, що посланцям нічого боятися, що козаки вшанують звичаї міжнародні і не торкнуть їх. Та він боявся харцизяк або татар-ногайців. Ті, певно, не вшанують нікого, а, пронюхавши в них гроші, поріжуть усіх, пограбують так, що ніхто і не дізнається, де ділися.

Девлет-Гірей розставив гінців від самого Перекопу, його, коли посланці повертатимуться, щоб зараз звістили. Нарешті!

Одного дня причвалав гонець із доброю звісткою, що Мустафа їде живий і здоровий.

Девлет-Гірей звелів сідлати коні й виїхав із цілим почетом назустріч.

Коли про це довідався Павлусь, не втерпів і полетів до жіночого відділу. (...) Викликали Ганну.

— Ганнусенько! Мустафа вертається, будемо вільні! — більше не говорив нічого. Наказав осідлати йому коня і побіг навздогін за почетом, але вернувся з дороги. (...)

Уже сонце стояло високо, а Павлусь ще спав. Він прокинувся від гамору, що зчинився на подвір'ї. Пішов до вікна подивитися. Це Девлет-Гірей повернувся із сином. Павлусь пізнав Мустафу зараз. Він сидів бадьоро на гарнім коні й усміхався до батька, котрий аж сіяв із радості. (...)

«Бач який тепер бадьорий! — подумав Павлусь. — А на аркані в Непорядного, то скривився, начеб кислцю вкусив. А що, смакував козацький аркан? (...)

Еге ж, бо мене йому треба було! А так, то звав би мене християнським псом, як і інші, уся та погань татарська. Чого вони нас зачіпають, мордують? Хіба ж ми їм заважаємо? Ні, ні, ми стрінемося ще!» — Павлусь погрозив до вікна кулаком.

У тій хвили його прикликали до Девлет-Гірея. По дорозі зустрів Ганну. Її теж туди вели.

Стали обоє перед ханом, що тримав сина за руку, наче боявся, щоб його знову не забрали.

— Ви сказали правду. Тепер я хочу здержати своє слово і винагородити вас. Чого бажаєте? Коли хочете, оставайтесь з нами. Прийміть нашу віру, я вас за своїх дітей прийму.

— Спасибі тобі, могутній пане. Нічого не бажаємо, лише волі. Пусти нас...

— Хіба ж вам зле в мене?

— Нам тут добре, та за Україною нам сумно. Хочемо своїх бачити.

— Хай буде по-вашому! Їдьте додому, та не тепер, аж весною. Кого зимовий степ обійме, тому і не жити більше. Оставайтесь ще моїми гостями.

— Та звели, пане, пописати нам грамоти, щоб нас по дорозі татари не чіпали.

— Авжеж, дістанете грамоти й охорону, поки до своїх не доїдете.

— Тепер, коли ти вільний, подай мені руку, мій друже, — сказав Мустафа, простягаючи руку до Павлуса, — мені вже розказували, який ти бравий козак. Та одно скажи мені: яким чином бачила твоя сестра, як мене полонили, коли вона була в обозі?

— Ось я це й хотів сказати, — говорить Павлусь. — Тепер признаюся, що я збрехав. То я все бачив, а навмисне сказав на сестру, щоб ти її наказав шукати. Без цього не бачити б мені її більше.

— Хитрун же з тебе, небоже, хитрун! — каже мірза¹, усміхаючись. — Ну, я тобі це вибачу, подай мені свою руку!

У тій хвили Павлусь згадав щось. Він почервонів увесь, мов буряк. Йому соромно стало, що забув, що мав сказати. Взяв це за великий гріх.

— Вельможний Девлет-Гірею! Коли ти мене так обласкав... то я про одне тебе прошу, не відкажи мені цього.

— Хоч би ти сьогодні просив половину мого майна, й цього не відмовлю.

— Ні, майна я не хочу, а лиш ось про що прошу: у Сулеймана-ефенді живе невільник. Остап Швидкий, українець, земляк мені. Звели його викупити і подаруй мені.

— Хіба ж він тобі родичем доводиться?

— Ні, а лише земляк. Та він мені був рідним батьком, коли я у неволі попав. Він завивав мені рани, коли мене зрізали нагаями. Я поклявся віддячити йому. Хочу йому волю випросити.

¹ *Мірза* — у деяких народів Сходу — титул члена царської династії; особа, яка має цей титул.

— Добре в тебе серце, хлопче! — сказав Девлет-Гірей. — Остап Швидкий, невільник, повернеться з тобою в Україну.

Девлет-Гірей велів написати грамоту і послав гінця в Коджамбак.

У Павлуса потекли сльози з очей.

1. Хто з героїв повісті: «знав, що посланцям нічого боятися, що козаки вшанують звичаї міжнародні і не торкнуться їх. Та він боявся харцизак або татар-ногайців. Ті, певно, не вшанують нікого, а, пронюхавши в них гроші, поріжуть усіх, пограбують так, що ніхто й не дізнається, де й ділися»: а) Мустафа-ага; б) Мустафа, син Сулеймана-ефенді; в) Сулейман-ефенді; г) Девлет-Гірей?
2. Установи послідовність уривків: **1, 2, 3, 4.**

Павлусь мало що очей не видивив, так шукав між юрбою дорогу сестричку. Її не було видно. Вона сиділа на возі в товаристві якоїсь татарської жінки	
Харциз був дуже задоволений. Добув без труда коня, сідло з червінцями та ще й за хлопця гроші взяв	
Павлусь не пам'ятав, чи йому що так смакувало, як ця риба. Тепер помолився, вкрився кожухом і заснув безжурно	
Девлет-Гірей велів написати грамоту і послав гінця в Коджамбак	

3. Що, на думку Павлуса, є найбільшим добром: а) чесність; б) визволення з татарського полону сестри; в) свобода; г) людська гідність?

4. Які емоції, почуття викликав у тебе той епізод, у якому йдеться про Павлусеву ночівлю в степу біля річки? Чи можна цей епізод назвати романтичним? Відповідь аргументуй.
5. Знайди й прочитай рядки про те, як татари оглядали Павлуса перед тим, як купити його в харцизи. Як ця поведінка їх характеризує?
6. У чому проявилася Павлусева гідність під час спілкування із Сулеймановим сином Мустафою і потім, коли відбував покарання?
7. Знайди й прочитай епізод, у якому Девлет-Гірей словесно виявляє повагу до лицарської вдачі козаків. Як це його характеризує?
8. Чому Девлет-Гірей був спокійний за своє посольство в козацькому краю?
9. Як характеризує Павлуса те, що йому стало соромно від своїх думок щодо помсти татарам? Прокоментуй три останніх речення повісті.
10. Чого навчає повість Андрія Чайковського «За сестрою»?

11. Випиши з тексту слова, що позначають реалії татарського життя: одяг, імена, чини, побутові речі тощо.
12. Пригадай, як Павлусь обманув Девлет-Гірея, аби той наказав розшукати його сестру. Поміркувавши, чи бувають такі ситуації в житті, коли обман можна виправдати, візьми участь у класному міні-диспуті щодо цієї проблеми.

1. Підготуйся до виразного читання діалогу наприкінці останньої частини повісті.
2. Випиши з тексту рядки, проілюстровані художником підручника. Яка з них найкраще передає події в тексті? Обґрунтуй свій вибір (усно).

Героїко-романтична повість. Романтичний герой

Повість Андрія Чайковського «За сестрою» є героїко-романтичною. «Героїко» означає героїчна за змістом, а «романтична» — незвичайна, пригодницька за подіями. Проте пригадай спочатку особливості повісті як літературного жанру:

- прозовий розповідний твір;
- за обсягом повість більша, ніж оповідання;
- у повісті розповідається про одну або декілька подій одного чи декількох головних героїв протягом досить тривалого часу.

Справді, художній твір «За сестрою» написано в прозовій формі, він значно більший, ніж оповідання, і події в ньому відбуваються протягом тривалого часу. Отже, жанрові особливості повісті ми згадали. А що ж у ній героїчного? Сама назва твору вже засвідчує подвиг заради сестри, ризик, неймовірні вчинки, тобто героїзм. А пригадай перипетії, які тривають упродовж усієї подорожі Павлуся від полону сестри Ганни до її визволення: утеча пораненого хлопця від татар, споглядання козацько-татарських баталій, ночівля в степу, зустріч із харцизою Каримом, продаж Павлуся татарам, служба головного героя Сулейманові-ефенді та його синові Мустафі й, врешті, повернення сестри завдяки Павлусевій кмітливості та хитрості. Невже це не романтика? Отже, **героїко-романтичною** називають ту повість, у якій зображено героїчні вчинки виняткового героя у надзвичайних обставинах.

Зрозуміло, що такого героя у надзвичайних обставинах теж називають **романтичним**.

Композиція художнього твору

Читаючи повість Андрія Чайковського «За сестрою», ти, мабуть, помітив, що вона, окрім сюжету з його елементами (експозиція, зав'язка, розвиток дії, кульмінація, розв'язка), має ще й позасюжетні елементи. Вони не впливають на розвиток подій у творі, а лише допомагають глибше й рельєфніше відтворити реалії зображуваного в ньому (опис приміщення, пейзаж, портрет героя). Особливо помітними тут є висловлювання дійових осіб (монолог, діалог, полілог), які оживляють розповідь, роблять її динамічнішою, глибше розкривають характери героїв повісті. Усі ці частини називають компонентами художнього твору, і саме вони становлять його композицію. Отже, **композиція** (з латин. — складання, створення) — це будова художнього твору, розташування й співвідношення всіх його компонентів: сюжетних, позасюжетних елементів, висловлювань героїв твору тощо.

1. Який із названих елементів твору є позасюжетним: а) зав'язка; б) кульмінація; в) опис приміщення; г) розв'язка?
2. Який із названих елементів твору є сюжетним: а) портрет героя; б) розвиток дії; в) пейзаж; г) монолог?

3. Установи відповідність між термінами та їхніми визначеннями: **А.** Сюжет; **Б.** Композиція; **В.** Інтер'єр; **Г.** Експозиція; **Г.** Повість.

Прозовий розповідний твір за обсягом більший, ніж оповідання, у якому розповідається про одну або декілька подій одного чи декількох головних героїв протягом досить тривалого часу	
Частина твору, у якій ідеться про час і місце подій, про дійових осіб і взаємини між ними	
Будова художнього твору, розташування й співвідношення всіх його компонентів: сюжетних, позасюжетних елементів, висловлювань героїв твору тощо	
Подія чи система подій, у яких розкриваються характери й розв'язуються суперечності між ними	

4. У чому полягає відмінність між композицією й сюжетом художнього твору?
5. Визнач кульмінаційні моменти в повісті. Який із них найголовніший, тобто найнапруженіший емоційно? Обґрунтуй свій вибір.
6. Визнач позасюжетні елементи повісті Андрія Чайковського «За сестрою».
7. Яку роль, на твою думку, відіграють у творі позасюжетні елементи?
8. Знайди в тексті повісті й зачитай приклади героїчних учинків дійових осіб, а також надзвичайних пригод Павлуся, які підтверджують, що цей твір — героїко-романтична повість.
9. Що спільного в повісті Андрія Чайковського «За сестрою» й романі Вальтера Скотта «Айвенго»?

10. Перемалуй таблицю в зошит і заповни її.

Композиція

Сюжетні елементи	Позасюжетні елементи

11. Чи всі ілюстрації до повісті відображають сюжетні елементи? Який позасюжетний елемент ти замовив би художнику-ілюстратору?
12. Добери заголовки до кожної частини повісті й запиши їх у зошит.

До характеристики Павлуся склади план, у якому міститимуться відомості про вік, зовнішність головного героя, його характер, уподобання, здібності, учинки.

На дозвіллі

Радимо прочитати повість «Побратими», яка є першою частиною історичного роману Андрія Чайковського «Сагайдачний».

- Я знаю, що таке героїко-романтична повість, романтичний герой, композиція художнього твору.
- Я можу проаналізувати повість і визначити її жанрові ознаки.
- Я можу охарактеризувати козаків-запорожців.
- Я можу скласти план до характеристики Павлуся.
- Я вмію з'ясовувати фольклорні мотиви й засоби в повісті Андрія Чайковського «За сестрою».
- Я вмію висловлювати власні судження про героїство й лицарську відвагу головного героя.

**МИХАЙЛО
СТЕЛЬМАХ**
(1912–1983)

*Український прозаїк, поет, драматург,
громадський діяч, член Академії наук України.
Найвідоміші твори: романи «Велика рідня», «Хліб і сіль»,
«Кров людська — не водиця», «Правда і кривда», «Гуси-лебеді летять».
Лауреат Державної премії УРСР імені Т. Г. Шевченка (1981)*

Михайло Панасович Стельмах народився 24 травня 1912 р. на Вінниччині в родині хлібороба. Увесь поетичний світ природи, праці, пісні письменник виніс із дитинства завдяки матері. Саме вона посіяла в дитячу душу любов до всього живого: «Коли на городі з'являвся перший пуп'янок огірка чи зацвітав повернутий до сонця соняшник, мати брала мене, малого, за руку і вела подивитися на це диво, і тоді в блакитनावих очах її назбирувалося стільки радості, наче вона була скарбничим усієї землі. Вона перша у світі навчила мене любити роси, легенький ранковий туман, п'янкий любисток, м'яту, маковий цвіт, осінній гороб і калину, вона першою показала, як плаче од радості дерево, коли надходить весна, і як у розквітлому соняшнику ночує оп'янілий джміль».

Із ніжністю він згадував батька, Панаса Дем'яновича, який носив його, босоного, до школи на руках, бо через бідність родина не мала можливості придбати чоботи. До речі, про чоботи йдеться впродовж усієї повісті «Гуси-лебеді летять» М. Стельмаха — у дитинстві письменника чоботи були ознакою достатку.

А з яким теплом говорив Михайло Стельмах про діда Дем'яна — народно-го філософа й талановитого майстра: «Чого тільки не вмів мій дідусь! Залізо й дерево аж співали в діда... Міг чоловік нехитрим інструментом вирізати і просту людину, і святого. А хочете вітряка, то й вітряка вибудує під самі хмари; у кузні вкує сокиру, у стельмашні злагодить воза й сани, ще й дерев'яні квіти розкидає по них».

Ще до школи хлопчик навчився самотужки грамоти, прочитав «Кобзаря» і «Тараса Бульбу», був надзвичайно допитливою дитиною. Про шкільні роки письменника ти прочитаєш у повісті «Гуси-лебеді летять», у якій він розповів про найяскравіші сторінки свого дитинства. Михайло Стельмах закінчив Вінницький педагогічний інститут, потім декілька років учителював на Поліссі та Поділлі.

Перша збірка віршів («Добрий ранок») побачила світ 1941 р. Війну письменник пройшов солдатом-артилеристом, був тяжкопоранений і конту-

жений. Однак воля до життя і прагнення творити стали найкращими ліками для Михайла. З-під пера молодого письменника виходять нові твори. До речі, одним із творчих наставників Михайла Стельмаха був відомий український поет Максим Рильський, який допомагав редагувати перші його твори навіть під час війни.

У повоєнні роки письменник працював в Інституті мистецтвознавства, фольклору та етнографії Академії наук України в Києві.

Михайло Стельмах помер 27 вересня 1983 р. в м. Києві.

До речі...

Михайло Стельмах є батьком відомого тобі письменника Ярослава Стельмаха, автора повісті «Митькозавр з Юрківки, або Химера лісового озера», з якою ти ознайомився в 6 класі.

На дозвіллі

Радимо прочитати повість Михайла Стельмаха «Щедрий вечір», яка є другою частиною дилогії¹ «Гуси-лебеді летять».

ГУСИ-ЛЕБЕДІ ЛЕТЯТЬ

*Моїм батькам — Ганні Іванівні
й Панасу Дем'яновичу з любов'ю і зажурою.*

(Фрагменти)

Розділ перший

Прямо над нашою хатою пролітають лебеді. Вони летять нижче розпатланих, обвислих хмар і струшують на землю бентежні звуки далеких дзвонів. Дід говорить, що так співають лебедині крила. Я придивляюся до їхнього маляння, прислухаюся до їхнього співу, і мені теж хочеться полетіти за лебедями, тому й підіймаю руки, наче крила. І радість, і смуток, і срібний передзвін огортають та й огортають мене своїм снуванням.

Я стаю ніби меншим, а навколо більшає, росте і міняється увесь світ: і загачене білими хмарами небо, і одноногі скрипучі журавлі, що нікуди не полетять, і полатані веселим зеленим мохом стріхи, і блакитнава діброва під селом, і чорнотіла, туманцем підволохачена земля, що пробилася з-під снігу.

І цей увесь світ тріпоче-міниться в моїх очах і віддаляє та й віддаляє лебедів. Але я не хочу, щоб вони одлітали від нас. От коли б якимсь дивом послухали мене: зробили круг над селом і знову пролетіли над нашою хатою. Аби я був чародієм, то хіба не повернув би їх? Сказав би таємниче слово! Я замислююсь над ним, а навколо мене починає кружляти видіння казки, її нерозгадані дороги, дрімучі праліси і ті гуси-лебедята, що на своїх крилах виносять з біди малого хлопця.

Казка вкладає в мої уста оте слово, до якого дослуховуються земля і вода, птиця в небі й саме небо...

¹ *Дилогія* (від *ди* — двічі і *логія* — слово) — два самостійних твори, пов'язані задумом, сюжетом і персонажами.

А в цей час наді мною твориться диво: хтось невидимим смичком провів по синьому піднебессі, по білих хмарах, і вони забриніли, як скрипка.

Я тягнувся догори і сам собі не вірю: від зарічки знову над нашою хатою пролітають лебеді!

Чи вони послухались мого слова — обкружляли навколо села й повернулись до мене, чи це новий ключ?..

А віща скрипка і срібний відгомін бринять, еднаються над моїм дитинством, підіймають на крила мою душу і забирають її в нерозгадану далину. І хороше, і дивно, і радісно стає мені, малому, у цім світі...

«Так-так-так», — притирається до моєї ноги стара, з перебитим крилом качка. Вона чогось непокоїться, викручує рухливу шию і то одним, то другим оком придивляється до неба і тріпоче єдиним крилом. Їй щось дуже важливе хочеться сказати мені, та вона більше не знає слів і знову повторює: «Так-так-так».

За високою стрункою дзвіницею, що теж поривається вгору, десь у білому підхмар'ї зникають лебеді, але дзвін їхніх крил ще озивається в мені, а може, то вже озиваються розбуджені дзвони на дзвіниці?

— От і принесли нам лебеді на крилах життя, — говорить до неба і землі мій дід Дем'ян; у його руці весело поблискує струг¹, яким він донедавна вистругував шпиці².

— Життя? — дивуюсь я.

— Еге ж: і весну, і життя. Тепер, внучку, геть-чисто все почне оживати: скресне крига на ріках та озерах, розмерзнетесь сік у деревах, прокинеться грім у хмарах, а сонце своїми ключами відімкне землю.

— Діду, а які у сонця ключі? — ще більше дивуюсь я, бо й не догадувався досі, що воно, наче людина, може мати ключі.

— Золоті, внучку, золоті.

— І як воно відмикає ними землю?

— А ось так: якоїсь доброї години гляне сонце зі свого віконечка вниз, побачить, що там і земля, і люди, і худібка, і птиця помарніли і скучили за весною, та й питає місяця-брата, чи не пора землю відімкнути? Місяць кивне головою, а сонце усміхнеться і на промінні спустить у ліси, у луки, у поля і на воду ключі, а вони вже знають своє діло!

Я уважно слухаю діда і раптом страхаюсь:

— Діду, а сонце не може їх загубити, як наша мама?

— Що, що, надзигльований? — мов сіро-блакитнаві, побризкані росою безсмертники, оживають старі очі. Дід ошелешено підкидає вгору брови, потім одгетькує мене вільною рукою і починає сміятися. Він дуже гарно сміється, хапаючись руками за тин, ворота, ріжок хати чи дерево, а коли немає якоїсь підпірки, тоді нею стає його присохлий живіт. У таку хвилину вся дідова постать перехитується, карлючки вусів одстовбурчуються, з рота виринаються клекіт і «ох, рятуйте мою душу», з одежі осипається дерев'яний пилок, а з очей так бризкають сльози, що хоч горня підставляй під них.

Тепер я заспокоююсь: значить, сонце не може загубити своїх ключів, воно їх десь носить на шиї або ув'язує на руці. Так і треба, щоб потім не бідкатись і не морочити комусь голови.

¹ *Струг* — інструмент для грубої обробки деревини струганням.

² *Шпиця* — те саме, що й спиця.

— Діду, а куди лебеді полетіли?

— На тихі води, на ясні зорі, — пересміявшись і споважнівши, урочисто каже дід, поглядом показує мені на хату і йде до вчорнілої катраги¹ майструвати колеса.

— «Так-так-так», — погоджується стара качка і ще раз одним оком поглядає вгору.

А я стою серед подвір'я і по-своєму перебираю дідові слова. Переді мною, наче брама, розчиняється діброва, до мене живовидячки наближаються далекі тихі води і прихилені до них зорі. Це в таких краях, де я ще не бував. І покотилась туди моя стежина, мов клубочок.

І так мені хочеться піти в лісову далечинь, побачити з якогось незнайомого берега отих, наче зі срібла вилитих, лебедів, подивитись на їхні співучі крила, що в теплому ірію² захопили весну та й принесли нам. Але з ким я піду і де мені взяти чобіт?

Тільки тепер дивлюся на свої босі посинілі ноги, важко зітхаю і плентаюся до хати, щоб не схопити маминого запотиличника. І що це за мода пішла: не встигнеш босоніж вискочити з хати, як одразу сварять, а то й духопелять тебе і називають махометом, вариводою, лоботрясом. А в чому ж ти вискочиш, коли тепер не кожний дорослий розживеться на взуття? Скажи про це, — знову ж розумником назвуть тебе, затюкають ще й згадають, що за мною давно плаче попруга з мідною пряжкою, горіла б вона зі своїм плаканням ясным вогнем!

А як дурно-пусто перепало мені, коли тільки зазімило і перший льодок запах чорнобривцями! Тоді наш прицерковний пагорб і ковзанку біля нього вкрила дітвора — усі на санчатах або на дерев'яних ковзанах. Вони робляться так: береш по довжині чобота брусочок березини, явора або кленини, вистругуєш з нього копаничку³, робиш східчик для каблука, а низом рівенько пропускаєш дріт, чим товщий, тим краще. От і вся мудрація, зате скільки віхи від неї!

¹ Катрага (розм.) — курінь (переважно на пасіці).

² Ірій — те саме, що й вирій.

³ Копанічка (діал. розм.) — полози саней.

Дивився-дивився я з вікна, як раюють інші, та й, вибравши слушну хвилину, тихцем шатнувся в сіни, вихопив з-під жорен ночовки, заарканив їх мотузочком і босоніж пометлявся до дівори. Ніхто й не здивувався, що я притирився з такою снастю, бо на чому тільки тут не каталися: одні на санчатах, другі на грамаках, треті на шматковій жерсті, четверті умудрилися замість ковзанів осідлати притерті худоб'ячі кістки, п'яті — на підковах. А Іван дядька Миколи спускався на перевернутому догори ногами ослінчику. Головне було — не на чому їхати, а щоб тільки їхати, коли ж гепнешся — не кривитися, а реготати з усіма.

Яка то була втіха вибратися на самісіньку маківку пагорба, переможцем поглянути на засніжене село, що бавилося димами, всістися на свого самоката і — гайда, гайда, гайда на весь дух донизу!

Машинерія твоя летить, аж гуде, вітер у вухах пересвистує, збоку собаки гавкають, на дзвіниці дзвонять, перед тобою хати хитаються, підстрибують, уся земля йде обертасом, а ти, мов кум королю, розсівся на своїх ногах, щоб не так мерзли, і переганяєш дівчат або якогось страхополоха, з розгону вриваєшся у чийсь санчата і м'ячем вилітаєш на сніг. А ззаду ще і ще хтось найджає на тебе, і вже росте отакенна купа, в якій усе регоче, верещить, клубочиться, видирається наверх і жужмом котиться вниз.

З цієї веселої і теплої копиці раптом хтось почав мене за ковнір¹ витягати на світ Божий. Він одразу потемнів у моїх очах, коли я опинився перед поблідлою од страху і гніву матір'ю. Ось тепер усі почали дивитися на мене, ніби я з місяця звалився. А хтось уже приніс матері ночовки, що встигли чомусь надколотись. Мати підхопила їх під руку та й, не дуже церемонячись, потягла мене з грища на розправу. Хотів я гайнути кудись навтіки, де перець не росте, та матрина рука наче приросла до моїх обох ковнірів. Гай-гай, куди поділася моя радість, коли я поперед ночовок і матері поплентався додому.

Ну, а яке потім було сум'яття, ви, напевне, догадуєтесь: спершу з мене вибивали дурування і примовляли, який я бузувір, опришок, урвиголова, харциз, каламут і навіть химород. На таке противне слово я ніяк у душі не міг погодитись. Але й перечити не став, знаючи, що за це можна відхопити зайвого духопелика. Далі мені маминою хусткою на два гудзи перев'язали шию, заправляли на піч, де парилось просо, і почали обпоювати малиновим чаєм, який зовсім був би добрим, аби коло нього хоч лежала грудочка цукру.

На другий день уже було відомо, що чортяка мене не вхопить, бо я вночі ні разу не бухикнув. Тому дід зауважив, що я одчайдух і весь удався в нього, а мати сказала, що — в оглашенного. Після цього ми з дідом презирнулися, усміхнулися, мати посварилася на мене бровами і кулаком, а бабуня вирішила повести свого безклепкого внука до церкви. Там я мав і покаятись, і набратися розуму, якого усе чомусь не вистачало мені. Та я не дуже цим і журився, бо не раз чув, що такого добра бракувало не тільки мені, а й дорослим. І в них теж чогось вискакували клепки, розсихались обручі, губилися ключі від розуму, не варив баняк, у голові літали джмелі, замість мізків росла капуста, не родило в черепку, не було лою під чуприною, розум якось втулявся аж у п'яті і на в'язах стирчала макітра...

Отож ранком я вже мало не розкошував: мати на часинку позичила в сусідів чоботи і, шмаруючи їх березовим дьогтем, заходила повчати, щоб я у церкві не лобурясничав, не шморгав носом, не крутився дзигною, не ловив гав,

¹ Ковнір — комір.

не перся наперед, не сміявся, не пирхав, не ліз на крилас¹ та частіше хрестив лоба. Узнавши геть-чисто все, чого не можна робити в церкві, я подався на вулицю, то опереджаючи бабусю, то залишаючись позад неї, а їй хотілося вести мене тільки за руку. І чого всі жінки забувають, що хлопець є хлопцем?

Перед тим, як зайти в церкву, бабуся побожно перегнулася, зробив і я так, але, видать, не догодив і схопив саме те слово, якого ще не доказали вчора. У Божому храмі страшенно пахло свіжовиробленими кожухами і розігрітим воском. І в бабинці², і в притворах молилися люди, а між ними незграбився розчепірений титар³, якого боялася вся дітвора. Зараз він робив дві роботи: збирав коновчаний збір і гасив свічі. Губи в нього товсті, капшучисті: дмухне, свічка тільки блим — і вже немає ні вогника, ні обличчя святого за ним. (...)

Бабуся перед якимсь втемнілим образом поставила саморобну свічку й ревно почала молитися доти, поки не згадала, що мені доконче треба показати грізний і Страшний суд — Господа нашого Ісуса Христа друге пришествя. Це пришествя було намальоване за бабинцем прямо на дерев'яній стіні. Через те що з вогкого дерева капало, Страшний суд видавався ще страшнішим: на ньому плакали і праведники, і грішники.

І чого тільки не було на тому суді?! Тут на веселці, як на гойдалці, владно сидів Христос-Вседержитель, під ним чиясь дебела рука важила на шалькових терезах правду і кривду, обабіч Вседержителя на білих хмарах стояли пророки, Богородиця й Іван Предтеча. Нижче, ліворуч, був рай, обнесений товстелезним кам'яним муром. Святий Петро вів до райської брами виснажених праведників, а в самому раю уже стояли три бородаті праотці і гурт веселих запорожців, усі вони були в широких червоних штанях і при зброї, на їхніх головах пишалися довгі оселедці.

А от праворуч починалося справжнє страхіття: тут юрмилися чорні, наче вони всю зиму кіптюжились у комині, чорти і вогнем дихала мерзопакосна пашека змії. До неї, туманіючи від жаху, підходили грішники: п'яниця з барилком горілки, товстий салганистий⁴ пан, що наїв м'яса на чужому горі, мельник-злodingа з привішеним на шиї жорном, суддя-хапуга з торбою нечестивих грошей, чернець, що заглядав не в Святе Письмо, а в гріховні суєти, якась підмальована, гарно зодягнена, але гордовита пані, під нею було написано: «Пиха». За нею карлючилися брехуни і донощики з язиками, схожими на копистки, та інша дрібна потерть, що не жила, а тільки хитрувала і гріховодила на землі.

Хоча й страшнувало було дивитися на все це людинопадіння, але я таки придивлявся до нього. На моє щастя, тут нікого не було з тих дурноп'ятих, які босоніж спускалися б у ночовках, і це мене трохи заспокоїло...

— Михайле, ти ще не в хаті?! — гримнув з катраги дід. — Гляди: перепаде нам обом за лебедів! — і він для чогось поглянув угору, де сонце і блакитні розводи змагалися з хмарами.

Я ще раз зітхнув — це і для себе, і щоб дід пожалів мене, безчобітного, — та й, думаючи своє, почав витирати ноги об прочовганий жорник⁵, що лежить

¹ *Крілас* — у церкві підвишене місце для хору, читців із правого та лівого боку від середніх дверей вітваря.

² *Бабинень* — окреме місце в церкві, де стоять жінки.

³ *Титар* — церковний староста.

⁴ *Салганистий* — товстий.

⁵ *Жорнік, жорна* — плескуватий круглий камінь, призначений для лушення й розмелювання зерна та інших твердих предметів.

біля нашого порога. Отут, ближче до призьби, темніє глибока¹, в якій літує качка. Вона вже й тепер, наслухавшись лебедів, поглядає на свій закоморок — теж почула тепло. Хоча наша качка й однокрила, та своєю сміливістю і тямущістю дивує всіх вуличан. Весною, коли повиводяться курчата, вона весь час клопочеться біля чужого виводка. А побачить десь ворону, то так уже пересварюється з нею та наkostenчується одним крилом і шиєю, що чорнокрила дзьобаха зо зла каркне і полетить далі шукати здобич.

Уміла качка якомсь і в людях розбиратись. Коли біля нашої хвіртки з'являлася добра людина, ми чули догідливе чи розважливе: «Так-так-так». Ішла славна людина до хати, то й качка, хильцем-хильцем, супроводила її, немовби статечна господиня. Та досить було з'явитися на вулиці лютобровому дерилуду Митрофаненку або хитрокузі й пустомолоту Юхриму Бабенку, як птиця нагогошувалась, починала вибивати ногами сердиту плетеницю і застуджено репетувати: «Ках-ках-ках!»

— Зараза безкрила, — завжди ще біля воріт настрочувався на неї Митрофаненко, і на перенісці в нього вибивався жировий вузол. — Теж має щось проти тебе!

А Юхрим Бабенко облесно викруглював у посмішці коржасті щоки, розводив довгими руками і, поолививши голос, удавано дивувався:

— І де, і за якими океанами-морями ви таку преінтересну птаху дістали? А ногами як орудує! Поставте її на ступу, то й проса втовче. (...)

Знітившись, я стаю на поріг, знову ж таки розмірковуючи, як би так вв'юнитися в хату, щоб тебе й не дуже бачили. Добре було б, коли б саме тепер хтось заглянув до нас у гості чи хоча б мама почала співати. Тоді в неї обличчя і очі жалісніють та й жалісніють, а ти в цю часину вискакуй на піч і нишкни, поки не просохнуть ноги, або стружи щось кіскою — і не дуже подавай голос. Але в гості до нас ніхто не квапиться і з хати не чути ніякого співу. А ноги вже цвяшками підбиває холод, і хоч-не-хоч, а таки мусиш навинутися на очі матері. Як вона зараз почне вчитувати, я приблизно догадуюсь. Тут головне ні в чому їй не перечити — ні словом, ні очима, а тільки сумно похнюпити голову, повинитись трохи, а далі зненацька запитати про таке, що одразу б набакирило материні думки на щось інше. Що не кажіть, а іноді це пособляє.

На вулиці чути чийсь кроки. Я трохи оживаю, обертаюсь і спочатку дивлюсь не на того, хто чалапає, а на те, чим він чалапає, бо коли в тебе немає коб'їт, то ти починаєш оглядати людину з ніг.

Попідтинню, де трохи сушіше, іде наш голова комб'їду дядько Себастьян, і я одразу оживаю.

— Добрий ранок, парубче! — забачивши мене, привітно здоровкається дядько Себастьян. На його високій статурній постаті метляється кавалерійська шинелина, з-під якої відстовбурчується пістолет. — Ти чого, сякий, а не такий, на холоді вухналі куєш зубами²?

— Ги-ги, — сміюся я.

— Він ще й регоче! — наче сердиться дядько Себастьян і грізно хитає головою; його рудий чуб вогнистим начосом метнувся над бровами, і чоловік починає запихати його в стареньку будьонівку. — Чого босоніж стоїш?

— А то ви не знаєте чого? Купило притупило.

¹ Глибока (діал.) — заглибина, ямка.

² Вухналі кувати зубами (жарт.) — сильно тремтіти (від холоду, переляку тощо).

Тоді сиди, халамиднику, в запічку і не вирипуй хати! — гримає дядько Себастьян.

А я, тримаючись за клямку, віграю дверима і посміхаюсь.

— Дивіться на нього: босе, а чогось радіє!

— Птиця також боса ходить і не журиться, — сміючись, відповідаю я.

То що після цього дядьку Себастьяну робити? Він примружується і починає натрушувати сміх на ворота, і нам приємно дивитися один на одного, хоча один з нас взутий, а другому взуття тільки сниться.

— Дядьку Себастьяне, у вас під шинелею «стеєр»?

— А ти звідки знаєш? — дивується чоловік.

— Сорока на крилі принесла.

— Краще б вона тобі чоботи принесла.

— Ви його в бандитів забрали?

— У бандитів.

— А він добре б'є?

— Нічого.

— От аби мені хоч раз бабахнути, — аж мружусь від задоволення, уявляючи, як би я стрільнув із «стеєра».

— Найшов забавку! — хмурніє обличчя дядька. — Краще було б, дитино, аби ні ми, ні ви не знали цих забавок. (...)

ТЕОРИЯ ЛІТЕРАТУРИ

Автобіографічний твір

Раніше тобі вже доводилося читати автобіографічні твори, зокрема в 6 класі, — це була повість Олександра Довженка «Зачарована Десна».

Автобіографічним (з грец. — сам, життя, пишу) називають твір, головним героєм якого є сам автор.

Коли читатимеш перший розділ повісті Михайла Стельмаха «Гуси-лебеді летять», ти зрозумієш, що автор описує своє дитинство. Підсилює це відчуття розповідь від першої особи: «Я уважно слухаю діда і раптом страхаюсь...» Читачи другого розділу повісті, зверни увагу на таку рису цього жанру літератури: письменник веде розповідь то в теперішньому, то в минулому часі — від цього читач уявою ніби переноситься з колишнього в сьогодення. У наступних розділах ти помітиш, що М. Стельмах наповнює твір фактами вже теперішнього часу, коли пише повість, — це теж одна з ознак автобіографічного твору.

До речі, автобіографічні твори — важливе джерело відомостей про видатних письменників і про духовне життя суспільства певної доби. Тарас Шевченко про це сказав: «Історія мого життя — частина історії моєї батьківщини».

Як літературний жанр автобіографічні твори дуже поширені й мають давню історію. Так у світовій літературі вони відомі ще з часів Юлія Цезаря, а в українській — започатковуються «Поученієм Володимира Мономаха», про яке ти частково дізнався в 5 класі, а в 7 класі детальніше ознайомишся на уроках з історії України.

1. На чому катався з прицерковного пагорба Михайлик: а) на шматкові жерсті; б) на художніх кістках; в) на перевернутому догори ногами ослинчику; г) на ночовках?

2. Якого повчання щодо поведінки в церкві не давала мати Михайликові: а) не шморгати носом; б) не крутитися дзигією; в) не галасувати; г) не ловити гав?
3. Як під час розмови дядько Себастьян називав Михайлика: а) халамидником; б) махометом; в) вариводою; г) лоботрясом?

4. Хто прищеплював Михайликові любов до рослинного й тваринного світу? Знайди і прочитай рядки, у яких автор подає зовнішню і внутрішню характеристику цієї людини.
5. Якими, на твою думку, спочатку уявляв Михайлик золоті ключі сонця? Знайди в тексті й прочитай уривок, у якому дід Дем'ян пояснює, як сонце відмикає тими ключами землю.
6. Як Михайлик сприймає сонячні ключі після дідового пояснення. Підтверди свою відповідь уривком із тексту.
7. Що заважало Михайликові піти в лісову далечінь, щоб побачити з незнайомого берега лебедів, які співучими крилами захопили весну й несуть її людям?
8. Яку роль у творі відіграє такий ряд синонімічних фразеологізмів: *вискакували клепки, розсихались обручі, губилися ключі від розуму, не варив баняк, у голові літали джмелі, замість мізків росла капуста, не родило в черепку, не було лою під чуприною, розум якось втулявся аж у п'яти і на в'язах стирчала макітра?*
9. Чому, на твою думку, бабуся вирішила неодмінно показати Михайликові в церкві картину Страшного суду? Пригадай, з яких двох частин вона складається і як на неї відреагував хлопчик.
10. Які деталі в спілкуванні між Михайликом і дядьком Себастьяном засвідчують їхню взаємоповагу?

11. Знайди абзац, який починається словами: «Яка то була втіха вибратися на самісіньку маківку пагорба...», й визнач у кожному реченні присудки. З'ясуй, з якою метою автор використовує їх у цих рядках.
12. Прочитавши перший розділ повісті, уважно роздивися ілюстрацію до одного з епізодів. Чи таким у твоїй уяві постав цей епізод? Якщо ні, то які деталі й чому вважаєш за потрібне змінити?

1. Поділивши на змістові частини перший розділ повісті М. Стельмаха «Гуси-лебеді летять», склади й запиши в робочий зошит план. Підготуйся до стислого усного переказу за складеним планом.
2. Випиши з першого розділу повісті фразеологізми, об'єднавши їх у такі групи: а) рухи людини; б) вияв позитивних і негативних емоцій; в) людські недоліки; г) фізичний стан людини.

Розділ другий

(...) Та є в мене, коли послухати одних, слабкість, а коли повірити іншим дурість; саме вона й завдає найбільшого клопоту та лиха. Якось я швидко, самотужки навчився читати, і вже, на свої дев'ять років, немало проковтнув добра і мотлоху, якого ще не встигли докурити в моєму селі. Читав я «Кобзаря» і «Ниву», казки і якісь без початку і кінця романи, «Задніпровську відьму, або Чорний ворон і закривавлена рука» і «Три дами й чирвовий валет», а також різні книжечки, видані петлюрівцями, «січовими стрільцями» та червоною армією. І вже тоді мені одні слова сяяли, мов зорі, а інші туманили голову.

У якійсь розшарпаній книжці я, наприклад, вичитав, як став дичавіти один чоловік, що покинув місто. Я сподівався, що далі підуть пригоди, подібні до пригод Робінзона Крузо, але наступні сторінки глибоко поранили моє серце: крайньою межею здичавіння виявилось оселення того городянина в степах, там він став орати, сіяти землю і навіть мастити свої чоботи дьогтем.

Тоді я не знав, чим іще, окрім дьогтю, можна мастити взуття. Я знав лише, що взуття — це вже розкіш: у ту пору розрухи чинбарі¹ за ремінь здирали шкіру, і добрі чоботи обходились у двадцять — двадцять п'ять пудів пашні. А оранка, особливо весняна, вважалася святим ділом.

Я пам'ятаю, як урочисто проводжали в поле плугатарів із раннім плугом. Коли ж вони повертались увечері додому, їх стрічали старі й малі. А яка то була радість, коли орач виймав тобі з торби шматок причерствілого хліба і казав, що він од зайця. Це був найкращий хліб мого дитинства! А хіба не святом ставав той день, коли ти сам торкався до чепіг² і проводив свою першу борозну? І досі з глибини років озивається голос мого батька, який одного прихмареного ранку поставив мене, малого, радісного і схвильованого, до плуга, а сам став біля коней. Дома він про нашу працю говорив як про щось героїчне: «Хмари йдуть на нас, громи обвалюються над нами, блискавки падають перед нами і за нами, а ми собі оремо та й оремо поле».

З щедрівок, які взимку виспівувались під вікнами добрих людей, я знав, що за плугом навіть сам Бог ходив, а Богоматір носила їсти орачам. Тому й досі, коли я в полі бачу обрис жінки, що несе обід уже не орачеві, а трактористу чи комбайнеру, в моїй душі трепетно сходяться ранкові легенди минулого з сьогоднішнім днем... (...)

Мати, коли я, забувши все на світі, припадав до роздобутої книги, не раз гримала на мене:

— Святий Дух з нами! І що це за хлопець! Знову припав до чогось, наче замовлений. Та спом'янься і спам'ятайся нарешті, бо осьдечки зараз усе полетить у піч!

Правда, у піч вона так і не кинула жодної книжки, але повсякчас пасла мене очима, побоюючись, щоб читання не підвередило її дитину.

— Мамо, і що там тільки може підвередити?

— Що?.. А звідки я знаю?

— То чого ж таке говорите?

— Бо люди кажуть... Он прочитав один розумник геть усю Біблію і позбувся того, що мав у черепку, — показуючи пальцем на лоба, страхає мене Святим Письмом.

— Я ж Біблії не читаю.

— У тебе, вітрогоне, гляди, хватить розуму і до неї допастиш.

Я знав, коли вже мова переходила на розум, то краще мовчати...

Удень, навіть взимку, я ще міг сяк-так хитрувати, але ввечері діло моє було гине: мати, гримнувши в сотий раз на оглашенного читальника, задмухувала сліпака³, і я вже в темені мусив додумувати про якогось князя або графа: чи його уразить «рокова куля», чи «стріла Купідона».

¹ Чинбар — ремісник, який чинить, обробляє шкіри.

² Чепіг — рукоятка в плузі.

³ Сліпак — каганець, невеличкий світильник, що складається з гнота й посуду, до якого наливається олія, лій чи гас.

Через отой поганий, бензином заправлений сліпак, що весь час фахкотів і погрожував вибухнути, я найбільше ремствував на матір, а далі додумався перехитрити її. Коли в хаті всі, окрім цвіркуна, засинали, я навшпиньках підходив до печі, витягав з її челюстей жарину, роздмухував вогник, засвічував каганець і забирався з ним на піч. Тут я його так вмощував у закапелок, щоб світло не падало на хату. І ось тепер до мене починали стікатися царі й князі, запорожці й стрільці, чорти й відьми. (...)

Та зробити каганчика було значно легше, ніж дістати книгу. У пошуках її я обходив мало не все село, позбувся своїх мізерних дитячих скарбів, а інколи й забирався на засторонок чи вишки, де неслися кури. Отак я й познайомився з міновим господарством ще в двадцять першому році. (...)

— Дядьку Юхрime, (...) у вас книжки є?

— Прочотні чи з розмишленнями?

— Ні, може, є без розмишлень.

— Усе в мене є, але що тобі до того, пущьверінку? Сватами ж ми, розкидаю мізками, не можемо бути.

— А чого? — сміливішаю я. — Може, на чомусь і зйдемося?

— Хіба що на ремінцеві, — веселішає парубок. — Соскучився, натурально, за ним?

— Не дуже. І які у вас є книжки?

— Возможні і навіть неможливі, — щось згадує Юхрим і гигає. — Але я знаю, що тобі найбільше підійдуть «Пригоди Тома Сойєра». І вони є в дядька Юхрима.

У мене аж у грудях тенькнуло, бо скільки я чув про ті незвичайні пригоди, аж ось і напав на їхній слід. У моїх очах починає жалісніти прохання, і я підробляю свої слова під Юхримові:

— Дядьку, а ви мені, натурально, не можете дати «Пригоди Тома Сойєра»? Возможна чи невозможна така можливість?

Але цим старанням я тільки пошкодив собі: Юхрим одразу набурмилився, а голос його заскрипів, мов хвіртка:

— Насмішечки, заводіяко, починаєш сооружати над старшими? Де ти взявся такий дзигльований? Гляди, щоб зараз мультко не стало тобі!

— Які насмішечки? Що ви, дядьку! Хіба можна насміхатися над старшими, та ще у Великодні свята?

Мова моя була, напевне, такою щиросердою, що Юхрим трохи заспокоївся. (...)

— То дасте мені «Пригоди Тома Сойєра»?

— А нащо вони тобі?

— Читати.

— Читати? — знизує вузькими плечима парубок, неначе я щось несусвітне сказав, і вибирає з жмені соняшникового насіння одну гарбузову. Вона наводить його на якусь думку, і він нахиляється до мене: — Добре, дам тобі, пущьверінку, почитати книгу, але принеси за це в подяку дядьку Юхриму чотири склянки гарбузового насіння. Міряй точно, бо я перемірятиму. У мене так, на шармака, не вискочиш.

Надія моя розповзається по цвинтарі, але я хапаюсь за її клапті:

— Дядьку Юхрime, то я вам це насіння, може, восени принесу, бо де його тепер дістанеш?

— До осені й книжка полежить, не бійся, миші її не струблять. Пам'ятай: дядько Юхрим, натурально, полюбляє смажене гарбузове насіння, — він одвертається од мене, джэнджуристо¹ поправляє галіфе, картуз і починає скалити зуби до дівчат.

А ти стій на цвинтарі і ламай собі голову, де дістати насіння Юхриму, бодай він одні гарбузи мав од дівчат. (...)

Одразу ж після свят я помітив, що мати, перед тим, як надіти блузку, підперізується чимсь полотняним, схожим на довжелезну вузьку торбину.

— Мамо, що то ви носите? — здивувався я. — Це такий жіночий пояс?

— Дурненький, — посміхнулася мати, одвернулася і швидко зав'язала свій химерний пояс.

— Скажіть, мамо.

— Що ж тобі казати? Це отак я вигріваю на собі гарбузове насіння.

— Гарбузове? — про всякий випадок недовіриливо поглянув на матір, — чи не дізналася вона про мою розмову з Юхримом, а тепер і підсміюється наді мною? Бо в нас і дома, і в селі ніколи не переводилася насмішка і перець на язиці.

— Тож сказала, що гарбузове.

— Воно захворіло чи як, що треба вигрівати? — обережно випитую, щоб не попастиш у сильце.

— Скажеш таке. Це для того виношую, щоб у ньому раніше прокидалося життя і щоб гарбузи були більшими. Ти ж бачив, що в нас гарбузи, як підсвинки, лежать?

— Бачив.

— Тож-бо й воно: вигрівання дуже пособляє.

Але мене не так зацікавило вигрівання, як саме насіння. От аби мати загубила пояс, то мав би Юхрим що трошити, а я читати. І закружляли мої думки навколо пояса, мов нетля біля вогню. Я знав, що це крутиться ота сама безтолоч, яка не виходить «он звідти», але вже не міг нічого зробити із собою.

І, може, довго б я мудрував біля того пояса, аби раптом не пофортунило мені: сьогодні мати почала діставати з комори, зі скрині, з сипанки, з-під сво-лока і навіть з-за божниці свої вузлики. У них лежало все те, що далі зійде, зацвіте, закрасується й перев'ється по всьому городі: огірки, квасоля біла, ряба й фіалкова, безлуский горох, турецький біб, чорне просо на розвод, кукуруд-за жовта й червона, капуста, буряки, мак, морква, петрушка, цибуля, часник, наут, соняшник, кручені паничі, нагідки, чорнобривці, гвоздика і ще всяка всячина.

Мати радісно перебирала своє добро, хвалилася його силою і вже бачила себе в городі посеред літа, коли ноги веселить роса, а очі й руки — різне зіл-ля. Я теж у думках забирався в горох або нахилив до себе співучі маківки, та це не заважало мені найбільше придивлятися до вузликів із гарбузовим насін-ням. Вони були чималі, і дещицю можна було з них надібрати. Щоб не дуже старатися самому, я попросив трохи його в матері, але вона, поскупившись, дала мені лише одну пучку:

— Більше не можна, Михайлику, бо це насіння!

В її устах і душі «насіння» було святим словом. І хоч не раз вона нарікала на свою мужицьку долю з її вічними супутниками — нестатками й злиднями,

¹ *Джэнджуристо* — кокетуючи своєю зовнішністю й одягом.

проте нічого так не любила, як землю. Мати вірила: земля все знає, що говорить чи думає чоловік, вона може гніватись і бути доброю, і на самоті тихенько розмовляла з нею, довіряючи свої радощі, болі й просячи, щоб вона родила на долю всякого: і роботящого, і ледащого.

Коли на городі з'являвся перший пуп'янок огірка чи зацвітав повернутий до сонця соняшник, мати брала мене, малого, за руку і вела подивитися на це диво, і тоді в блакитнавих очах її назбирувалося стільки радості, наче вона була скарбничим усієї землі. Вона перша у світі навчила мене любити роси, легенький ранковий туман, п'яний любисток, м'яту, маковий цвіт, осінній гороб і калину, вона першою показала, як плаче од радості дерево, коли надходить весна, і як у розквітлому соняшнику ночує оп'янілий джміль. Від неї першої я почув про калиновий міст, до якого й досі тягнуся думкою і серцем... (...)

Мати окинула поглядом подвір'я і пішла до сусідів. А мені цього тільки й треба: я одразу здиг до хати розшукувати гарбузове насіння. Воно, чекаючи свого часу, лежало на комині. Видивившись у вікна, я розгорнув обидва вузлики й у тривозі подивився на добірні, обведені обідками зерна, що дихали прозорою і легкою лускою. (...)

Скочивши на долівку, взяв із мисника гранчасту склянку і, холонучи, почав на печі наміряти насіння — дві склянки в одну кишеню, дві — у другу. Воно мені здалося напочатку пекучим і важким, наче каміння. Далі залишилося навхрест зав'язати вузлики і покласти точнісінько так, як вони лежали. Коли я знов опускаюсь на долівку, з божниці на мене строго дивиться і свариться пучкою сивий Бог Отець — єдиний свідок мого гріхопадіння.

З острахом і невеселою радістю, що пробивалася крізь усі тривоги, я вискочив на весняну вулицю, де кожна калюжка тримала в собі клопоть сонця. (...) Думуючи про своє, я виходжу на другу вулицю і в цей час збоку чую неласкавий чоловічий голос:

— Бог дасть, жінко добра. Бог! Він багатший за нас.

Ці слова приглушує гарчання собаки і важкий брязкіт ланцюга. Я оглядаюсь на подвір'я, обнесене глухим високим частоколом, де затиш голос чоловіка, щоб його продовжував собачий гавкіт. Крізь нього я чую ще із сіней:

— Звідки ж вони?

— Та ніби з Херсонщини, — байдуже відповів перший голос. — Швендяють усякі, а ти подавай і подавай, як не скибочку, то картопельку.

— Коли вже цей розор закінчиться?

Із двору наполохано виходить у рам'ї, у розтоптаному взутті глибокоока, ще молода жінка, її погляд шукає землі, а розгонисті брови летять угору. Збоку до неї тулиться босоногий без картузика хлопчак. Їхні страдні, виснажені обличчя припали темінню далеких доріг і голоду. Жінка зупиняється навпроти мене, потрісканими пальцями поправляє хустку, а в її чорних очах закипають темні сльози... (...)

Жінка, схрестивши руки на грудях, боязко озирнулася, шукаючи дворища, яке б не оширилось на неї собачнею, а дитя недовіжливо, спідлоба дивилось на мене. На його тонкій шиї похитувалася заважка голова, що вершилась збитими хмелястими кучерями. І тут я згадав про своє насіння. Вийняв жменю і подав малому. Він обома ручатами схопив зернята, а потім поглянув на матір. Та кивнула головою і зітхнула точнісінько так, як іноді в недобру годину

зітхала моя мати. Потім я висипав у поділ сорочечки хлопчика насіння з однієї кишені і взявся за другу. Але жінка зупинила мене.

— Спасибі, дитятко, не треба більше, ой, не треба, — прихилила до мене скорбні очі, розгонисті брови, і я на свій щоді почув дотик її уст і сліз. — Хай тобі, дитино, завжди, завжди добре буде поміж людьми.

Мене так вразили її сльози й слова, що я теж мало не заплакав з жалю...

А може, то не жінка, а моя глибокоока селянська доля тоді прихилилася до мене?!

Вона ще раз обвела мене своїм скорбним поглядом і пішла з дитям прямо на мою вулицю. Між вишняками раз і вдруге майнула її хустка — і вже нема ні жінки, ні її глибоких очей, ні дитяти з хмелинами кучерів. А я, наче зі сну, виходжу з людського страждання і довго дивлюся йому вслід. (...)

Біля Юхрима на столі стоїть велика, як горнятко, чорнильниця, з неї стирчить товста з обгризеним кінцем ручка, а осторонь од них лежить кілька списаних аркушів паперу. Напевне, Юхрим і зараз «строчить» якийсь матеріал, а щоб краще строчилося, він ще й музикою бавиться.

Побачивши мене, старий парубок відкинув чуприну набік, оголив набухлу жилу на чолі й засміявся:

— От і гарбузове насіння, соббражаю, само по всіх параграфах прийшло до хати! Вгадав, пущверінку?

«Чого йому так сподобалось звати мене пущверінком?»

Юхрим бачить, що я мовчу, перепитує:

— Угадав?

— Трохи вгадали, — пробурмотів я.

— Чого ж трохи? — дивується парубок.

— Бо так вийшло.

— Що ж у тебе вийшло? Не чотири склянки, як вище сказано було? — округлились Юхримові очі.

— Тільки дві.

— Тоді ти теж трохи не вгадав: з цього пива не буде, натурально, дива! — насупився Юхрим, мотнув головою і знову почав мордувати балалайку.

— А може, ви решту до осені почекаєте? — слово в слово повторюю мамині слова, коли вона згинається перед крамарем з містечка.

— Іч, який він кебетний! Восени я сам понятія знайду, де брати насіння, — безжалісно відрізає старий парубок, не дивлячись на мене.

То що мені залишається робити? Чи слухати біль і вищання струн, чи «бувайте здорові» й через поріг? Я надіваю картузик, обертаюся і клацаю клямкою.

— Почекай, пущверінку! Дай подивлюся, що в тебе за насіння! — раптом так репетує Юхрим, наче я оглух від його музики. Він підходить до мене, запускає руку в кишеню, кидає насінину до рота. Вона тільки хруснула, і вже одна шкаралупа поповзла з окантованої губи на Юхримове підборіддя. — Нічого, лускати, натурально, можна. То я, де вже моє не пропадало, дам тобі за нього почитати казки. А «Пригоди Тома Сойєра» візьмеш, коли розбагатієш. По руках?

— То давайте свою! — одразу веселішаю я.

Юхрим подає видовжену долоню, я б'ю своєю по ній і примовляю:

— За «Пригоди Тома Сойєра» — дві склянки тепер і чотири восени.

— Не будь циганською дитиною, — припиняє торг Юхрим. — Кожна книга має у свій час свою ціну. (...)

Побоюючись навернутись на материні очі (а що, як вона кинулася до насіння і тепер тільки й чекає мене?), я подався в долинку до Штукового ставочка, де вода розгойдано гралась у піжмурки з сонцем, хмарами, тінями і вітерцем. На ній інколи скидалася риба і розкручувала кола аж до самої кладки, що одним кінцем трималась на з'їдженому колесі, а другим — на березі. Зараз ніхто не прав шмаття, тому я витягнув кладку, зручніше вмонтував її на пісочку і взявся за читання. Знизу мене охоплював світ казки, а зверху — казки весни. І так мені добре було в їхніх обіймах, що я й незчувся, як сонце поволеньки перейшло на другу половину неба.

Тільки тоді я з острахом подумав про домівку і, щоб уникнути лайки і нарікань, прикинув, що варто пошукати в долині щавлю на борщі. Гляди, за це ще й похвалять тебе, якщо... І знов гарбузове насіння почало лізти в голову. Коли неспокійна совість, то нічим її не обманеш... (...)

— От і пропажа об'явилася! А ми думали, що тебе десь шкуролупи вхопили.

— І нащо таке несусвітнє було думати? — веселію, бо не схоже на те, щоб гриміло і блискало наді мною.

— Де ж ти на цілий день запропастився? Хіба так можна, дитино? Я виглядав, виглядав тебе, а далі й журитися почав.

— Е?

— От тобі й «е». Хоч би, очмано, кому сказав, куди йдеш. А я тобі щось зробив! — дідусь викривлює свої великі напатлані брови і вже добряче усміхається.

— І що ж ви зробили? — наперед починаю радіти.

— А що ти просив?

— Вітряка.

— І що я сказав тобі?

— Казали, що попросиш, те і зроблю, бо в мене такими онуками поле не засіяне, — точнісінько повторюю дідові слова, що так сподобалися мені.

— Бач, як запам'ятав! — сміється дідусь, потім знімає дашок свіжесенького вулика і виймає звідти справжнього вітряка. Але якого! На його покрівлі

розправив крила і гордо підняв голову молодий лебідь. Здавалося, він от-от одірветься від покрівлі і злетить у небо.

— Ой, як славно, — вирвалось у мене.

— Славно, кажеш? — радісно перепитує дідусь.

— Дуже гарно. (...)

Я тихенько відчиняю хатні двері, що знадвору пахнуть горобом і макухою, а з хати — хлібом і калачиками, які стоять у нас на всіх вікнах. За столом біля вузликів я знову бачу схилене обличчя мами. Вона вдивляється в якесь насіння і щось пошепки говорить до нього, напевне, просить, щоб гарно зійшло і вродило. А найближче до матері лежать вузлики з гарбузовим насінням. У мене одразу похололо всередині й нашорошилися вуха. Я вже хотів було податися назад, та в цей час мати побачила мене.

— Нарешті, — сказала вона з докором. — Ох, діти, діти... — підіймає над голубінню очей чорні вії, од яких тіні падають аж на вилиці.

— А я, мамо, щавлю на долині назбирав! На цілий борщ буде!.. — одразу хочу на щось інше звернути матеріні думки й вивертаю на лаву все, що є в кишені.

Але яка невдача: разом з щавлем із кишені вилетіли дві гарбузові насіння і впали на долівку, мов срібні гроші. Я злякано поглянув на матір, та не побачив гніву на її обличчі. Вона рівно, трохи сумовито, запитала мене:

— Михайле, ти насіння із цих вузликів давав хлопчику з голодного краю?

— Із цих, — похнюпився я, підпираючи спиною двері.

Мати повела устами, з яких не сходив смуток, і довго-довго мовчала. Краще б вона почала гримати, гніватись, нахвалятися, тоді я мав би якесь право гайнути з хати. А так хто знає, що його робити?

— То й добре, синку, що давав, — нарешті чую її голос. Вона, роздумуючи, далі вже говорить не мені, собі: — Бо хто й пособить у світі бідному чоловіку, хто дасть йому скибку хліба чи ложку борщу? Ніхто, тільки такий самий злидар.

У мене од її слів аж дрогнуло все усередині.

— Мамо, а звідки ви про хлопчика знаєте?

— Була в нас та жінка зі своїм дитям. Я нагодувала їх, бідолашних, дала хлібинку в дорогу. А як ця жінка хвалила отого хлопчика, який дав її Івасику насіння. Я догадалася, що це ти, збитошнику, але нічого їй не сказала... Ох, Михайле, Михайле, і що з тебе тільки буде?..

— Може, щось таки буде, ви не дуже крепко журіться мною, — кажу так, як чув од дорослих, підходжу до матері, прихиляюсь до неї, а вона зітхає і гладить рукою мою нерозумну голову...

1. Звідки Михайлик довідався про те, що «за плугом навіть сам Бог ходив, а Богоматір носила їсти орачам»: а) з Біблії; б) з «Кобзаря»; в) з колядок; г) із щедрівок?
2. Чим головний герой заправляв сліпак для читання книжок: а) бензином; б) олією; в) гасом; г) лоєм?
3. На читання якої книжки вдалося обміняти Михайликові дві склянки гарбузового насіння: а) казки; б) «Пригоди Тома Сойєра»; в) «Пригоди Робінзона Крузо»; г) «Задніпровську відьму, або Чорного ворона і закривавлену руку»?

4. Які книжки в дев'ятилітньому віці вже прочитав головний герой повісті? Про що свідчать назви прочитаних книжок? Пригадай, з якими творами художньої літератури ти ознайомився в цьому віці. Хто тобі допомагав у той час орієнтуватися в книжковому світі? Чи мав таку можливість Михайлик?
5. Знайди й виразно прочитай рядки, у яких ідеться про ставлення матері Михайлика до насіння й городини. Про яку рису українських селян це свідчить?
6. Прокоментуй, як поставився Михайлик до жінки й хлопчика, що жебракували біля його дому.
7. Знайди й прочитай уривки (перед і після знайомства з жінкою-жебрачкою), у яких М. Стельмах використав прийом контрасту. Чого досягає автор, використовуючи цей прийом?
8. Чи достойною є поведінка дядька Юхрима? Обґрунтуй свою думку.
9. Як характеризує дядька Юхрима його ж мовлення? Підкріпи свою відповідь прикладами з тексту.
10. Який подарунок виготовив дідусь Дем'ян своєму онукові? Порівняй його з тими подарунками, які тепер дарують зазвичай дітям. Який із них має більшу цінність?

11. Підготуйся до виразного читання за ролями таких двох уривків наприкінці другого розділу повісті: а) вимінювання гарбузового насіння на читання Юхримової книжки; б) спілкування Михайлика з дідусем і матір'ю.
12. Візьми участь у класній дискусії на тему: «Чи можна виправдати крадіжку Михайлика?»

1. Випиши в робочий зошит приклади слів, ужитих у переносному значенні (епітети, метафори, уособлення) у другому розділі повісті. Поміркуй (усно), яку роль вони виконують у художньому тексті?
2. Підготуйся до дискусії на уроці на тему: «Чи є нині актуальними проблеми, порушені в другому розділі повісті?»

До речі...

Український режисер Олександр Муратов 1976 р. створив кінострічку за повістю Михайла Стельмаха «Гуси-лебеді летять».

На дозвіллі

Повністю текст повісті Михайла Стельмаха «Гуси-лебеді летять» ти можеш знайти за такою адресою:

www.lib.ru/SU/UKRAINA/STEL_MAH/gusi_leb.txt

Розділ восьмий

Сиплеться, осипається листя, гнуться, горбляться берези, плаче і посміхається крізь сльози осінь і натрушує журбу на мою наболілу душу. Поменшав світ, померхли дні мої, а ночі так тривожать, що я прокидаюсь мокрий од сліз. Мамина рука витирає їх, а голос тихо-тихо заспокоює мене:

— Не плач, Михайлику, не плач, любий... Усі люди вмирають. Он бачиш зорі? — показує мені на вікно, в яке заглядає клопоть проясненого неба. — Гарні ж, наче з казки повиходили, а теж помирають.

— Я не хочу, щоб умирали зорі, — кажу крізь плач і дивлюся, як знову на той клаптик неба злодійкувато наповзають хмари.

— Багато чого нам не хочеться, Михайлику, а життя має свою дорогу: одні покидають її, а другі виходять на неї і все сподіваються чогось кращого собі... Засни, синку.

Я засинав на материних руках, і в мої сні прибивалася хитка дорога, на яку вже не вийдуть мої діди, і в моїх снах зорі, як і осінні листя, як і люди, падали на землю.

Навіть ліси тепер втратили свою принаду, наче хтось вибрав із них привабливість і таємничу красу. Стрічаючися із грибами, я не радів, як перше, і не зрізав їх кіскою — хай собі поживуть, скільки можуть жити.

Одного дня, уже після обіду, я дуже здивувався, коли побачив між деревами тоненьку постать Люби. Помітивши мене, дівчина радісно скрикнула, поправила хустинку на голові й метнулася до галявини, де я стояв.

— Добрий день, Михайлику, добрий день! Я так і знала, що знайду тебе! — зупинилась, висяваючи очима, і подала, як доросла, руку.

— Що ти тут робиш?

— От і не скажу.

— А може, скажеш? Ти у свою загороду йдеш?

— Ні, — Люба опустила голову і ногою почала перегортати опале листя. — Я, Михайлику, шукала тебе.

— Не може такого бути! — з недовірою зазирнув дівчині у вічі.

— От і може... Я знаю: у тебе горе, а коли горе — в усіх болить серце. Того й хотіла побачити тебе. Я навіть якось була до твоєї хати підійшла, а зайти посоромилася.

— Спасибі, Любо.

— І не кажи такого, — по-дорослому мовила вона й вузликом відкопилила губи, а далі таємниче усміхнулася: — Михайлику, а в мене вже сестричка є.

— Маленька?

— Звісно, маленька, — засміялася Люба, — лежить собі в колисці і все губами плямкає.

— І яка вона?

— Гарненька, тільки в неї ще брови не зійшли.

— Невже вона зовсім безброва? — не могу повірити я.

— Поки зовсім, тільки ямки ходять там, де мають зійти брови. Це так цікаво.

— Хм, — не знаю, що відповісти на це диво.

— А я вже в школу ходжу. У нас в одному класі вчиться дві групи — менші сидять попереду, більші — позаду. Мене ж вчителька посадила на самій першій парті, — хвалиться і радіє дівчина.

— А чобіт у тебе також нема? — поглянув на босі Любині ноги, згадав про своє і зітхнув.

— Ні, є, тільки я їх бережу, бо два роки маю ходити в них. Михайлику, а може, навідаємось у нашу загороду?

— Там тобі чогось треба?

— Ні, просто подивимось на борсучу нору, віднірки, на гніздо трясогузки, на джерело. Правда, заглянемо?

— Можна і заглянути, — погодився я, і ми, взявшись за руки, побігли до загороди.

Перелізши через потемніле вориння, спочатку підійшли до тієї черешні, на ягодах якої найбільше збиралося роси. І мені згадався погожий літній ранок, і тітка Василина, і її пісня, що так славно йшла між деревами.

Тепер черешня накинула на свої плечі багрянчу хустку й, здавалося, теж хотіла зрушити з місця й піти кудись, у свою дорогу.

— А ти нічого не чув про мою тітку Василину? — запитала Люба, торкаючись руками до накучерявленої кори черешні.

— Ні, може, щось недобре трапилось? — згадав, що Люба колись говорила про тітчиного сердитого чоловіка.

— От і не вгадав! — пожвавішало обличчя дівчинки. — Про неї і про її голос дуже гарно в газеті написали. Хто б тільки міг подумати, що про тітку в газеті напишуть.

— Таке врем'я, — сказав я словами дядька Себастьяна. — А що тепер Василинин чоловік робить: так само свариться, щоб вона на голос не принаджувала людей?

— Ні, він таким добрим став, хоч до рани прикладай, і все боїться, щоб тітка не поїхала співати у місто. «Краще, — каже, — мені співай, я тобі буду з усіх яєць гогель-могель¹ колотити». І колотить! — задзвеніла сміхом дівчина.

На кисличці ми побачили осиротіле гніздечко, дно якого було підбите шерстю, а під кисличкою борсук залишив свіжі сліди.

— Частенько сюди навідується, ласоїд, — пригнулася Люба, вивчаючи химерну мережку борсукових слідів.

Біля нори ласоїда ми побачили купину сухого листя. Люба нагнулася до неї й сказала, що це так господарював борсук: він не якесь ледащо, а вже зарання, до холодів дбає про свою зимову постіль.

Отак до надвечір'я жебонів і жебонів струмком дівочий голос і потроху розмивав мою печаль. А надвечір'ям ми обоє — Люба спереду, а я позаду — сіли на коняку і поїхали додому. Під нами прокидався туман, а над нами падало й падало листя — золоті сльози осіннього лісу. Перед селом Люба сказала, що далі піде пішки.

— А чого їхати не хочеш?

— Бо не годиться, — засоромилася вона.

— Чого ж не годиться?

— Хтось із дівчорі побачить і почне дражнити нас: молодий — молода. Є такі безсовісні.

Я зіскочив на землю, бережно зсадив Любу. Вона знову подала мені руку і самотньо сутінками пішла луговою стежкою. А я все поглядав у той бік, де йшла-зникала тоненька, мов горсточка, постать...

Сьогодні чогось наші ворота були відчинені навстіж. Може, хтось із гостей приїхав? Але ні худоби, ні воза ні на подвір'ї, ні в катразі. Я підїжджаю до стаєньки, пускаю повід, а в цей час хтось позаду джкими руками піднімає мене вгору, а потім притуляє до себе.

І острах, і передчуття радості одразу охопили мене. Од всього цього я примружив очі, а коли розплющив їх, побачив незнайоме і ніби знайоме обличчя і знову примружився.

¹ Гогель-могель — сирій жовток яйця, стертий із цукром, вживається для очищення голосу.

— Михайлику, не пізнаєш?! — усе тісніше притуляє мене до себе високий широкоплечий чоловік з коротко підстриженими вусами.

— Ні, не пізнаю, — кажу я тихцем, і тепло-тепло стає мені на грудях цього дужого незнайомого і наче знайомого селянина. — Ви звідки будете?

— Михайлику, я ж твій тато, пізнавай скоріше, — радіє, печалиться і цілує мене чоловік. — Ну, впізнав?

— Ні.

— От тобі й маєш, — аж зітхнув чоловік, а очі його стають вологими.

Я пізнавав і не пізнавав свого тата. Десь, неначе з далекої темені, обзивався мені його голос, десь ніби я бачив ці очі, але де — не знаю. Одначе як гарно було пригортатися до цього чоловіка, що однією рукою притримував мої босі ноги, а другою — голову.

До нас підійшла усміхнена мати:

— Пізнав? — запитала вона батька.

— Та ні.

— Михайлику, дурненький, це ж твій тато! Чого ж ти мовчиш?

А я не знав, що сказати — жодне слово не спадало на думку. Отак, на руках, мовчазного, мене тато й вніс до хати, де тепер на скрині лежала шинеля, поставив на долівку, обдивився, засміявся:

— Та він у нас зовсім парубок, тільки, біда, говорити не вміє.

— Еге, не вміє! Ти ще не знаєш його, — дала свою характеристику мама.

— Тепер, напевне, визнаю, нікуди не дінеться... Ось я його завтра до школи поведу.

— Поведете? — стрепенувся я і зазирнув батькові у вічі.

— Авжеж. Хочеш учитися?

— Ой, хочу, тату! — охопив батька за ноги, а він чогось закліпав повіками і поклав руку на мою голову. (...)

Другого дня тато взяв мене, обстриженого, накупаного і зодягненого в нову сорочку і штанці, за руку і повів до школи. Коли дзвоник задзвонив на перерву й дівтора горохом посипалась із класу, батько підійшов до ставної русокої вчительки, привітався з нею і нахилив голову в мій бік:

— Привів, Насте Василівно, вам свого школяра. Може, і з нього буде якийсь толк.

— Побачимо, — усміхнулась Настя Василівна, і усміхнулись її довгасті ямки на щоках. — Як тебе звати?

— Михайлом.

— А вчитися хочеш?

— Дуже хочу! — так вирвалось у мене, що вчителька розсміялась. Сміх у неї приємний, м'який і аж угору підіймає тебе.

— Тільки пропустив чимало він, — сказала батькові.

— Усе наздожену, от побачите! — вихопилось у мене, і я благально поглянув на вчительку. — Читати вмію...

— Ти вмієш читати? — здивувалася Настя Василівна.

— Жінка казала, що справді вміє і по всьому селі винишпорює книжки, — захистив мене батько.

— Це вже добре. А хто тебе навчив читати? — зацікавлено запитала вчителька.

— Я сам від старших школярів перейняв.

— Ану, почитай нам щось, — Настя Василівна взяла зі столу книгу, погортала її й простягнула мені. — Читай ось на цій сторінці.

Такою сторінкою мене б ніхто не здивував: тут літери були завбільшки як горобенята, а мої очі вже встигли при звичаїтись і до дрібненьких, наче мак. Я чесонував цю сторінку, не спотикаючись на крапках і комах, щоб учительці зразу стало видно моє знання. Од такого читання батько прояснився, вчителька здивувалась, а потім, сміючись, запитала:

— А ти ще швидше не можеш?

— Можу і швидше, ось дайте, — відповів я, відчуваючи, що все йде гаразд.

— А повільніше теж можеш?

— І повільніше можу, — здивувався, бо нащо робити повільніше те, що можна швидше випалити.

— Ну, то прочитай, зважаючи, що в книзі ще є розділові знаки.

Далі я читав, зважаючи на знаки, і бачив, як щасливий батько любувався своїм читальником.

— А цифри ти знаєш? — запитала вчителька.

— І цифри, до тисячі, знаю.

— А таблицю множення?

— Ні, цього не знаю, — зітхнув я і побачив, як посмутнішав батько.

Але вчителька одразу ж нас так порадувала, що тато ніби аж підріс, а я мало не підстрибнув угору.

— Панасе Дем'яновичу, доведеться вашого школяра записати в другу групу.

— Спасибі вам, — чемно подякував тато. — Пишіть, коли на другу потягне.

Учителька повела мене за собою на ту половину класу, де вчилася друга група.

— Ось тут, Михайле, будеш сидіти, — показала мені на тримісну парту. — Завтра приходить з ручкою, чорнилом, олівцем, а книги я тобі зараз дам...

Додому я не йшов, а летів, бо, по-перше, міг похвалитися, що мама одразу має школяра не першої, а другої групи, по-друге, треба було збігати в ліс, — нарвати ягід бузини, надерти дубової кори, а потім зварити їх з іржею, щоб на завтра було те чорнило, яким писали тоді.

Удома нас дожидали мати і дядько Микола. Коли батько сказав, що мене прийняли у другу групу, мати одразу сумно повторила своє: «І що тільки буде з цієї дитини?» А дядько Микола сказав: «Увесь піде в мене, — це по нас обох уже видно», — і в хаті стало весело, а мені й за хатою світило сонце...

Учився я добре, вчився б, напевне, ще краще, аби мав у що взутися. Коли похолодало і перший льодок затягнув калюжки, я мчав до школи, наче ошпарений. Напевне, тільки це навчило так бігати, що потім ніхто в селі не міг перегнати мене, чим я неабияк пишався.

Коли ж, прокинувшись одного ранку, я побачив за вікнами сніг, усе в мені похололо: як же я тепер піду до школи? У хаті цього ранку журився не тільки я, але й мої батьки. Після сніданку тато одягнувся в кирею з грубого саморобного сукна і сказав:

— Сніг не сніг, а вчитися треба. Підемо, Михайле, до школи, — він узяв мене на руки, вгорнув ламами киреї¹, а на голову надів заячу шапку.

— Як же йому, горопасі, без чобіт? — болісно скривилася мати.

¹ Кире́я (заст.) — верхній довгий суконний одяг із відлогою (каптуром).

— Дарма, — заспокоїв її батько. — Тепер такий час, що не чоботи головне.
— А що?
— Тепер головне — свіжа сорочка і чиста совість, — усміхнувся батько. — Правда, Михайлику?
— Правда, — щільно притуляюся до тата, і ми обоє під зітхання матері покинули оселю.

Дорогою люди дивувались, що Панас на руках несе в школу сина, деякі школярі на це диво тицяли пальцями, а я мало не заплакав і з жалю, і з тієї радості, що батько не дасть мені покинути науку.

Отак перші дні зими тато заносив мене в школу, а після уроків знову загортав у кирею і ніс додому. До цього призвичаїлися і школярі, і вчителька, і я... Якби тепер запитали, яку найкращу одіж довелося мені бачити по всіх світах, я, не вагаючись, відповів би: «Кирею мого батька». І коли іноді у творах чи п'єсах я зустрічаю слово «кирея» — до мене трепетно наближаються найдорожчі дні мого дитинства.

Якось, коли надворі хурделило, батько припізнівся, і тільки надвечір, засніжений, з обмерзлими вусами, але веселий, він зайшов у клас і голосно запитав:

— А котрий тут безчобітько?
— Це я! — вискочив з-за парти, де сиділи мої однокласники.
— Хто це ти? — наче не пізнавав мене батько.
— Син Панасів! — бадьоро відповів я.
— Тоді лови! — батько кидає мені справжнісінького бублика. Я підстрибую, перехоплюю гостинця і радію, що він навіть із маком.
— Ви на ярмарку були? — питаюся, шкодуючи їсти бублик.
— На ярмарку.
— І щось купили?
— І щось купили! — весело і змовницьки підморгнув мені батько, а з його брови закапав розталий сніг. — Ось дивись! — він потрусив кирею і на підлогу упали справжнісінькі чоботята.

Я спочатку остовпів, поглянув на чоботята, далі на батька і знову на чоботята, що пахли морозом, смолою і воском.

— Це мені? — запитав я тихо-тихо.
— А кому ж? — засміявся батько. — Взувайся, сину.
Я підхопив чоботята, підняв їх угору, і вони блиснули срібними підківками.

І мені згадалися дідові слова: «Будеш іти межі люди і вибивати іскри...»

ТЕОРІЯ ЛІТЕРАТУРИ

Символ

Що таке символ? «Великий тлумачний словник сучасної української мови» (К., 2001. — С. 1121) подає чотири значення цього слова, оскільки символи є різні: наукові, релігійні, мистецькі. Повість Михайла Стельмаха «Гуси-лебеді летять» — художній твір, тому й з'ясуємо, що таке символ у літературі.

Символ (з грец. — знак, прикмета) — це умовне позначення якогось предмета, поняття, явища, процесу; художній образ, який відтворює певну думку,

ідею, почуття. Наприклад калина — символ вогню, сонця; безперервності життя, роду українців.

Символом може бути й людина. Скажімо, Тарас Шевченко — символ України; цілого народу, його плоті та крові; голосу України; істинно народного поета; перемоги українського народу над фізичним і духовним кріпацтвом; нездоланності України; невмирущої слави. Символ має як загальнолюдський, так і національний характер.

Символічною є й назва автобіографічної повісті Михайла Стельмаха. Лебеді, які щороку відлітають на зиму в теплі краї, а потім повертаються, символізують плин життя — пройшов ще один рік. Вони також означають щасливе дитинство, чистоту, відродження. Пригадай, як у першому розділі дід розповідає про цих благородних птахів: «От і принесли нам лебеді на крилах життя... Тепер, внучку, геть-чисто все почне оживати: скресне крига на ріках та озерах, розмерзнеться сік у деревах, прокинеться грім у хмарах, а сонце своїми ключами відімкне землю». Ця повість має багато й інших символів, які є однією з могутніх підвалин національної культури. Це і барвінок, і Богородиця, і земля, і чоботи тощо. Спробуй їх розгадати, а їхнє повне тлумачення ти можеш знайти в «Словнику символів» (за загальною редакцією О. Потапенка й М. Дмитренка).

1. Чому Люба вирішила перед селом іти пішки: а) бо батьки не дозволяли їздити на конях; б) бо втомилася їхати верхи; в) бо хтось із дітей побачить і почне її з Михайликом дражнити; г) бо її дорога з Михайликовою перед селом розходилася?
2. Чого не вмів головний герой на час знайомства з учителькою: а) швидко читати; б) читати, зважаючи на розділові знаки; в) множити числа; г) рахувати до тисячі?
3. Якого компонента немає в Михайликовому рецепті приготування чорнила: а) ягід бузини; б) олії; в) дубової кори; г) іржі?

4. Відшукай у цьому розділі описи природи й з'ясуй, як до неї ставляться герої твору. Яку роль ці описи відіграють у повісті?
5. Знайди й прочитай рядки, у яких із поведінки й зі слів Люби та Михайлика виявляється ставлення до маленьких дітей. Яким воно є?
6. Які фрагменти у восьмому розділі повісті тебе найбільше вразили? Вони сумні чи радісні? Як ти вважаєш, чи кожна людина вміє співчувати й радіти за когось?
7. Що Михайликові заважало вчитися краще? Чи актуальною є ця проблема для сучасних учнів? Якими нині є найтипівіші причини невисокої успішності деяких школярів?
8. Визнач кульмінацію восьмого розділу повісті.
9. Якими словами батько Михайлика відповів дружині на хвилювання щодо чобіт, без яких у холод не підеш до школи? Чи переконливи ми є, на твою думку, його слова?
10. Поясни, чому Михайлові Стельмаху «трепетно наближаються найдорожчі дні дитинства», коли в художніх творах він натрапив на слово «кирея». Чи маєш ти речі (одяг, старі іграшки, інші предмети), які не викидаєш, бо вони нагадують про якусь важливу історію чи подію або від них виникають певні асоціації? Чи легко з такими речами розставатися і чому?

11. Що таке *символ*? Яку роль він відіграє в художньому творі? Помір-
куй, які риси людської вдачі символізує померлий дід Дем'ян.
12. Підготуйся до виразного читання за ролями діалогів восьмого розді-
лу й візьми участь у класному конкурсі на найкращого читця.

Знайди й запиши в зошит слова-символи, які трапляються в попе-
редніх розділах підручника. Поміркуй, у чому проявляється символ-
лізм позначуваних ними предметів чи понять.

Розділ дев'ятий

Справи мої пішли вгору: у цьому ж навчальному році мене відзначили й
перевели в третю групу. З такої нагоди вчителька сказала дуже сердечні сло-
ва, нахвилювавши ними себе й мене.

Вдома батько здивувався успіхами свого отряхи¹, заховав у підрізані вуса
усмішку й сказав:

— Коли так, то хай буде не гірше... Наука наукою, а чоботи бережи.

Мати ж знову зажурилась:

— Що тільки буде з цієї дитини?

А я взявся писати п'єсу. Напевне, прочитавши ці слова, не один читач по-
веде правим чи лівим плечем і засумнівається: чому саме п'єсу, а не вірші? На
все, як сказав один філософ, є свої причини. Були вони й на п'єсу.

Цієї зими в нашому селі вперше заговорили про «тіатри». Що воно таке,
ніхто не міг толком пояснити, а чутки й поголоски йшли різні. Одні казали,
що «тіатри» — це якесь інтересне з переодяганнями лицедійство, другі — ет,
більшовицька вигадка, треті — «люзіон», де пускають в очі і ману, і туман, чет-
верті — витівка самого нечистого, бо на сцені в темряві, буває, з'являються
русалки, а інколи з бочки й чорти вискакують. Хтось навіть чув, що одна п'єса
так і називалась «Сатана в бочці».

Дядько ж Микола пояснив, що «тіатр» — стояща штука, бо там показують
гарних жіночок у коротеньких спідницях. А через те, що в нас тоді носили
спідниці до п'ят, дядькові Миколі одразу ж перепало за безсовісність од тітки
Ликерії. На це дядько відповів по-французьки:

— Прошу, мадам Ликеріє, пардону.

І «мадам Ликерія», кинувши рогачі, затрусилась од сміху.

Кілька днів у селі тільки й розмов було, що про театр, а особливо загуло,
коли комсомольці почали для вистави позичати в селян стільці, лампи, миски,
чарки й навіть спідниці, з яких хитромудро мали виходити старосвітські широ-
ченні штани. Цю позичку комсомольці називали реквізитом², а хтось із багатів
пустив поголос, що це — реквізиція³. І деякі налякані жінки метнулися одбира-
ти свої спідниці, не знаючи, що вони мали слугувати великому мистецтву.

Для мене тоді слово «театр» бриніло і привабливо, і страшнувато: а що,
коли й справді з темряви вискочить чорт? Але тоді цього не трапилось... Це
сталося значно пізніше...

¹ *Отряха* (діал.) — бешкетник, розбишака.

² *Реквізит* — сукупність предметів, необхідних для вистави або кінозйомки.

³ *Реквізиція* — примусове вилучення державою майна у власника в державних або гро-
мадських інтересах з виплатою йому вартості майна.

Отож село по-всякому, але з нетерпінням чекало вистави. І ось одного дня на стінах сільради, комнезаму, споживчого товариства і школи закрасувалися такі оголошення:

Увага! Увага!

Сьогодні о сьомій годині вечора
вперше в нашому селі
буде показано лицедійство, тобто театр.

Ціна квитка:

пшениці — чотири фунти,
яєць курячих — теж чотири,
гусячих — троє,
жита — п'ять фунтів,
гречки, проса, гороху — шість фунтів.

Усі, усі — у театр!!!

Прочитавши таке, я спочатку зрадів, а потім скис: за що ж його купити квитка. Надіючись тільки на «а може», я підійшов до матері, але вона так поглянула на мене, наче я щонайменше з бовдура виліз, а далі почала глузувати:

— Дивіться, наш парубок театру захотів! Ще, чого доброго, і артистом захоче стати.

— Ні, мамо, в артисти я, мабуть, цього року не піду, — заспокоїв матір. — Але подивитися, що воно за люди, дуже хочу. То, може, дасте мені пашні?

— А потім що будем робити? Покладемо зуби на полицю, щоб сушилися до нового врожаю, і отак згадувати тіатри? Он муки в нас лишилось тільки на два-три заміси. Що ти на це скажеш? (...)

І все ж таки увечері я поплентався до школи, де мав бути театр. Тепер вхід до неї було загороджено столом, на ньому стояла вага, щоб важити зерно за квитки, і дві величезні макітри для яєць. Щасливці за натуру одержували в касира червоні з печатками папірці й гордо йшли в школу, а нещасливці, наче бджоли вічко, обсіли шкільні східці. Одні з них, такі, як я, надіялись, що, може, пофортунить проскочити під столом касира, а другі — хоч заглянути у вікна, коли почнеться дивоглядія.

Ось на дверях з'явилась постать секретаря комсомольського осередку Миколи Гуменюка. Через голову касира він гукнув нещасливцям:

— Гей, малеча, хто швиденько принесе куль соломи — пропустимо в театр!

— Я принесу, я ось осьдечки живу! — випередив усіх веснянкуватий Омелько.

— Неси! — наказав Гуменюк.

— А може, й сіна треба в театр? — обізвався я.

— Ні, поки що обійдемося без сіна, — підрізав секретар мою останню надію чесно ввійти в театр. (...)

Незабаром Омелько з околотом за плечима розпихав школярів, що юрмилися на східцях, і, висяваючи, як іскрами, всіма веснянками, радісно гримав:

— Та не товчіться, наче в мішку, — дайте дорогу в тіатри!

Він зник у дверях, а я усе зазиравав і зазиравав під стіл, чекаючи, коли ж ноги касира так відсунуться, щоб можна було проскочити поміж ними і ніжкою стола. І от настала ця довгождана хвилина: касир узяв обома руками макітру з яйцями й обережно почав пересовувати її на другий кінець стола. А я, затаївши подих, югнув під стіл і, наче ящірка, проповз на чотирьох у коридор. Навздогін мені якесь одоробало гукнуло: «Тримайте його!» (...)

— Ти звідки такий вискіпався? — підхопивши мене під боки, запитав парубок.
— Он звідти, — невиразно промовив я. — Пустіть мене, дядьку, в театр.
— Чого захотів! Я тебе пущу, але так, щоб знав, де раки зимують!
— Я вже знаю, де вони зимують... — жалісно заскімлив, бо не раз про це чув од дорослих.

— А куди Макар телят ганяє теж знаєш? — уже з цікавістю покосував на мене парубок.

— І це знаю, — бадьоріше відповів я.

— Ну, а де роги козам правлять?

— Теж знаю.

— А по чому фунт лиха?

— Це як на якому ярмарку, — посмілішав я.

Моя відповідь сподобалась любителю приказок, він засміявся і ще запитав:

— А чого ж ти не знаєш?

— Не знаю, що таке тіатри. Пустіть мене побачити.

— Іч який планетний — чого захотів?! (...)

Я не сказав би, що це були найкращі хвилини в моєму житті. Але вони одразу стали ще тяжчими, коли я під пильним наглядом опинився біля самого касира: назустріч мені з приступців розгонисто ішов дядько Себастьян. Тепер я ладен був од сорому провалитися крізь землю, щоки мої запалали, а під повіками защеміли сльози. (...)

— Ти що, Андрію, хочеш робити з хлопцем? — не дивлячись на мене, запитав дядько Себастьян парубка.

— А що з ним робити: за хвіст — і на подвір'я! — засміявся Андрій.

— А може, ми його пропустимо в театр? Хай подивиться мале. Скільки воно там місця займе?

— Ну, коли ви так думаєте, хай і він має свято, — погодився парубок.

Дядько Себастьян обернувся до касира:

— Олександр, дай хлопчаків контрамарку¹, щоб не ганяли його, наче солоного зайця. — Далі він лише приторкнувся рукою до моєї голови і пішов у школу. Я знаю, чого дядько Себастьян не зупинився: він бачив, що мої сльози були на підході, а він мав делікатну душу.

Олександр зміряв мене точнісінько таким поглядом, як міряють тих, що проскакують на дурничку в театр, і тицьнув клаптик паперу.

— А де ж контрамарка? — не підводячи голови, запитав я, бо хіба міг подумати, що таке велике й урочисте слово міститься на такій крихітці паперу, на якій не могла навіть викруглитись уся печатка.

— Оце вона й є. Біжи, тільки не займай нічийого місця — твоє стояче!

Затиснувши в руці контрамарку, я вскочив у школу, що зараз гуділа, не наче вулик, сміялася і нещадно трощила насіння. (...) Мене одразу ж потягло наперед, бо позаду, за головами дорослих, нічого не було видно. Коли я зупинився перед сценою, над якою колихалась пошита з ряден завіса, хтось мене знизу цапнув за ногу й десь, наче з підземелля, почувся сміх. Я оглянувся. Хто ж це міг збиткуватися наді мною? Але ніде нікого. Та досить було підвести голову вгору, як знизу знову щось потягло мене вже за другу ногу, і знов

¹ *Контрамарка* — талон або записка, що дає право безплатно відвідати виставу в театрі, цирку тощо.

підземелля вибухло писклявим реготом. Може, це й є та нечиста сила, що діє в театрах? Мені стало страшно. Я трохи одійшов од сцени, а в цей час хтось з підземелля прошепотів:

— Михайле, залазь до нас, тут безпечніше: перевіряти не будуть.

Я трохи пригнувся і в дірі під сценою побачив своїх однокласників Софрона, Віктора, Уляна і Григорія. Так ось яка нечиста сила хапала мене за ноги. Виявляється, отряхувати хлопці, щоб побачити театр, ще вдень, після уроків, забилися під сцену і там, терплячи незручність і голод, дожидалися вистави.

— А мати вже тебе по всьому селі розшукувала, — нахилився я до Софрона.

— З дубцем чи без нього? — зажадав уточнення школяр.

— Без нього.

— Все одно тепер буде вдома після театру ще один театр, — спохмурнів хлопець, а далі запитав: — У тебе часом нічого нема їсти?

— Є пряжений горох.

— О! — тільки й вирвалось у хлопців. Вони одразу накинулись на мій горох, і незабаром під сценою обізвався безтурботний сміх і дружна робота щелепів.

Та ось загойдалася і почала підніматися вгору завіса. Усе в школі притихло. Друзі повилазили з-під кону і посідали на підлозі біля ніг дорослих. Ось на сцені заговорили артисти, і заговорив зал: мало не всі почали вгадувати, хто ж саме грає ту чи іншу роль.

— Їй-бо, це не дід, а Явтух, — хтось радісно пізнавав артиста.

— Теж сказав! Як би Явтух зміг отак постаріти? — не йняв віри другий голос.

— А вони, артисти, й старість вигадують: з пачісок¹ наліплюють каруком² бороду й вуса, — розважливо пояснював третій. — Старість легше вигадати, ніж молодість.

— Ні, це не Явтух: у нього ж голос дзвінкіший, — говорив четвертий.

— Дурний, він же грає.

¹ Пачіски (пачоси) — рештки, відходи при чесанні, переробці вовни, льону, бавовни.

² Карук (карюк) — вид столярного клею.

— Давайте краще запитаємо його... Явтуше, це ти чи ні? — летить через голови запитання артисту.

І раптом дід, що по ходу п'єси мав журитися, од такого запитання пирснув, прикусив губу, а далі так почав сміятися, що в нього спочатку полетіли на сцену вуса, а потім і борода. Від цього лицедійства всі глядачі вибухнули реготом і так почали вигойдуватись на дошках, що ті затріщали, а одна зламалась. Ті, хто сидів на ній, — попадали на підлогу, і театр став ще веселішим. Лише одному суфлеру чогось не догодила людська радість. Він вискочив зі своєї будки, як Пилип із конопель, і почав кричати: «Завіса! Завіса!» Чого йому було шкода, щоб усі вдосталь насміялися за свою пашню?

Після того як завіса вдруге піднялася, глядачі знов угадували артистів і мали від цього неабияке вдоволення. Усім припала до серця й картина, де парубок біля криниці обнімав дівчину. Правда, дівчата в залі трохи засоромились від такого лицедійства й похиляли голови. Зате парубки аж підросли на лавах, а далі почали гукати до закоханих, щоб вони поцілувались. Але в ті часи молодь у нас прилюдно не цілувалась ні на вулиці, ні в п'єсі, хоча там, як я незабаром довідався, і стояло дрібненькими літерами: «Цілуються».

А от коли в останній дії чоловік почав убивати жінку, усі захвилювались і стали гримати, а далі й погрожувати артисту. Але необачний не послухався голосу маси і так вдарив дружину, що вона впала біля столу. Зал зойкнув дівочими голосами, а кілька парубків кинулись на сцену бити й в'язати убивцю. Та його врятував суфлер. Він, як ошпарений, перекинувши будку, вилетів з-під кону і не своїм голосом знову закричав: «Завіса! Завіса!»

— Яка там завіса, коли тут людей убивають! — обізвався од вікна якийсь басогласий чоловік.

Тоді суфлер обернувся до зали і, розмахуючи руками, як млинком, почав совістити людей — і що вони за народ! Коли купуєш квиток у революційний театр, то треба знати, що там не допускають кровопролиття навіть до елементів¹, а не те що до безщасної жінки, яка в минулу епоху мала самі тільки пригнічення. А далі він обернувся до артистки і наказав їй устати. Вона встала, обтрушуючи пил із спідниці, засміялась од такого однодушного співчуття і уваги, і в залі теж усі почали сміятися і плескати в долоні.

П'єса пройшла з таким успіхом, що після завіси глядачі кинулись на сцену й почали, не жаліючи рук, підкидати своїх перших артистів. Такого єднання глядачів і митців я чогось потім не бачив навіть у столичних театрах. Та й переживали, сміялися й плакали у нас щиріше, ніж будь-де. (...)

Ось уже й сонце золотою пучкою постукало в моє вікно, а за вікном на тепло заворкували голуби. Пора й до школи. Збираючи книжки, я почув, як на дворі загуркотів віз, як заскрипіла наша хвіртка, обізвалась радісно качка, загунали швидко кроки, забряжчали одні й другі двері, і на порозі, наче весняночка, стала розрум'янена й осяйна Мар'яна. На її новенькому кожушку в петельці погойдувалось два перших підсніжники.

— Добрий день і доброго здоров'я вам у хату! — приклавши руку до грудей, низько вклонилась вона батьку-матері й мені.

— Доброго здоров'я, Мар'янко, дитино, — дрогнув голос у матері.

Ми всі зрозуміли: з чимсь незвичним, великим прийшла до нас дівчина.

¹ Елементи (розм.) — про людину з негативними рисами.

Мар'яна притулилась до матері, щось зашепотіла їй, і на материних віях заблищали сльози.

— Не плачте, тіточко, бо я сама розплачусь, — сміючись, заплакала Мар'яна.

— Який же він, твій місяць?

— Отакої! Невже ви його влітку не бачили, коли він до мене у ваш садочок приходив? — здивувалася дівчина.

Мати вибачливо посміхнулася:

— Ти тільки шепотіла мені про свого козака, а показати забулася.

— То вийдіть — погляньте, — кивнула головою на вікно. — Сидить собі на возі й так пишається, що далі нікуди, — і вже тихо, тільки матері сказала: — Він княгинею і зіронькою називає мене.

— Ти й справді зіронька, — витирає мати рукою очі. — А як він тобі?

— Чогось і судженням, і наче батьком здається, — пошепки сказала Мар'яна.

— Та що ти? — здивувалася мати.

— Це, напевне, тому, що я й не пам'ятаю свого тата. А ще до того мій Максим у самого Котовського кіннотником був і так шаблею орудував, що навіть ордена заробив.

— Ордена?! — радісно скрикнув я.

— Атож! — гордовито сказала Мар'яна, а далі нахилилась до мене й поцілувала в щоку. — Прощавай, Михайлику, прощавай, моя радість, бо вже нескоро, нескоро побачимось. І вчися, Михайлику, та так учися, щоб усі знали, які то мужицькі діти. Хай не кажуть ні пани, ні підпанки, ні різна погань, що ми тільки бидло. Були бидлом, а тепер — зась!

Смуток і жаль перехопили мені горло. Я нескоро-нескоро зумів сказати:

— Ти приїжджай до нас, Мар'яночко, бо ми всі дуже любимо тебе.

— Як буде нагода. Прощавай, дорогий, — вона ще раз цілує мене й виходить з хати.

На вулиці стоять запряжені коні. Молодий, горбоносий парубок в шинелі красиво повертає голову до нас і приязно посміхається. Батько першим підходить, здоровкається з ним.

— Зумів же ти, парубче, назоріти дівчину. Довго таку треба було попошукати.

— А я таки й довго шукав її. Три роки в сідлі проїздив. Тому доля й нахилилась до мене, — сердечно говорить парубок і простягає руку молодій: — Сідай, Мар'яно.

Дівчина проворно вискакує на підводу, а в цей час хтось тихцем торгає мене за рукав.

Я оглядаюсь. Біля тину, з торбинкою через плече, непомітно стала Люба. І в неї теж чогось висявають очі.

— Молода? — підводить голову на Мар'яну.

— Молода, — дивуюсь, як про це одразу могла довідатися Люба.

— Ой, це так славно! — радіє дівчина, не розуміючи, як мені важко прощатися із Мар'яною.

— Прощайте, люди добрі, — торкнувся рукою шапки молодий і трусонув віжками. Коні вдарили з копита, і під ними задзвеніла і бризнула соком безрешева земля. (...)

— Якою буде її доля? — не знати в кого, чи в сонця, чи в землі, питається мати.

А ми з Любою, узявшись за руки, йдемо до школи, ідемо по тих свіжих коліях, що залишилися на безрезневій дорозі.

І враз угорі над моїм смутком обізвалися бентежні звуки далеких дзвонів. Ми з Любою підіймаємо голови до неба, до святково білих хмар і бачимо, як прямо з них вилітають лебеді і натрушують на хати, на землю і в душу свою лебедину пісню.

І хороше, і дивно, і радісно стає мені, малому, в цім світі...

— А лебеді летять... над моїм дитинством... над моїм життям!..

1. Як відреагувала мати на Михайликові успіхи в школі: а) здивувалася; б) зраділа; в) похвалила сина; г) зажурилася?
2. До написання твору якого літературного жанру приступив Михайлик: а) до п'єси; б) до віршів; в) до оповідання; г) до казки?
3. Як називає Мар'яну наречений: а) мила й дорога; б) королева й голубка; в) княгиня й зіронька; г) принцеса й ластівка?

4. Яке враження справив на тебе останній розділ повісті?
5. Неграмотне вживання яких слів створює комічний ефект у творі? Чи доводилося тобі або твоїм знайомим свого часу через неточність у слововживанні чи в звучанні слова потрапляти в комічні ситуації? Що це були за слова?
6. Знайди й прочитай діалог між Михайликом та Андрієм. За допомогою яких мовних засобів письменник досягнув комічного ефекту?
7. Чому дядько Себастьян не зупинився біля Михайлика, коли допоміг йому потрапити на виставу? Про яку рису вдачі цього чоловіка свідчить така поведінка?
8. Прощаючись, люди, як правило, зичать одне одному всього найкращого. Що побажала Мар'яна Михайликові на прощання? Прокоментуй цінність такого побажання.
9. Що символізують слова, якими називає наречений Мар'яну?
10. Прочитай перше й останнє речення повісті. Який є зв'язок між цими рядками, назвою твору та його змістом.

11. Добери заголовок до кожного розділу повісті.
12. Поміркуй, про які загальнолюдські цінності йдеться в повісті Михайла Стельмаха «Гуси-лебеді летять». Візьми участь у класному диспуті на тему: «Чи змінюються загальнолюдські цінності з плином часу?»

1. Склади цитатну характеристику Михайлика (портрет, учинки, поведінка, мовлення тощо).
2. Знайди й перечитай ті уривки повісті, у яких показано звичаї й традиції українців. Дай розгорнуту письмову відповідь (на 1 сторінку) на таку тему: «Яке значення для тебе мають національні звичаї й традиції?»

- Я знаю звичаї та традиції українського народу.
- Я вмію переказувати зміст деяких фрагментів повісті.
- Я можу розкрити образ Михайлика.
- Я можу охарактеризувати образи діда, батьків Михайлика, Мар'яни та Люби.
- Я знаю, що таке автобіографічний твір і символ.
- Я знаю, що символізують гуси-лебеді в повісті.

**ГРИГІР
ТЮТЮННИК**
(1931–1980)

Український письменник, перекладач.

*Найвідоміші твори: оповідання і повісті «Деревій»,
«Батьківські пороги», Крайнебо», «Зав'язь», «Вогник далеко в степу»,
«Три зозулі з поклоном», «Климко», «Оддавали Катрю», «Син приїхав» та ін.
Лауреат літературної премії імені Лесі Українки (1980);
Державної премії УРСР імені Т. Г. Шевченка (1989, посмертно)*

Григор Михайлович Тютюнник народився на Полтавщині 5 грудня 1931 р. в селянській родині. Дитинство Григора було важким, бо припало на жорстокі воєнні роки. Справді, деякі відомості з біографії письменника — ніби сторінки з книги війни — сприймаються як художній твір.

Коли Григорові було шість років, заарештували батька. Він пам'ятав, як холодного осіннього дня біг за возом, у якому везли безневинного тата. З того часу його так і не бачив. У 1957 р. прийшов документ, у якому повідомлялося, що Михайла Тютюнника реабілітовано посмертно. Письменник усе своє життя згадував: «Я тільки трохи пам'ятаю тата: вони були великі, і рука в них теж була велика. Вони часто клали ту руку мені на голову, і під нею було тепло й затишно, як під шапкою. Може, тому й зараз, коли я бачу на голові якогось хлопчика батьківську руку, мені теж хочеться стати маленьким».

Мати вдруге вийшла заміж, а малого Григора забрав до себе на Донбас батьків брат. Дядько та його дружина, які мали своїх троє дітей, вчили і виховували хлопця як рідного. Під їхньою опікою майбутній письменник почав здобувати освіту. З перших днів війни дядько пішов на фронт. Тітці важко було прогодувати чотирьох дітей, тому Григор вирішив повернутися до свого села, на Полтавщину: «Ішов пішки (війна кругом), маючи за плечима одинадцять років, три класи освіти й порожню торбинку, у котрій з початку подорожі було дев'ять сухарів, перепічка й банка меду — земляки дали на дорогу. Потім харчі вийшли. Почав старцювати. Перший раз просити було неімовірно важко, соромно, одбирало язик і в грудях терпло, тоді трохи привик. Ішов рівно два тижні...» Проте біду й тут породила війна: хату, у якій мешкала родина Тютюнників, зруйнувала бомба, і вони опинилися в чужих людей.

Після п'ятого класу Григор навчався в Зіньківському ремісничому училищі № 7. Закінчивши його, працював на Харківському заводі імені Малишева,

але захворів на туберкульоз легенів, тому й повернувся в рідне село, не відробивши належних трьох років, як тоді вимагалось. За це був засуджений на чотири місяці. Коли Григір виходив із колонії, бібліотекар табору жалкував: «Тебе випускають? Ох, жаль, хороший читач був...» Відтепер при кожній нагоді йому згадували, що не лише його батько ворог народу, а й він сам «тюряжник».

У двадцятирічному віці Григір Тютюнник пішов до армії, служив у морському флоті радистом на Далекому Сході. Потім навчався в Харківському університеті на філологічному факультеті.

У 1963 р. Григір Тютюнник переїхав до Києва, працював у газеті «Літературна Україна», у сценарній майстерні кіностудії імені О. Довженка.

6 березня 1980 р. Григір Тютюнник пішов із життя. Похований на Байковому кладовищі в Києві.

Значна частина творчого доробку письменника — це твори про дітей і для дітей. Один із них — повість «Климко», яку і пропонуємо тобі прочитати.

КЛИМКО

Розділ I

Климко прокинувся від холодної роси, що впала йому на босі ноги (видно, кидався уві сні), і побачив над собою скам'яніло-бузкове небо, яким воно буває лише восени на сході сонця, — без жайворіння, без легких з позолотою хмарок по обрію, без усміхненої радості пробудження. Климко підібгав ноги під поли діжурчини¹, щоб зогрілися, й онімілою тремтячою рукою дуже розгорнув солому напроти очей. Він спав під скиртою.

Сонце, мабуть, тільки що зійшло, бо від скирти через тік і ще далі на стернях лежала довга тінь у сизій росі, солодко пахло втоптанім у землю набубнявілим житом, що вже вкинулося в ключечки, та сухими мишачими гніздами. Звечора миші лоскотали Климка, гасаючи йому по руках і ногах, пищали раденько, що є їм розвага, і Климко проганяв їх усяк: сукав ногами, кишків на них сердито — аж доки й заснув.

Уночі йому снилася велика згряя жовтих воронів із жовтими горобцями впереміш. А то була не згряя і не химера опівнічна — то був вихор з великого кленового та дрібного вишневого листя, що знявся над висілком, коли Климко вийшов у степ за станцію і востаннє оглянувся назад. Та листяна згряя стовпом стала в піднебесся, вище й вище, а там здрібніла, розсипалася і зникла геть з очей.

Де те листя потім сіло? Чи, може, воно ще й досі кружляє?..

Климко звівся на лікоть, щоб краще було видно шлях, яким йому йти далі, і його затрусило так, що аж зуби зацокотіли від терпкого застоного холоду в усьому тілі.

«Нічого, — подумав. — Пробіжуся з гори — зогріюся».

У степу було тихо. Блищали од сонця стерні і ковила² понад шляхом, сріблилася важка, обвішана разочками роси павутина. Вдалині, між телеграфними

¹ *Діжурка, діжурчина (розм.)* — тут: робочий одяг залізничника.

² *Ковила* — трав'яниста степова рослина родини злакових із вузькими листками та квітками, зібраними в пухнасті волоті.

стовпами й некрутими пагорбами, мріли рожеві, мов спалахи багать, крейдяні гори. Десь там, біля тих гір, чув од людей Климко, було велике місто Слов'янськ, а поміж горами, просто на землі, лежала брилами сіль, — бери скільки здужаєш. Іще чував Климко, що за склянку солі можна виміняти всякого добра: мисочку чи й дві кукурудзи, відерце картоплі чи й хліба справжнього.

Климко йшов босий, у куцях штанчатах, старій матросці, що була колись голубою, а тепер стала сіра, та ще в дядьковій Кириловій діжурці. Тій діжурці, як казав дядько, було «сто літ», і не рвалася вона лише тому, що зашкарбула від давньої мазути. Не брали її ні дощ, ні сніг, ані сонце. Пахла діжурка паровозом. Уночі вона нахолоняла, а вдень аж димувала на сонці, пахла ще дужче і пекла плечі та спину.

Климко жив удвох з дядьком Кирилом, відколи осиротів. Жили вони в залізничному бараці при самісіньких коліях. І коли мимо гуркотів важкий ешелон, барак теж ніби зривався з місця: двигтіли стіни, дрижала підлога, бряжчали шиби у вікнах, а барак мчав і мчав. Потім, коли ешелон даленів, гуркочучи тихіше й тихіше, барак знову зупинявся і стояв, як і раніш, і під вікнами в нього знову цвірінчали горобці.

Дядько Кирило був машиністом великого паровоза ФД і ходив на роботу коли як: то вранці, то вдень, то посеред ночі, коли Климко вже спав. Повертався він завжди несподівано — із залізною скринькою в руці, зморений очима й усміхнений до Климка.

— Як тут мій помішничок? Не боявся сам уночі? — питався, бувало, знімаючи шкіряного картуза з білими молоточками, від якого на лобі лишався червоний тугий пружок¹, що ніколи не встигав зійти до чергової зміни.

Потім дядько вмивався над великою мідною мискою, довго з хрускотом у пальцях тручи руку об руку, хоч і сам він, і Климко знали, що руки все одно не одмиються.

— Ось побільшаєш, Климе, і гайда до нас на паровоз, — казав дядько. — Вивчимо тебе на помічника машиніста і заживемо: разом на роботу, разом з роботи... А так не бачу, коли ти в мене й ростеш.

Умившись, дядько надівав чисту сорочку і сідав до столу.

— А давай лишень свої граматки, подивимось, що там у тебе з науками.

Це була найбільша радість Климкова — покласти перед дядьком чепурно списані зошити, а самому заходитись поратися: винести миску з дьогтяною водою, витерти підлогу, де набризкано, і тихо, покрадьки, щоб дядько не обернувся, насипати йому юшки, якої сам і наварив, — гарячої та запашної. Про зошити він ніколи не боявся, бо тільки з письма інколи мав «посередньо».

— О! — дивувався дядько, розгинаючись над столом. — А це що? Треба було написати «холодно», а в тебе «хохолодно»...

Климко на те знічено одказував:

— То в мене, дя, після великої перерви руки дуже померзли, от воно й хохокнуло.

Дядько, вдоволений, що знайшов помилку, відкладав зошити і брався до юшки.

— Ай добра ж, — хвалив, ледь відсюрбнувши з ложки. — У-у-у, такої не всяка й кухарка зварить. Візьми ж отам у скриньці гостинець.

¹ *Пружок, пруг* — лінія на поверхні шкіри; слід на шкірі від удару, рани тощо.

Климко знав, що дядько неодмінно скаже ці слова, проте завжди хвилювався: а що як ні? Що як забуде?

У скриньці, що пахла так само, як і дядькова діжурка, і картуз, і сам дядько, лежали блискучі ключі й ключики. Климко ніколи їх не чіпав, бо то були дядькові ключики од паровоза, а лише роздивлявся на них. Ще був у скриньці молоток, жмутик пухкої білої нитковини, великий кухоль, щоб набирати на станціях окропу і чаювати з грудочкою цукру, та складаний ніжик — різати хліб. У кухлі Климко й знаходив гостинець: пригріщ пряників-срібноголовців, або гроно прозорих півників на паличках, зв'язаних до купи білою ниткою, або ще щось таке.

Увечері дядько Кирило, чистий, виголений і ясний, знову йшов на станцію зі своєю скринькою в руці, і Климко проводжав його аж до паровоза. ФД стояв на запасній колії, ще гарячий від недавнього рейсу. З труби ледь-ледь курів дим, тихо сапала пара з патрубків¹ і огортала зморені колеса — ФД спочивав, сяючи масними чорними боками й начищеною міддю. Біля нього і взимку було тепло.

— Ти ж там хазайнуй, Климе. А вночі спи і не бійся, — казав дядько. — Вночі воно все так, як і вдень, тільки й того, що поночі.

І коли Климко біг потім назад до барака, дядько всміхався йому вже з паровозної будки і махав рукою — отако, самими пальцями.

Климко й не боявся ночей, тому що барак майже ніколи не спав увесь. У ньому жило багато людей, усі вони працювали на станції, ходили на роботу і поверталися з неї хто коли, отож у бараці хтось та не спав. До того ж стояв барак у такому веселому місці, що його з усіх боків осяювали вогні — зі станції, з вагоноремонтних майстерень та від шахти, — і він плив щонаочі в тих вогнях, наче корабель у сріблястому морі.

А скільки звуків жило на станції вночі! Брязкали сталевими тарелями² вагонні буфери³, перегукувалися дударі-стрілочники, сюрчали у свої сюрчки й вимахували ліхтарями зчіплювачі вагонів, видзвонювали молоточками по колесах обходчики поїздів, і мовби десь угорі над станцією постійно, одним голосом дзуремів⁴ шахтний вентилятор. У бараці завжди стояв дух шпал, штибу⁵, котельної пари і полину, що ріс попід вікнами. А світло звідусіль малювало на стіні супроти Климкового ліжка великі різнобарвні квіти: червоне — маки, синє — волошки, жовте — соняхи, вони мінилися і тремтіли, як од вітру в степу... То були казкові, найщасливіші в Климковому житті ночі.

Він отак би й виріс серед уквітчаних тих ночей, якби не настали ночі інші, ночі без вогнів. Зосталися лише звуки, ті, що завжди, але в пільмі вони спохмурніли, поглухішали і долинали наче з глибокого провалля. У ці чорні ночі поїзди йшли частіше й швидше, ніж раніш, але від них уже не віяло сосновими дошками чи теплою пшеницею, мокрим, щойно вийнятим із шахти

¹ *Патрубок* — коротка трубка, що є відводом від основної труби, від резервуара, з'єднує частини трубопроводу, приєднує його до чого-небудь.

² *Таріль* — велика тарілка, кругле блюдо.

³ *Буфер* — пристрій вагона, паровоза, автомобіля для послаблення сили удару, поштовху.

⁴ *Дзуреміти, дзуміти, дзижчати* — швидкими рухами, польотом створювати однамнітні дрижачі звуки.

⁵ *Штиб (гірн.)* — дрібне або подрібнене кам'яне вугілля.

вугіллям чи цегляною курявичкою з відкритих вагонів. Од них віяло ліками, димом польових солдатських кухонь, гарячими на сонці уламками літаків і гармат...

І одної з таких ночей не повернувся на станцію дядьків Кирилів ФД, хоч на нього давно вже чекала нова зміна машиністів. Климко цілу ніч проблукав тоді на станції, вслухаючись у далекі злякані гудки паровозів, але так і не почув серед них знайомого. Він був один на весь світ — гудок дядькового ФД, — і Климко впізнав би його серед тисячі...

Удосвіта на станцію приїхала дрезина-рейковоз і привезла дядька Кирила, його помічника, старого Кіндратовича, що їздив іще на царських паровозах, і кочегара Славка-гармоніста. Дрезину оточили з усіх боків — чергові обходчики, змажчики, стрілочники, і Климко ніяк не міг пробитися крізь той натовп. Він побачив тільки, що всі познімали картузи й похилили голови, і закричав, і застукав кулачками в погорблені спини:

— Пустіть мене!

Його впізнали і розступилися... Климко побачив лише сиву дядькову чуприну з-під брезенту, вчепився за борт кузова, щоб злізти нагору, але хтось придержав його за плечі й сказав:

— Зараз, синок, зараз подивишся зблизька. Знімемо — і подивишся.

— Пряме влучення... — квапливо розказував хтось. — У тендер¹. Їх вугіллям побило...

Дядька ховали надвечір при відчинених навстіж дверях барака. Надворі було вітряно. По коридору шаруділо перше осіннє листя з пристанційного скверу і забивалося в тихі кутки. Увіходили мовчазні зморені залізничники в промашених мазутою робах, знімали картузи, прощалися пошепки з дядьком і знову йшли на роботу; зітхали і потихеньку схлипували жінки, які зійшлися з усього барака, і тільки одна серед них, тітка Мотя з висілка, плакала вголос і припадала щокою до чорних — їх так і не відмили — дядькових рук, складених на грудях. Вона частенько приносила дядькові чисті, випрасувані сорочки, що пахли простим чорним милом.

У головах у дядька лежали пучечки живих і сухих квітів: чорнобривці з деповської клумби і гайстри з чиєїсь грядки, сухий деревій і ковила. Квіти дихали м'яко і ладанно, а дядьків костюм новий пах Климкові вихідними днями.

На кладовищі Климко вже не плакав, а лише здригався від холоду в грудях і хрипко зітхав. Червоно, підпливаючи рожевим надвечірнім мороком, заходило сонце. А вітер обтріпував з молодих топольок прижовкле листя і розкидав поміж могилами. Воно застрявало в оградках, прилипало до пам'ятників або летіло в степ, рвучи на своєму шляху тонку, ще не стужавілу посінньюму павутину.

На могилу дядькові поклали його шкіряний картуз із білими молоточками.

Після похорону тітка Мотя довела Климка до барака, заплакала біля порога й сказала:

— Може б, ти до мене перейшов? Куди ж тобі тепер діватися? Хто тепер тебе догляне?

Климко похитав головою і пішов у барак. Доглядати за собою — зварити їсти, прибрати в хаті, випрати одежину — він умів і сам. Давно вже вмів...

¹ *Тендер* — причіпна частина паровоза, де містяться запаси води, палива, мастила.

Климко витер холодними брудними пальцями очі й сів у своєму солом'яному кублі. На шляху в обидва боки не видно було й душі. Тільки десь далеко за перелогом, звідки він учора прийшов до цієї скирти, чулося по-вранішньому лунке гуркотіння підвід. Воно то стихало, коли підводи спускалися у вибалок, то знову гучнішало, коли вони вихоплювалися на пагорб. А невдовзі понад телеграфними стовпами замаячив довгий німецький обоз. Гладкі куцохвості коні-ломовики хекали парюю. Ковані хури з гальмами в передках стугоніли важкими колесами по вкоченій дорозі. На останній підводі, що трохи відстала від обозу, скулившись, сидів у передку солдат і, видно, куняв — пілотка зсунулася йому на вухо, плечі обвисли, обличчя вткнулося в розстебнуту вгорі, з піднятим коміром шинелю. Напроти скирти він підвів голову, сказав щось до коней, і вони зупинилися. Климко на всяк випадок глибше вкрився у своє кубло, а солдат незграбно сплигнув з хури, озирнувся на сонце, червоно блиснувши окулярами, і рушив до скирти. Але, ступивши кілька кроків, вернувся назад і прихопив карабін.

Він ішов помалу, як гайворон¹. Климко добре бачив крізь солому неголене зморшкувате обличчя, товсту обвислу нижню губу і високо підняте плече з карабіном на реміняці. Він був уже підтоптаний, цей солдат, і, певне, йшов до скирти, щоб набрати соломи під своє утле² тіло. Климко зрозумів це, коли дядько приставив до скирти карабін і спробував смикати солому, щось бурмочучи. Потім побачив купку вже насмиканої — Климкове кубло — і пішов до неї. Климко завмер, не знаючи, що йому робити: схопитися, крикнути, ворухнутися?.. І коли солдат заніс твердий чорний черевик, щоб скинути зрошений верхняк³ з Климкового схову, він, уже нічого не думаючи й нічого не бачачи перед собою, крім блискучої підкови на підборі, схопився на коліна, — брудний, нестрижений, в остюках. Солдат на мить заляк з піднятою ногою, потім тоненько вискnuв і одплигнув убік. Він ухопив карабін і наставив його далеко перед себе на Климка. Климко німо дивився в маленьку чорну дучку⁴ карабінного дула — воно тремтіло, націлене йому в перенісся, — потім розціпив кулачки й показав солдатові худі сині долоні.

— Не бійтеся, дядьку, — сказав, затинаючись від холоду. — Бачте, у мене ж нічого в руках немає.

Той по-волячому сапнув носом і голосно зітхнув, проте карабіна не опустил.

— Немає, — кажу, — Климко ще раз показав долоні і навіть розчепірів.

— О-у, — сказав солдат, звівши над окулярами рідкі миршаві брови, і засміявся. Спершу дрібненько, по-баб'ячому, потім зареготав так лунко, що сині птиці ракші⁵ знялися зі стовпів над шляхом і перелетіли далі. А Климко дивився з навколішок у роззявлений його рот з підковою прокурених зубів угорі і теж пробував засміятися, але виходила гикавка.

Заспокоївшись остаточно, солдат протер пальцем очі під скельцями окулярів і спитав:

— Кто ти есть?

¹ Гайворон — перелітний птах родини вороних із блискучим чорним пір'ям.

² Утлий — старий, слабий, кволий.

³ Верхняк — верхній шар ґрунту, скирти тощо; верхня частина чого-небудь.

⁴ Дучка (діал.) — ямка.

⁵ Ракша — перелітний птах із блискучим строкатим оперенням.

Климко мовчав, здивувавшись ненімецькій вимові солдата. Тоді солдат затис карабін між коліними і, загинаючи пальці на звільненій руці, став перелічувати:

— Іван, Александр, Петер...

— Ні, — сказав Климко. — Мене звати Клим.

— О-у, Клім Ворошілоф! — реготнув солдат. — Клім! Розумем... Тут єсть твой дом?

— Ні, — похитав головою Климко. — Я тут тільки ночував. Дому в мене ніде нема.

— Так, — сказав солдат і заджеркотів щось швидко-швидко. Він говорив довго, тицькав у Климка пальцем, як наганом: «Пуф! Пуф!» — і кілька разів повторив слово «партизан». Аж тоді Климко зрозумів, що цей солдат, який, очевидно, був чехом, боїться якихось партизанів і мало не застрелив його, Климка, зненацька.

— Я йду по сіль, отуди, — Климко показав на білі гори. — Мені треба солі, — і потрусив собі з пучки на долоню. — Солі.

— А-а, соль! Розумем... Хлеб-соль!..

Він оглянув Климкові ноги, обсипані курятами¹, брудні й побуряковілі од холоду, велів зачекати і пішов на шлях до хури.

Сонце підбилося по той бік скирти, тінь від неї покоротшала і потеплішала.

Гори над степом удалині стояли білі, мов пухнасті, на погоду, хмари.

Чех повернувся вже без карабіна, тримаючи в руках пакунок з вицвілої плащ-палатки² в рудих та зелених плямах, і подав його Климкові.

Затим набрав оберемок соломи, ще раз оглянувся на Климка, похитав головою: «Война, война... Плохо...» — і пішов до коней, згорблений, у важких, не про старечу ногу, ботинках.

Підвода рушила шляхом навздогін за обозом, що був уже далеко, і незабаром скотилася у виярок.

Климко розгорнув пакунок. У ньому лежала пачка сухих — вони торохтіли — зеленкуватих галет³ у прозорому лопотючому папері і кругла чорна коробочка солі — може, зо жменю. Климко розірвав папір, дістав одну галету, надкусив і почав швидко жувати. У роті зробилося терпко і холодно. Під ложечкою млосно зассав голод. Климко понюхав галету і враз перестав жувати: вона пахла м'ятно і ладанно, як сухі квіти в головах у дядька Кирила. Голод враз улігся, зник, від нього лишилася тільки тупа різь у животі.

Климко підвівся, прикидав галети соломою і швидко, з плащ-палаткою та сіллю під пахвою, пішов до шляху, сколюючи ноги холодною од роси стернею. Він одійшов був уже далеченько, потім підбігцем вернувся до скирти, одрив у соломі галети і загорнув у плащ-палатку. «Мо', за них солі дадуть або ще чогось», — подумав.

Він перетнув шлях, що ледь відлунював даленіючим обозом, і пішов путівцем просто на білі гори.

¹ *Курята* — дрібненькі тріщинки на обвітреній шкірі ніг, рук і обличчя.

² *Плащ-палатка* — водонепроникна накидка, що може слугувати плащем або палаткою, наметом.

³ *Галета* — тонкий сухий коржик із прісного тіста, що звичайно вживається в дорожніх умовах.

Климко йшов уже восьму добу.

Першого дня йому йшлося легко, навіть весело. Пухка пилюга на дорозі гріла босі ноги, у кишенях дядькової діжурки лежало шість великих сухарів з білого хліба і чимала торба на сіль. А тут іще степу, сонця кругом повнісінько. Вітерець лоскоче ковил-траву, колошкає полини, щоб вони дужче пахли. І ніде ані лялечки. Тільки ящірки шастають поміж травною та теплим камінням на голих пагорбках.

Сухарів дав Климкові на дорогу дід Бочонок, станційний аптекар і дядьків Кирилів товариш. Дід Бочонок — так звала аптекаря вся дітвора у висілку й на станції — цілими днями, навіть у неділю, просиджував у висілковій аптеці коло базару і (це було видно через вікно) розважував на манюніх вагах якісь ліки або стояв за прилавком, упершись у нього великим животом. Він знав усіх, і його теж знали всі. Сивий, вусатий і кругло-товстий, як справжній бочонок, аптекар любив походити ранками по базару — у широких смугастих штанах, у довгій, ледь не до колін, синій косоворотці¹, підперезаній крученим шовковим поясом з білими китицями. На ногах у нього були величезні жовті черевики. Бочонок ніколи не купував, а лише весело перемовлявся з базаровими і реготав басом з-під білих розпушених вусів: «Гу-гу-гу! Кха-кха-кха! О, моє вам шануваннячко!» І знову реготав, причому живіт йому здіймався, мов велика пружка подушка, і двигтів. Шовкові китиці на поясі теж двигтіли. Йому тут-таки просто посеред базару скаржилися на всілякі немочі, і він одказував поважно: «Куальцекусс, куальцекусс приймайте, мій друже». Або: «Авспіріні, авспіріні пийте, моя ласко. Тричі на день по одній пігулці. Крейди не шкода!»

Були, проте, й такі, кому Бочонок призначав ліки, особливі своєю загадковістю й урочистістю:

— Я приготую вам краплі датського короля, мій шановний. Загляньте якое.

Біжачи вранці до школи повз базар, Климко частенько завертав у ряди заради того, щоб походити хвостиком за Бочонком і послухати оті його таємничі слова — «куальцекусс», «хіна», «авспіріні»... Найдужче йому подобалося в них «а»: кругле, глибоке, воно, мов луна з колодязя, перекочувалося в аптекаревому горлі — теж як бочоночки...

Другого дня потому, як не стало дядька Кирила, дід Бочонок прийшов до Климка в барак, мовчки заплакав, притулившись товстим плечем до одвірка, і, втерши сльози, присів біля Климка на стілець, що так і охнув під важким тілом. Тоді дістав з кишені широченних своїх штанів стосик червоних тридцятих і поклав перед Климком на столі:

— Може, хоч хлібину колись купиш. На всі. Бо зараз вони — безцінь... А ще краще, якби ти подався на села та пристав до якоїсь бабусі в поміч та й перебув цю лиху годину. Я тобі харчів на дорогу дам.

Климко сказав, що йому дають на станції дядьків пайок, так що жити можна. До того ж у школі скоро почнуться заняття.

— Вони вже не почнуться, — зітхнув дід Бочонок. — Німці от-от прийдуть...

¹ *Косоворотка* — російська чоловіча сорочка із стоячим коміром, що застібається збоку.

Незабаром німецькі літаки розбомбили станцію. Климко бігав у той день з висілковими хлопчиками за балку дивитися збитий наш «яструбок» і бачив здалеку, як бомби влучали в депо, у вагони, як похитнулася і повільно впала водогінна вежа, а в повітрі над полум'ям і димами після кожного вибуху моторошно завивали уламки рейок. Бомба влучила і в барак, і його розвалило, розкидала в усі боки, а рештки стін і простінків згоріли у Климка на очах — швидко, як тріски. Пожежі ніхто не гасив, бо станція горіла вся, горіли депо і шахта, а два паровози, що встигли відійти за посадку біля кладовища, клично і сумно гули в два неоднакові гудки.

Так і залишився Климко, у чім був, у чому йшов зараз.

...Сонце стало вже височенько і пригрівало в спину, а земля була холодна, від неї потерпили підошви і зробилися як дерев'яні. Коли вони мерзли так, що аж пекли, і не було вже терпцю йти далі, Климко сідав просто посеред дороги й одтирав їх руками, хукав на них, піднімаючи до рота то одну, то другу, і знову одтирав.

Попереду забовванів лісок, самі вершечки дерев. Таке, як вибалок, чи що. А може, якесь село низове. Над вершечками, жовтими й зеленими, помітив Климко, тоненькою цівочкою підіймався вгору димок. Він не танув і не падав набік, як то буває при вітрові, а лиш погойдувався ледь-ледь у ранковому супокої. Климко зрадів тому димкові й подався на нього.

Багаття жевріло неподалік від путівця¹, на картоплищі поміж прижовклими осиками й кленами. Грядка була невелика, пообіч неї на межах лежали купки старого почорнілого од моху каміння — видно, хтось колись не день і не два труждався тут, щоб звільнити землю від каменю і посадить у неї якусь цеберчину картоплі. Коло багаття лежала купа прим'ятого картоплиння, змішаного з опалим листям, і видно було глибокий слід від тачки. Картоплю вибрано, либонь, учора звечора, бо земля в лунках ще не просохла. Климко розворушив палицею багаття — з нього викотилося дві чорні, як вугілля, картоплини. Шкірка на них так пригоріла, що аж відстрила од серединок, рожевих та пахучих. Климко швидко зжував їх, забувши навіть, що в нього є сіль. І тоді йому так схотілося їсти, що сльози самі виступили на очах. Він повитрушував з кутиків у кишенях діжурки крихти від сухарів, легенько видмухнув з них остюки та солом'яну потеруху і ще трохи поласував. Останню половину сухаря він із'їв учора зранку і відтоді не мав ані рісочки в роті. Щоправда, в одному ліску над шляхом трапився йому в гущавині рясний куш глоду. Климко обірвав його до останньої ягоди і їв доти, аж доки не занудило.

Сухарів хватило б надовше, якби вони були не червиві, якби їх давав йому дід Бочонок, а не його жінка — худа, злюща і скупа Бочончиха. Климкові завжди, коли вони бували з дядьком Кирилом в гостях у Бочонків, здавалося, що Бочончиха не ставить миски зі святковим їстивом на стіл, а кидає їх, на що дід Бочонок тільки прикахикував і йорзався на стільці, проте мовчав.

Коли Климко забіг до аптекаря і сказав, що подається на села (про сіль він змовчав, боячись, щоб Бочонок не відмовляв його чи ще гірше — не залишив жити в себе), той вийшов на кухню і довго несміливим баском перемовлявся про щось із Бочончихою. Климко хотів був уже потихеньку втекти,

¹ Путівець — польова дорога.

але тут увійшов аптекар з жінкою, що несла поперед себе миску борщу. Вона кинула її на стіл і знову зачинилася на кухні.

— Я не голодний, — сказав Климко, одсуваючи миску, і похнюпився, щоб не дивитися на борщ.

— Їж, — попросив Бочонок, винувато кліпаючи очима й хапаючи себе то за той, то за той вус. — Ти на бабу не дивись. Вона така і є.

Климко навіть не поворухнувся.

У кімнаті в аптекаря дуже пахло ліками. На підлозі лежала товста ковдра, по стінах висіли великі гарні картини в золочених рамах, на високому ліжку під подушками спав кіт з великим пухнастим хвостом, а від кухні пахло гарячим хлібом.

У вікно знадвору хтось легенько постукав, аптекар важко підвівся зі стільця, виглянув через фіранку і закивав головою.

Він вийшов на веранду, не причинивши за собою дверей, і Климко почув кризь них змучений жіночий голос:

— Не кращає йому, Карповичу... Горить увесь. Ви б ще щось дали, таке щось, щоб допомогло... А вам за те ось яєчок, сальця четвертинку...

— Ні-ні, то ви з хазяйкою, з хазяйкою ладняйте. А ліки я зараз винесу.

— Хто там? — вийшла з кухні Бочончиха.

— По ліки людина прийшла. Чоловікові погано.

— Людина, людина, — перекривила Бочончиха. — І всім на дурняк дай.

— Чого це на дурняк? — сердито одказав Бочонок. — Піді візьми там «подавання».

— Яєчка... Сальце осьо... — знову почув Климко.

Потім рипнули двері в прикомірок, — видно, Бочончиха пішла ховати «подавання» за ліки.

Коли Климко вже вийшов на ганок, вона догнала його з шістьма сухарями у фартусі, швидко, дрібно перехрестила перед самими очима і прошепотіла щось сама собі тонкими сердитими губами.

Бочонок вивів Климка за ворота і сказав:

— Глядися ж у дорозі. А краще — пристань до якихось добрих людей, біженців, — серед нещасних багато є добрих, — та іди вкупі з ними. Їх тепер сила-силенна суне в усі кінці, — і скрушно подивився на босі Климкові ноги. — Знайшов би я тобі і взувачку, бо як же оце йти в осінь босому, так нога ж у мене така, що ти в один черевик увесь із головою сховаєшся.

На прощання він поцілував Климка, притиснувши до свого великого живота й лоскотнувши вусами, вийняв з кишені хустку і став умочати її в кожне око по черзі...

Перший сухар Климко розломив, коли відійшов од станції кілометрів за двадцять п'ять і сів перепочити — гули ноги, пекло підошви, натружені об дрібні камінці, що траплялися в пилюзі, та й усе тіло млоїло від втоми. Розломив і побачив, що всередині аж кишить дрібною білою черви. Скривившись від огиди, Климко повикидав їх соломиною, ще раз розломив сухар і ще повикидав... Їсти довелося вже крихти. Але то було не найстрашніше. Найстрашніше сталося тоді, коли він, перепочивши, підвівся, щоб іти, і впав: ноги не вдержали. Їх ніби одняло. Що встане, то і впаде, і впаде. Він злякався, став розтирати литки, стегна, бив по них кулаками і кричав:

— Ану йдіть! Ану йдіть мені зараз!

Він таки підвівся і пішов, ледве-ледве пересуваючи ступні в крутій пилюзі.

Так було після кожного перепочинку, і Климко збагнув, що краще йти повільніше, але йти і йти без упину, аніж поспішати і через кожні п'ять-шість кілометрів падати, знесилившись, на землю.

Найдужче боліли ноги зранку після ночівлі. Але Климко вже знав, що бити їх не слід, а треба легенько розтерти, поляскати долонями і перші кілька кілометрів іти помаленьку. Далі вони вже не боліли, йшли собі слухняно, тільки німо дзвенілижною кожною жилочкою.

Климко підкинув у багаття картоплиння, роздмухав жарок і довго одігрів ступні, час від часу дотуляючи їх просто до полум'я. Нагріє, потре добренько обома руками і знову суне до полум'я. Аж доки вигнав зашпори. Потім узяв палицю, котрою розворушував багаття і пішов по картоплищу, розкопуючи нею лунку за лункою.

— Одна! — вигукнув раденько, знайшовши першу картоплину. — О! Друга! О! Третя!..

Сонце вже припікало, — не дуже, однак, по-осінньому, але Климко працював так завзято, що матроска прилипла йому до спини. Він скинув діжурку і знову став до роботи. При самій межі знайшов кілька невикопаних, притоптаних дитячими ногами куців («Он хто картопельку пік!»), і, розриваючи їх палицею, приказував:

— А що, сховалися, га? Од мене сховаєтесь!

До обіду Климко накопав п'ятдесят сім картоплин — великих, менших і зовсім дрібних. Дванадцять, найдрібніших, він спік. Їв помаленьку, вмочуючи в коробочку із сіллю: помаленьку — щоб довше, та й живіт не заболить. А то голоду он переїв — і знудило. Потроху треба було...

На дорогу він ще раз добре одігрів ноги, закинув за плечі торбину з картоплею і рушив далі через вибалок: може, де вода трапиться. По дну вибалка поміж камінням справді біг струмок, мив боки тому камінню, полоскав зеленісіньку травичку, що клалася на воду рівними чубчиками, і ніс жовте листя.

Климко став навколішки, припав до води — холодна та добра! — тоді вмився і втерся галстуком од матроски. А вгорі над струмком дрімала жовто-зелена тиша осені й наче уві сні ронила листя. Було так м'яко і затишно в цьому вибалку над співучою поміж камінням водою, що Климко не одразу підвівся з колін, а стояв і стояв...

Одразу ж за вибалком на пагорбі починалося якесь містечко: чепурні, ви-стелені бруківкою вулиці, білі будиночки в невеличких пожовклих садках, далі — грибок водокачки, клубчасті дими понад нею; тоненько і коротко свис-нув паровоз — «кукушка»... Климко аж зупинився, розгублений і зляканий: чи не приблукав оце він, кружляючи незнайомими дорогами, назад, на свою стан-цію. Та ні ж, ні. Адже їхню водокачку звалило бомбою, а тут ціла. Не видно й шахтного терикона¹, та й бруківки в їхньому висілку не було. Її зробили пе-ред самою війною тільки від станції — повз базар до магазинів і перукарні. А так усе схоже. І, йдучи з торбою за плечима понад парканами незнайомої вулиці, Климко згадував свою станцію, кожен день її життя і кожну годину.

Будили його щоранку, ще задовго до того, як іти до школи, хлібовоз і во-довоз. Першою повз барак, повільно второхкуючи колесами по кам'янці, їха-ла до пекарні порожня зелена будка, запряжена парою маленьких (менших, ніж у німців) дебелих коненят. За тихої погоди від будки лишався в повітрі хлібний дух, що довго не розходився потім. На будці було написано велики-ми білими літерами «ХЛІБ». У передку, на високому рундучкові², сидів дядько в чорному халаті — його теж звали хлібовозом — і досипав недоспаної ночі, покиваючи головою, а коні йшли самі, бо вони знали дорогу.

Трохи згодом до барака з гуркотом і хлюпотом у довгому бочонку на чо-тирьох колесах під'їздив водовоз і веселим співучим голосом (хоч був він уже старенький) розлого вигукував: «Во-о-да-а, вода-вода! Во-да-а, вода-вода!» У бараці разом одчинялися всі двері, торохтіли відра, чути було жвавий гомін коло бочонка й пересміхи з водовозом. Воду завжди набирали весело, — мо-же, тому, що водовоз був завжди веселий, буйно-червоний на виду, а вода, що так і сяяла проти вранішнього сонця, була чиста і холодна, мов з-під льоду. Узимку водовоз привозив воду обмерзлими, у срібних бурульках, саньми. Вуса в нього теж були обмерзлі і теж у маленьких бурульках. Підождавши, доки Климко націдить води, він забирив у нього з рук відра і заносив до кімнати. «Дзядзька Кирилл-та ігдзе, на рабоце? — питався. — Привецік яму пірадаш, как вярньоцца. Ад дзядзькі Сімяна, мол...» Узимку, коли такої ранньої пори надворі ще поночі, від станції через колії і до самого висілка блимали рухливі жовті вогники, схожі на світляків: то поверталися додому з нічної зміни шахтарі.

Аж ось від вагоноремонтних майстерень, спершу охрипло, з шипінням, а далі все чистіше й потужніше, долинав гудок, скликаючи людей на роботу. Климко вирушив до школи — повз шахтну сортувальню, закурену штибом, да-лі повз гомінкий велелюдний базар і аптеку. Біля клубу, супроти кінобудки, він зупинявся і слухав, як там шерхотить-співає кіноплівка: механік перемо-тував її після вечірнього сеансу — «Думи про козака Голоту», або «Щорса»,

¹ Терикон — конусоподібний насип порожньої породи (шлак, мінерали тощо) на по-верхні землі біля шахти, копальні.

² Рундучок, рундук — продовгуватий ящик для сидіння або лежання.

або «Чапаєва». Як недавно ще, лише два місяці тому, все це було, а тепер здавалося, що давно-давно, як був ще дошкільням...

Біля якогось двору Климко став: на вулицю через паркан та жовту акацію звисала велика яблунева гілка. На ній поміж рідким уже листям висіло двоє поморщених яблук, що злиплися до купи, — видно, червотока сточила її. В акації на осонні зібрався цілий базар гороб'ячий. «Тепло знайшли, — подумав Климко. — Немає на вас кота!» Горобці, ганяючись один за одним, шугали в гіллі й оббивали крильцями листя. Яблука теж погойдувалися від того гороб'ячого бешкету разом з тоненькою гілочкою, на якій росли. Климко поклав торбину з картоплею під паркан і сів на неї, сказавши собі: «Перепочину трохи», — а сам не зводив очей з пари яблук.

Він просидів отако, задерши голову вгору, довгенько, доки шия не зболіла. Горобці аж кишіли в яблуневих вітах, а яблука гойдалися і не падали, наче їх прив'язано ниткою. Климко встав, закинув торбину на плечі й, зітхнувши, ще раз подивився на зморщені яблуньки. «Ні, мабуть, вони ще скоро не впадуть. Хай собі». І почимчикував понад парканами далі, вже не поглядаючи вгору на садове гілля — а то, чого доброго, ще десь закортить «перепочити»...

За містечком знову був степ і степ. Сонце звернуло з полудня, світило навкіс, і Климкова тінь з торбиною ковзала у надвечірньому промінні — ближчали й ближчали, ставали більші й жовтогарячіші. Незабаром Климко побачив велике місто в долині, зупинився і роздивлявся його довго, мружачи очі проти сонця. Воно вже співало свою тиху червону пісню вечорову, і Климко заозирався довкола: треба ж на ніч стати, бо в місті де притулишся? Далеко в полі, гонів за десять, він розгледів низеньку чорну копичку сіна чи соломи, коли б не торішньої, і звернув з дороги...

1. Яка Климкова одежина мала «сто літ» і не рвалася лише тому, що зашкарубла від давньої мазути: а) стара матроска; б) куці штанчата; в) картуз; г) діжурка?
2. З якого навчального предмета Климко мав «посередньо»: а) з математики; б) з читання; в) з письма; г) з історії?
3. Установи відповідність між героями повісті та їхніми зовнішніми характеристиками: **А.** Дядько Кирило; **Б.** Бочонок; **В.** Чеський солдат; **Г.** Водовоз; **Г.** Хлібовоз.

Сивий, вусатий... у широких смугастих штанах, у довгій, ледь не до колін, синій косоворотці, підперезаній крученим шовковим поясом з білими китицями	
...плечі обвисли, обличчя вткнулося в розстебнуту вгорі, з піднятим коміром шинелю	
...був завжди веселий, буйно-червоний на виду	
...вмивався над великою мідною мискою, довго з хрускотом у пальцях тручи руку об руку... Умившись... надівав чисту сорочку і сідав до столу	

4. Декількома реченнями опиши головного героя, час і місце подій у перших двох розділах повісті. Який сюжетний елемент нагадує твій опис?

5. Визнач, якими були стосунки між Климком і дядьком Кирилом. Відповідь проілюструй цитатами з тексту.
6. Як ти розумієш вислови: *скам'яніло-бузкове небо й дрімала жовто-зелена тиша осені*?
7. Що таке *подавання*? Як до нього ставився Бочонок, а як його дружина?
8. Знайди фрагменти в повісті, які засвідчують, що Климко значно старший від свого віку. Що, на твою думку, вплинуло на раннє дорослішання Климка?
9. Поміркуй, чому саме серед нещасних, як сказав Бочонок, виряджаючи Климка в дорогу, є багато добрих людей.
10. Ти, мабуть, помітив, що в повісті багато описів природи. Яку роль вони відіграють у творі?

11. Перечитавши й проаналізувавши репліки Бочонка, чеського солдата та водовоза, підготуй коротке повідомлення про те, як мова характеризує кожного з них.
12. Опиши ілюстрацію до другого розділу, а потім знайди й перечитай уривок, якому вона відповідає (письмово). Порівняй опис письменника і свій. З'ясуй, які важливі деталі ти пропустив.

Визнач найбільш уражаючий епізод із перших двох розділів повісті й підготуйся до його детального переказу. Аргументуй свій вибір.

До речі...

За повісті «Климко» та «Вогник далеко в степу» Григорові Тютюннику в лютому 1980 р. було присуджено літературну премію імені Лесі Українки.

Розділ III

То була не копичка, а старий курінь на баштанищі з прив'ялим уже огудинням та дрібною, з яблука завбільшки, пізньою зав'яззю кавунчат. Климко розбивав їх об коліно і смакував блідо-рожеву холодну серединку: ба, не встигло ще й сонце заховатися, а земля вже холодне. Осінь...

У курені було багацько соломи, твердої, злежаної, — сторожі вкачали. Климко зняв з того лігвиська тугий пластівець, щоб ним укритися, а решту соломи розворушив, щоб м'якше було спати, загорнувся в плащ-палатку й ліг. Зразу тремтів, не так від надвечірньої прохолоди, як від кавунчат, тоді надихав собі в пазуху, зогрівся й принишк у теплі. Він дивився на сонце, що саме заходило супроти куреня, червоно-сумне і велике. Воно заходило за гори, і гори з цього боку потемнішали, взялися голубою тінню. «Скоро з-під них почнеться ніч, — думав Климко, — і піде-постелеться степом далі й далі, на всі боки. І до станції дійде, до чорного згарища на тому місці, де був барак, а тепер лиш купа попелу впереміш з головешками зосталася...»

Того задушливого від полум'я і диму серпневого дня, коли згоріла станція, Климко знайшов собі притулок у невеличкій кімнатці на шахтній сортувальні, де була колись вагова. Товсті кам'яні стіни вагової і ззовні, й зсередини були густо вкриті чорною кіптявою: ззовні від вугільної куряви й штибу, що лежав тут-таки, одразу за ваговою, високими кучугурами; зсередини — від диму

з круглої чавунної грубки-«буржуйки», що виходила іржавою трубою надвір через бляшану шибку у вікні. Ще у ваговій стояв старий конторський стіл, за яким сидів колись вагар і важив вагони з вугіллям; стіл ряхтів од великих і малих чорнильних плям.

Климко переніс із гуртового барачного погребі ті запаси, що вони мали з дядьком про осінь: шестеро відер дрібної картоплі-«розовки», два кусники сала, старого, жовтого зверху, та з десяток цибулин — і зажив у ваговій сам-один. А втім, він рідко коли залишався наодинці в закіптюжених стінах, бо в нього частенько, — бувало, що й до ночі, — засиджувалося шкільне хлоп'яче товариство — бідові непосидючі висілкові хлоп'яки. А Зульфат Гареев, онук дідуся Гареева з хлібопекарні, той і ночувати мало не щодня залишався. Хлопцям до вподоби було в низенькій кам'яній Климковій хижі серед глухих штибових кучугур на одшибі від висілка — ніби на Робінзоновому острові... Повсідаються долі, сплівши ноги по-турецьки, і гомонять — без світла, серед червоних райдуг від напаленої до вишневого кольору чавунної «буржуйки». Або ж умовкнуть нараз усі, не змовляючись, і слухають, слухають далекий гуркіт нічного бою.

Але то було вже потім. А перші два дні Климкові жилося у ваговій так незатишно, так самотньо, що аж. З підвалу, де стояли величезні ваги, тягло крізь щілини в старій дерев'яній підлозі прілою вільгістю, по закутках і попід стінами вигарцьовували вночі пацюки, а тепло від «буржуйки», доки на ній не обгоріла іржа, йшло чадне й давуче. Коли Климко добре напалував її, повітря вгорі робилося запаморочливо гаряче, від нього ломило голову, а внизу ходила хвилями густа підвальна охолода.

Дві ночі Климко спав на голому столі й одбивався від пацюків палицею, стукаючи нею по стіні. Пацючня, що, либонь, уже давно звикла хазяйнувати тут, лякалася і нишкла, а трохи згодом, ще Климко не встигав і повіки склепити, знову заводила вискливий, з тупотнявою та шкряботнявою шабаш.

Лише на третю ніч Климко заснув спокійно, бо пацюки вже не надокучали йому. Спровадив їх з вагової Зульфат Гареев, давній Климків товариш. Він знайшов Климка по димковій з труби, що виходила крізь шибку надвір. Прибіг захеканий, з гарячими рум'янцями на гострих смуглих вилицях, і так зрадив зустрічі, що схопив Климка в оберемок і носив його поперед себе, до хрускоту стискаючи ребра. Зульфат був дужий хлопчик, хоча й нижчий від Климка, вважай, на голову.

— А я бігав-бігав по висілку, — швидко, зліплюючи слова, заговорив Зульфат. — Сюди-туди... фух!.. Питаюся: де Климка? Хто бачив Климку? Немає Климки, ніхто не бачив... А ти осьде! Хорошо! У-у-у, хорошо!

Климко на те лише всміхався. Він дуже зрадив Зульфатові і мовчав тільки тому, що завжди був небалакучий у товаристві. Він любив слухати і тихо всміхався, або сумнів, або напружувався весь, уявляючи те, про що розповідав товариш.

— Пацюки в мене тут, — сказав Климко. — Такі здорові, що тупотять...

Вузькі й такі чорні, що аж різучі, Зульфатові очі на мить заплющилися (так він робив завжди, коли йому треба було поміркувати) і враз гаряче зблиснули:

— А хочеш, їх зараз не буде, хочеш? — вигукнув завзято. — Усіх вижену пастися в степ! Хочеш?

Він хутко познаходив усі пацючини і ходи й виходи, вигріб з «буржуйки» в цеберку вугільний жар і заходився натовкувати його палицею в кожну нору, втираючи сльози від гарячого їдкового диму.

— Тепер пороною бути їх, пороною, щоб дим не виходив! — кричав він Климкові. — От так! О, чуєш: чхають! Нате вам ще, нате! — і сам чхав раз по раз і сміявся крізь сльози.

Потім вони наносили з шахтної лісопильні тирси і товсто вслали нею підлогу, щоб не тягло з підвалу; знайшли в барачному сараї старе ліжко з нікельованими кулями на бильцях, перенесли до вагової і зладнали постіль із сіна, яке не встигли доїсти шахтні коні: шахту-бо вже затопили водою, а коней забрали на війну. До вечора похмуре Климкове житло проясніло, нагрілося, а тирса жовто-медово запахла сосною. Щоб відсвяткувати входи́ни, як належить справжнім господарям, хлопці зварили на вечерю картоплі в кожушках до старого солоного сала. То було справжнє свято!..

А через півмісяця — сталося те зранку — після короткого бою на станцію зі степу прийшли італійці. Вони цілий день ганялися по висілку за курми, стріляли по них із карабінів та автоматів і лементували, як цигани. (До їхнього приходу ні Климко, ні Зульфат не знали, що кури можуть літати не згірш за всяку птицю, тільки невисоко). Поївши курей, італійці гуртами, найменше по двоє-троє, пхалися від двору до двору і шукали собі їжу за гроші.

— Марка, марка!.. — вигукували вони.

Ніхто у висілку не розумів, що те означає, і ті, у кого завалилися марки для конвертів, виносили їх італійцям. Вони сердилися і то по-своєму, то по-німецьки кричали, вибалушивши чорні циганські очі:

— Дурні! Сольдато італьяно... дати вам маркен... Денаро деля... Гросдойчен Райхес, унд зі мюссен... ві повинні дати... фюр дізес вертфолле гельд: лютте — молько, бурро — масло, формаджо — сір... Манджаре! Ессен! Їсти!..

Про це розповів Климкові Зульфат, бо італійці приходили й до них. Дід Гареев сказав їм:

— У нас є вугілля... Більш нічого в нас немає.

Тоді італійці кинулися грабувати і брали не тільки їжу, а й одяг, де кращий.

Через тиждень вони пішли далі, а у висілку почався голод.

На маленькому базарному майдані щоденно, з ранку до вечора, стояли мовчазні люди, тримаючи в руках усе, що було в них найновіше: костюми і пальта, сукні й сувійчики матерії, черевики й «кіровські» годинники на вузьких ремінцях... І все те не продавалося, а мінялося хоч на який-небудь харч. Та найчастіше в натовпі було чути: «Солі... Солі ні в кого немає? Віддаю за склянку солі...»

Якось, покружлявши навколо хлібопекарні, де ще не давно з жовтих дерев'яних лотків горнувся, мов з рукава, гарячий хліб і де ще й досі пахло хлібним духом, Климко із Зульфатом зайшли на базар. Може, вони й не завернули б туди — надивилися вже на змучених голодом людей з якоюсь дитячою жалібною надією в очах, — якби там не зчинився гвалт.

Біля старих дерев'яних прилавків, побачили вони, стояла підвода. Її оточили з обох боків і кричали, піднімаючи над головою у кого що було:

— Візьми в мене! Новісіньке, подивися!..

— Бери костюм. Шейіотовий¹, не надіваний і разу...

— Черевики хромові треба?..

¹ Шейіотовий, шейіот — дорогий сорт м'якої, легкої, трохи ворсистої шерстяної або напівшерстяної тканини.

— Драп на пальто... Попробуй, який важкий. Вічне буде пальто.

На возі, запряженім парою коней, стояв здоровецький бородатий дядько і гув примирливо, перемацуючи очима товари:

— Тихо, тихо... Що мені треба — усе візьму. Сам виберу. Тільки тихо, громадяни! Ша! Ану одійди, не мацай мішків, бо так батогом і встюжу. Мацає воно... Ти, з драпом, давай. Що тобі? Боршно є, кукурудза, сіль біла, слов'янська...

Натовп ізнову загув, заколихався.

— Були б оце наші шахтарики, вони б тебе вдягли і взули, ще й підперезали б... — неголосно мовила якась жінка. У руках у неї було поношене дитяче пальтечко.

Бородань почув її, знайшов кам'яними очима в натовпі і сказав:

— А ти вобше может тут не стоять. Вобше не підходь, бо я в тебе й золота не візьму, хоч би в тебе воно й було. Їх пожалій, привези, а вони ще й зубами скреготять...

На жінку несердито зацїтїкали, ніби просили її мовчати.

І тут Климко побачив Наталю Миколаївну, вчительку свою і Зульфатову. Вона стояла з немовлям на руках, притиснувши до себе разом з немовлям трояндову, мов сто троянд, сукню. Климко бачив Наталю Миколаївну в цій сукні лише двічі на рік: першого вересня і в останній день занять. Наталя Миколаївна щоразу так хвилювалася, зустрічаючи їх, своїх учнів, а чи проводжаючи на канікули, що троянди з трояндової сукні зацвітали в неї й на щоках. А минулої весни на останньому уроці вона сказала, печально всміхаючись: «От і підете ви в юність, уже з іншими вчителями, а я знову повернуся до маленьких, таких... грибочків, як були ви, коли прийшли до першого класу. Пам'ятаєте?» — і сльози, дві сльозинки, покотилися їй з очей, однак вона не чула їх і усміхалася. Тоді сказала: «Урок закінчено, до побачення, діти...» — і одвернулася до вікна. А вони стояли й стояли за партами, хоч у коридорі вже знявся радісний гамір: закінчився учбовий рік, сонця надворі повна чаша, аж до піднебесся, — хто ж не радітиме!

Наталя Миколаївна стояла осторонь від натовпу, що затулив підводу, і, маленька, бліда, дивилася на бороданя широко розплющеними очима. У них не було ні презирства, ні гніву, а лише зляканий подив. Одна її брова, поторкана золотом од ранкового сонця, напружено піднялася вгору і дрібно-дрібно тремтіла. Климко із Зульфатом підійшли до неї (вона не помітила їх) і, затиноючись від хвилювання, сказали, перебиваючи один одного:

— Добрий день, Наталю Миколаївно...

Вона здригнулася і випустила з рук трояндову сукню. Климко із Зульфатом спритно підхопили її, легесеньку, як пух, і так стояли з нею, ніяково й щасливо всміхаючись.

— Климко?.. Зульфат?.. Ой, як ви мене зякали... — і осяяла їх такими лагідними, такими рідними очима, що їм обом здалося на мить, ніби все навколо так, як і колись було, що немає і не було ніколи війни, і похмурого бороданя на возі, і вибитих вікон у магазинах, і холодної неживої пекарні за сірим дощаним парканом; що ось зараз на станції озветься гудком паровоз і дзвоник за клубом, де школа, покличе їх на перший урок...

— Ей ти, молодице! — гукнув бородань. — З червоним платтям. Підходь, я беру твій товар.

Наталя Миколаївна повільно обернулася до нього і сказала тихо, але так, що всі в натовпі почули й оглянулися:

— Ні-ні. Вам я його не проміняю... нізащо.

Бородань примружив кам'яні очі і, перекосивши рота, сказав:

— Поду-у-маєш, яка цяця... Ва-ам! Ну, тоді пухни з голоду! — видно, сукня йому подобалася.

— Ході́йте, хлопчики, проведете мене трошки, — сказала Наталя Миколаївна до Климка і Зульфата.

Вони пішли геть від базару. А бородань перепитав у когось із натовпу:

— Хто вона? Учительша? — і погукав: — Ей, ти, вчительша!.. Горда! Іди сю...

Він не встиг доказати, хутко присів на возі й затулив голову руками. Каменюка пролетіла понад ним і вдарилася об стіну аптеки. Натовп одсахнувся від воза, усі злякано дивилися на Наталю Миколаївну та хлопців, а Зульфат тремтів і кричав:

— Я вб'ю його! Таких треба вбити! — він ухопив грудку породи, прищулив очі й замахнувся вдруге...

— Не смій, Зульфате! — звеліла Наталя Миколаївна, а Климко перехопив товаришеву руку і сказав:

— Не треба, Зуль, а то ще свого когось улучиш.

— Іш, чому вона тих виродків навчила! — прохрипів бородань. — Вчи-и-ительша... — він побачив, що небезпека вже минула, і знову випростався на возі. — Іш, чому навчила!

Вони відійшли вже далеченько від базару, а Зульфат усе ще тремтів, мов у пропасниці, і раз по раз люто озирався, блискаючи очима. Наталя Миколаївна легенько погладила його блідою, у синіх прожилочках рукою по чорній стриженій голові й сказала:

— Ну годі-бо, Зульфате, заспокойся... Кармелючок мій милий, — вона тихо, лагідно засміялася, і хлопці, мовби вони ждали знаку, теж заусміхалися. Тоді Климко нерішуче спитав:

— А можна, ми подивимося на вашого маленького?

— Маленьку... — на щоках у Наталі Миколаївни виступили ледь помітні блідо-рожеві троянди. — Її звати Оля, — вона трохи підняла косинчик бузкової сповивачки, і Климко із Зульфатом разом, зіткнувшись лобами, заглянули під той косинчик. Вони побачили маленьке-маленьке личко, біле, аж крейдяне, і щільно заплющені повіки, що здригалися від сонця, а губенята, не червоні, а синюваті, ожинові, невпинно ворушилися, наче шукали щось.

— Зараз, зараз... — промовила до личка Наталя Миколаївна.

Хлопці не зрозуміли, що означало те «зараз», лиш усміхалися:

— Олю, О-олю! — і причмокували губами.

— Де ти живеш тепер, Климку? — Наталя Миколаївна сумно глянула Климкові в очі. — Я знаю, мені розказували про все, що тоді сталося, і... мені дуже хотілося... треба було тебе побачити, та Оля народилася. Саме в той день...

Климко посумнішав, Зульфат теж похнюпив стрижену голову.

— Ми зараз удвох із Зульфатом, — сказав Климко. — Додому до нього, правда, навідуємося щодня — води наносимо, вугілля навибираємо під териконом... Там тепер усі гребуться. І знову до мене. У ваговій живемо, на сортувальні. Де штибові кучугури, знаєте? Італійці туди ні разу й носа не поткнули! У нас там гарно, тепло, грубка є залізна, картопля... — Климко

перезирнувся із Зульфатом. Той на мить заплющився, тоді швидко закивав головою. — Наталю Миколаївно... — Климко зупинився і подав учительці її трояндову сукню, яку досі ніс під полою дядькової діжурки. — Не треба вам нічого промінювати, а переходьте — це ми вас із Зульфатом удвох просимо, — переходьте жити до нас. Ми вам помагати будемо, маленьку глядітимемо...

— Усе помагати будем! — вигукнув Зульфат, зблизнувши на Наталю Миколаївну гарячими відданими очима. — А Олі я колиску принесу. У нас є. Залізна! Батько сам у депо зробив, як я оттакенький був. У кузні гнув, електрозваркою варив!

Наталя Миколаївна всміхнулась і опустила очі. Їй справді ніде було жити. Коли італійські солдати отаборилися в школі і вчинили там галасливий курячий бенкет (вони ламали парти, розкладали в шкільному саду вогнища і смалили над ними курей, з реготами й співами), Наталя Миколаївна з дитиною і чемоданом, у якому були одяг та дешиця сухарів, тихцем пішла зі своєї кімнати у виселок і назад уже не повернулася, бо кімнату було пограбовано й затоптано брудними черевиками. Та й уся школа стала схожа на казарму, а в класах стояв нудотний дух курячої смалатини. Не те що жити — моторошно й жаль дивитися було на стареньку приземкувату школу з чорними, як синяки, вибитими вікнами...

— Спасибі, — тихо мовила Наталя Миколаївна до хлопців і додала ще тихіше: — Я рада за вас, мої хлопчики, я просто щаслива...

Климко і Зульфат упоралися швидко. Від полудня до вечора вони перенесли з кімнати Наталі Миколаївни все, що в ній було: ліжко, стільці, книги, розкидані по підлозі, етажерку, постіль (подушки були чомусь порізані, і з них вийшло пір'я). Зостався тільки великий вазон у дерев'яній діжечці — розлога, з шовковим листям троянда. Хлопцям стало шкода кидати її саму, і вони вже смерком, щоб ніхто не бачив, обнявши бочонок з обох боків, спотикаючись і сапаючи, стаючи раз по раз перепочити, перенесли до вагової і троянду.

Уже геть споночіло, коли Зульфат приправив колиску, надівши її сіткою на голову. Колиска була з усіх боків розцяцькована квітами з дроту і всякими дротяними кучериками. Фарба на ній, весела, голуба, деінде облущилася, і там виступила іржа, та коли Зульфат гойднув колиску пальцем, вона гойдалася довго, як маятник, сама, наче промовляла: «Дивіться, яка гожа я нянечка!»

Слідом за Зульфатом прийшов і дідусь Гареев, низенький, сухоплечий, у ватяних штанях, вовняних шкарпетках і гостроносих шахтарських чунях. Дідусь приніс торбинку сухарів і, торохтячи ними, поклав на столі, а сам пішов до порога, щоб там сісти. Зульфат поспішив за ним слідом і підставив стілець. Дідусь зіперся руками й грудьми на ціпок і мовчки дивився, як Наталя Миколаївна, маленька, з рожевим у сяйві од «буржуйки» волоссям на плечі, поїть дитину чаєм з пляшечки.

— Тобі тут буде хорошо, Наташ Миколаївна. Можна жити!.. Ай-я-яй... Маленькому — чай! Не годиться. Маленькому молоко давай. Старому чай, кості гріть. Да-а... Німець хитрий! Сам пішов на Ростов, там є що кушат. Сюди послав італ'янів — тут нічого кушат! — він хрипко засміявся. Тоді кивнув сивою стриженою головою на сухарі: — Нестандартний сухар. Хліб нестандартний — сухар нестандартний. Вийняв з печі хліб, узяв буханка, верхушка раз — одпала. Без верхушка буханка нестандартний. Брак. А хліб не буває брак. Хліб

ніколи не брак... Да-а, можна жит! Молодим жит, старим — туди! — і постукав костуром по підлозі. — Сухар економить!

— Не кажи так! — сердито крикнув Зульфат.

— Мовч! — іще сердитіше цитькнув на нього дідусь Гареев.

Він посидів ще, покивав головою своїм думкам, потім устав і зімружено подивився в личко немовляти на руках у Наталі Миколаївни.

— Молока треба! — сказав суворо.

Наталя Миколаївна подивилася на нього винуватими очима:

— Немає... Не стало, Муса Шафарович...

Дідусь Гареев обернувся до Зульфата, тицьнув у нього костуром:

— Підеш на Лобовку до Файзуліних. Там є молоко.

— Зараз? — підхопився Зульфат.

— Завтра, — сказав дідусь.

— Ні-ні, я вас прошу: не треба, не турбуйтеся, — благально мовила Наталя Миколаївна.

— Мовч! — сердито, як і на Зульфата, сказав їй дідусь Гареев, і хлопцям стало від цього ніяково перед Наталею Миколаївною, а вона лише усміхнулася, схилившись над дитиною.

Дідусь Гареев, не попрощавшись, рипнув дверима, кивнувши, щоб ішов за ним і Зульфат.

Климко догнав їх уже за штибовими купами. У п'яті біліла і похитувалася голова дідуса Гареева (він ходив швидко); Зульфат чимчикував поруч, як невидимка. Климко смикнув його за рукав, і вони трохи відстали.

— Знаєш, що я придумав, Зульф, — збуджено сказав Климко. — Я піду по сіль.

Зульфат зупинився.

— Куди?

— У Слов'янськ. Чув, як отой мурло бородатий на базарі казав: «Сіль слов'янська, біла?» А це ж недалеко. Дядя Кирило туди часто ешелони водив. Уранці поїхав — увечері вже дома... — і зашепотів квапливо, щоб Зульфат не перебив його: — Що, що в нас картоплі є трохи та сала? Цього хоч би на два місяці хватило. А скоро зима. Зараз, коли тепло, треба йти. Харчів наміняємо по дорозі назад, молока, може...

— Сам не підеш, — уперто сказав Зульфат. — Я теж з тобою.

— А по молоко в Лобовку? А дома, з малими хто буде, з дідусем? А з Наталею Миколаївною? Обіцяли помагати, а самі втекли. Та тебе й не пустять. А мене держати нікому...

— Не пустять, — погодився Зульфат.

На прощання він сказав:

— Завтра?

— Удосвіта, поки ще спатимуть, — сказав Климко. — А ти потім розповіси Наталі Миколаївні, куди я подався.

Зульфат міцно вхопив Климка за плечі, притяг до себе і довго держав так. Потім гаряче зашепотів на вухо:

— Хочеш, я тобі італійський кинджал на дорогу дам? Хочеш?

— Поцупив? — здивувався Климко.

— Ні. Виміняв на четверо яєць. Вони за їжу і карабіни проміняли б! Я знаю.

— Не треба кинджала, — сказав Климко. — Так піду. Хто мене займе?..

Він прокинувся дуже рано. Між кучугурами ще тільки-но почало сіріти. Наталя Миколаївна спала, згорнувшись клубочком.

Біля неї тулилася Оля. Вона майже цілу ніч поплакувала, а тепер спала міцно, і щоки їй узялися ледь помітним сонним рум'янцем.

Климко тихо підсипав у «буржуйку» вугілля (він і вночі вставав підсипати, як звук те робити, ще живучи в бараці з дядьком Кирилом), узяв чистий зошит, олівець і написав:

«Наталю Миколаївно! Я пішов. Зульфат вам усе розкаже. Я скоро вернуся. Клим».

Він навшпиньки викрався з вагової, вдихнув досвітнього степового повітря, немовби води з криниці випив, і подався у виселок до Бочонка.

...Над баштаном і куреном стояв молочний надщерблений місяць. Була вже північ. Климко ворухився в соломі і кашляв до сліз, що заливали й холодили йому щоки.

Він утирався сонний і знову засипав. І знову кашляв.

А на баштанищі то тут, то там блищали холодною рососою кавунчата.

Тої ночі кінчився вересень і почався жовтень.

1. Яку святкову вечерю приготували Климко й Зульфат на вхідчини: а) картоплю-«розовку» й кавуни; б) сухарі й цибулю; в) галети й чай; г) картоплю в кожухах до старого солоного сала?
2. Хто вистріляв курей на станції: а) цигани; б) чехи; в) німці; г) італійці?
3. Що збиралася виміняти на продукти Наталя Миколаївна: а) дитяче поношене пальто; б) сукню з трояндами; в) шевйотовий костюм; г) драп на пальто?

4. Який епізод третього розділу повісті й чому тебе найбільше вразив?
5. Через що, на твою думку, Наталя Миколаївна передумала міняти свою сукню на харчі?
6. Як ти вважаєш, чому вчителька назвала Зульфата «Кармелючок мій милий»?
7. Знайди й прочитай фрагменти в третьому розділі повісті, які свідчать про шанобливе ставлення Климка й Зульфата до своєї колишньої вчительки.
8. Відшукай та прочитай опис зовнішності доньки Наталі Миколаївни. Які мовні особливості свідчать про опис саме немовляти?
9. Звичайно ж, тобі, сучасному українському школяреві, важко уявити побут Климка: що він їв, як жив у ваговій, як подорожував холодним осіннім степом по сіль. Чи помітив ти в повісті, де б головний герой скаржився на негаразди, висловлювався песимістично, нарікав на долю тощо? Як ця риса людської вдачі його характеризує?
10. Знайди на початку і наприкінці третього розділу повісті епізоди, де розповідь переноситься з баштану й куреня до подій у ваговій та на базарному майдані й навпаки. Розповідь про облаштування колишньої вагової під житло й про Наталю Миколаївну ніби взято в рамку. До речі, у такий спосіб побудовано й попередні два розділи повісті.

Запам'ятай

Прийом, де сюжет включається в розповідь, немов у рамку, яка безпосереднього зв'язку з розвитком сюжету не має, називається **обрамленням**.

11. Перечитавши й проаналізувавши репліки Наталі Миколаївни й Гареева, підготуй коротке повідомлення про те, як мова характеризує людину.
12. Поділивши текст на частини за змістом, склади простий план до третього розділу повісті Григора Тютюнника «Климко».

1. Скориставшись підручниками, довідниками, Інтернетом чи допомогою вчителя історії, підготуй усне повідомлення про події Другої світової війни. Чому на українських землях під час війни перебували італійські й чеські солдати?
2. Підготуйся до стислого усного переказу третього розділу повісті Григора Тютюнника «Климко».

На дозвіллі

Більше відомостей з біографії й автобіографії ти можеш дізнатися за такою адресою в Інтернеті:

www.ukrcenter.com/library/read.asp?id=4911

Розділ IV

Він устав разом із сонцем. Довго кашляв, сидячи в солом'яній постелі й туго обіпнувшись рябою плащ-палаткою. Тіло йому охопила гаряча млюсть, в очах плавали жовті плями, і від того здавалося, що й надворі теж жовто.

«Ще захворію», — подумав Климко. І злякався: що тоді? Були б оце сірники або хоч кресало, розпалив би солом'яне вогнище, зогрівся, картоплі напик. Може, після гарячого й полегшало б. Хоч їсти йому не хотілося.

Дістав з торби галети, подержав у руках — просто так, аби знати, що вони є, — і поклав назад. «Хай, пригодяться». І знову тяжко закашлявся.

В очах бриніли сльози, бриніла сиза роса на бур'янах та кавунячому огудинні, а руки так трусилися, що він міцно сплів їх пальцями і затис між коліними.

«Треба швидше йти. Там хоч люди».

Климко підвівся — ноги одразу загули і налилися гарячим, — похитнувся, але не впав і не сів знову, а, тримаючись обома руками за куренів дашок, виступив надвір. Земля була холодна. Сяяло сонце, гралося з росною у блискітки — хто кого переблищить — і зовсім не гріло. З рота йшла крута пара. Климко й кашляв паром, і тремтів, тримаючись руками за курінь. Ні, по такій холоднющій землі далеко не зайдеши, хоча й близько вже: оно воно, місто, і за ним гори з рожевими вершечками — рукою наче дістав би.

Климко повернувся до куреня, узяв плащ-палатку і, зціпивши од напруги зуби, одірвав од неї чималий клапоть. Потім розірвав його ще навпіл — і вийшло дві онучі.

«Однаково холодно буде, як намокнуть», — подумав Климко.

Навибирав, де цілішої, сухої соломи, поробив товстенкі вустілки і примінив їх до ступні, щоб ні великі були, ні малі. Потім туго обмотав ноги разом з вустілками плащ-палатяними клаптями і позав'язував кінці вище кісточок. Підвівся, обійшов довкола куреня — ступалося у новій взувачці легко і м'яко — і сказав сам собі, як дід Гареев: «Можна жити!»

Він ще посидів у курені, перепочив трохи на дорогу, взяв на плечі торбу і пішов до шляху, раз по раз корчачись від вибухів кашлю.

Йшов і розмірковував, що робити далі: чи податися одразу просто в гори по сіль, а чи зайти в місто на базар і спробувати Бочонкові гроші. Той жмуток тридцятки, п'ятнадцять червоних цупких папірців, що дав йому аптекар, як поховали дядька Кирила, лежав у нього в спідній кишені діжурки. Щоб не загубити його, Клишко заколов кишеню мідною дротиною і закрутив її. Можна й спробувати. Адже солі тут, мабуть, стільки, що за так бери. Якщо гроші — безцінь, то й сіль не дорожча.

«Спробую», — порішив Клишко і пішов швидше.

Місто починалося такими ж будиночками в садах, як і в звичайному віслку. На парканах коло хвіртки висіли дерев'яні поштові скриньки з дашками від дощу. Усі вони були порожні... Вицвірінькували горобці, підплигуючи на цегляних тротуарах. По одному паркану ходив рудий кіт і мружився на сонце зеленими очима.

Віконниці в будиночках було позачиняно, — може, тому, що рано, а може, від вулиці їх і вдень не одчиняли.

Клишко йшов іржавою трамвайною колією, переступаючи із шпали на шпалу. Взувачку свою він зняв ще край міста — незручно якось тупцяти в онучах, подумують: старець.

Людей траплялося мало. Скрипне хвіртка, висунеться з неї дитяча голівка, стригне очима по вулиці: оно якийсь вурка йде з торбою за плечима, худий, брудний, босий, а великі сині очі, червоні по білках, так і нишпорять... Хлоп — зачинилася хвіртка.

— Ей, хлопчику чи дівчинко! — гукне Клишко. — Як до базару йти — не знаєш?

Тихо за хвірткою, тільки чути, що сопе. Тоді: туп-туп-туп до хати — втекло. «Що за люди?» — зітхає Клишко і, покашлюючи, йде далі.

Почалися будинки, довші й вищі, — у три, чотири, п'ять поверхів. Вони були сірі й мовчазні, ніби ніхто в них і не жив. Але людей побільшало. І всі вони — з тачками, клунками, вузлами — сунули в одну вулицю. Біженці чи місцеві, не розбереш. Клишко пішов за ними і скоро побачив базар. Він починався старцями, що густо сиділи й стояли попід вицвілим зеленим парканом. Були тут зрячі й сліпі, безногі, безрукі, старі й молоді. Кухлики, картузи, пелени, простягнуті коритцем жмені...

— Пода-а-йте... пода-йте... подайте... — линуло понад парканом як одна й та сама скорботна і жалібна пісня.

— Ану ке-лиш, сестрице, не прохось мимо, огляньсь на свого бр-рата і подай йому р-руку! — вимогливо гукав якийсь молодий дядько без ноги. Очі в нього були недобрі, пекучо поблискували в усі боки.

Дзень, дзень, дзень... — падали в кухлики монети.

— Спасибі, дитино, дай тобі, Боже, діждатися мужа чи брата.

— Ти, стара, проси, та не забалакуйся, бо через тебе й нас поліція загребе?

— А що я таке сказала?..

— Що, що... Чуємо, не глухі.

Клишко зупинився коло старої-престарої бабусі, яка гомоніла до перехожих тихим німечним голоском, але не жалібно, а так, ніби казку вела:

— Прийшла німеч, люди добрі. Оце дивіться на мене та й побачите, яка вона, тая німеч. Кажу земельці: розступися, забори стару... А вона не розступається. Прошу-прошу — не хоче й квит... — у пелені в бабусі лежало три картоплини,

дрібна цибулинка і з десяток гривеників. Бабуся подивилася на Кліма вологими вилинялими очима й сказала: — Іди, іди хлопчику, це я не тобі розкажую...

Климко видлубав з кишені одну тридцятку і поклав бабусі в пелену, а сам швидко пішов геть.

Над містом високо в небі прогули густі косинці¹ німецьких бомбовозів, — може, з півсотні чи й більше. Вони блищали проти сонця, як скляні. Старці припишкли, всі, навіть сліпі, попіднімали голови і тривожно питалися у зрячих сусідів:

— Багато?

— Багато...

На базарі теж запала тиша. Тільки з-під розламаного ларка при базарних воротах чийсь тонюїй голос (були до війни морожениці² з такими голосами, згадав Климко) набридливо скиглив:

— А хто ще желяющі-інтересующі погадать? Зіночка гадає, що кого ожидає...

Климко підійшов до ворожки і став навпроти, гріючи ноги в теплій на осонні пилюзі. Жінка сиділа на стільчику, тримаючи в пелені довгий, як пенал, ящикок, набитий засмальцьованими папірцями. З-під поли в неї ви-зирала Зіночка — дрібненьке, схоже на пацюка, звірятко в білих і жовтих латочках. Очиці у звірятка були маленькі й хитрі.

Климко торкнув Зіночку пальцем за писок і всміхнувся.

— Чого тобі? — сердито спитала ворожка. Щоки в неї були товсті, червоні, у густих синіх прожилках. Говорила вона, на превеликий Климків подив, басом.

— Нічого... — сказав Климко. — А ви за галети німецькі ворожите? Або за картоплю?

— Покажи.

Климко поставив торбу в пилюгу і витяг жменю картоплі.

— Дрібна, — сказала ворожка. — За таку — ні.

Галетам вона зраділа:

— О! Буде до чайку! — і наказала звіраткові: — Зіночка, работай!

Звірятко прудко скікнуло до ящикка, прийохалося, пирхнуло і висмикнуло зубами один папірець, списаний нерівним первацьким почерком.

«По раней дорогі вам пристойть свідання з мужем», — прочитав Климко.

— Це не мені, це — жінкам, — сказав він, подаючи ворожці папірець.

Але вона, мовби враз оглухнувши, навіть не глянула на Климка, а забрала Зіночку під полу і, розгойдуючись на стільчику, заскиглила противним тоне-сеньким голосом:

— А ще хто желяющі-інтересующі погадать?..

Климко вже хотів був іти далі, як з-поза ларка вивернувся дядько з червоною подряпиною від носа до вуха і хрипко спитав у ворожки:

— Ну, як сьогодні з клієнтом?

— Слабо, — сердито, басом прогула власниця Зіночки.

— Пр-р-овірино! — сказав дядько, мовби нахваляючись на когось, вихопив з-за пазухи гарненьку зелену пташку з круто зігнутих дзьобом, посадив її на мізинець і, стрільнувши довкола прискаленим оком, весело гукнув:

¹ *Коси́нець* — лінійка у формі прямокутного трикутника для креслення й перевірки прямих кутів; (*перен.*) те, що своїм виглядом нагадує такий трикутник.

² *Морб́жениця* — пристосування для виготовлення морозива. *Морб́зивник* — той, хто робить або продає морозиво.

— Евстррррелійський папуга!! Вид-д-ає предсказання — в око ліпить! Од-д-ин раз удовольство — сім літ продовольство! Ну, навались!!! Не може бути, сказав Суворов, щоб Чортов міст не перейшли! Хто перший — першому безплатно!..

— А хто ще желяющі-інтересующі... — хотіла перебити його ворожка, але дядько з папугою нактив її голос:

— Н-ну, р-разом, не товпись, по порядку становись!

Климко засміявся і закашлявся, дивлячись на дядька з папугою: видно ж, що одірви й покинь! І раптом подумав: «Чого ж оце я граюся тут? Хіба за цим сюди йшов?» Він замашно стукнув себе кулаком по лобі, як це робив Зульфат, коли хотів покарати сам себе, і пішов у ряди.

За сірими, вицвілими на сонці прилавками сиділи і стояли жінки і дідусі й неголосно, сторожко озираючись на всі боки, припрошували до своїх товарів. Тут були старі, побиті шашіллю¹ ікони і в них — боги під склом серед барвистих воскових квітів; мідні, поначищувані каблучки і серги; товсті давні книги; червоні намиста з дукачами — і знову ікони, старіші й новіші, в оправах і без оправ, але боги на них були схожі один на одного, як брати, і всі дивилися сумними очима не на людей, а поверх них.

Далі йшли прилавки, заставлені мисочками з житом, кукурудзою, просом; білили склянки з борошном, содою, вологою сіллю («Ось вона!» — зрадив Климко); стояли клунки з картоплею, капустою, буряками. І все це добро не продавалося, а мінялося на одержу, гас, мило, сірники...

«Видно, й тут гроші не потрібні нікому», — подумав Климко, відчувачуи страх: нічого він тут не добуде...

Люди торгувались не весело, як було до війни, а з якоюсь похмурою настирливістю, наче бороли один одного і ніяк не могли побороти:

— Скільки ж ви даєте?

— П'ять кухлів.

— Так спідниця ж — подивіться!

— Як хочете, не силую.

— Шість!

— Не-є...

— Дитину хвору в Полтаву на тачці везу...

— Ну то давайте вже.

— Запальнички, замки, кресала, губка, кремінь!

— ...А воно ж на ваті чи на клоччі?

— Що ви, що ви, дядечку! Осьдечки, дивіться: вата.

— Півпуда.

— Скільки?!!

— Сіль-крупка! Печатне мило заґряничне! Тільки за марки!

— ...То дійдемося ми з вами?

— Хіба що на тому світі.

— Ну й люди ж! Наче до війни таких не було.

— Біда наплотила...

¹ *Шашіль* — коричневий жук завдовжки 2–3 мм, личинки якого, розвиваючись переважно в мертвій деревині (меблях, будівлях тощо) чи борошні, точать їх.

Ряди скінчилися. Далі було засмічене токовисько, а за ним, коло магазинів з потрощеними вітринами, стояли люди з тачками. Климко пішов ще туди.

«Якщо і там не візьмуть гроші, тоді — у гори».

Біля крайньої тачки на дерев'яних колесах стояла дівчина, з напуском на очі зап'ята старенькою чорною хустиною. Вона тримала в руках чепурно, квітка до квітки складений букет чорнобривців. На плечах у неї була ще одна хустка — велика, у веселих червоних та зелених квітах, а темно-вишневі шовкові китиці ледь не торкалися землі. Щоби в дівчини були перепнуті постаречому, навкіс, як у хворої на зуби, а маленькі тонкі пальці, що тримали квіти, тремтливо перебирали зелені стебельця.

— Купіть мою хустку. Дивіться, яка ловка... — тихим голосом так лагідно і боязко просила дівчина, що Климко зупинився біля неї. — Я й чорнобривців на додачу ще дам... Купіть мою хустку...

Климко пом'явся, переступаючи з ноги на ногу, і сказав:

— Чудна ви. Кому ж вони зараз потрібні, чорнобривці оті?

Дівчина сполохано глянула на нього темними затіненими очима і швидко вп'ялася пальцями в квітчасту хустку.

— Та ви мене не бійтесь, — усміхнувся Климко і згадав, що він сьогодні не вмивався. — Я не вурка, я по сіль сюди прийшов...

Дівчина одвернулася і стояла мовчки.

— Ото хлопець тобі правду каже, — озвався з-під магазину якийсь дядько. — Ти б поставила отуту коло мене тачку, пішла в ряди й виміняла, чого тобі треба. А то — «чорнобривці»...

Дівчина так само наполохано, як і на Климка, подивилася на нього.

Дядько сидів просто на землі, обгорнувши ноги старою сукняною ковдрою. На скронях йому густо висіялася кучерява розсадка сивини, а лице було все в зморшках. І в кожній зморшці, здавалося Климкові, чаїлася добра, лагідна усмішка. Перед дядьком двома рівними рядочками стояли прорезинені тапочки — великі, й малі, і зовсім манюні, на дитину. Видно, він був швець і сам їх понашивав.

Швець поманив Климка пальцем:

— Здалеку йдеш чи тутешній? — спитав.

— Із Донбасу я, — сказав Климко.

— А-а! Землячок... По сіль, кажеш?

Климко кивнув.

— А що ж у тебе на сіль?

— Торбинка ось, — Климко зняв з плеча торбу.

— Ні, — усміхнувся швець, і кожна його зморшка теж усміхалася. — Я питаю, на що міняєш чи купуєш. Одежа якась путня є чи, може, марки?

— Такого нема, — зітхнув Климко, розглядаючи тапочки («Чи не спробувати вимінять?»). — Гроші довоєнні є, так за них нічого не продають. Треба йти в гори, туди, — він махнув рукою, — там я й даром наберу. Так же?

— А чого ж босий?

— Щоб легше на ноги... — Климко ледь скривив губи, пробуваючи усміхнутися. — Картопля в мене ще є. То, може б, ви проміняли взувачку на неї? Дрібнувата, правда...

— Візьми приміряй.

Климко привзув тапочки. Ногам одразу стало затишно.

— Більші бери, щоб онуча влізла, — порадив швець.

Климко послухав його, взув більші й заходився розв'язувати торбу.

— Не треба, — сказав швець. — Носи собі, раз уже ти земляк...

Він скрутив цигарку, припалив од саморобної, з патрона, запальнички і сказав, огортаючись димом:

— А сіль ти, синок, проминув. Кілометрів п'ятдесят зайвих пройшов. Сіль — це біля Артемівська. Чув? (Климко чув і навіть бачив це місто здалеку днів три тому). Так ото біля нього станція така є, називається вона Сіль. Там сіль. А тут що — крейда, сода, вода солоня в озерах є, але ж у торбу її не набереш... Проминув ти, брат, сіль.

Климка обсипало колючим жарком, а ноги потерпіли і знемоглися, як після цілоденної ходьби. Він сів на проломлений дощаний ганок і мовчав, стиснувши долонями щоки.

— Що ж... треба вертатися, — насилу вимовив він, похлинувся клубком, що стояв йому в горлі, і закашлявся.

— О, як тебе пробрало, — швець поклав на плече Климкові велику руку, подзьобану вугільними скалками, наче покроплену синькою. — Нічого, не скисай, щось придумаємо.

З-за магазину вихопилося два поліцаї в чорному, з карабінами за плечима і плоскими німецькими багнетами при боці. Вони підійшли до дівчини з хусткою і стали.

— Приймись! — сказав один з них, у кубанці¹, на яку по-селезнячому закручувалася чорна чуприна. Він уперся коліньми в тачку, ніби йому не було більше дороги, і подивився на дівчину дуже пильно спідлоба.

Дівчина вхопилася за дишель² і підтягла тачку ближче до магазину. Руки в неї тремтіли.

¹ Кубанка — невисока смушева шапка з плоским верхом із тканини або шкіри.

² Дишель — товста жердина, прикріплена до передньої частини воза або саней, що використовується для запрягання коней і допомагає правити ними; така ж жердина в колісному сільськогосподарському інвентарі для з'єднання його з трактором або іншою машиною.

Поліцаї пройшли повз шевця й Климка, навіть не глянувши на них, і той, що в кубанці, сказав другому;

— Бачив, яка краля? Може, зараз візьмем?

— А куди вона дінеться? Встигнемо ще.

Люди поміж тачками загомоніли:

— Що то воно?

— Поліцаї, хіба не бачиш?

— Так наші чи німці?

— Турки!

— Ха-ха...

— Цсс...

— Нова власть...

— Нові прихвосні, — сказав швець, і на нього заозиралися — одні з острахом, інші — ховаючи посмішки.

— Щось вони затівають, — сказав швець до Климка і кивнув головою. — Бач, скільки їх оно висипало. Як гусей.

Поліцаї, чоловік, може, сорок, вервечкою, на однаковій відстані один від одного швидко йшли понад обома парканами.

— Ловитимуть когось...

У рядах принишкли, і від цієї тиші, що настала враз, одрубом, на майдані зробилося моторошно-похмуро. Климко помітив, що з базару через токовисько спершу поодиночі, далі невеликими гурточками почали вишевкуватися люди. Вони йшли неспіхом, ніби вже відбазарувалися, потім швидше, швидше... І раптом біля прилавків надривно, страшно серед тиші закричала жінка:

— Ай, що ж це ви робите! Пустіть мою дитину! Пусті-і-ть! Усе торжище разом схарапудилося, гойднулося — і люди побігли, збиваючи одне одного, вириваючи з-поміж плечей свої клунки, вузли, торби...

— А-а-а!.. — злинуло над базаром, як багатоголосий стогін.

А поміж тими, що товпилися коло тачок, поповзло незнайоме Климкові слово:

— Облава!.. Облава!..

Сіра людська хвиля з розпачливим криком накопилася на паркан. Він прогнувся, мов гумовий, затріщав з краю в край і впав. Але на вулиці щільно, майже один проз один, стояли німецькі мотоцикли і грузовики. Пролунало кілька автоматних черг — видно було, що стріляли вгору, — і натовп знову повернув на базарний майдан, розсипаючись у всі боки. У ньому густо синіли поліцейські шинелі.

— Молоденьких виловлюють, — сказав швець, примружено, гостро дивлячись туди, де вирувало людське стовписько.

Він обернувся до дівчини з хусткою:

— Ти, дочко, йди сідай коло мене. Та хустку оту заховай геть, бо цвіте на весь базар.

Дівчина, бліда, з величезними карими очима, у яких аж кричала безпорадна мука од страху, зібгала хустку тремтячими пальцями і сховала її під полу жакетика. Вона сіла між Климком та шевцем, затулила обличчя руками і заплакала.

— Цить, — суворо звелів їй швець. — Сиди собі й годі. Як щур у горах — тихенько.

Посеред майдану з'юрмилися, тулячись одна до одної, душ тридцять дівчат і серед них один-однісінький, високий, на голову вищий за всіх, блідолиций юнак. Звідти було чути плачі. Поліцаї з карабінами напереваги оточили і повели бранців до воріт. Слідом за ними, голосячи, пішло кілька жінок з вузликами і торбами за плечима і сивий, без картуза (картуз він тримав у руці) дідусь на дерев'яній ступці. Він махав нею швидко, і рукою з картузом у лад ході своїй вимахував, — певно, боячись відстати.

— ...Та тут самі старі, ми вже дивилися, — почув Климко і впізнав голос поліцає в кубанці. Їх було троє. Вони наближалися, перемацуючи очима кожне обличчя в ряду тачкарів. — Де ж це та пташка з квіточками? Казав, давай зразу брати, так ні.

— Ну да, — заперечив йому другий, у синьому картузі, вигнутому на німецький манер. — А вона б рейвах¹ підняла. Тоді всі розбіглися б.

Дівчина тоненько заплакала і зашепотіла до шевця:

— Спасіть мене, дядю, спасіть...

— Тихо-тихо-тихо, — швидко сказав їй швець. — Не бійся...

А Климко висмикнув з торби надірвану плащ-палатку, розіпнув її в руках так, щоб затулити дівчину, і став роздивлятися, бурмочучи заклопотано перше, що спало йому на думку:

— Якби не надірвана, то була б довша... Так надірвана... — а в голові стукотіло: «Хоч би пройшли, хоч би пройшли!»

— Хах! Ось де вона сховалась!

Климко побачив над плащ-палаткою простягнену руку в чорному суконному рукаві. Та рука взяла дівчину трьома пальцями за підборіддя і підштовхнула його вгору. Дівчина підняла голову і дивилася на поліцає повнісінькими сліз карими очима.

— Уююй... Вони плачуть!.. Чого, моя квітко, хто тебе обидив, га?

— Не руш дитини, — тихо, але владно сказав швець.

— Ш-шо? — перепитав поліцає, скосивши на нього нахраписто-веселі сірі очі. — Ш-шо ти промекав?!

— Не руш дитини, кажу, — хрипко вимовив швець.

— Ану встань! — випростався поліцає. Два інші теж похмуро дивилися на шевця. — Вста-а-ть, кому сказано!!!

— Немає на що стать, — осміхнувся швець. Він не дивився на поліцає, він дивився кудись повз його коліна.

Поліцає коротко, прямо вдарив його п'ятірнею в обличчя.

Швець похитнувся назад, але не впав — устиг обіпертись на руки.

Він притулив долоню до розсіченої губи, а поліцає одкинув чоботом ковдру і відступився на крок, скрививши рота. Під шевцем був маленький дерев'яний візок на підшипникових коліщатах. Поруч лежали дві дерев'яні підпихачки — дві дощечки з обшитими шкірою ручками.

— Шмаркач, — незлостиво промовив з-під долоні швець, дивлячись, як і раніше, мимо поліцає. — Я, щоб тобі тепленько жилося, ноги в шахті зоставив, а ти мене за це — по зубах...

Поліцає покашляв у стулені докупи пальці, потер ними губи, ніби поправляючи скривлений рот, і знову обернувся до дівчини:

¹ *Рейвах* (розм.) — галас, крик, безладна біганина, метушня.

— То тебе що — просить? — сказав крізь зуби, вхопив її за руку і смикнув на себе.

Дівчина зойкнула (хустка випала з-під поли, розіслася по землі) і звелася навколішки. Климко випустив плащ-палатку, вчепився дівчині в другу руку і закричав:

— Пустить її! Це моя сестра! Сестра моя, чуєте? Вона мені за матір!!

— Та облиш ти цих старців, Стьопа... — сказав третій поліцай, позиркуючи на людей, які покидали свої тачки і підійшли ближче. — Ходімо. Без одної Химки ярмарок буде.

— Н-нух, — зло видихнув той, що в кубанці. — Однак ти далеко не зайдеш. Чула?!

Поліцаї пішли через токовисько до порожніх прилавків і скоро зникли за ворітьми.

— От бачиш — і минулося, — сказав до дівчини швець, утираючи долонею закривавлені губи.

Дівчина стояла навколішки й оніміло дивилася в хустку, що розіслася на землі. А Климко міцно тримав її за руку побілілими пальцями, і кашляв, і тремтів од кашлю.

Котрась жінка подала шевцеві хусточку втертися, але він сказав:

— Спасибі, не треба. Нащо ж добро переводити. Язиком оближу — швидше загоїться.

Поспівчувавши, тихо і злякано оглядаючись, жінки помалу розійшлися. Заскрипіли немазані колеса на тачках, поспівали сумно до воріт: який там тепер базар.

Дівчина враз немов опритомніла, вхопила шевця за руку, гладила її тонкими пальчиками і шепотіла, шепотіла плачучи:

— Спасибі вам, дядечку, спасибі, рідненький... Отак вони вас... через мене... Повіки не забуду... Спаси...

Швець легенько вивільнив руку.

— Чого ж ти плачеш? Минулося — і цур йому, радій, що минулося. Далеко тобі ще йти?

— У Сумщину, дядечку... Я на шахтах була в Донбасі. А тут війна... Тепер до мами добираюся...

— І доб'єшся, — лагідно хмурячи брови, сказав швець. — Чого ж. Тільки накинь зараз на себе старе шмаття якесь або хусткою великою запнися, щоб ні лиця, ні очей не було видно. Та серединою міста не їдь, а глухими вуличками — і на шлях. А там людей багато, з ними веселіш буде. Я тебе на своїй машині проведу закавулками. — Швець усміхнувся і поторкав долонями шарикопідшипникові коліщата.

Дівчина слухала його і швидко, по-дитячому кивала головою.

Тоді обернулася до Климка і винувато, соромко подивилася на нього заплаканими очима.

— Спасибі тобі, хлопчику... Я тебе зразу так і злякалася... Тобі, бува, не по дорозі зо мною, ні?

— Мені назад, — сказав Климко крізь кашель. — У Донбас.

— А то й справді був би моїм братиком... — дівчина жалібно підняла брови. — У нас із мамою нікого більш немає. Жив би в нас...

— Назад мені треба, — сказав Климко.

Повз них тягла тачку якась жінка в довгому синьому плащі і в калошах на босоніж. Швець озвався до неї:

— Ти, молодице, хотіла балетки за сіль. То бери.

— Та хотіла, — сказала жінка і зупинилася з тачкою. — Ви ж бо просили борошенця хоч склянок п'ять. Нема, чоловіче, борошенця, не взяла.

— Нічого, якось обійдуся вже. Давайте за сіль. Тут ось хлопчик, — швець кивнув на Климка, — земляк мій, забився аж із Донбасу. Двісті кілометрів пройшов, щоб солі достати. А де ж її тут зараз найдеш?

Жінка швидко зиркнула на Климка.

— Роздала ж бо я, хазяїне, сіль. Те просить, те: «Дайте, тітонько, хоч у носовичок, хоч зо жменю». Жалко дивитися. Склянок, мо', з десятка осталося.

«Десять склянок!» — подумав Климко й уявив купку солі, величеньку таку. І зашпортався мерщій у кишені, добуваючи гроші.

— Дома в мене то ще є, та й багатенько. З Солі привезла два мішечки, як війна почалася. А тут — осьо, тільки на денці... — жінка дістала з тачки жовтий сировий клуночок.

— Давайте, скільки є, — сказав швець, — та вибирайте собі взувачку, яка на вас дивиться. — Тоді подумав і додав: — А може, хлопчик поміг би вам тачку додому правити, а ви йому дома вже солі досипали б іще, га?

— Я вам, тітонько, води наносу, дров нарубаю чи ще щось зроблю, що скажете. Чесне слово! — Климко похапцем розкрутив дротинку на кишені і простяг жінці всі гроші, дивлячись на неї вгору хворими очима.

Жінка зажурено подивилася на нього:

— Не треба мені грошей, хлопчику. Я тобі й так насиплю з півпуда, а то й більше, скільки донесеш. — І спитала в шевця з надією в очах: — Що ж воно оце далі буде, хазяїне?

— А що буде, — одказав швець. — Ось вернуться наші, пошию вам усім трьом чобітки на рипах, на скрипці заграю чи на баяні... А ви мені пісні хорошої заспіваете або потанцюєте. Я колись любив потанцювать! — і він усміхнувся. — Отак і буде. А як же інакше?

І всі заусміхалися теж, дивлячись на його веселі зморшки біля очей і по всьому виду, і над похмуро порожнім, усипаним сміттям майданом ніби проясніло. А швець дістав з-під свого візка старий речовий мішок солдатський, поскладав у нього парами тапочки — ті, що zostалися, — ковдру, зав'язав туго і накинув лямки на плечі.

— Що ж, рушаймо, одбазарувалися, — сказав він. — Ти, дівчино, паняй¹ за мною, я покажу, де тобі повернути. — Узяв у руки дерев'яні підпихачки, дужо обіперся ними об землю і перший, з мішечком за плечима, покотив до воріт.

Усі рушили за ним.

За ворітьми швець сказав жінці:

— Ви ж підмогніть там хлопчині. Як тебе хоч звати, земляче? Климко? Бувай, Климку, кріпися в дорозі, бо вона ж тобі неблизька. Бувай, — і помахав Климкові дощечкою-підпихачкою.

Він, не оглядаючись, поїхав щербатим цегляним тротуаром по негустому опалому листю: тьох-тьох, тьох-тьох, — озивалися підшипникові коліщата під

¹ Паняти (розм.) — рушати, прямувати.

його візком. А дівчина згорблено, низько опустивши голову, тягла за ним свою тачку на дерев'яних колесах.

— Поїхали й ми, тітонько, — сказав до жінки Климко. — Разом веселіше буде, еге ж?

— А ти бідовенький, — завважила жінка. — Бідовенький же?

— Не знаю, — зняюків Климко.

Він узявся за холодну залізну ручку в дишлі тітчиної тачки і ще раз, востаннє подивився услід шевцеві, що котив помалу мережаним тротуаром: із тіні в сонце, із тіні в сонце... І все глухіше було чути: тьох-тьох, тьох-тьох...

1. За які харчі ворожка «погадала» Климкові: а) за сухарі; б) за картоплю; в) за сало; г) за німецькі галети?
2. Установи відповідність між героями повісті та їхніми репліками:
А. Ворожка; **Б.** Дядько з папугою; **В.** Стара бабуся; **Г.** Швець; **Г.** Молодиця.

Спасибі, дитино, дай тобі, Боже, діждатися мужа чи брата	
А хто ще желающі-інтересующі погадать?	
Вид-д-ає предсказання — в око ліпять! Од-д-ин раз удовольство — сім літ продовольство!	
Ти б поставила отуту коло мене тачку, пішла в ряди й виміняла, чо-го тобі треба. А то — «чорнобривці»...	

3. Установи відповідність між героями повісті та їхніми зовнішніми характеристиками: **А.** Швець; **Б.** Поліцей; **В.** Дядько з папугою; **Г.** Ворожка; **Г.** Молодиця.

Щоки... були товсті, червоні, у густих синіх прожилках	
...у чорному... у кубанці, на яку по-селезнячому закручувалася чорна чуприна	
...у довгому синьому плащі і в калошах на босоніж	
На скронях йому густо висіялася кучерява розсадка сивини, а лице все було в зморшках. І в кожній зморшці, здавалося Климкові, чаїлася добра, лагідна усмішка	

4. Який епізод четвертого розділу повісті тебе найбільше вразив і чим саме?
5. Назви вчинки Климка в четвертому розділі повісті, що свідчать про глибоку порядність, доброту й кмітливість.
6. Якого ефекту досягає автор повісті, використовуючи прийом повтору в такому реченні: «В очах [Климка] *бриніли* сльози, *бриніла* сиза роса на бур'янах та кавунячому огудинні, а руки так трусилися, що він міцно сплів їх пальцями і затис між коліньми»?
7. У яких кольорах ти побачив місто, читаючи четвертий розділ? Обґрунтуй свою думку.

8. Знайди й прочитай уривок, у якому описано міський базар (від слів «За сірими, вицвілими на сонці прилавками сиділи і стояли жінки...» і до слів «І все це добро не продавалося, а мінялося на одержу, гас, мило, сірники...»). Визначивши в цьому уривку однорідні члени речення, з'ясуй, яку художню роль вони відіграють у тексті.
9. Який епізод із четвертого розділу повісті ти проілюстрував би? Обґрунтуй свій вибір.
10. Назви моральні цінності, які утверджуються в цьому розділі повісті.

11. Перечитавши й проаналізувавши репліки ворожки й дядька з папугою, підготуй коротке повідомлення про те, як мова характеризує цих дійових осіб.
12. Склади словесні портрети Климка, шевця й ворожки та порівняй їх із відповідними портретами, написаними твоїми однокласниками. Чи є в них відмінності? Якщо так, то поміркуй, чим вони зумовлені.

Об'єднавшись у групи (3–4 учні), підготуйтеся до інсценізації одного з фрагментів четвертого розділу повісті Григора Тютюнника «Климко» для участі в класному конкурсі на кращу акторську гру.

Зауваж

За допомогою однорідних членів речення в художньому тексті письменники досягають високої емоційності, передають рух і динаміку, підкреслюють кількість і якість. Прикладом такого прийому є опис базару в третьому розділі повісті Григора Тютюнника «Климко».

Яскравим зразком використання однорідних членів речення як художнього засобу, яким досягається комічний ефект, є також уривок однієї з усмішок українського гумориста Остапа Вишні: «Захряс майдан... Захряс гарбами, возами, бідами, кіньми, коровами, вівцями, волами, телятами, горшками, мисками, курми, вовною, лантухами, хмелем, смушками, матерією, чобітьми, цукерками, пряниками, квасом, пивом, руською гіркою, гребінками, косами, шкірами, ремнем, чавунами, прядивом, хустками, полотном, дьогтем, гасом, дранками, сорочками, спідницями, килимами, щетиною, діжками, рогами, шайками, воском, медом, малясом, таранею, оселедцями, шклом, яйцями, запасками, плахами, пирогами, салом, м'ясом, ковбасою, смаженою рибою, ряднами, скринями, гвіздками, молотками, свиньми, крамарями, циганами, баришниками, людьми, дітьми і сліпцями... І все це ворухиться, дихає, курить, кричить, лається, мукає, мекає, ірже, ігікає, ремигає, позіхає, кувікає, хреститься, божиться, заприсягається, пахне, смердить, воняє, кудкудахкає, квокче, смалить одне одного по руках, грає на гармонію, на скрипку, причитає, п'є квас, їсть тараню, одригує, ікає, «будькає», лускає насіння і крутиться на каруселі... А над усім оцим голоблі, голоблі».

Розділ V

...Перше, що побачив Климко, коли розплющив очі, — велике, рівно обведене око червоного сонця у вікні (воно світило, мов крізь морок), і став пригадувати, де він. А пригадавши, спитав:

— Тітонько, тьотю Марино... Що воно — ранок чи вечір? Де ви, тітонько? — спитав так тихо, що ледве почув свій голос.

— Тут я, синок, осьо, — тітка Марина схилилася над ним і поторкала теплими губами його чоло. — Слава Богу! — зраділа. — Охолонув лобик. А то ж горів, як жарина. Ранок зараз, дітки, сонечко тільки що зійшло.

— Довго я спав, тьотю? — спитав Климко.

— Не спав, а в гарячці був. Без пам'яті був трохи не три дні. Так тебе тіпало, бідолагу, що аж підкидало на ліжку. Не знали вже, чим і вкривати. Застудився ти дуже...

Климко поворухнувся під важкою вкривачкою і сказав:

— Треба йти.

Він хотів підвестися, але ні спина, ні шия, ні руки не скорилися йому — тільки в жар кинуло, і на лобі виступив піт.

— Лежи, лежи, — придержала його тітка Марина. — Куди ж ти підеш отакий-о немічний. Підчинишся трохи, тоді й підеш. Лежи, а я тобі молочка схожду напитаю. Як їсти схочеш, бери, ось я поклала на стільці, їж. Тільки гляди ж не вставай.

«Три дні!» — Климко відчував, що йому запекло в очах, як тоді, в балці, де він дожував останні крихти від Бочонкових сухарів, і заплющився.

Три дні... Це ж половину дороги пройшов би вже. А мо', й більше ніж половину, бо назад, із сіллю, ішов би швидше. Та й ніг уже не треба було б сидати гріть. Він ішов би так, як тоді, коли вони з тіткою вихопилися за Слов'янськ і Климко побачив і впізнав далеко в полі той курінь, у якому ночував минулої ночі, а ще далі — станцію і чепурний виселок, де він сидів під парканом та ждав, що горобці зіб'ють йому двійко червивих яблук. Отже, він вертався додому!

— А нам з вами, тьотю, ще й по дорозі! — сказав тоді Климко і став тягти так завзято і так легко й широко ступав у нових тапочках, хоч вони трошки і хляпали без онуч, що тітка Марина — так звали жінку — ледве встигала за ним і дивувалася:

— Де в тебе та й силочка береться, он скільки пройшовши голодний і холодний.

Климко-бо із вдячності до неї розказав, звідки, чому і як ішов сюди. А надвечір, уже в тітчиній хаті, його раптом почало так трусити, що й слова не міг вимовити. Він ще встиг помитись у ночвах з літеплом, гуркочучи брусочком мила по худих ребрах, перевдягтися у велику чисту чоловічу сорочку, що пахла, як і дядькові Кирилові сорочки, простим чорним милом, — і тоді його звалило. Далі він чув тільки, як йому давали пити щось гірке, а зуби цокотіли об вінця залізного кухля...

Климко розплющився. Тітки Марини в хаті не було. Він поскидав із себе одну за одною всі вкривачки: теплу ковдру, старе пальто, якісь кофти, діжурку свою — і встав, спустивши ноги додола. У хаті було чисто і ясно від сонця, веселих вишиваних рушників на стінах та від червоних калачиків і хвастунців, що цвіли на лутках у кожному вікні. На стільці коло ліжка лежала скибка хліба, намазана смальцем і потрушена зверху сірою сіллю, та двоє червонобоких яблук. Климко повільно, стримуючи себе, з'їв хліб і одне яблуко. «А те хай, — подумав про друге, — у дорогу візьму». Він побачив на лаві рівно складену чисту свою одягу, матроску і штани (вилиняли після прання ще дужче, аж побіліли), устав і вдягся. Потім накинув діжурку і вийшов надвір. Сонце різнуло в очі, з них побігли дві сльозини. Климко

втер їх пальцем. У повітрі пахло садовим димом. Так пахло восени і в їхньому висілку.

«Листя палять, — подумав Климко. — Треба ж роботу якусь зробити тітці, а то тільки набалакав: і те зроблю, і те...»

Він знайшов у сінях якийсь віник-деркач і провів тічок¹ біля порога та вузьку між споришем стежку до хвіртки — так вони замітали щоосені і щовесни в шкільному дворі. Тоді обійшов тітчину хату, повисмикував старий цупкий бур'ян попід призьбою — і хата одразу ніби підвищала. Обдивився довкола — що б його ще таке зробити? — і помітив за хлівом солом'яний погрібничок, теж зарослий густим бур'яном. Він підійшов до погрібничка, вхопився обома руками за найдебільшу гіллясту бур'янину, щоб її вирвати, і раптом почув приглушене підземельне: «Ко-ко-ко-ко?!» Заджеркотили й кури, але тихіше й не так сердито, як півень, і теж з-під землі. «А-а-а», — здогадався Климко, усміхаючись, і облишив бур'ян: хай, серед нього не всяк одразу й помітить погрібничок. Він пішов у хату, застелив ліжко і сів перепочити, бо втомився. «А як же оце йти, як і од віника вхоркався?» — і заспокоїв себе тим, що добре попоїв, тож сили прибуде.

Незабаром повернулася тітка Марина, весела, рум'янощока, очі сміються. У руках вона тримала маленьке жовте глечення з квітками по боках, над вінцями в нього біліла шапочка молочної піни.

— Таки встав? — здивувалася і високо, ялиночкою підняла брови (вона і в дорозі піднімала їх так, коли дивувалася). — Ну й меткий! У вас там на шахах що — усі такі? І в дворі він уже, бачу, хазяйнував. Хіба ж можна отакому хворому — і за роботу? Тобі ще лежати та лежати.

— Я піду, тьотю, — тихо сказав Климко. — Сьогодні. А то ще один день пропаде...

Тітка Марина поставила глек з молоком на лаву і подивилася на Климка спершу злякано, потім обличчя їй жалібно скривилося, очі набралися слізми.

— А може б, ти, синочку, у мене зостався, га? — спитала вона невпевнено. — Назовсім. До кого ж тобі туди йти? Це я ще дорогою подумала, та зразу не сказала: бачу ж — хворе хлопчєня... А вчителька з дитинкою якось переб'ється, серед людей же... Я тебе вдягла б як слід і взула. Їсти в мене, хвалити Бога, є що — німці до нас тільки вряди-годи засакають, то ще й не обібрали, глуша в нас тут. А прийде дядько Петро, чоловік мій, з війни — хай там його, козака, смерть обминає — житимемо втрюх, будеш нам за рідного сина... У школу тебе оддамо... Га? — в очах у неї світилася надія і ще щось таке ласкаве, чого Климко не міг збагнути. Йому тільки дуже шкода стало тітки, і він сказав:

— Я прийду до вас, тітонько Марино. Як тільки не стане в нас голоду, так і прийду або приїду. А зараз треба мені назад, мене там ждуть...

(Климко не знав того, що Зульфат щодня виходить за переїзд у степ і довго журно дивиться пригаслими чорними очима на дорогу через вибалки й узгірці, звідки має прийти Климко; що часто разом з ним виходить за переїзд і Наталя Миколаївна з маленькою Олею на руках, тоді вони дивляться на дорогу вдвох із Зульфатом і мовчать, картаючи себе в душі:

¹ Тічок — утопане, вирівняне місце.

Зульфат — що не розрадив Климка, Наталя Миколаївна — що не почула, як він пішов. Надвечір вертають онімілим у голодному горі висілком назад до вагової, і їм здається, що там їх уже чекає Климко — усміхнений, мовчазний і синьоокий.

Але його немає...

Климко цього не знав. Він знав лише одне: там його ждуть).

Тітка Марина зітхнула, витерла долонею очі й сказала вже іншим, стурбованим голосом:

— Сідай тоді пий молоко, а я тобі клуночок складу.

Вона внесла з хатини склянку і налила в неї молока, густого і тепло-пахучого.

— А півня, тітонько, ви краще заріжте, бо він і курей продасть... — сказав Климко.

Тітка Марина тихо засміялася і подивилася на нього залюбленими очима:

— Хто тебе й викохав отакого... А що, хіба його чуть?

— Як підійдеш близько, чуть, а з двору ні.

— Він у мене й на волі розбишакуватий був та горлатий. Думала, хоч у погребі посмирнішає. От босяцюра! — тітка зітхнула. — Я не хотіла тобі зразу казати, думала ж, зостанешся... Німці товарний поїзд учора пустили в Донбас, до Єнакієвого чи до Горлівки, точно не знаю. А сьогодні ввечері ще один піде. З нашої станції. — (Климкові стало важко дихати — так стисло в грудях). — Це мені той чоловік, де я молоко брала, сказав. Він перед війною обходчиком робив, то й зараз погнали, дарма що старий уже. Кажуть, не підеш — корову заберем. Може, він підсобить тобі сісти, як перегомоніти з ним, га? — і сама ж собі відповіла: — Перегомону. А ти пий молоко та лягай хоч до полудня поспи — здоровіший будеш. Піду я в печі розтоплять.

Климко скуштував ковток молока, ще ковток... У склянці поменшало на третину. Подумав, подумав — і долив її водою з кухля, що стояв на столі. Потім ще надпив і ще раз долив, і ще... Поки стало не молоко, а синя бурдичка.

— Що то ти робиш? — почув він і підняв голову: у хатинних дверях стояла тітка Марина.

— Доливаю... — винувато сказав Климко.

— Водою?!

Климко опустив очі й кивнув.

— Мені, тітонько Марино, якби хоч пляшечку з собою взяти, додому, — сказав тихо. — Може, доведу...

— То й візьмеш! Спарю — і візьмеш! Сміливо пий, я ще дістану. — Вона вернулася в хатину і голосно зітхнула там.

А Климко випив ще стакан молока, уже чистого, тихенько роздягся й ліг. Він дивився у вікно й ждав полудня, аж доки й заснув.

Було вже поночі. На станції ані вогника, ані голосу людського. Тільки паровоз, видно, старенький уже, хрипко дише та кидає негусті іскри в захмарене небо.

«Вугілля в топку закидають, — подумав Климко, — інакше іскри не летіли б». Вони вилітають з труби лише на ходу і коли «шурують» топку, щоб підняти пару. Климко знав це ще змалечку від дядька Кирила. У паровозній будці тим часом погасли червоні відблиски, — дверці закрились, — перестала

шурхати об вугілля лопата. Климко захвилювався: скоро відправлятимуть. Він сидів під якоюсь будкою біля клунка, а тітка Марина пішла шукати обходчика.

З кінця ешелону почулося тоненьке видзвонювання молоточка. Воно ближчало. А коли порівнялося з будкою, де сидів Климко, стихло, зарипіла черепашка під ногами, і Климко почув шепіт тітки Марини:

— А порожні вагони є, Гнатовичу?

— Вони всі порожні, — одказав їй хрипкий старечий голос. — Веди свого пасажира до другого з кінця, там уже є люди. Та й чисто: з-під лісу вагон. Тільки двері тихо одчиняйте.

Климко побачив маленьку чорну тінь обходчика з довгоноюсою мастильніцею в руці — і знову задзвенів по колесах молоточок.

Підійшла тітка Марина, теж як тінь з ночі виринула, зашепотіла:

— Ходімо, синочку. Повезло нам, дякувати добрих людей.

Вона легко закинула клунок на плечі і взяла Климка за руку.

— Осюдою, поза вокзальчиком ходімо, бо ще наскочимо на того виродка... Начальник станції тут об'явився новий.

Біля передостаннього вагона вони постояли, прислухаючись, потім тітка Марина легенько постукала в двері і сказала неголосно:

— Свої, не бійтеся...

Двері тихо відкотилися, утворивши чорну щілину.

— Може, підсобити? — озвався зсередини чоловічий голос, і простяглася рука.

Тітка Марина подала клунок, заплакала тихо, поцілувала Климка, зросивши слізьми йому щоки, і зашепотіла гаряче:

— Прощай, синочку... Так хотілося мені тебе залишити в себе, такий ти мені любий став, як ішли тоді з міста, як хворів, — серця б тобі увірвала... Приїжджай... Пішки не йди — далеко... А приїжджай...

— Я не забуду вас, тьотю Марино, — надломленим голосом сказав Климко. — Я... спасибі вам... я приїду... Чесне слово! — паровоз тоненько свиснув. Тітка ще раз поцілувала Климка, шепочучи щось сама собі, і поїзд, брякнувши буферами, рушив.

У вагоні пахло старою сосною стружкою, на стрілках він погойдувався і рипів, а коли поїзд набрав швидкість, його стало метляти з боку в бік, і він уже не рипів, а стогнав.

Чоловік, — мабуть, той, що брав Климків клунок, — довго черкав сірником, а коли спалахнув вогник, Климко побачив купу стружок у кутку і під ними душ п'ять жінок з якимись пожитками в мішках і кошиках. Жінки дивилися на вогник тьмяно-блискучими сміливими очима.

«Наші, — подумав Климко, — донбасівські». І йому стало легко, тепло й затишно у цьому рипучому вагоні.

А чоловік прикурив цигарку і сказав Климкові уже в пітьмі:

— Візьми підмости собі стружок під боки, то подрімаєш у дорозі.

— Нічого, я і сидючи вмю спати, — бадьоро одказав Климко.

Він сів біля дверей, притулився спиною до стіни вагона, що ходила сюди-туди, мовби приколихувала, і дивився в прочинені двері на небо. Низькі чорні хмари, здавалося, стояли нерухомо, але по тому, як вони час від часу засмолювали негусті дрібні зорі і як ті зорі знову ненадовго з'являлися, Климко здогадався, що хмари біжать.

Поїзд ішов нерівно: то смикався і набирав шаленої швидкості, то гальмував так само різко, як і розганявся, то зупинявся просто посеред степу і довго стояв, а від переднього вагона біля паровоза було чути німецьке гелгекання. Тоді в кутку, де сиділи жінки, нишкли, а чоловік гасив цигарку. Він курих часто, і в спалахах сірника було видно стареньке зморшкувате лице з кустратими¹ бровами.

І знову поїзд рушав, помалу, навпомацки долаючи ніч та посвистуючи тоненько хтозна й до кого. Дядьків ФД так не їздив. Він пролітав станцію, як ураган. І Климко, зачувши його потужний лицарський гудок ще за семафором, ледве встигав вискочити з барака, щоб помахати дядькові Кирилові і побачити, як він усміхається йому і махає рукою, а білява хвиляста чуприна в'ється на вітрі. То був веселий і мудрий паровоз... Він міг мчатися, по-молодецьки жбурляючи шапки сивого диму під вагонні колеса, а міг нищечком, як довга чорна шука, підкрастися під самісінький барак, поставити на землю дядька Кирила із залізною скринькою в руці, потім гучно зачакхати трубою, мовби зареготавши, і задки швидко покотитися на станцію.

Та було інколи й так, що ФД зникав кудись на цілу добу чи й дві, а дядько лишався вдома. Найчастіше це траплялося у свято, коли депо, шахта, станція, клуб і школа сяяли вночі червоно-синьо-жовто-зеленими гірляндами, що гасли аж по тому, як сходило сонце, а з вікон у висілку грали патефони, і в бараці крізь тонкі стіни було чути з кімнати в кімнату святковий гомін. Дядько Кирило, у білих напрасованих брюках, білих парусинових черевиках і блакитній сорочці, легко перехоплений у стані шовковим поясом, одягав Климка в матроський костюм з безкозиркою, у нові рипучі сандалі, брав його за руку, і вони йшли до магазинів по морозиво та цукерки — смугасту «Ракову шийку»... Вітер грався стрічками безкозирки і лоскотав ними тоненьку Климкову шию. Климко напихав кишеньки цукерками, лизав кругле морозиво, а дядько присідав біля нього навпочіпки і казав:

— Біжи тепер додому, а я ще побуду з товаришами.

Очі в нього були усміхнено-печальні — він ніколи не усміхався ними весело, — а біляве хвилясте волосся світилося на сонці шовком.

«Посадимо із Зульфатом вишню над ним, — думав Климко, уткнувшись головою в коліна. — Весною вона біло цвістиме, влітку ягідьми блищатиме, шпакки налітатимуть... А восени встелятиме могилу червоним листям з усіх боків...»

Вагон розгойдувало дужче й дужче, а стрічки від безкозирки лоскотали і лоскотали Климкові шию — так м'яко, так ніжно...

Він прокинувся від гучного гуркоту дверей. І не зразу розгледів на тлі сірого дощового неба німця у вагоні, що стояв простоволосий, без зброї, у довгих, по самі лікті, шкіряних рукавицях. Німець обвів ліхтариком усі кутики, помовчав, розставивши ноги і згасивши ліхтарик, і раптом крикнув, як вистрілив:

— Гераус!!²

Першим пішов до дверей дядько, що все курих. У руках у нього був кошик і невеличкий вузлик. Німець ждав його, стежачи за ним зосереджено, спідлоба. Коли дядько підійшов близько, німець відкинувся плечима назад,

¹ *Кустратий* (діал.) — кудлатий.

² *Гераус!* (Нім.) — Геть!

обкрутнувся на одній нозі, а другою з усього маху вдарив старого вище колін. Дядько охнув і сторчма випав з вагона. Німець знову став у попередню позу і ждав жінок. Климко поспробував одчинити свої двері, але вони не подавалися, видно, намокли за ніч під дощем. Зойкнула жінка, закричала друга, третя... Німець бив їх так само, як і старого, — мовчки, з усього маху. Климко на превелику силу встав з клунком за плечима і пішов до дверей. Він помітив, що німець б'є лише правою ногою, і хотів проскочити зліва від нього. Німець скося стежив за Климком, Климко теж не зводив з нього очей. Не дійшовши до дверей кроків три, він зігнувся калачиком, аж клунок посунувся на голову, подався ще трохи вліво од німця і разом з клунком полетів із вагона, перекинувся в повітрі й посунувся сторч головою по крутому мокрому насипу просто в калюжу, а клунок боляче придавив шию. Німець таки достав його вже на льоту кулаком у груди... Климко спробував підвестися, але в грудях і в коліні так заболіло, що він застогнав і поповзом, ковзаючи ліктем по грязюці й тягнучи за собою клунок, вибрався з калюжі. Біля переднього пасажирського вагона стояв гурт німців. Вони курили й реготалися. Коли до них підійшов той, що викидав, гурт обступив його і зареготав ще дужче.

Скоро поїзд рушив.

Климко розтер груди й коліно. «Добре, що тітонька Марина дала штани, хоч були вони й великі, а то живого місця на ногах не залишилося б», — подумав він, підвівся і видерся на насип. Недалеко, кілометрів за три, він побачив станцію і впізнав її: то було Дебальцеве!

Тепер йому лишалося пройти кілометрів шістдесят. Климко повернув за акацієву посадку і побачив неподалік у степу старого з кошиком та жінок з мішками за плечима. Вони посувалися помалу і дуже горбилися. Климко пішов слідом за ними.

А мокрий степ гірко пах полином і тихо шумів од вітру. Низько над ним сунули хмари.

Розділ VI

Другого дня Климко підходив до своєї станції. Було ясне після дощу надвечір'я. Дошова роса м'яко блищала на пожухлих придорожніх травах, і сонце, що вже ледь торкалося найдальшого пагорка, малиново яскріло в кожній росині.

Климко йшов помалу, бо вкрай зморився зі своєю ношею.

Мішок із сіллю та харчами (була серед них і пляшка молока, що якимось дивом не розбилась, як упав з вагона) він перев'язав пополам і ніс по черзі то на одному, то на другому плечі.

У дощ він не зупинявся, щоб десь його переждати, а йшов і йшов, напнувшись надірваною плащ-палаткою, доки несли ноги.

Йшов він помалу ще й тому, що не треба вже було поспішати: он він, виселок, мріє крізь безлисту посадку, а он лежить за іржавими коліями великий залізний бак зваленої водокачки, звиваються димки по німому териконові — порода горить. У висілку теж деінде курять негусті дими з димарів і тануть над посадкою.

Дома, дома!.. Уже дома.

Він не піде висілком, ні. На переїзді він зверне ліворуч і колією, мимо станції, депо, печища на місці барака і хлібопекарні дістанеться до вагової. Постукає тихенько в двері... «Хто там? — питає Наталя Миколаївна. — Заходьте, будь ласка»... Климко усміхнувся і, сам того не помічаючи, пішов швидше.

Нараз у висілку глухо хлопнув постріл. Потім коротко диркнув автомат. «Невже знову італійці?» — подумав Климко.

Вони й тоді, як прийшли, зчинили таку стрілянину по курях, наче у висілку точився бій. Так де ж ті кури зараз, як їх витрошили до одної?

Знову бухнув постріл, уже ближче, куля десь угорі тівкнула.

І тут Климко побачив, що від переїзду назустріч йому біжить якийсь чоловік — босий, у солдатському галіфе з розв'язаними поворозками і в гімнастерці без реміняки.

Він біг і весь час оглядався. На переїзд вискочило ще двоє, у чорному. Один з них припав на коліно і вистрілив. Той, що біг, вильнув убік.

І тоді Климко все зрозумів.

— Туди, дядю, біжіть! — закричав він, показуючи рукою праворуч від себе. — Туди! Там балка!..

Від переїзду вдарила довга автоматна черга. Климка штовхнуло в груди й обпекло так боляче, гостро, що в очах йому попливли червоногарячі плями.

Він уп'явся пальцями в діжурку на грудях, тихо ойкнув і впав.

А з пробитого мішка тоненькою білою цівкою потекла на дорогу сіль...

— Климка-а-а! Кли-и-мка-а! — почув Климко з гарячої пітьми і нічого вже більше не чув.

Від переїзду, піднявши руки, спотикаючись і падаючи, біг до Климка Зульфат.

1. Установи послідовність подій на початку п'ятого розділу повісті: 1, 2, 3, 4.

Незабаром повернулася тітка Марина, весела, рум'янощока, очі сміються. У руках вона тримала... жовте глечення з квітками по боках	
Климко розплющився. Тітки Марини в хаті не було. Він покидав із себе одну за одною всі вкривачки... — і встав, спустивши ноги додолу	
Він знайшов у сінях якийсь віник-деркач і провів тічок біля порога та вузеньку між споришем стежку до хвіртки...	
...Перше, що побачив Климко, коли розплющив очі, — велике, рівно обведене око червоного сонця у вікні... і став пригадувати, де він	

2. Яке дерево думав посадити Климко разом із Зульфатом біля дядькової могили: а) вишню; б) яблуню; в) вербу; г) калину?
 3. Назви станцію, яку побачив Климко, коли його разом із попутниками німець прогнав із паровоза: а) Горлівку; б) Дебальцеве; в) Єнакієве; г) Слов'янськ?

4. За що тітка Марина полюбила Климка, як рідну дитину?
 5. Знайди й прочитай прощальний діалог тітки Марини й Климка біля вагона. Поміркуй, з якою метою автор у репліках героїв кілька разів використовує три крапки.
 6. Прочитавши Климкові спогади про дядьків паровоз, визнач художні засоби, використані в них: «То був веселий і мудрий паровоз... Він міг мчатися, по-молодецьки жбурляючи шапки сивого диму під вагонні колеса, а міг нищечком, як довга чорна щука, підкрастися під самісінький барак, поставити на землю дядька Кирила із залізною скринькою в руці, потім гучно зачохкати трубою, мовби зареготавши, і задки швидко покотитися на станцію».
 7. Знайди в тексті уривок, у якому Климко думає посадити вишню на могилі дядька Кирила. Як ці міркування його характеризують? Що надає поетичності цим рядкам?
 8. Як ти вважаєш, чому з пробитого мішка тоненькою білою цівкою сіль потекла, а не посипалася на дорогу?
 9. Як називається сюжетний елемент, ілюстрований наприкінці повісті? Чи вдалося, на твою думку, художникові передати весь біль і гіркоту за Климка?
 10. Ще раз перечитавши відомості з біографії Григора Тютюнника, установи паралелі між особистим життям автора й сюжетом твору.

11. Добери заголовок до кожного розділу повісті Григора Тютюнника «Климко».
 12. Якби ти міг змінити події наприкінці твору, то як би вони розвивалися далі? Напиши свою кінцівку повісті (5–7 речень).

Визнач найбільш вражаючий епізод із повісті Григора Тютюнника «Климко» й підготуйся до його усного докладного переказу. Аргументуй свій вибір.

Григорій Тютюнник перші твори писав російською мовою, бо більше двадцяти років перебував у російськомовному середовищі (школа, Донбас, військова служба на флоті). Українською почав писати під впливом свого брата Григорія Тютюнника — відомого письменника, у якого Григорій пройшов першу школу літературного навчання.

ТЕОРИЯ ЛІТЕРАТУРИ

Художня деталь

Упродовж усієї повісті Климко зазнає страждань, а підсилити трагізм у певних ситуаціях допомагає така речова деталь, як *діжурка*. Ще на початку оповіді ми дізнаємося, що «тій діжурці, як казав дядько, було “сто літ”, і не рвалася вона лише тому, що зашкарубла від давньої мазути. Не брали її ні дощ, ні сніг, ані сонце. Пахла діжурка паровозом. Уночі вона нахолоняла, а вдень аж димувала на сонці, пахла ще дужче і пекла плечі та спину». Згодом, коли не стане дядька Кирила, у Климка-сироти діжурка залишиться останньою річчю, що нагадуватиме рідну йому людину, по-особливому грітиме. Тому не раз протягом розповіді автор використовує цю деталь. *Діжурка* — це не просто одежина, це річ, сповнена особливого змісту, у ній — запах шахтарського висілку, а отже, батьківщини. Тому одяг набуває тут символічного звучання й стає художньою деталлю.

Художня деталь — це така характерна риса чи подробиця, яка має відносно самостійне значення й використовується для того, щоб емоційніше й глибше змалювати картини чи образ, підкреслити важливість чогось, індивідуальну особливість.

Художній деталі властива особлива змістова наповненість, символічність, через неї значною мірою виявляється спосіб художнього мислення письменника, його здатність вихопити з-поміж безлічі речей чи явищ таке, що в спресованому вигляді лаконічно й з великою емоційною виразністю дає змогу виразити авторську ідею твору. В одних випадках художня деталь може набирати характеру символу, в інших — бути деталлю-штрихом. У тексті цей спосіб мислення матеріалізується в речових, портретних, пейзажних, інтер'єрних¹ деталях. Художня деталь може надавати особливого забарвлення мовленню персонажа. У творі вона буває як наскрізною (повторюваною), так і одномоментною, але в кожному разі має прихований сенс, підтекст, може викликати широкий спектр асоціацій, здатна замінити розлогий опис, авторську характеристику, міркування, цілий епізод тощо.

1. Яка із зазначених ознак не відповідає жанровим особливостям повісті: а) епічний твір; б) широке змалювання життя одного чи кількох персонажів; в) опис подій протягом тривалого часу; г) прозовий алегоричний твір із чітко висловленою мораллю?

¹ *Інтер'єр* — змалювання внутрішнього вигляду приміщення в літературному творі.

2. Установи відповідність між термінами та їхніми визначеннями:
А. Художня деталь; **Б.** Епітет; **В.** Портрет; **Г.** Пейзаж; **Г.** Символ.

Змальовані в художньому творі картини природи (описи місцевості, картини моря, краєвиди міст, сіл тощо)	
Характерна риса чи подробиця, яка має відносно самостійне значення й використовується для емоційнішого й глибшого змалювання картин чи образів, для підкреслення їхньої індивідуальної особливості	
Опис зовнішнього вигляду дійової особи в художньому творі	
Умове позначення якогось предмета, поняття, явища, процесу; художній образ, який відображає певну думку, ідею, почуття	

3. *Діжурка* — це: а) речова; б) інтер'єрна; в) портретна; г) пейзажна деталь?

4. Визнач ознаки повісті як літературного жанру у творі Григора Тютюнника «Климко».
5. Пригадай оповідання Антона Чехова, які ти читав на уроках зарубіжної літератури. Які художні деталі в його творах тобі найбільше запам'яталися?
6. Знайди інтер'єрні деталі в повісті Григора Тютюнника «Климко». Обґрунтуй свій вибір.
7. Визначивши речові деталі в повісті, поміркуй, що вони символізують.
8. Знайди пейзажні деталі та з'ясуй, яку роль вони відіграють у тексті твору.
9. Відшукай портретні деталі в повісті.
10. Визнач наскрізну (повторювану) деталь у повісті Григора Тютюнника «Климко».

11. Яка з ілюстрацій до повісті Григора Тютюнника «Климко» і чим саме тобі найбільше сподобалася? Який би ще епізод твору ти проілюстрував? Аргументуй свій вибір.
12. Поміркувавши над тим, яке значення мають доброта й чуйність у людському житті, візьми участь у класній дискусії на тему: «Чи лише в казках добро завжди перемагає зло?»

Підготуй невелику усну розповідь про цікаву пригоду у твоєму житті, використавши в ній дві-три художні деталі.

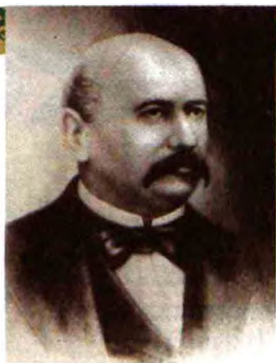
- Я знаю про події часів воєнного лихоліття в Україні.
- Я знаю зміст повісті та вмію її переказувати.
- Я вмію проводити паралелі між особистим життям Григора Тютюнника й сюжетом твору.
- Я можу охарактеризувати образ Климка.
- Я можу пояснити художні особливості повісті.
- Я можу визначити й переказати найбільш вражаючий епізод повісті й аргументувати свій вибір.
- Я можу висловити власні міркування про значення доброти й чуйності в людському житті.

ТИ ЗНАЄШ, ЩО ТИ ЛЮДИНА?

Виявляється, скарб — це не викопана старовинна скриня з коштовностями (оповідання О. Стороженка «Скарб»); щастя — це своєрідна квітка (новела Б. Лепкого «Цвіт щастя»); крила мають не лише птахи, а й люди (вірші Л. Костенко). Саме про це ти прочитаєш у цьому розділі.

Також ти довідаєшся, чому люди не завжди розуміють диваків (повість Б. Харчука «Планетник») і в той же час прощають свого ворога (новела Л. Пономаренко «Гер переможений»). Прочитавши художні твори цього розділу, ти збагнеш, як важливо, хоч і неймовірно важко, робити правильний вибір у різних життєвих ситуаціях, залишаючись людиною.

**ОЛЕКСА
СТОРОЖЕНКО**
(1806–1874)

Український письменник.

*Найвідоміші твори: повість «Марко Проклятий»,
оповідання «Закоханий чорт»; збірка «Українські оповідання»*

Олекса Петрович Стороженко народився 24 листопада 1806 р. у с. Лісогори Чернігівської області в родині дрібного поміщика. Дитинство майбутнього письменника минуло на Полтавщині. Спочатку хлопець здобув домашню освіту, а потім навчався в «благородному пансіоні» при губернській гімназії в Харкові. Виданий Олексі Стороженкові атестат засвідчує, що в гімназії він вивчав російську, французьку, німецьку, латинську мови, історію, географію і виявив «превосходные», «хорошие», «изрядные» та «достаточные» успіхи.

Майже тридцять років Олекса Стороженко перебував на військовій службі, пройшовши шлях від унтер-офіцера в кінно-егерському до поручика в драгунському полках. Згодом став старшим офіцером у штабі кавалерійського корпусу. Здебільшого служив в Україні й, виконуючи різноманітні доручення, нерідко переїжджав з однієї місцевості в іншу. Завдяки цьому він добре вивчив життя і побут селянства в Південній Україні, зустрічався з колишніми січовиками, від яких почув перекази та легенди про Запорозьку Січ. Цей життєвий матеріал був узятий за основу багатьох творів митця.

Письменник брав участь у кількох воєнних кампаніях російсько-турецької війни, у придушенні польського повстання, у поході в Угорщину, де під час бою його було контужено.

У 1864 р. Олексу Стороженка перевели до м. Вільно (сучасний Вільнюс — столиця Литви). Вийшовши у відставку в чині дійсного статського радника, Олекса Стороженко останні роки життя провів на хуторі поблизу м. Бреста (Білорусь). Тут він виконував обов'язки брестського повітового предводителя дворянства і голови з'їзду мирових посередників. Письменник ретельно займався садівництвом, любив полювати й рибалити. Був енергійною людиною з міцним здоров'ям і силою, за власним свідченням, «згинав двоєгровенні й носив на гору десять пудів», хоча в останні роки життя все частіше давалася ознаки давня контузія. Багато часу Олекса Стороженко віддавав грі на віолончелі, малював, ліпив і був навіть нагороджений медаллю Академії мистецтв.

Помер О. Стороженко 18 листопада 1874 р. на своєму хуторі. Похований у м. Бресті.

СКАРБ

Був собі чоловік та жінка. Були вони люди заможненькі, усього в їх доволі: і поля, і скотинки, і худоби, і хата простора з садочком і левадою. Послав їм Господь на втіху одного тільки синка — Павлусем звали. Та вже ж і шанували, і пестували вони того одинчика! Не так батько, як мати. І що то вже за мати була! Між матірками — навдивовижу мати! Уже Павлусь був чималий пахолок¹, а вона ще возилася з ним, як з маненькою дитинкою. Було, власними руками годує його, а він, телепень, тільки глита та, як той пущівірінок, знов рот роззявлює. Усю зиму й осінь з хати не випустить. «Не ходи, синку, — каже, — холодно, змерзнеш, та ще, крий Боже, занедужаєш, то я й умру, не діжду, поки ти й одужаєш». Прийде весна або літо — знов не пуска: «Не ходи, синку: душно, сонце напече головку, голова болітиме». Цілісінький рік не дасть йому порога переступити, хіба в неділю поведе до церкви, та за ним і не молиться, та обома руками за його й держиться, щоб хто не то що штовхнув, а й не доторкнувся б. Деколи, як обридне йому стояти, то такий галас підійме на всю церкву, буцім з його чортяка lika дере. «Ходім, мамо, додому, — хлипа, — їсти хочу!» То мати і веде його додому, не діждавшись кінця служби і благословенія. Як кладе його спати, то сама і стеле, і роздягає, і хрестить, і ще й котка співає, неначе над годовичком. Часом батько, дивлячись на се юродство, стане гримати на жінку і похвалитись, що він Павлуся віддасть у школу до дяка аж у друге село. Так куди!.. І не кажи... Така з неї добра і покірنا жінка, а як дійде діло до її Павлуся, то як скажена стане: і очі витріщить, і запініться, і за ніж хапається; крий Боже, що виробляє!.. Кажу ж вам, що й між матерями навдивовижу була мати.

Доріс Павлусь до парубка. Так його вигнало та розперло, такий став гладкий та опецькуватий! Пика широка та одутлувата, як у того салогуба, а руки білі та ніжні, як у панночки. Та од чого б їм і пошерхнути? Зроду не то щоб ціп або косу в руках подержав, — не взявся й за лопату, щоб одгребти сніг од порога, або за віник, щоб вимести хату. Було, старий і стане доказувати жінці:

— На яку радість ми його вигодували? Який з його хазяїн буде? Що з ним станеться, як ми помremo?.. Останеться він на світі, мов сліпий без поводатаря!

— Е, чоловіче, — одкаже жінка, — як Бог милосердний пошле йому щастя, то без нас житиме ще лучче, як теперчки!

Уже Павлусеві минув і двадцятий, уже б він і на вечорниці пішов, так мати не пуска.

— Не ходи туди, синку, — каже, — на вечорницях збираються самі п'яниці та розбишаки; там тебе обидять, віку тобі збавлять. Почекай трошки — я сама знайду тобі дівчину, саму найкращу на всьому світі, саму роботящу, вона буде тебе і годувати, і зодягати, і доглядати, як рідна мати.

Так не привів же їй Бог оженити сина. Раз вночі розвередувався Павлусь, як на живіт кричить: «Меду та й меду!» У старих на ту пору не було меду. Що тут на світі робити?.. Устала мати, накинула на себе свитину, не схотіла будить наймичку і сама метнулася по селу шукати того меду. А на той час піднялась фуґа², що не то що уночі, а вдень не побачила б світу Божого. Бігала,

¹ Пахолок — хлопчик, підліток.

² Фуґа (діал.) — сильний вітер із снігом; завірюха, хуртовина.

сердешна, бігала од хати до хати (у кого й є, та каже нема: не хочеться уставать) та якось уже випросила в попа. За один цільничок¹ обіцяла бузівка² подарувати. Трохи не замерзла, та таки принесла, і що ж?.. Павлусеві вже не до меду; заснув манесенький — ніяк його і не розбуркаєш. Так через той-то мед занедужала небога та й вмерла. За нею вслід і батько ноги простяг, а наш Павлусь і не схаменувся, як зоставсь круглим сиротою.

Що ж з ним сталося?.. Правду казала мати: «Як Бог милосердний пошле йому щастя, то без батька і без матері житиме ще краще, як за їх». У покійників, — звісно, як у заможних хазяїнів, — був наймит і наймичка. Наймит — парубок ще молодий, працьовитий, непитущий, а наймичка — теж чесного роду, осталася бідною сиротою, і покійниця прийняла її до себе як рідну дитину. За Павлусем і їм добре жилося; було чим-небудь йому угодять, то стара і дякує, і грошей їм дає, і добру одежу, а часом за наймита скотину в поле вижене, а за наймичку хату вимете і води принесе. Отож як умирала стара, то благословила наймита з наймичкою побратись, наділила їх худобою і аж руки їм цілувала та просила, щоб вони не обижали її Павлуса, доглядали б його і були йому рідним батьком і матір'ю, а вже вона на тім світі буде благодати Господа, щоб він, милосердний, послав їм усякого щастя і талану.

Отож після смерті старих наймит оженився з наймичкою і стали собі господарювати. Щастя, як горох з мішка, так і сиплеться на нашого Павлуса: і урожай у його луччий, як у других, і корів нема ялових. Накупили волів і послали кілька хур у Крим за сіллю, на Дін за рибою, пострйоли шинок із лавкою та й годують скриню карбованцями, як свиню горохом. Кругом у сусідів талій³ давить скотину, а в Павлуса, як на сміх, хоч би один тобі віл іздох.

Раз наймит піймав у садочку ройка⁴, так з того одного розроїлося колодок з тридцять. Наймичка доглядала Павлуса, як рідна мати: і годує його, і голову йому змиє, і розчеше, і одягає, й роздягає, і стеле, так йому у вічі й дивиться — думку його відгадує, бо Павлусь за весь день і пари з рота не пустить; хоч би часом чого і схотів, уже не попросить: якось йому і слово важко вимовити. Тільки йому й робити, що цілісінький день їсть (а лопає здорово) та спить. Було, прокинеться вранці — зараз наймичка і ставить перед його душею жарену курку, або качку, або повнісіньку макітру вареників із сметаною; їсть неборак, аж за ушима лящить. Не вспіла наймичка його утерти, а він уже й уклався спати. Поспить на перині, лізе на піч поспати ще в просі. Пообідає і знов куня; коли зимою, то знов у просо, а коли літом, то вийде у садок, ляже під грушею, а часом, глянувши угору, трошки й розсердиться:

— Бісові груші, — пробубонить, — які спілі, і над самісінькою головою висять, а ні одна ж то не впаде в рот.

І щоб то дригонуть ногою та штовхнуть об цівку⁵! То і посипались би, так, кажу ж, йому важко і поворухнутись. Лежить, лежить та й засне. Пополуднує — і знов іде в комору спати і спить вже аж до захід сонця. Розбудить його

¹ *Цільничок, цільнік (діал.)* — стільник; лист, утворений із воску, що його бджоли й оси роблять для зберігання меду.

² *Бузівка (діал.), бузимок, назимок* — однорічне теля.

³ *Талій* — заразна хвороба сільськогосподарських тварин.

⁴ *Ройок, рій* — сім'я бджіл.

⁵ *Цівка (розм.)* — стовбур дерева.

наймичка вечеряти, нагодує, здійме свитину, чоботи, покладе на перину, а він тільки вже сам засне. Лучалось, наймит вернеться з поля і навідається до Павлуса, а тому й голову важко держати на плечах.

— А чи не смикнули б, пане Павле, люльки? — питає наймит.

— Смикнув би, — пробелькоче Павлусь, — так люльки не знайду.

— Та ось же вона — біля вас на лавці.

— Та хто ж її наб'є?

— Та вона ж набита, я ж її вам набив, як їхав у царину. Отже, біля вас і справа положив!

Та викреше вогню, розпалить люльку й устроить йому в рот, то він і смоче.

Було, придуть до Павлуса парубки та й намовляють його, щоб ішов з ними на вечорниці.

— Не підуй! — пробубонить та й очі заплющить.

— Чому? — питають.

— Далеко. Якби вечорниці збиралися біля моєї хати, то, може б, і пішов.

— Е, пане Павле! — кажуть йому парубки. — Якби ти побачив наших дівчат, то не казав би, що далеко!

— Бачив, доволі бачив... — озивається Павлусь.

— Де ж ти їх бачив? Ти ж із хати ніколи носа не виткнеш!

— Так коли ж сняться, щоб вони показалися! Аж обридли!.. — одкаже Павлусь та й перевернеться на другий бік.

Засміються парубки та й підуть від нього.

Раз на Зелені свята зібралося парубоцтво шукати скарб. Узяли із собою заступ¹, лопати (...) та й пішли в степ. Ідуть біля Павлусевої хати, от один парубок і каже:

— Знаєте що, хлопці! Візьмемо із собою на щастя Павла Лежня (таке приложили йому прізвище), то вже певно знайдемо скарб: він такий щасливий, що такого і на всьому світі не знайдеш!

¹ *Заступ* — звужена донизу залізна лопата для земляних робіт.

Підійшли парубки до вікна (вікно було одчинене), дивляться, а Павлусь розпластався на перині і хропе на всю хату.

— Пане Павле, а пане Павле! — гукнули парубки. — Ходім лишень з нами скарб шукати!

— Не піду! — одрізав Павлусь.

— Ходім-бо! — просять парубки, аж кланяються. — Ми тебе так з периною на руках і понесемо; не тебе нам треба, а твого щастя. Як ти з нами будеш, то, може, Бог дасть, і знайдемо скарб.

— Еге!.. Як Бог дасть, то й у вікно вкине!.. — одказав Павлусь. — Не піду!

— Дождайся ж, поки тобі Бог у вікно вкине, а ми підемо шукати.

Зареготалися та й пішли собі, заспівавши чумака.

Ходили, ходили по степу аж до вечора. Шукали, розкопували могили, до всього приглядувались — і нічогісінько не знайшли. Розказують люди, що часом скарби і самі вилазять на верх землі, перекинувшись у яку-небудь пакость: у старого шолудивого діда, або в миршавеньке козеня, або в дохлу кішку. Кому щастя — той і пізна скарб. Так, кажу, до всього приглядались — і нічого не побачили. Уже вертаючись, як смерклося, недалечко од села дивляться — лежить край дороги дохлий хорт. Мабуть, давно й іздох — аж гидко до його і близько підступити. От один парубок і каже:

— Слухайте, хлопці: візьмемо сього хорту та шпурнем Лежневі в хату — нехай се буде той скарб, що Бог йому у вікно вкине.

Парубкам сподобалась ся вигадка; от вони підняли того хорту на дрючок та й понесли. Підійшовши тихенько до Павлусевої хати, розмахали хорту та й шпурнули у вікно, а він як бебехнеться об поміст, так і брязнув, і задзвенів, і, як жар, по всій хаті розсипався дукатами!

— Стривай, не руш! — закричали парубки. — Се наш скарб, се наші гроші...

— Брехня! — каже Павлусь. — Се мій скарб, се мені Бог у вікно вкинув! А що? Я ж вам казав — не вірили?

Парубки не слухають його та товпляться в хату, а тут на той галас де не взялись наймит із наймичкою, убігли в хату, за рогач та макогін, як штурхнуть одного, другого — так вони й угамувались.

— Будь ласкав, — кажуть парубки, — хоч що-небудь дай за те, що принесли твому хазяїнові скарб!

Наймит кинув їм кілька дукатів та й каже:

— Нате вам за працю, а се наші гроші, бо самі таки розсудіть: хто б їх у чужу хату вкинув, якби не сам Бог того схотів!

Та, сее кажучи, позбирав наймит гарненько дукати і сховав їх у скриню.

Отакий-то був щасливий наш Павлусь! Сказано: як кому Бог дасть щастя, то не треба йому й рідної матері, не треба і скарбу шукати: сам скарб його знайде. А другому неборакові на бездоллі в те ж саме вікно, у котре вкинувся скарб, улізе злодій і останню сорочку витягне; не поробить день, то на другий і їсти нічого.

Щаслива нитка до смерті не ввірвалася Павлусеві. Найшлась і дівчина, що, як той скарб, сама до нього залицялась. Послав йому Господь і діточок, покірних, слухняних, працюючих, не таких, як він пудофет¹, а в матір, бо жінка його була невсипуща господиня. І віку йому таки чимало протяг Господь: до білого волосся доспався. Спав, спав, аж поки навіки не заснув.

¹ Пудофет (розм.) — важкий на підйом.

Що таке на світі щастя? — спитав би я у дуже письменних. Частенько чуєш, люди кажуть: отой щасливий. Глянеш на того щасливого, а він тобі показує на другого, а сам жалується на свою долю. Зовуть щасливими і тих, що увесь свій вік нічого не дбають, як мій Павлусь. Бог їм усе дає, а вони нудяться світом, не знають, що в них є і чого їм треба. Зовуть і скупого щасливим, бо в його багачко грошей; а він, неборак, увесь свій вік стереже тих грошей, як рябко на ланцюгу, ніякої користі з них не має — і голодний, і холодний, ще гірш од яко-го-небудь бідолахи. Ні, панове, по-моєму, той тільки щасливий, хто другому не зазидує, а дякує Бога за те, що він йому послав, — той, кого Господь благословив на добрі діла, що розкинулися вони по світу, як розрослася пшениця на добре виораній ниві. Нагодує вона і пахаря, і його сусідів, попаде од неї скибка і старцеві в торбу. Не той тільки щасливий, що сам натріскається і виспитьсь, а той, що й другого нагодує і заспокоїть, бо в такого і душа буде не голодна.

Оце ж так загвоздив вам з-письменська, щоб самі одгадали, чи мій Павлусь справді щасливий, чи, може, таким тільки прозвали його зависливі люди. Гледіть же, щоб не було по приказці: «Хвалить шинкар п'яницю, а дочки своєї за його не віддасть!» Завидуйте щастю мого Павлуса, а ніхто б не схотів бути Павлусем.

1. Кому належать такі слова: «Що таке на світі щастя?»: а) матері Павлуса; б) Павлусеві; в) сільським парубкам; г) оповідачеві?
2. Установи відповідність між героями оповідання та їхніми репліками:
А. Павлусь; **Б.** Мати Павлуса; **В.** Наймичка; **Г.** Наймит; **Г.** Сільські парубки.

— ...як Бог милосердний пошле йому щастя, то без нас житиме ще краще, як теперечки!	
— Нате вам за працю, а се наші гроші, бо самі такі розсудіть: хто б їх у чужу хату вкинув, якби не сам Бог того схотів!	
— Бісові груші... які спілі, і над самісінькою головою висять, а ні одна ж то не впаде в рот	
— Будь ласкав... хоч що-небудь дай за те, що принесли твому хазяїнові скарб!	

3. Визнач послідовність подій: **1, 2, 3, 4.**

Отож після смерті старих наймит оженився з наймичкою і стали собі господарювати	
Раз вночі розвередувався Павлусь, як на живіт кричить: «Меду та й меду!»	
Уже Павлусеві минув і двадцятий, уже б він і на вечорниці пішов, так мати не пуска	
Раз на Зелені свята зібралося парубоцтво шукати скарб. Узяли із собою заступи, лопати... та й пішли в степ.	

4. До яких видів мистецтва, окрім красного письменства, проявляв нахил Олекса Стороженко?
5. Твори якого літературного жанру мають такий же початок, як і оповідання «Скарб»? Чому саме так починає оповідання письменник?

6. Чи правильно, на твою думку, мати виховувала Павлуса і чи бажала вона йому щастя? Відповідь обґрунтуй.
7. Чи хотілося б тобі бути таким щасливим, як Павлусь? Чому саме?
8. Чи є з-поміж твоїх друзів і знайомих такі щасливі, як Павлусь? Якщо так, то чим саме вони на нього схожі?
9. Що це за могили, які розкопували парубки, шукаючи в степу скарб?
10. Які народні вислови, наведені нижче, відповідають подіям в оповіданні?

Без щастя в ліс по гриби не ходи.

«Дай, Боже, щастя», — просила Настя.

Де щастя родиться, там і зависть плодиться.

Добре танцювати тому, кому щастя на дудку грає.

Дурень спить, а щастя в головах лежить.

Де щастя упало, там і приятелів мало.

Коли нема щастя зранку, не буде й до останку.

Кому щастя, тому й півень несеться.

На чуже щастя не впасти.

Не в кожній Насі однакове щастя.

Не роди мене, мати, красного, але щасного.

11. Намалюй словесний портрет Павлуса, коли він «доріс до парубка».
12. Поміркуй, чи справді Павлусь був щасливою людиною. Яким бачить справжнє щастя автор твору? Візьми участь у класному диспуті на тему: «Що таке щастя і чи в кожного воно різне?»

1. Підготуйся до усного стислого переказу оповідання «Скарб».
2. Випиши з тексту оповідання прислів'я, приказки, фразеологізми.

До речі...

Художні твори Олекси Стороженка ще за його життя були перекладені російською, німецькою та сербсько-хорватською мовами.

ТЕОРІЯ ЛІТЕРАТУРИ

Засоби гумористичного зображення

Пригадай, чим відрізняється гумористичний твір від сатиричного. У гумористичних творах зображається смішне в життєвих явищах і людських характерах у доброзичливому, жартівливому тоні (оповідання Степана Васильченка «Свекор», «Басурмен»), а в сатиричних — різко висміюються, викриваються людські вади (байки Леоніда Глібова «Щука», «Муха і Бджола»). Оповідання Олекси Стороженка «Скарб» гумористичне: автор тут не викриває вади Павлуса, а в жартівливому тоні виявляє смішне в характері й поведінці головного героя, у способі його життя. А й справді, Павлусь нікого не ображає, нікому не шкодить і не заважає жити, проте його спосіб життя видається смішним.

За допомогою яких засобів автор досягає гумористичного зображення?

Одним із найпоширеніших засобів гумористичного зображення є мова оповідача та героїв твору. Павлусева мати, звертаючись уже до дорослого сина, використовує зменшувально-пестливі суфікси: «Не ходи, синку: душно, сонце напече головку, голова болітиме». Такі ж виражальні засоби вико-

ривовує й оповідач: «Павлусеві вже не до меду; заснув манесенький — ніяк його і не розбуркаєш».

Також поширеним засобом досягнення гумористичного ефекту є використання слова в одному й тому ж реченні одночасно в прямому й переносному значенні: «...та й *годують* скриню карбованцями, як свиню горохом».

Автор гумористичного твору з метою створення комічного ефекту вдається також до принагідних згрубілих коментарів (їх зазвичай беруть у дужки): «Тільки йому й робити, що цілісінький день їсть (*а лопав здорово*) та спить».

1. Яка з ознак не властива гумористичному твору: а) доброзичливий тон; б) жартівливість; в) зображення смішного в життєвих явищах; г) різке висміювання людських вад?
2. Яка з ознак не властива сатиричному твору: а) різке висміювання; б) викриття людських вад; в) доброзичливий тон; г) зображення смішного?
3. Який із засобів гумористичного зображення не використано у творі: а) слова із зменшувально-пестливими суфіксами; б) змішування й перекручування слів із різних мов; в) слова в одному реченні одночасно в прямому й переносному значенні; г) використання принагідних згрубілих коментарів?

4. Які епізоди видалися тобі найсмішнішими у творі?
5. Назви відомі тобі засоби гумористичного зображення.
6. Оповідання Олекси Стороженка «Скарб» гумористичне чи сатиричне? Відповідь обґрунтуй.
7. Знайди в тексті оповідання слова зі зменшувально-пестливими суфіксами й запиши їх у зошит. Яку роль вони відіграють у творі?
8. Намалюй у зошиті два перетнутих кола і впиши в перше ознаки гумористичного твору, а в друге — сатиричного. У спільній частині (у перетині кіл) впиши спільні ознаки гумору й сатири.
9. Чого навчає оповідання Олекси Стороженка «Скарб»?
10. Що символізує образ скарбу?

11. Склади план оповідання Олекси Стороженка «Скарб».
12. Підготуйся до виразного читання найкумеднішого уривка оповідання й візьми участь у класному конкурсі на кращого читця.

Напиши невеликого листа (чотири-п'ять речень) у жартівливому тоні головному героєві оповідання «Скарб», висловивши в ньому свої побажання щодо поліпшення способу його життя.

На дозвіллі

Більше про Олексу Стороженка ти можеш дізнатися за такою адресою в Інтернеті:

pavlogradruth.narod.ru/HTML/Pusmen/storozh.htm

- Я можу переказати сюжет оповідання Олекси Стороженка «Скарб».
- Я вмію визначати засоби гумористичного змалювання Павлуса та його поведінки.
- Я знаю символічне значення образу скарбу.
- Я вмію висловлювати власні міркування про сенс людського буття, щастя людини.

**БОГДАН
ЛЕПКИЙ**
(1872–1941)

*Український письменник, педагог, перекладач,
літературознавець, художник.
Найвідоміші твори: збірки поезій «Осінь», «На чужині»,
«Доля»; збірки малої прози «З села», «Кара»;
оповідання «Босий», «Цвіт щастя»; казки «Під тихий вечір»,
«Мишка», «Казки мого життя. Крегулець»*

Богдан Сильвестрович Лепкий народився на Поділлі 9 листопада 1872 р. в родині священика. Батько письменника був людиною освіченою: закінчивши Львівський університет і здобувши освіту філолога й теолога¹, писав вірші українською, польською та німецькою мовами (у майбутньому Богдан Лепкий називатиме батька «своїм суворим критиком»). Коли хлопчику було п'ять років, у сім'ї Лепких сталося велике горе: несподівано від дифтерії померли дві його сестри й брат, та й сам він ледь вижив. Без сумніву, ця родинна трагедія неабияк уплинула на вразливу дитину.

Майбутній письменник почав здобувати освіту вдома: за одну зиму навчився рахувати, читати й писати; від батька дізнався про пригоди Робінзона Крузо; нянька співала йому народних пісень; від діда, цікавий до всього Богдан, довідався про славу минувшину України. До речі, з основами шкільної науки його познайомив домашній учитель. Певно, таке оточення не могло не виховувати в маленького хлопчика потягу до знань, невгамовної допитливості. Тому шестилітнього Богдана відразу зараховують до другого класу школи з польською мовою навчання. На формування його світогляду вплинула й історія рідного краю: від селян чув багато легенд і переказів про минулі часи, бачив залишки давніх валів, керамічних виробів, старовинну зброю — усе це позначилося на майбутній творчості митця.

Згодом Богдан Лепкий вступив до Бережанської гімназії (з польською мовою навчання), де українську мову та літературу спочатку не викладали, проте з 5 класу було введено ці предмети. Художні твори почав писати дуже рано: у 2 класі гімназії з'явилася його поема про русалок. Проте, сховавши її під стріху, потім так і не знайшов. Якось він та його приятель написали твір з української мови про зимовий день у селі: Богдан — прозою, а приятель —

¹ *Теолог (богослов)* — фахівець із богослов'я — сукупності церковних учень про Бога й догмати релігії.

віршем. Учитель похвалив обох хлопців, що й заохотило юнаків до подальшої літературної творчості.

Після закінчення гімназії Богдан Лепкий вступив до Віденської академії мистецтв, проте навчання в ній перервав. Згодом почав відвідувати лекції на філософському факультеті Віденського університету, потім перейшов до Львівського університету, де під час навчання ввійшов у коло передової студентської молоді. Тут він познайомився з поетом Миколою Вороним, співачкою Соломією Крушельницькою та багатьма іншими діячами літератури й мистецтва. Канікули проводив удома, у колі своєї родини, частим гостем якої був Андрій Чайковський, уже відомий тобі письменник, автор повісті «За сестрою». Саме тут, у селі Жукові, що недалеко від Бережан, молодий поет познайомився з Іваном Франком, спілкування з яким мало потужний вплив на його подальшу творчість.

Закінчивши Львівський університет, Богдан Лепкий повернувся до Бережанської гімназії як учитель української та німецької мови й літератури. Завдяки блискучим лекціям здобув високу повагу як серед своїх колишніх учителів, так і поміж гімназистів. У цей час у Ягеллонському університеті (Краків) було введено лекції з української мови й літератури і саме Богдана Лепкого запросили їх читати. Восени 1899 р. він переїхав сюди разом із своєю дружиною. Відтоді майже все його творче життя було пов'язане із цим містом.

21 липня 1941 р. Богдан Лепкий помер.

До речі...

Ягеллонський університет — один із найстаріших у Європі. З XVI ст. тут навчалися та викладали й українці. Одним із найвідоміших його викладачів був український учений, доктор медицини і філософії Юрій Дрогобич, про якого детальніше ти дізнаєшся на уроках з історії України.

1972 р. на Раковецькому цвинтарі м. Кракова на могилі Богдана Лепкого встановлено барельєф, а одну з вулиць міста названо ім'ям письменника.

ЦВІТ ЩАСТЯ

Дитиною малою він не раз чув, як люди говорили: «щастя».

— Що таке щастя? — питався матері, цікаво вдивляючись своїми оченятами в її заклопотане лице.

— Щастя, дитинко, то доля, — повторила мати і не знала, як пояснити малій дитинячій голівці те довге слово «доля».

— А доля, дитинко, то такий цвіт, що його тяжко дістати.

— А гарний той цвіт?

— Чи гарний, питаєш? Авжеж, що гарний. Як дивитись на нього, очі радуються, на серці стає весело й мило.

— Мамо, я хочу того гарного цвіту. Скажіть, де він росте, я піду за ним і принесу його для вас і для себе.

— Тепер тобі годі йти за тим цвітом, — казала мати, цілуючи сина в русяву голівку, — ти ще такий слабенький, а то ген за водою. Тепер тобі і без нього добре, а як виростеш і сил набереш, то тоді підеш.

— Ні, я не хочу, аж виросту. Я хочу тепер. Скажіть мені, де він?

І «скажіть», і «скажіть» — лепетала дитина, а мати, щоб утихомирити її, підійшла до вікна і показала на став. Їхня хата стояла на горбочку, а перед хатою у долині був став.

— Ось там, за ставом, чи бачиш?

— Бачу, мамочко, бачу. Їх там ціла левада. А які гарні, які дуже гарні! Чи то далеко?

— Таж далеко, хіба не бачиш? Геть там за водою!

— Аж за водою?

І задумався хлопчина. Тільки пильно вдивлявся великими синіми очима в далеку зеленість, там, де виднокруг¹ зливався з голубими хвилями води.

Був вечір.

На овиді² блиснула вузенька, ясна смуга, а за хвилину вплив місяць, немов човен, круглий і срібний. Він звільна підпливав на небо і здавалося, що справді сунеться не по вечірнім, тихім блакиті, а по дрімливій воді.

За хвилину хлопчина лежав у своїм маленькім ліжку. Мати провела йому молитву, казала попросити Бозі, щоб татусеві, сестричкам і братчикам дав здоров'ячка, накрила його, перехрестила і сказала: «Спи!»

І справді. Він замкнув свої оченята і вдавав, що спить. Але не спав, бо як лиш його мати на пальцях відійшла від його ліжка і замкнула за собою двері, підніс повіки.

У кімнаті було ясно. Місячне світло лилося крізь вікна й обливало своїм синявим кольором усі стіни, двері, образи на стінах і цілу обстановку. Під вікнами у городі співав соловей, здалека від ставу надходив хлюпінт води. Раз у раз котилася вона дрібненькими, як морщини на старечім лиці, хвилями і вдаряла об греблю і берег. Хлопець насторожив вуха.

— Хлюпочеться, кличе мене! Каже, що понесе аж там далеко, на леваду, де так багато «щастя». Воно цвіте. Ніяка квітка не цвіте так гарно. Чому то люди не рвуть того цвіту? Ага! Бо не годні дістати. Не знають, як через воду доплисти. Але я знаю. Коли б лиш мама заснули і коли б скоріше до рана, то піду. Піду!

Місяць світив і світив усе ясніше, соловей співав невтомно, а хвиля хлюпотіла. Хлопець не спав, думаючи про райську квітку щастя. Північ минула. Літня, коротка ніч кінчилася. Ранок був недалекий. На виднокрузі появилася вузенький пасмужок, зразу блідий і невиразний, відтак усе більший і ясніший. Зорі блідли, блідло й небо. Солов'ї притихли. Подуло раннім холодом, і роса затремтіла на квітах. Також хлюпотіла вода в ставі. Хлопець не спав. Його груди хвилювали, очі світилися, губи горіли. Підніс голову, руками сперся об ліжку і сів. Хвилину слухав. Усі вдома спали. Навіть стара чорна кішка, що звичайно в таку пору любила відбувати лови, лежала під печею, як грудка чорної землі. Хлопчина тихо встав і підійшов до вікна. Вікно відчинив легенько. Від вікна до землі не було високо. Переліз і здригнувся цілий. Зимна роса облила його теплі ноги, і ранній холод перейшов його. Він біг. Ставало тепліше. Дрібні ніжки занесли його на греблю. Став. Тепер хлюпінт води було чути багато краще, як перше. Тепер він виразно чув, як вода просить його, щоб кинувся в її холодні обійми.

— Ходи, — каже, — я занесу тебе на другий бік, там, де цвіте розкішна квітка щастя. Така пахуча, така промениста, якої ти не бачив ніколи. Ходи! Не бійся! — і він простягає руки і кидається у воду. На виднокрузі світає. На зо-

^{1, 2} Виднокруг, овид — горизонт, обрії.

лотому рубці виринає якась велика і ясна точка. Від неї вся вода горить у ставі, палає. Хвиля за хвилею стає ясна, промінна, мов луска на великанській потворі-рибі. Хлопчина йде по тій лусці, по хвилі, йде все далі й далі. Тіло в нього дрожить, серце тріпається, уста палають. Витягнувши руки наперед себе, очима вдивився там, де сонце аж горить — сіяє і йде. Аж тут назустріч йому пливе велика біла птиця. Пливе повільно, мов човен по морі, крилами пускає як вітрила, ногами по воді керує — то лебідь. Один, далі другий, великий, білий, з гнучкою лебединою шиєю.

— Візьми мене, лебедю білий, і перенеси за воду. Я тобі не заважу, глянь, який я маленький.

Так каже хлопець, а лебідь немов слухає його, підпливає до нього ближче і стає. Приглядається йому і киває головою, штовхає крилом свою товаришку, щось до неї говорить, а відтак наворачтає на місці і відпливає.

— Зажди! — просив хлопчина. — Не тікай від мене, візьми мене із собою, перевези!

Але лебідь не слухає його. Усе скоріше й скоріше пливе по блискучих хвилях.

— Зажди! — просить хлопець крізь сльози і кидається за ним у погоню.

Дрібненькі хвилі горять: легенький вітер перебігає по них, з ліса несе пахощами живиці. Тихо, хоч мак сій. Лише від берега чути хлюпін хвилі. Вона раз у раз б'є, відбивається від прибережних стовпів і за кожним разом усе далі й далі заносить малого хлопчину. Уже він по груди пірнув у глибину води, вже лиш руки, лиш волосся сплинуло...

Біля постелі недужої дитини сидить лікар. Слухає, надслухує, удари серця вухом ловить і брови хмурить. Бідна мати дивиться в нього, мов у лице пророка:

— Що буде?

«Що буде? — думає лікар. — Те, що Бог дасть. Коли сильна природа, так при Божій допомозі перемаже. А як ні, то піде за щастям, за вічним щастям».

А хвора дитина блудними очима вдивляється в стелю, піднімається на недужих крижах, витягає руки і шепче спаленими устами:

— Я хочу квітки-щастя... Пустіть мене, я піду за нею...

Багато літ минуло з того часу. Маленького, кучерявого хлопця ніхто не пізнав би нині. Виріс і змінився. Змужнів і пізнав життя.

Завдяки старому вчителю ботаніки пізнав усі квіти на світі і знає, що там далеко, за водою, не росте жодна квітка щастя. Він то знає. А прецінь¹, прецінь кидається у воду і йде за нею, тою квіткою щастя. Та чи її дістане? Хто знає?

1. У якому університеті Богдан Лепкий читав лекції з української мови й літератури: а) Львівському; б) Київському; в) Віденському; г) Ягеллонському?
2. Хто допоміг головному героєві пізнати усі квіти на світі: а) мати; б) старий учитель ботаніки; в) власний життєвий досвід; г) про це в тексті нічого не сказано?

¹ Прецінь (діал.) — проте, однак, адже.

3. Установи послідовність подій в оповіданні Богдана Лепкого «Цвіт щастя»: **1, 2, 3, 4.**

Біля постелі недужої дитини сидить лікар. Слухає, надслухує, удари серця вухом ловить і брови хмурить	
А прецінь, прецінь кидається у воду і йде за нею, тою квіткою щастя. Та чи її дістане?	
Хлопчина йде по тій лусці, по хвилі, йде все далі й далі. Тіло в нього дрожить, серце тріпається, уста палають	
На овиді блиснула вузенька, ясна смуга, а за хвилину вплив місяця, немов човен, круглий і срібний	

4. Які рядки оповідання Богдана Лепкого «Цвіт щастя» видалися тобі несподіваними? Чим саме?
5. Чи задовольнило б тебе таке пояснення мами, що таке щастя? Якщо ні, то як би ти пояснив герою оповідання, що таке щастя? Зіставивши своє пояснення й тлумачення однолітків, аргументуй, чие найбільш вдале.
6. Знайди епізоди казкового в оповіданні й прочитай їх. Яку роль вони відіграють?
7. Визначивши пейзажні уривки у творі, знайди засоби художньої виразності в них. Де художніх засобів більше — у пейзажних уривках чи в інших частинах тексту? Поміркуй, чим зумовлена така нерівномірність використання виражальних засобів.
8. Як ти розумієш зміст останнього абзацу оповідання? Чому, на твою думку, автор завершує твір запитаннями?
9. Поясни, як ти розумієш назву твору «Цвіт щастя».

10. Чого навчає оповідання Богдана Лепкого «Цвіт щастя»?
11. Опиши портрет хлопчика з оповідання Богдана Лепкого «Цвіт щастя».
12. Склади план оповідання так, щоб кожен його пункт відповідав сюжетному елементові твору (назву сюжетного елемента запиши наприкінці кожного пункту плану в дужках).

1. Знайди й прочитай легенду про цвіт папороті. Що спільного й відмінного в змісті легенди й оповідання Богдана Лепкого «Цвіт щастя»?
2. Склавши своє усне продовження (5–7 речень) оповідання «Цвіт щастя» від слів: «Так каже хлопець, а лебідь немов слухає його, підпливає до нього ближче і стає...», візьми участь у класному конкурсі на кращу творчу учнівську уяву.

До речі...

Богдан Лепкий багато зробив для популяризації української літератури за кордоном. Він видав твори Т. Шевченка, І. Франка, М. Коцюбинського польською й німецькою мовами, а також переклав польською «Слово о полку Ігоревім».

На дозвіллі

Більше про Богдана Лепкого ти можеш прочитати за такою адресою в Інтернеті: uk.wikipedia.org/wiki/Богдан_Лепкий

МИШКА

Казка для дітей: для малих і великих

Була собі мишка. Така, як і другі: сіренька, маленька, кінчасті вушка, довгий, гладкий хвостик.

У самім кутку хати, де нога від ліжка щільно притикає до стіни, мала свою нору. Мешкання не розкішне, але безпечне.

Ніхто з людей не заглядав туди.

О, люди — це дуже цікаві створіння!

Мишка боялася людей.

Коли на хаті не видно було ані одного чобота, ні одної ноги, висувала головку, зиркала направо й наліво, і скоренько, скоренько, як шнурочок, пересувалася попід стіну у двері.

Шу-усть! — і вже на подвір'ї.

Там не боялася нікого. Ні пишно вбраного когута¹, що ходив, мов жандар, ні круторогого вола, що лежав біля стайні, мов гора, і румигав, ні господині, що на ціле село тарахкотіла терлицею², а язиком ще голосніше, ніж терлицею, — нікого!

Бігла на поле.

Там стрічалася зі своїми сестрами із міста.

Ці були дуже бідні: худі, голодні, миршаві³. Ледве хвостики волокли за собою. Розказували, що тепер у них у городі страх погані часи. Люди не мають що їсти, а про миші, то вже і не згадуй. Їм просто пропадай! Ніде ні крушинки хліба, ні одної крупинки, нічого. Господиня, як крає хліб, то над тарілкою, а крає так тонко, що руку крізь крайнку видно. Як пряче зі стола, то кришки на долоню згортає і дитині до рота несе, щоб з голоду не вмерло... кажуть, війна. Люди людей мордують, не мають часу працювати на хліб...

А наша мишка на те до них:

— У моїх господарів не те. Єсть чим пожитися. Коли я й вибігаю в поле, то це не з голоду, а так із привички, щоб подивитися на світ, бо в норі скучно. Усе з тими дітьми, та й з тими дітьми. Такі вам неслухняні, пищать, а на мені шкура терпне, щоб господар не вчув. О, мій господар дуже страшний. Його всі бояться. Колись ту двох кабанів забив. Такі здорові кабани, а він їх порізав. Сало повісив у димарі, коптить. А м'ясо їдять. Добре їдять. Уночі приходять якісь чужі люди, і він їм продає. За гарні гроші. Гроші ховає у ящик під ліжком, недалеко від моєї нори. Іноді, як ціле село спить, перед хату заїжджає візок. Злазить двоє людей і з хати виносять м'ясо, масло, яйця, крупу і сало. Таке чутке сало, що аж в носі вертить...

— Не говори, сестричко! — перебивають городські мишки. — Не говори, бо нам млісно стає. Ми вже й забули, як сало виглядає.

Мишці жаль голодних городянок, вона важко зітхає і говорить далше:

— А коли вже добре навантажить візок, то господар випроваджує його полевою доріжкою під ліс, а сам вертає в хату. Тиче жінці гроші під ніс і каже: «Що, гарно пахнуть? Ха-ха-ха! От бачиш, і війна на щось придасться. Перше ми за рік не заробили стільки, що тепер за місяць. Розбагатіємо». І ховає

¹ *Когут* (діал.) — півень.

² *Терлиця* — знаряддя для тіпання, тертя льону, конопель тощо.

³ *Миршавий* — такий, який має непривабливу зовнішність, нездоровий, жалюгідний вигляд; слабосильний, хворобливий.

гроші у ящик під ліжко. У цьому ящику стояли колись гранати, а тепер гроші. Ще трохи, і ящик цей тяжко буде замкнути, так їх багато.

— А господиня? — питають цікаві мишки.

— Господиня ходить тепер, як паня. Які в неї сорочки, які кружева — пфу! Пахучим милом вимивається.

Городські миші вірити не хочуть.

— Пахучим милом вимивається, а наша вимивається слізьми...

Наговорившись доволі, мишка вертає домів.

Перетиснеться крізь двері, як тінь, майже попід стіну і — шу-усть! — до нори. Тільки хвостик іноді визирає. Але й хвостика ніхто не бачить, бо де там тепер людям заглядати під ліжко.

Їм не до того.

Раз якось вертає наша мишка і чує в хаті чужим духом пахне. Знялася на задні лапки — заглядає. Перше побачила великі черевики на дерев'яних підосвах, а там обшарпана спідниця, а вище полатана сорочка, а ще вище обличчя, худе, худе, лиш шкура та кості, лиш ці червоні, заплакані очі. «Це одна з тих, із міста, — погадала собі мишка. — Вони приходять без нічого і відходять з нічим. Побачимо».

А жінка говорила, мовби за труною ішла:

— Змилосердіться, господине, дивіть! Ніг собі в цих проклятих колодках не чую. У мене хора дитина, як мені без молока вертати? Най би хоч перед смертю напилосся. Совісті нема на тую муку дивитися. Я ж — мати. Я вам цього, спасителько моя, вовіки не забуду. Я вам гроші в суботу принесу, так мені Боже, дай спокійно сконати, що принесу...

А господиня:

— Мої корови тільки молока дають, що кіт наплакав. От, дою, щоб не запустити. Прийдіть, як отеляться. Тепер ми самі не маємо що пити. Спитайте в наших сусідів. Може, продадуть; вони на гроші ласі і рідного батька продали б, а в нас нема що продавати, хоч і хотіли б.

Як мишка тую розмову почула, то так їй соромно зробилося, не за себе, а за господиню, що чимскорше побігла до нори.

«Добре, що діти сплять, а то б ще навчилися брехати, як люди. І як цим людям язик на таку брехню повертається? Погані люди. Одні з голоду гинуть, а другі папір у ящик ховають. Хіба ж папір важніший від життя? Але я їм!»

І в маленькій мишачій голові зродилася велика ідея. Знищити, поторошити цей папір, що його кривдою людською чути, поганий папір.

Вона припала до дерев'яного ящика, і гризла, і гризла, і гризла. Зразу ящик, а там і гроші. Працювала цілу ніч. У днину відпочивала, а на ніч даліше до роботи. Так кілька діб, аж не було що гризти.

Одної днини каже господар до своєї жінки:

— Я чоловік праці. У мене ніхто не сміє дармувати. Гроші також. Їх треба пустити в рух. Купимо за них кілька свинок, двоє-троє телят, підгодуємо,

продамо і купимо нових, і знов продамо, поки не будемо мати тільки грошей, що в банку. Бог знає, коли буде друга війна.

Хахикаючи і постогнуючи, бо був товстий, як годований кабан, поліз під ліжко. Добув ящик, відчинив і... очі йому пішли в стовп, брови підлізли вгору, волосся дубом стало.

— Погризли, погризли, погризли!

— Що? Де? Коли? — питалася жінка.

— О, дивися! О!

І вона теж встромила ніс у ящик:

— А-а-а!

— Це ти тому винна, це ти!

— Усьому я винна, всьому я... — плакала жінка.

А господар кричав:

— Я не раз говорив, що треба нам кота, великого, здорового кота, а ти ложки молока жалувала для його: ти! ти! ти!

І кинувся на неї з кулаками.

Але мишка не чекала, що далше буде; моргнула на дітей — і вони шнурочком вибігли крізь відчинені двері на поле.

Краще там, ніж у такій хаті.

1. Що раніше лежало в ящику, де ховали господарі гроші: а) теслярське приладдя; б) рушниця; в) гранати; г) дитячі іграшки?
2. Кому належать слова: «Одні з голоду гинуть, а другі папір у ящик ховають»: а) городським мишам; б) сільській мишці; в) господині; г) жінці-жебраці?
3. Як господар збирався пустити в рух гроші: а) купити качок і кілька свинок, підгодувати, продати та знову купити; б) покласти в банк; в) купити курей та двоє-троє телят; г) купити кілька свинок і двоє-троє телят, підгодувати, продати та знову купити?

4. Чи справедливим є кінець казки? Відповідь обґрунтуй.
5. Хто викликає більше симпатій у казці: люди чи тварини? Як ти вважаєш, чому автор наділив найбільшою мудрістю саме маленьку сіру істоту?
6. Знайди й прочитай у тексті казки рядки, у яких показано турботу мишки про добре виховання своїх дітей на відміну від господарів.
7. Пригадай, як називають казку, що має яскраво виражену мораль. Яку назву має такого самого жанру казка Емми Андієвської, яку ти читав у 6 класі?
8. Як називають такі вислови: *вмиватися слізьми, ніг не чути, кіт наплавав, рідного батька продати*? Поясни їхнє лексичне значення, замінивши словом-синонімом. Яку роль ці сполуки слів відіграють у тексті?
9. Чи засуджуєш ти прагнення людини до матеріального збагачення? Якщо ні, то чому ти не схвалюєш поведінку господаря й господині?

10. Чого навчає казка Богдана Лепкого «Мишка»?
11. Випиши з тексту казки порівняльні звороти й поясни, як вони характеризують явища, риси людей чи тварин, предмети.
12. Пригадай прислів'я та приказки, які відображають мораль казки Богдана Лепкого «Мишка».

1. Підготуйся до виразного читання казки «Мишка» за ролями.
2. Намалюй той фрагмент казки, який тобі найбільше сподобався, і візьми участь у класному конкурсі на кращу ілюстрацію художнього твору.

**ЛІНА
КОСТЕНКО**
(Народилася 1930 р.)

Сучасна українська поетеса.

*Найвідоміші твори: поетичні збірки «Проміння землі»,
«Над берегами вічної ріки», «Сад нетанучих скульптур», «Неповторність»;
роман у віршах «Маруся Чурай»; історичний роман «Берестечко».
Лауреат Державної премії УРСР імені Т. Г. Шевченка (1987)*

Деякі поетичні твори Ліни Костенко ти вже знаєш, бо її творчість вивчають у 6 класі. Тебе не залишили байдужим прекрасні вірші поетеси, тому що все талановите — вічне, воно вкарбовується в пам'яті людини назавжди. Прочитавши один раз, ти вже ніколи не забудеш «Пісеньки про космічного гостя», «Кольорових мишей», «Дощ полив». Ось послухай ще раз рядки з вірша «Дощ полив»:

Дощ полив, і день такий полив'яний.
Все блищить і люди як нові.
Лиш дідок старесенький, кропив'яний
Блискавки визбирує в траві.

Струшується сад, як парасолька.
Мокрі ниви і порожній шлях...
Ген корів розсипана квасолька
Доганяє хмари у полях.

Хоч тепер за вікном і зима, проте літній день (хоч і дощовий) зігрів тебе по-особливому — зігрів у душі, бо він уявний. Зверни увагу на прості слова: дощ, блискавка, трава, сад, ниви, шлях, корівки, квасолька, хмари і на те, як від них стає тепло! А це тому, що Ліна Костенко вміє розповісти про прекрасне легко, а про складне — просто.

Ліна Василівна Костенко народилася 19 березня 1930 р. в містечку Ржищеві (неподалік від Києва) у сім'ї вчителів. Коли їй виповнилося шість років, родина переїхала до Києва.

Майбутній поетесі було одинадцять років, як розпочалася війна. Десь у чотирнадцять років дівчинка почала писати вірші, а в шістнадцять з'явилися її перші друковані твори.

Ліна Костенко закінчила київську школу, вступила до Київського педагогічного інституту, проте залишила його й поїхала навчатися в Московський літературний інститут, який закінчила з відзнакою.

Творчість Ліни Костенко — видатне явище в сучасній українській літературі, проте на своєму творчому шляху їй довелося пережити шістнадцятилітнє мовчання, оскільки тодішня влада забороняла друкувати твори поетеси, яка виражала свою позицію прямо й відкрито:

І не боюсь донощика в трактирі,
бо все кажу у вічі королю.

З чистою душею, вона нічого не боялася, адже в неї були крила. Що це за крила, ти дізнаєшся, коли прочитаєш вірші «Чайка на крижині» та «Крила».

Нині Ліна Костенко почесний професор Національного університету «Киево-Могилянська академія» і, звичайно ж, Митець, який «малює птиць срібним олівцем на лляному полотні»:

Я дерево, я сніг, я все, що я люблю.
І, може, це і є моя найвища сутність.

ЧАЙКА НА КРИЖИНІ

В цьому році зима
Не вдягала білої свити.
Часом вже й приміряла,
Та хтось її зразу крав.

Пошукала, поплакала...
Що ж робити? —
Бідувала в старій
Із тодішніх зів'ялих трав.

Як коли лютувала,
Стелила рядно¹ ожеледиць².
Сперечалася з морем,
Несла сум'яття вітрів.

Все збиралась на силі,
Та не встигла огледіться,
Як проснулись дерева
І на Одрі³ лід потемнів.

Крига буйно ломилась
У відкриті двері протоки.
Лід кришився, б'ючись
об каміння берегове...

І нарешті по Одрі —
темній, широкій —
на останній крижині
самотня чайка пливе.

— Ти куди ж розігналась?
Чи бува не до самого моря?
Чайки держаться гурту,
А ти відпливеш одна.

А крижина тонка.
А крижина майже прозора...
Ну, а що, як її
Підміє вода весняна?

Ну, а що, коли їй
та удержать тебе несила?
Затріщить і відломиться...
Піде вода кругами...

— Дивна людино!
Я ж маю крила.
Нащо крилатим ґрунт під ногами?

¹ Рядно — вид покривала.

² Ожеледиця — тонкий шар льоду на поверхні землі.

³ Одер — ріка в Західній Європі.

1. Який заклад Ліна Костенко закінчила з відзнакою: а) київську школу; б) Київський педагогічний інститут; в) Московський літературний інститут; г) Національний університет «Києво-Могилянська академія»?
2. Де у вірші відбуваються зображені події: а) на заході Європи; б) на сході Європи; в) у центрі Європи; г) в Азії?
3. Установи послідовність уривків: **1, 2, 3, 4.**

Чайки держаться гурту, А ти відпливеш одна	
Крига буйно ломилась У відкриті двері протоки	
— Дивна людино! Я ж маю крила. Нащо крилатим ґрунт під ногами?	
В цьому році зима Не вдягала білої свити	

4. Яким настроєм наповнений вірш Ліни Костенко «Чайка на крижині»?
5. Який художній засіб використано у вірші для передачі характеру зими? Наведи приклади.
6. У яких кольорах ти бачиш цей вірш? Чи змінюються вони під час розгортання подій?
7. Чи видалася тобі несподіваною відповідь чайки? Чому?
8. Подумай, чому в людини, яка у вірші спілкується з чайкою, немає імені. Хто це: він чи вона, дитина, людина молода чи старшого віку? Чому, на твою думку, автор уникає такої конкретизації?
9. Що означають крила для чайки, а що для людини?
10. Визнач головну думку вірша «Чайка на крижині».

11. Знайди присудки в першій строфі вірша й прочитай цей уривок, наголошуючи на них. Чого досягає автор вірша накопиченням дієслів-присудків?
12. Підготувавшись до виразного читання вірша «Чайка на крижині», візьми участь у класному конкурсі на кращого читця.

Напиши, якби ти продовжив події у вірші Ліни Костенко «Чайка на крижині» (п'ять-сім речень).

КРИЛА

А й правда,
крилатим ґрунту не треба.
Землі немає,
То буде небо.

Немає поля,
То буде воля.
Немає пари,
То будуть хмари.

В цьому, напевно,
правда пташина...
А як же людина?
А що ж людина?

Живе на землі.
Сама не літає.
А крила має.
А крила має!

Вони, ті крила,
не з пуху-пір'я,
а з правди,
чесноти
і довір'я.

У кого — з вірності
у коханні.
У кого — з вічного
поривання.

У кого — з щирості
до роботи.
У кого — з щедрості
на турботи.

У кого — з пісні,
або з надії,
або з поезії,
або з мрії.

Людина нібито не літає...
А крила має,
А крила має!

До речі...

Вірші Ліни Костенко «Чайка на крижині» й «Крила» насправді є другою й третьою частинами поеми «Чайка на крижині», яка складається з п'яти частин. Проте деякі видання друкують лише дві частини поеми, тому читачі більше знають ці два вірші як **диптих**¹.

Кожне спілкування з творчістю Ліни Костенко — це завжди важливий урок, на якому навчаєшся речам простим і мудрим... (Григорій Клочек)

¹ *Диптих* — два твори мистецтва (вірші, картини, скульптури тощо), пов'язані одним задумом.

Алегоричний образ

Образ крил у віршах Ліни Костенко «Чайка на крижині» й «Крила» — алегоричний. Пригадай, що таке алегорія. **Алегорія** — це інакомовлення; наділення тварин, птахів, рослин, предметів рисами характеру людини. Із цим визначенням ти ознайомився в 6 класі, коли з'ясовував, які жанрові особливості має байка. Проте таке визначення алегорії вузьке. Поглиб свої знання. У ширшому розумінні **алегорія** — це спосіб двопланового художнього зображення, що ґрунтується на приховуванні реальних осіб, явищ і предметів під конкретними художніми образами з відповідними асоціаціями. У вірші Ліни Костенко «Крила» конкретним художнім образом є крила (один план художнього зображення), а прихованим реальним явищем є такі людські якості, як піднесення, натхнення, упевненість, незалежність (другий план художнього зображення). Отже, образ крил в однойменному творі Ліни Костенко алегоричний.

До речі...

В українській мові є чимало фразеологізмів зі словами *крила*:

- *ростуть (вирастають) крила* — хто-небудь відчуває приплив сили, енергії, натхнення;
- *як на крилах* — у доброму настрої, на піднесенні; дуже швидко;
- *під своє крило* — для захисту, опікування;
- *давати крила* — викликати в кого-небудь піднесення, натхнення, почуття впевненості у собі, у своїх силах, здібностях;
- *обламувати крила* — позбавити кого-небудь високих прагнень, поривань, мрій;
- *опустити крила* — утратити впевненість у собі, примиритися з чимось, зневіритися у своїх силах;
- *обпалювати собі крила* — зазнавати невдачі в чому-небудь; не досягати чогось бажаного;
- *складати крильця* — відмовлятися від будь-яких дій, від боротьби; скорятися;
- *підрізати крила* — позбавити кого-небудь можливості здійснювати щось; підрвати міць, знесилити когось або обмежити поле діяльності.

Зауваж

Крила — це символ духовності, багатства думки, емоційного піднесення, могутності, незалежності й впевненості. У греків крила символізували любов і перемогу. Давньогрецький філософ Платон вважав крила символом розуму. Їх зображують на взутті (як у Меркурія¹), що означає здатність до величезного духовного піднесення (Словник символів).

¹ *Меркурій* — у римській міфології — вісник богів, охоронець подорожніх і купців, бог торгівлі й прибутків.

1. Зі скількох частин складається поема Ліни Костенко «Чайка на крижині»?
2. Скільки творів мистецтва пов'язано одним задумом у диптиху: а) два; б) три; в) чотири; г) п'ять?
3. Який рядок у вірші Ліни Костенко «Крила» повторюється: а) «А як же людина?» б) «Людина нібито не літає»; в) «А крила має»; г) «крилатим ґрунту не треба»?

4. Що таке *алегорія* й *алегоричний образ*?
5. Як ти розумієш алегоричний образ крил?
6. У чому полягає пташина правда у вірші Ліни Костенко «Крила»? Знайди й прочитай уривок на початку повісті Михайла Стельмаха «Гуси-лебеді летять», у якому йдеться про лебедині крила. Що в крилах із поетичного й прозового твору спільне?
7. Пригадай, з чого Дедал виготовив крила для Ікара (грецька міфологія). Які крила повинні мати людина?
8. Прочитай уривок, у якому йдеться про те, з чого зроблено крила людини. Вибери з-поміж названих свої. Поясни свій вибір.
9. Як за змістом пов'язані вірші «Чайка на крижині» й «Крила»?
10. Про які крила йшлося в розповіді про Ліну Костенко?

11. Послухай продовження вірша «Чайка на крижині», написані твоїми однокласниками, та прочитай своє. З'ясуй провідну думку кожного з них. Вони переважно про матеріальне чи про духовне? А яка провідна думка вірша Ліни Костенко «Крила»?
12. Напиши невеликий твір-роздум на тему: «Нащо крилатим ґрунт під ногами» (п'ять–сім речень).

Вивчи напам'ять один із віршів поеми Ліни Костенко «Чайка на крижині».

* * *

Мене ізмалку люблять всі дерева,
і розуміє бузиновий Пан,
чому верба, від крапель кришталева,
мені сказала: «Здрастуй!» — крізь туман.

Чому ліси чекають мене знову,
на щит піднявши сонце і зорю.
Я їх люблю, я знаю їхню мову.
Я з ними теж мовчанням говорю.

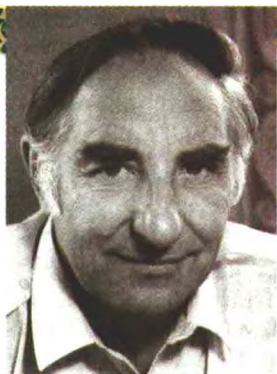
На дозвіллі

З іншими поезіями Ліни Костенко ти можеш ознайомитися за такою адресою в Інтернеті:

www.pysar.net/poet.php?poet_id=31

- Я розумію різницю між матеріальним і духовним.
- Я вмію виразно читати частини поеми Ліни Костенко «Чайка на крижині».
- Я вмію розшифровувати й коментувати алегоричність образів поеми.
- Я можу висловити власні думки про духовне наповнення кожного та індивідуальні способи його проявів у реальному сучасному житті.
- Я взяв участь у дискусії про необхідність бути духовно розвиненим і багатим.

**БОРИС
ХАРЧУК**
(1931–1988)

*Сучасний український письменник, журналіст.
Найвідоміші твори: романи «Волинь», «Майдан», «Хліб насущний»;
повісті «Закам'янілий вогонь», «Зазимки і весни», «Планетник»;
оповідання «Школа», «Горохове чудо»*

Борис Микитович Харчук народився 13 вересня 1931 р. на Тернопільщині в селянській родині. Здобув добру освіту: навчався в Кременецькому ліцеї, Полтавському педагогічному інституті, Вищих літературних курсах у Москві. Перша повість Бориса Харчука — «Йосип з гроша здачі». Після виходу у світ роману «Волинь» став знаним в Україні. Письменник написав багато творів для дітей і про дітей. Найцікавіші його дитячі твори зібрано в книжці «Горохове чудо». Помер Борис Харчук 16 січня 1988 р. в Ризі, похований у Києві.

Ми зустрілися з дочкою письменника Роксаною, яка працює старшим науковим співробітником у відділі шевченкознавства Інституту літератури імені Тараса Шевченка. Вона завжди із захопленням розповідає про свого батька. Коли зайшла розмова про життєвий шлях письменника, то порадила прочитати оповідання «Горохове чудо», у якому Борис Харчук згадує цікаві моменти свого дитинства. Отож пропонуємо тобі прочитати один із фрагментів, у якому майбутній письменник ще маленьким хлопчиком допитувався в батьків, що таке щастя (бачиш, не лише героя новели Богдана Лепкого «Цвіт щастя» хвилювало це питання).

А що таке щастя?

Хто виріс, того це не мучить. Дорослі мудрі.

Вони навіть полічили на небі всі зорі, а дітям кажуть, що їх багато.

І мені згадалася одна історія. Тато приїхали з міста та й привезли грифельну дошку і грифеля¹. До школи мені ще рано, я ще пішки ходив під столом, то мама й розсердилася, що тато витратили гроші.

— Що я міг зробити? Мені підсунули в склепі² це причандалля. Візьми і сховай. Бо той шибеник потрощить, а коли підросте, тоді знайдем, — сказали тато і поклали грифельну дошку й грифеля під лаву.

¹ *Грифель* — паличка з глинистого сланцю для писання на спеціальній (грифельній) дошці.

² *Склеп (діал.)* — крамниця.

Мене так і тягне туди. Я не знаю, чи ті штуки їдять, чи на них тільки дивляться. Ступаю собі по хаті й приказую:

— Я великий!.. Я великий!.. — а очима блим під лаву, блим під лаву, та ні тато, ні мама ніяк не можуть здогадатися, чого мені хочеться.

— Ану, великий, сідай обідати!

Наша сім'я — тато, мама і я — посідали за стіл. Мене так і верне від обіду. Не хочеться — і все. Мама посадовили мене на коліна, дають із своєї смачної ложки.

— Ось тобі квасолька, що на тичині в'ється, моркву тобі зайчик приніс...

А я добре знаю, що борщ пісний, що він тільки задурений салом: знатурився¹ і кручу головою.

— Нещастя ти моє, геть з лиця спадеш. Чи ти чуєш, чи ні?!

Я чую мамин голос і затуляю вуха пальцями.

— Та чи ти бачиш?

А я примружуюся і заплющую очі.

Набідкавшись, мама добирають іншого способу:

— Якби ти їло, то ти росло б, швидше у школу пішло б і писало на отому, що тато привіз.

Я так заціпив зуби і губи, що й дихати нічим. Очі заплющені, пальці у вухах. Та тільки-но я розкрив рота, тільки-но хотів запитати, чи на тому, що тато привезли, малювати можна, а мама мені повну ложку — і в рот. Я розплющив очі та як пирскну!

— Ану, зсади його. Зголодніє — сам попроситься, — сказали тато.

А мені тільки того й треба. Я осмілів, нагицався до втоми, став посеред хати і кажу:

— Намалюйте мені щастя, то буду обідати, — і показую пальцем під лаву.

— Я тобі зараз намалюю, я тобі зараз дам щастя, — сказали тато й поклали на стіл ложку.

— То намалюй уже йому, — мама.

— Намалюй ти, — тато.

Мама розсердилася, що тато їх не послушали, вхопили ту грифельну дошку. Я присмирнів, стою, ні пари з уст, гризу собі ріжок стола, а що мама малюють, не бачу.

— На тобі щастя!

Я дивлюся й очам не вірю: мама намалювали корову.

Поки вони малювали те щастя-корову, тато мовчали. А як побачили, кажуть:

— А подай-но, малий, дошку.

Я подав.

Тато повернули її на другий бік і теж почали щось малювати. А я стою і знову гризу ріжок стола.

— На, дивися!

Я глянув і здивувався ще дужче: тато намалювали коня. Глипаю очима то на маму, то на тата, а вони тільки осміхаються.

— Чие щастя — корова, а чие — кінь, — кажуть мама.

— А моє — корова і кінь? — питаюся.

— Нехай буде так, — сказали тато.

¹ Знатуритися (розм.) — упертися.

Мені стало радісно. Усі забулися про обід. Я гайнув на вулицю хвалити-ся сусідам, що в мене є щастя.

Я вірив, беріг своє щастя, та мені не дали довго натішитися. Тато сховали грифельну дошку на високу шафу, щоб я не міг дістати. Прокинувся — деру очі на шафу, лягаю спати — теж туди дивлюся. Та якось згромадив я до купи стільці, меншого на більшого, вибрався під самісіньку стелю. Узяв грифельну дошку — голова затуманилася: ні корови, ні коня... Я вертів тією дошкою на всі боки, але марно. Спустився згори, розставив стільці та й заплакав.

За тим плачем мене й застукали мама.

— Чого ти ревеш?

А мене жаль душить за горло.

— Щастя, моє щастя...

— А то що тобі?

Нарешті мама здогадалися, підставили собі стільчика, потягнулися рукою на шафу і кажуть:

— Який ти в нас дурний, корова пішла пастися, а кінь пішов робити.

Я ніби зірвався з припону, метнувся шукати їх. Але де те пасовисько, де ті поля?

Через два роки на грифельній дошці я навчився письма. Потім вона розбилася. Та я все пам'ятаю, що в намальованій корови вим'я було завбільшки з живіт, а дійки такі великі, що з однієї можна було б надоїти відро молока. А кінь стаєнний, живіт підтягнутий, б'є копитом і стриже вухами. Ні такої корови, ні такого коня я більше не бачив.

Тепер, коли я вже в літах, сів та й написав цю книжечку, яку присвячую трьом жінкам — МАТЕРІ, ДОНЬЦІ, МРІЇ.

До речі...

Борис Харчук починав свою літературну діяльність у редакції газети «Міліцейський свисток».

На дозвіллі

Радимо прочитати оповідання й повісті Бориса Харчука, що увійшли до книжки «Горохове чудо».

Борис Харчук був першим редактором і одним із засновників відомого дитячого журналу «Малютко».

ПЛАНЕТНИК

Повість-легенда

Мене перекинули агрономувати під Славуту. Так я опинився в селі Вербівцях, де й порадили стати на квартиру до Олени Булиги. Я прийшов до неї травневого вечора. Зупинився за причілком і задививсь...

Коло хати цвіте вишня, на порозі сидить бабуня. Вона тримає на колінах мишину. Встає вечірня зіронька. Бабуня щось повільно жує. Не довечеряла й покинула. Її не бере сон.

Такою я і застав її — Олену Булигу: в ізсунутій на потилицю хустині, у камізельці¹, сиділа на дубовому порозі, спустивши ноги в шкарбунах на зачований камінь, і дивилася в небо.

Пробираючись між зорями, летів супутник. Вона спостерігала за цією зірньою й запитала:

— Літаєш?.. — раз. І вдруге: — Літаєш?..

Зеленаво-голуба цяточка рухалась і миготіла. Стара обіруч тримала мишину з недовечірком.

Коли супутник закотивсь, я привітався й сказав, чого прийшов.

— А ви часом не впали з неба? — запитала вона радо.

Я подумав: насміхається з мене, й відповів, що я агроном і не відриваюся від землі.

— Небо нам усе дарує... — така була відповідь, у якій приховувалася загадковість і цілковита байдужість до моєї професії.

Це мене трохи роздратувало, я кинув:

— Так приймете?

Вона забідкалася:

— Так у мене ж нема корови, — показала свою мишину. — Товчу й товчу вермішель з плавленим сиром, а вам же треба і молочка, і... — ставлячи свій недовечірок поруч себе на порозі.

Я сказав, що від молока відвик — не малий, але стара не повірила.

— Усім молока хочеться, та де його взяти? — обізвалася й завершувала: — Квартируйте, якщо хочеться. Живіть чи в хаті, чи в спальні. Усе одно пустіють — я собі на кухні. Бо скільки мені треба?

Стара не стояла за ціною. Вона безсрібленниця² — про гроші не хотіла й чути, вважаючи їх просто за ніщо.

Відмахувалась руками, як від докучливого непотребу. Важко підіймалася, кажучи:

— Аби сіла, уже й приклеїлась.

Я подав руку, допомагаючи їй звестися з порога, й вона запросила на оглядини.

Заклацали вмикачі, спалахнула електрика: веранда, кухня, спальня — скрізь прибрано, чисто. У світилиці на вікнах, на столі — квіти, на застеленому дивані — горою вишиті подушки. Пахне зіллям. Нема кому смітити, вносити нелад. Мені сподобалося.

— Подобається, то й живіть... А плата? За гріш не купиш маку, а за гривню правди. Мені б живе слово, бо я говорю зі всім на світі й сама із собою. Живіть, може, мене поховаєте. Живіть скільки прийдеться, а грошяччя бережіть собі, — розбалакавшись, стара наче співала, не даючи вставити й слова.

Я попросив вимкнути репродуктора.

— То таке, — сказала, висмикуючи штепселя, — він собі бубнить, але я не чую: воно не для мене. Колись боялася не проспати наряд, а зараз і це пусте, — яка з мене робітниця?

Їй було, може, всі сто літ, але, видно, невгамовна, працьовита замолodu, вона залишалася непосидющою, чепурною й охайною на старість.

¹ Камізелька — безрукавка; жилетка.

² Безсрібленник, безсрібник — нежадібна до грошей, некорислива людина.

У неї я й заквартирував. Досвітком мене забирав самоскид, що возив на поля міндобрива. Приплентувався ввечері, приносячи в сіточці хліб, згущене молоко в банках, що траплялося в продмазі.

Стара до пізньої пори, аж до заходу сонця, поралася в городі. Вставала ще до сигналу мого самоскида, будила мене й уже була зарослена: від неї віяло кропом, морквою, петрушкою і прозорим світанком. Було в неї і кілька інкубаторних курок, яких називала вона «інкубаторами». Її завжди супроводжував, гордо ступаючи по п'ятах, чорний кіт, який не мав ім'я, — просто кіт, хвіст трубою.

Під вишнею, яка все ще цвіла, я зробив лавку й поставив стола: тут ми вечеряли.

Хата Олени Булиги стояла під горою. З порога, а особливо з-під вишні, відкривався звабливий чарівний світ. В Україні скрізь є такі невимовно дивні місця, які полоняють своєю красою: так і підмиває, так і хочеться гукнути самій природі — годі, зупинися, нічого красивішого більше не треба...

Ми сідали на лавку під вишнею, а перед нами, за гомінким асфальтом, який пролягав трасою через село, за людськими городами, у густих лозах і в глибоких берегах текла Вілія. Скипаючи, вона з бурхливим клекотом вихоплювалася з-під шлюзу. За високою греблею розлилось озеро, затопивши широку долину. Ні гомону, ні хвилі — суцільне синє плесо. Біля цього берега, на мілководді, росли очерети, а за озером відразу починався ліс. Червоний сосняк вкриває гору, знімаючись у небо. Він не заступив неба, бо було високе. На широкоспадістій, похилій горі, на її білому камені, де не могли вчепитися ні трава, ні кущ, там і сям стриміли поодинокі карячкуваті сосонки, а за ними, з далини, виднілися руїни замку і білостінний собор — в Острозі. Шпиль на мурі фортеці й соборні бані висіли над землею, наче в самому небі. Не тільки річка, гребля, озеро, а й ліс, і безмежні поля навколо наче знялися увись і ширяють, дивуючи своєю красою весь білий світ, наповнюючи його вщерть своєю неповторністю. І нема цьому ні кінця ані краю.

І все, що я бачив, що спивав своїми очима й не міг одірвати зору, не було б таке вразливе, пам'ятне й живе, якби не було Олени Булиги. Стара не просто вписувалася в незвичайну картину, здавалося: не будь її, спиниться Вілія, зміліє озеро, повснихають сосни, гори западуться, спустіють поля, а далекі обриси замку й собору розтануть у небі. Вона була невід'ємною частиною всього цього. І як не можна уявити собі без неї ні хати, ні городу, ні кількох курок — «інкубаторів», ні погордливого кота — її малого світу, так годі уявити і той великий навколишній простір. Тут усе її знає, запам'ятавши назавжди, — від запилюченої споришиночки під порогом і до зірки в небесах, яка купається в озері, вигойдуючись на вервечках своїх променів.

Нам гарно й добре вечерялося. Не заважала гуркітлива траса і гук тракторів. Гори, ліс, поля й озера вловлювали, поглинали й гасили скрегіт заліза і надсадність моторів.

Теплими травневими вечорами Олена Булига зосереджено й помірковано оповідала мені легенду про Планетника, оповиту чарами давніх часів і наче облиту мінливим сяйвом місяця.

А почалося з квітки, з нарциса. Планетник був малим хлопчиком. Він, як усі ми, прилетів з вирію казки на свій берег. Тоді й не поминшляв, що йому

судилося стати бурівником, хмарником. Бо хто знає, що йому написано на роду? Ми всі, мов листя на дереві, — кожен листочок інакший.

Мати порпалася на городі, він сидів у хаті, у вікні, бо ще було зимно. Не знав, що таке штаниці: тоді довго ходили у самих грубих та довгих сорочках. Спостерігаючи, як мати працює заступом, певно, починав дещо розуміти. Мати, не розгинаючись, розпушувала холодну землю, лазила на колінах, розминаючи кожну грудочку, дихала, хукала на неї, віддаючи їй своє тепло і свій дух; вправно пробивала пальцями ямки і жваво та побожно тикала й тикала, набираючи з прополу насіння, яке вигрілося у численних вузликах за зиму. Так з кожною весною творилася грядка. Коли вона була чорна й м'яка, рівенько заскороджена¹ і коли мати, схилившись на держално важких дерев'яних грабель, дивилася на сонце та усміхалася, кличучи його до себе й до своїх грядок і сама пориваючись до нього, випускала сонце собі в коси, в голову і в саму душу, — хлопчик танцював у вікні, теж поривався до сонця. Його охоплювала така радість, що вибігав босоніж, в одній сорочині, на поріг, лепетів щось незбагненне. І, кинувшись у поривистий танець, вибивав ногами дрібшечки й ляскав у долоні. За те був битий і голосно плакав.

Цілу зиму сидів у курній хаті, наче ота насінинка, запхнута й зав'язана в торбинку. Чимало вузликів висіло у сухих кутках під сволоком і лежало в кобашці. Втішався, гріючись, у теплому просі на печі. А ще було втіхою, коли корова привела теля й окотилися вівці. Маленьке телятко, дрібні ягнятка жили в хаті. Хлопчик розумів їхню мову, сам мукав і бекав: разом чекали тепла. З ранньої весни й до морозів не хотів повертатися до хати, навіть у ній спати, бо на те була клуня. Він ріс, як біб на городі, як журавель на болоті.

Найбільшою мрією стало самому щось посіяти і щоб воно зійшло. Хлопчик і робив це, наслідуючи маму. Серед літа, після теплого дощу, пересадив у глевке болото траву, але вона чомусь не прийнялася.

Нарешті, коли трішки підріс, мати пообіцяла, що він сам посадить щось на городі. Про це багато й радісно мовилося взимку, коли вікна були так замуrowані морозом, що крізь них нічого не було видно. Кожного разу, заглядаючи до своїх торбинок-вузликів, чи не поточили їх миші, мати казала:

— Ось дочекаємося весни...

Його це захопило: весна снилася йому з ночі в ніч, і він оповідав свої сни теляткові, ягняткам: «Я знову бачив весну... Чуєте: вона — у вінку!»

У ті сиві часи, як і завжди, хліб діставався нелегко. Хіба даром приказують, що він у поті чола?

Орали сохою, в яку запрягали волів. Не знали заліза, бо воно йшло на списи і шаблі. І хати ставили без жодного цвяшка — не те, що зараз. Одначе, перш ніж зрубати зруб, а чи виліпити ліплянку, відводилося місце, яке рідко дарував кріпакам пан, а частіше воно переходило в посаг. Місце заздалегідь обживалося — садився садок, оброблявся город. Зводилась хата, а навколо неї вже й росте, і цвіте.

Така хата була й в хлопчика. А її низькі маленькі вікна заслоняли квіти. Спочатку цвіли нарциси й тюльпани. Тоді засвічувалися, як ліхтарі, мальви. За ними — калина, а вже потім зозулині черевички, повні півонії, ще повніші й пухнастіші жоржини, а під осінь жовті баранці й сивий мороз. А ще

¹ Заскороджений — про землю, оброблену бороною, граблями.

втесувався серед них самосійний соняшник, як сторож у житньому брилі. Розкошували там кручені паничі й розтріпана наречена. Дикі ромашки білили розсипом у мураві. Хміль крутився по тичині, забравшись на стріху, а по ньому вилаась повійка¹, яка розплющувала очі зі сходом сонця, а із заходом заплющувала.

Явори і ясени, дуби і липи, здавалося, народили цю хату, а хата вродила яблуні, вишні, груші, сливи і насіяла навколо себе квітів. Вориння замість воріт, перелаз замість хвіртки і журавель-криниця край вулиці — одна на цілий куток, теж були, як вроджені, мовби їх ніхто ніколи не ставив, не копав. Як і широке гніздо на хаті, біля димаря, де жив бузько²-мудрець: він відчиняв своїми крилами весну і зачиняв літо.

Чому ж дивуватися хлопчикові, що зі своєї зав'язі нічого так не хотів, нічого так не прагнув, як щось посіяти й посадити? Сніп жита на покуті — «дід» і тепле просо на печі заохочували до цього.

І ось він дочекався весни. Мати дозволила йому пересадити нарцисика з-під хати на город. Адже ж ця квітка росте з цибульки, яку висаджують восени.

Усе ще ходив безштаньком. Закутаний у хустину, кінці якої пущено попід пахви, в сірячку із закасаними рукавами й довгими полами, в личаках, намотаних до колін, скидався на дівчину, а ще більше на якусь прояву, мовби він і не чоловічої статі. Оченята бистрі. Руки беручкі.

Землю зверху розпустило, а всередині вона була ще промерзла. Хлопчик присів біля нарцисового кущика, обдивився його зі всіх боків, погладив гривку, яка зійшла з-під снігу, зеленіючи, і почав викопувати. Робив це своїми пальчиками. Не пошкодив жодного корінчика, переніс гривастого кущика і посадив його коло маминої грядки.

¹ Повійка, повій — виткий трав'янистий бур'ян із дзвіночкоподібними квітками; березка.

² Бузько, бузьок (діал.) — лелека.

Доглядав його з ранку й до вечора. Оченята зоріли: мамина грядка чорніла, а його кущик розпустив зелені коси.

Йому хотілося, щоб нарцис швидше зацвів, тому приніс у глечики води і підлив його з рота, щоб вода була тепліша. Так він підливав квітку кожного вечора. Мати називала його робітником і гладила по голові.

З кущика виткнулася стрілка. На стрілці з'явилася бубляшечка. Стрілка витягувалася, несучи вгору загострену бубляшечку. Його поривало доторкнутися до неї бодай пучечками, але був попереджений, що чинити цього ніяк не можна, бо замацане зів'яне, закоцюрбіє і засохне. Можна лише дивитися й то не кожному, бо, кажуть, є таке наврочливе око, що його все на світі боїться. Од такого ока начебто худоба миршавіє і нидіє, дерево починає всихати, звір і той утікає. Коли таке наврочливе око гляне на вишню, вона не розцвіте; на тільну корову — корова може скинути теля. Є і така недобра зла рука нібито. Годі їй до чогось доторкнутися, як воно погигає.

Хлопчик не знав, яке в нього око, тому він, завмираючи, зупинявся перед нарцисом, боязко очікуючи, розцвіте чи захиріє?

Уранці вибіг на город, спинився на протряхлій стежці й повільно, тягнувши ногу за ногою, підступив до свого кущика, начеб міг його злякати чи наполохати. Розпустивши крила, із саду вишугнула сойка. Ніби подала йому знак, і він став, віддалік спостерігаючи за нарцисом. Було тихо. Раптом він побачив, як довга стрілка зі своєю бубляшечкою повертається й тягнеться до нього. Малий так злякався, що його аж затрясло. Він заляк. Очі затьмарило. Він щільно їх склепив і обімлів. Відчув, як йому щось діється всередині, — ласкаве й трепетне, чисте, урочисте й високе... Хтось начеб розсклепив йому очі, хтось начеб узяв його за руку й повів. Хлопчик навшпиньки підступив до кущика, присів і розкинув рученята. Бубляшечка захиталася на довгому стеблі, пориваючись то до однієї, то до другої його долоні. Він не доторкався до пуп'янка. Довге стебло витягнулося ще дужче, і бубляшечка почала розпускатися. Скидаючи зелененьке сорочення, викрадався білий цвіт.

Нарцис розцвів наче з його долонь — став квіткою. Ця квітка на довгій ніжці була вся біла, а всередині рожевий віночок — непорочність зі знаком сонця.

Нарцис, похитуючись, доторкнувся хлопчикові до пальців, і його пелюстки стали ще більші й ще біліші.

Хлопчик хотів закричати з радості, кинутися стрімголов до матері, розказати, що нарцис розцвів наче з його долонь, що став найгарнішою у світі квіткою, але онімів, а ноги підгиналися. Єдине, на що спромігся — доторкнувся своїми устами до пелюсточок, не відаючи навіщо. Вони ніби поцілувалися — дитина і квітка.

Він нікому про це не розповів, навіть матері. Затаївся і зберігав як таємницю.

На куцах щойно святкувала брость¹, береза хвалилася своїми сережками, інші дерева теж почали пуп'янкувати, на грядках кільчилося, ледве пробиваючись з чорної землі, а його квітка вже веснувала.

З цієї весни перед ним відкрилося ще значніше: вилупилися курчата, каченята й гусенята. Поки що їх не випускали надвір — кволі. Але він мусив кришити їм варені яйця, сипати крупи, годуючи їх, напувати з черепка, щоб

¹ Брость — листкові або квіткові бруньки; гілки, зелень на дереви.

згодом, коли підростуть, берегти курчат і каченят від шуліки, сивої ворони й сороки, а гусенят гонити пастися. Малеча любила дзьобати з його рук, і йому це подобалося. Квочка, качка і гуска не поривалися його бити і не відганяли від своїх виводків. Навпаки, задоволено сокотали, тактали й гелготали. І він озивався до них:

— Цін-цін... Тась-тась...

Жоден жовтий кволий «клубочок» не пропав.

А нарцис цвів, і, здавалося, що ніколи не перецвіте й не осиплеться.

Мати пошила торбинку, дала цілушку й цибулину. Хлопчик повісив торбинку через плече, взяв у руки прута і погнав гусей до води. Сидячи на березі під вербою, придивлявся до нового світу, який гомонів навколо. Патлата верба, нахилившись, щось казала річці. Річка, несучи хвилі, щось плюскотіла вербі. Та де йому збагнути їхню мову? А все ж те, що бачив навколо, — не жило само по собі. Небо зі своїми хмарами й зі своїм сонцем перекидалося в річку — хмари і сонце ходили по її дну. І край берега, і він сам теж відбивалися в річці, й так можна було сидіти хоч цілу вічність, солодко спостерігаючи, як у дзеркалі води доторкаєшся головою і до хмар, і до сонця. Затяблював: небо є скрізь. Воно виповнює собою глибоке озеро за греблею, до нього, у його синяву тягнеться травиця, яку пощипують гуси, на горі, ніби піднесений у високості, росте ліс, а за горою бовваніють, наче сняться, спускаючись із неба, фортечні мури і білий золотоверхий собор.

Та найсолодше було йому перекинутися горілиць і впиватися синявою. Спробував дивитися й на сонце, але воно засліпило. Засльозився, в очах довго різало.

Розлігшись, закривши руки за потилицю, раював: небо голубе, ясне і непроглядне. Що довше на нього дивишся, то воно ще блакитніше, ще ясніше й непроглядніше.

З'явилася хмарка. Пливла, відкидаючи тінь. Що діялося в небі, те відразу ж, по-своєму, починало діятися і на землі — було подібне, але переінакшене: чудернацьке. Сяяло сонце, і земля блищала. Набігли хмарки, скидаючись то на білих гусей, то на кучерявих баранців, і скрізь лягли косуваті рухомі тіні. Йому ввижалося: хмарки — це худоба сонця. Сонце виганяє свою худобу, а вона розбродиться чередями. Сонце пасе її в небі, як він гусей на землі. Вражений тим, що сонце — пастух! — втупився оченятами ввись, про все забувши.

Він і не помітив, як з мокрого кутка — з північного заходу насувалося рогате хмарище, мовби чорний-пречорний бугай. І лише годі, коли знявся шалений вихор — бугай крутнув головою, пастушок скочив на ноги. А бугай уже над ним, заступаючи собою вигін, озеро, річку, ліс. Він хльоскав вогняним хвостом, ревів, наставивши роги, а з-під його ратиць сипався дощ із градом.

Не чекаючи, коли пастушок цвяхне лозиною, гуска загелготала, забила крильми, скликала гусенят, і вони вервечкою побігли за нею з вигону додому.

Дощ із градом сікли, били в обличчя й по голові. Він згадав про свою квітку: зробив з торбинки каптура, підняв поділ сорочки і через калюжі погнав зі всієї сили додому.

Ковзаючись і зашпортуючись, прибіг на город і запізнився: висока ніжка нарциса зламалася. Голівку їй відтяло, пелюстки розкидало й прибило болотом, а сам кущик розпався. Його присипало градом. Квітка перестала жити.

Малий почервонів, зціпив зуби і міцно стиснув кулаки. Впершись ногами в землю, він підняв угору голову. З нього знесло каптура й відкинуло геть. Зроду не стрижене волосся, намокнувши, прилипло до чола, до вух і шиї. Він підняв свої міцно стиснуті кулаки і, грізний, похмурий, пішов проти хмари. Сорочка розпанахана, а очі палають.

Блискавки ламалися над його головою — на якусь мить робилось так ясно, що аж боліли очі. З дерев опадало, згорнувшись, молоде листя, а цвіт згорав й іржавів. Небо темніло, бив грім, аж земля вгиналася. Ще густіше полив дощ. Як з відра. І град, завбільшки з горобині яйця, знищував городину.

Хмара облягла, накривши світ, і стояла непорушно.

Хлопець вдивлявся в чорний небозвід, наче хотів розняти хмару і, несамо-витий, пробивав її закладими кулаками. Не схилявся, не ховав свого лица від дощу й граду.

Ще раз різонула блискавка. Малий відчув, як йому осмалило брову. Брова аж зашварчала. Гучно тріснув грім і подаленів. Хлопець кинув очима через плече — там, за річкою, на горі, зайнялася сосна.

— Туди і йди! — крикнув до хмари. — Посувайсь! — і дивився ще різкіше, і ще нахрапистіше гнав її кулаками.

Угорі заклекотіло, загуло. Невблаганна холодна хмара зрушилася з місця. Хлопчик побачив, як це сталося: хмара зворохобилася¹, заклубувала, підніма-ючись над ним. Він стояв на городі, врісши по коліна в землю. Гроза перейшла на ліс. Виглянуло сонце, і світ обновився. Кинувшись за ним, мати знайшла його на городі. Він стояв. І коли мати вихопила його з глею — забрьоханого, в порваній сорочці, — узяла на руки, він зашентав, наче в гарячці:

— Я, мамо, бився з бугаєм...

— Ой синку, нам городину вибило. Десь-то і поле наше пропало. Ми заги-нули... — бідалася, несучи його, мати. — Я думала, що ти в клуні або в хлівці.

А він вишентав:

— І я його подужав, мамо... — та й заснув у неї на руках.

— Ой, бідна моя головонько... — голосила жінка, думаючи своє і не слу-хаючи його.

Але він не переспав своєї пригоди, захворів, зліг і мусив переслабувати.

Мати пересіювала-пересажувала город, а поле не було чим. Рідко всту-пала до хати, щоб набрати й поставити хворому кухлик свіжої води, а він допитувався в неї:

— Як там, мамо, моя квітка?

Мати відповідала:

— Ой, не мороч голови, хоч би ти мені швидше піднявся, синку...

Хлопчик хирів: не обійшлося без знахарки. Випав присвяток, і мати пове-ла його, не дочекавшись неділі. Пішли левадами, через ліси. Аж на третє село. Трохи вона його несла, трохи ішов.

Знахарка була ще не стара. Стримана і поважна, нікому не відмовляла в біді — зналася на зіллях і коріннях, лікувала від усіляких хвороб, які знімаю-чи, які проганяючи, а які закликаючи...

Малий виздоровів, одужав — про знахарку й про її слова можна було забути.

¹ Зворохобитися (діал.) — розхвилюватися, збунтуватися.

Він знову пас гусей. Начесав з корови шерсті й зробив собі м'ячика. Сільські вітрогони прийняли його до свого гурту: ніхто не вмів скачати такого м'ячика. Але й ніхто не міг зрівнятися з ним, граючи в гилки¹. Діти розсердилися на нього, викрали м'ячика, а його прогнали.

Він запитав маму, чому його проганяють, кривляються, кидають у нього камінцями, й дістав за це між плечі штурхана.

— Рік неврожайний, подушне плати, кріпаччину відробляй, а тут ще й ти? — заголосила мати.

Прогнаний дітьми, нагриманий матір'ю, він посмутнів, став журно задумуватись. Чи в ньому щось зламалося, що перецвів, не доцвівши, як побита градом квітка — його нарцис?

Нипав² по селу приблудою.

Матері як за ним приглянути? Її мучило: вивезти, витягнути, щоб не опухнути з голоду та не замерзнути від морозу — ось чим переймалася. Якось він поважно, мовби цілком дорослий, а тому суворо обізвався до неї:

— Я, мамо, виплекаю квітку — я стану над громом... — вона, кваплячись із серпом на поклик ланового, теж сердито обізвалася до нього і сварливо наказала пильнувати хату й пташву.

Від цього став ще сумніший. Жура шелестіла йому над головою, як сухе листя на тому дубі, що замели сніги. Візок дитинства не котився згори, а під гору: його треба було пхати, як біду, щоб біда не пхала додолу.

Сам і сам — завжди сам. Уже й пошито йому з грубого валу штани. Уже трубить у воловий ріг і поганяє кавулею³ череду. Чередник — пасе громадську худобу. Збирає її з одного кінця села до другого і жене греблею в ліс. Село ще ніколи не мало такого пастуха: не кричить, не галасує: «Куди, ряба? А щоб ти здохла й витягнулася?..» — не чути його лайки, прокльонів. Ніяких помічників йому не треба. Корови напасені, телята і вівці не губляться, їх не крадуть вовки. Між людьми йде поговорі: «Він щось знає...» А підліток чередникує, самуєчи, і нікому не здогадатися, яке в нього бистре око, яке чуйне вухо.

Це лише людям здається, що він з худобою і сам, як худобина.

Він уже не хлопчик — хлопець. Гнаний, кривджений і безпритульний, — усе шука, до кого б прихилитися й пригорнутися.

Прихилиться до берези: вона шумить, гуде, губить листячко і голубить його.

Пригорнеться до трави: вона шелестить, гомонить, пахне і милує його.

А то викреше вогню, розкладе багаття. Сидить, гріється.

Солодкий дим нагадує землю, на якій живе.

Хіба самотній?

Блаватоокий⁴ — у тих очах назавжди поєдналися гострий розум і мрійливість. У них світиться стримана, лагідна, мовчазна душа.

У виразі обличчя, в найменших порухах голови вгадується чуйність, сторожкість, напружена увага до шурхотів і запахів. Він і птах, і мисливець. У його душі живуть всесвітні тривоги — великий страх, але ще більша цікавість і безбоязка, невтолима жадоба пізнання. Такий чередник.

¹ Гілка — давня народна гра в м'яч.

² Нипати — ходити, рухатися без діла, без мети; тинятися.

³ Кавуля — палка.

⁴ Блавато́кий — блакитноокий.

Вигнавши одного разу худобу, він зупинився на галявині. Під бузиновим кущем синів лісовий дзвіночок. Хлопець дивився на нього, а дзвіночок на хлопця. Йому не хотілося зривати квітку. Він ніколи не зривав листя, не ламав гілля, старався не толочити постолами трави — усе живе, усе для чогось призначене. Навіщо ж його мучити й нівечити? Хлопець наблизився до дзвіночка, щоб погладити. Простягнув руку й тут повторилося те саме, що колись із нарцисом. Блакитна квітка сама потягнулася до нього. Він узяв її в руку, і вона, крутнувшись, заворушилася в його руці. Ніжні пелюстки торкнулися до пальців, передаючи їм свою ніжність. І раптом багато дзвіночків розпустилися навколо — вони розцвітали із блакитним дзвоном.

— Краса... — промовив хлопець і наче онімів. Йому хотілося обняти всенький світ. Він відчув у собі таку силу, що перед нею не було нічого неймовірного.

Не лише дзвіночки, конвалії, сон-трава, плакун-зілля, болиголов, звіробій, ромашки — незчисленні лісові квіти висипали на галявину.

«Як мені зберегти цю красу? — думав він. — Як? Щоб ця краса не боялася ні грому, ні морозів?»

Дуби й берези, явори і сосни понахиляли до нього своє віття. Він почув вихлюп річки і шум полів. Паслися корови, телята і вівці. За деревами стояли вовк і лисиця. На скелі завмер орел.

— Красо моя, — промовив чередник. — Я візьму й поселю тебе у свої груди.

Щойно це сказав, як бузиновий кущ затріщав, розчахнувся і з нього вийшов дідो — сам заввишки з лікоть, а борода в сім ліктів.

— Здоров! — вітається. — Ну й давно я на тебе чекаю: сотні літ. Я — Капуш, а ти, отроче, призначений мені в учні.

Хлопець злякався, але запитує:

— Ви — дідо Капуш, той, що сидить у бузині й править світом?

— Той самий, — відповідає Капуш. Повів оком в один бік — квіти перестали цвісти, дерева відхитнулися; повів у другий бік — дикі звірі поховалися. — Будеш учнем і моїм помагачем.

— Коли ж я чередник, як же я, дідусю, зможу? — відмагається хлопець.

— Ну й що з того, що чередник? — кидає дід і хрипко сміється. — Нас із тобою чекають не такі череди.

— Я не можу покинути матір.

— Вона тебе сварить, а ти її любиш? — запитує Капуш, пильно дивлячись із-під кошлатих брів.

— Як би вона мене не сварила, я її все одно люблю.

— Може, ти скажеш, що любиш і людей? Їхні діти обзивають тебе, кидають на тебе камінцями, а ти їх любиш? — і він сміється ще хрипкіше. Кудлате довге бородище розпускається по траві.

— Люблю... Я ніколи їх не покину, дідусю, хоч я серед них і останній чередник, — тихо, але гідно відповідає хлопець.

Дід Капуш перестав з нього насміхатися. Пригладив свої вуса й бороду, розчесав їх пальцями, як гребінцем, і каже, хвалячи його:

— Це добре, що ти правдивий і вірний. Мені якраз такого й треба.

— Як же ж я покину череду? — не здається хлопець.

— Ти будеш людським чередником, але, коли б тебе не покликав, прийдеши. Свисну — і ти прийдеши, — старий заклад пал'ці до рота, свиснув — трава прилягла, ліс зашумів.

«Малий, мені до колін, а свище сказано», — думає хлопець і каже:

— Я почую, дідусю...

— От і добре.

— А чому ж ви мене вчитимете?

Дід Капуш заклад собі руки за спину, ступає по галявині. Борода йому трішки заважає, і він ступає повільно, розважливо.

— Ми будемо, отроче, шукати з тобою корінь... Корінь весни і літа, корінь осені й зими... А шукатимемо його до схід сонця і при зорях... Я спостерігаю за тобою із самого твого малечку, але не відкривався тобі — ще було рано. Тепер твоя пора прийшла... — він промовляв чітко, розмірковано. — Отож чекай, аж покличу. А поки, прощай!

Чередник не встиг і попрощатися, як нікого вже не було: затріщав бузиновий куш, під ним синів дзвіночок. На галявині мирно паслася худоба.

Тепер залишилося чекати Капушевого свисту. І дід викликав його.

Хлопець спав у клуні¹, почув посвист і, не гаючись, рушив. Сон як рукою зняло. Село безпробудно спало — стріхи поопускались на вікна, так старі баби насувають на очі хустки. А він ішов жвавий, бадьорий. Ноги самі несли його. Жоден собака не забрехав.

Вибравшись на вигін, звернув на греблю, — озеро спало, і спали верби й очерети. А річка несла сон-хвилю, присипляючи озеро, верби, очерети й береги.

Вони зустрілися на греблі. Капуш наче вигулькнув з дупластої верби і повів чередника, спроваджуючи його вгору і вгору крутою стежкою. Сам попе-

¹ *Клуня* — будівля для зберігання снопів, сіна тощо, а також для молотьби, віяння; сто-дола.

реду, хлопець за ним: учитель і учень. Цю стежку називали прощанською¹, бо люди ходили нею на прощу. Почавшись з греблі, вона заводила в ліс, а тоді вилась і крутилася по горі, де рідко росли сосонки, кущі терну, глоду і де бігли кам'яні скелі, іноді вкриті мохом. Учитель не проронив і слова, поки не дісталися шпиля.

Ставши на камені, як на великому млиновому колесі, промовив:

— Дивись...

Хлопець стоїть поряд з ним.

Над ними здійсмається, відкриваючись у високостях, зоряне небо, а навкруги розлягається земля.

— Я ще ніколи такого не бачив, дідусю.

— Бо ти спав, сину. Ми стоїмо серед ночі і серед землі, — почав Капуш свою науку.

Він казав: почалися серпневі ночі, а це саме той час, коли зорі досягають у небі, вони тихі, тому їх добре видно й можна прочитати. А хіба не так і на землі? У серпні вже достигло зело в полі, молодняк у кошарі, виводки на болотах. Усе на світі зв'язане. Ось над нами в небі зоряний Віз. Він їде Чумацьким Шляхом, але це й дороги людей.

Хлопець дивився на червоні, вишневі, на ледь видимі у срібних туманах зірки, запам'ятовуючи їх. Зоряна картина неба мерехтіла і миготіла, змінюючись. Мінялися й самі зорі. Червоні засвічувалися зелено, зелені вишневі, а то ставали блакитними. А простори неба, його глибини, чорніли і ніби дихали холодом...

І старий навчав: подих цих незвіданих, недосяжних глибин вривається в людські почуття. Що не бачиш оком, що не чуєш вуху, що не понюхаєш, що не відчуєш шкірою, те невідомо відгукується в нас, у всьому суцюзі. Хмари і ясність, сонце і місяць, мінливе небо й мінлива земля живуть у людині. І хіба лишень у ній? Не тільки звірина, кожен листочок трави несе в собі крапельку небесного мороку. У тому-то й річ, що в усіх нас гуде крапелька небес. Життя землі залежить від життя сонця: воно налило зерном колосок, від нього зацвіла квітка, з його теплом піднявся на крильця метелик...

У цей час зірвалася зірка і, залишаючи слід, покотилася небом. Хлопець бачив і чув, як вона черкає, похолов, йому стало моторошно — затулив долонями очі.

Зірка розписалася в небі, не долетіла до озера й погасла.

— Чому ти злякався? — запитує дід Капуш. — Це перехрещуються шляхи живих і мертвих.

— Я подумав: усе погасне, — відповів, боячись відняти долоні від очей.

— Ти не бійся: мороку нема. Є недоступне, яке називається мороком. Ти повинен знати стільки, скільки може знати людина.

Хлопець відняв від очей долоні. Серпневе небо стояло над землею. Ясні зорі відбивалися в тихім озері. По один бік лежало в долині село, а по другий виднілися, піднісшись над долами, замок і собор. Біліли дороги і стежки. Іскрився камінь, і блищали роси на травах. Було широко, вільно. Прозоре чисте повітря забивало дух. Він запитав учителя:

¹ Проща — паломництво; відпущення гріхів, прощення.

— Але як я можу це знати? — і не почув відповіді.

Оглянувся — Капуша вже не було.

На сході вияснялося: треба було квапитися, щоб вчасно затрубити в чередницький ріг.

Пасучи худобу, відтепер став ще задуманіший. Зіпреться на кавулю, стоїть на узліссі: дивиться з-під солом'яного бриля — спиває ліс і поле, вбираючи їх у себе. Білі пасма волосся спадають на плечі й обрамляють його вродливе обличчя, яке не затінене жодною зловивою пристрастю: відкрите, відверте, щире й зігріте соромливістю.

Нічне зоряне небо й дідо Капуш заввишки з лікоть, з бородою в сім ліктів, не йдуть з голови. Він думає: «Небо відбивається в земних водах, як у дзеркалі. Але земля і людина хіба теж не відбиваються в небі, як у великому дзеркалі? Тоді доля неба, його сонця залежить від землі й від людини? Я бачу хмари і зорі в річці, в озері. Але чому я не бачу себе, як я відбиваюся в небі? Це правда: коли погожий день і сонце, гори й доли залиті світлом, коли ж хоч трішки звихріє, гори й доли вкриваються тінями. А коли зареве буря чи хуртовина й хмари заступлять сонце, гори й доли занепадають у пітьмі. Бо так воно і є, що відбувається в небі, те відразу ж дістається і землі. Так вони віддзеркалюються одне в одному. І якби я зміг, якби я побачив, як я віддзеркалююся в небі за будь-якої погоди, я, мабуть, знав би не одну таємницю. Чому те небо таке високе? Як туди забратися?»

Хлопець терпеливо чекав, щоб його знову покликав Капуш: розпитає його про це. Не раз підходив до куща бузини, обдивлявся зі всіх боків, але даремно...

Йому хотілося вчитися, знати, як зв'язаний світ, проникнути у цю складність. Як у дріб'язку вгадати велике? Як у частинці побачити ціле?

Народжений для краси, міг бачити її скільки завгодно й де завгодно. Вона жила скрізь, повсюдно дивуючи і ваблячи. І, спираючись на кавулю, спостерігаючи, як вранішній туман стелеться долиною, падає і никне на сіножатях, як у тумані кигикнула, знялась і летить біла чайка, він затамовувавсь: кожна клітинка тіла вбирала в себе сивий туман, а кигикання чайки, її передосінній сум і помах крила торкнули, зачепили щось у душі, залишивши там свої сліди назавжди.

— Чередникуєш? — окликнуто його. Він почув хрипкий голос, повитий хрипким сміхом, — дідо Капуш стояв у нього за плечима й тримався за його кавулю.

— А я не чув вашого свисту, — каже ніяково хлопець.

— Я нині сам прийшов до тебе. Навіщо ж мені зайве трудитися, свистати? — відповідає старий. — А чи ти не хочеш мене бачити?

Хлопцеві просилося з язика, що чекав і не міг дочекатися, коли його покличуть: має багато розпитати, розвідати, але язик одубів — бажана зустріч застала несподівано, і він мовчав, оторопівши.

Дідо Капуш узяв його кавулю, ступив кілька кроків і зупинився. Був схожий на маленького засушеного старця з патерицею¹.

Перед ними, з узлісся, відкривалися поля.

¹ Патериця — довга палиця, яку звичайно використовують для опори під час ходьби.

— Минулого разу, мій учню, ми спробували трохи читати небо, а зараз спробуємо приглянутися до того, на чому стоїмо, — до землі, — починає учитель. — Перед нами зелена книга... — і він казав: — Он врунеться¹ молодий засів — це наше з тобою життя виколисується на кожному тендітному тоненькому листочку. Бо що ми без колоска? Ми залежимо від зерна: людина, звір і пташка. І ми самі як зерно — вийшли із землі. Але про це згодом, колись, а тепер запам'ятай; краси людини без землі й краси землі без людини нема. Земля живе, йдучи із зими у весну, з весни в літо, з літа в осінь, — і так без кінця. І ніщо не може зацвісти вдруге, а старе не омолоджується. І все воно — на радість...

Сивоусий, довгобородий навчав: найвища радість людини — орати і сіяти. Кожна людина, де б вона не була, що б не робила, хіба не орач і не сіяч? Без поту земля не родить і не буває жнив... Тече річка, грає озеро, стоїть ліс, лежать поля — ти собі тільки подумай, скільки-то природі треба було потрудитися, щоб усе стало таким, як є. І як усе повсякчас трудиться зараз: річка тече, озеро грає, ліс гомонить...

Хитро й дивно усміхаючись, він оповідав про добрих і злих духів, без яких ніщо існувати не може: сила кожного таїться в силі його душі.

У лісі живуть лісовики й лісовки — вони пастухи й пастушки звірів і дерев. Але там живе й Полісун — пастух вовків, який гонить їх на бійки і на прокорм. По полю ходить Польовик. Він як бицюра. Доглядає ниви. А у водах — Водяник, який подібен на рибину з великим хвостом. Йому допомагають русалки. А є й земляні духи — стережуть скарби землі... Вони подібні до людини. Літо — це молода дівчина, одягнена в білу сорочку, закосичена рослинами й зіллям. А Зима — це стара баба: голова — бочка, губаста, зубаста, костата, семикожушна. Зустрінуться, Зима й каже Літу: «Якби не я, то ти б спаршивіло!»

— Земля — найпривітніша людська домівка. Кращу чи й знайти?

— Ви гарно оповідаєте, — озивається хлопець. — Але чому я ні разу не здивався з духами лісу, води, з Літом чи Зимою?

— Неправда, — заперечує учитель. — Ти повсякчас живеш серед них, вони тебе бачать, а ти їх ні; вони тебе скрізь супроводжують, а ти й не здогадуєшся через свою байдужість, глухоту та недбальство.

Його поривало спитати, як позбутися байдужості, глухоти й недбальства, а дідусь пояснює, гамуючи ці поривання:

— Ось коли ти по єдиній загубленій шерстинці, по єдиному непримітному сліду зумієш вгадати, хто її загубив, хто слід залишив, тоді тобі дещо відкриється...

Чередник опустил додолу свої розшарілі очі, задумався, а підняв — старий уже пропав: замість нього в землі стирчить кавуля...

Далеко врунилися поля, гомонів за плечима, входячи в осінь, ліс, — земля повивалася сумом і втомою.

Він узяв свою кавулю й пішов до череди. Корови, напасшись, ремігали. Круторогий баран підступив до хлопця, щоб той почував. Чередник чухав між рогами, а баран слухав, повертаючи в різні боки головою. І вже хлопця обступила

¹ Врунитися — покриватися врунами; вирізнятися врунами; вруна — густі сходи посівів, озимина, ярина.

ціла череда: кожне хотіло, щоб і його приголубив, доторкнувшись рукою. Корови підставляли роги, бички витягували шиї, а вівці мололи хвостами.

— Ви ж мої хороші, — звертався до них.

Отара сама збиралася докупи, сама простувала до водопою, а там і додому. Він тягнувся позаду, назираючи за нею.

Верби над греблею погубили в озеро багато листя. Воно плавало жовтими човниками на чистій, охололій воді. Він дивився у воду, було сумно і світло.

Дома чекали клопоти: згортав на загату¹ листя, допомагав матері копати город, рубав дрова. Роботи по зав'язку, бо зима спитає. Скільки не надбай, перейсть: найважча, найдокучливіша пора. Чередницький рік мовчить. А він уже й не уявляв себе без нього.

Трубив у свій рік — буяла весна, дідо Капуш розповідав про зілля, навчаючи, яке допомагає людині, яке тварині, а яке — отрута. Одне корисне листком, інше цвітом, а ще інше коренем. Що треба брати до сходу сонця, а що по заходу... У його рік сурмило літо, повнячись достатком, і дідо Капуш вчив визначати чверті місяця, коли він ріжечком, коли йому півповня, коли повен і яке це має значення для рослин. А журавлі уже відлітали у вирій і забирали із собою молоді літа.

Зима давала всьому спочинок, усьому, тільки не людині, бо вона не підвладна зимовій сілчці. Юнак ставив сільця, але в них рідко що потрапляло, ходив у ліс по дрова: байдикувати не було часу.

Випало якось йому сидіти самому дома. У печі гототів вогонь. Тут і прийшов дідо Капуш — ніс червоний, вуса в інєї, борода в бурульках. Усівся на припічку, а юнак не дає йому перепочити. — якби пересілися морози, синички замерзають на льоту, люди дубіють з холоду. Терпцю нема!

— Куди й чого квапитися, — заспокоїв старий, — усе має свій час. Вище голови скачуть нерозумні. Світ підлягає суворій необхідності: зима відповідає літу, весна — осені.

Й провадив про розважливість, мовлячи, що світ збудувався і держиться на двох силах — на потузі любові й на потузі терпіння. Ненависть і нетерпець — не менш потужні, але вони великі сили спротиву і тому не варто піддаватися їм. З любові й терпіння народжуються людина і хліб. Ненависть, нетерпець і незгода на таке нездатні. Грози, віхоли випробовують потуги любові й терпіння. Хто не витримує, той пропав.

— Так пропав від граду і мій нарцис, — пожалкував юнак.

— Знаю, — каже учитель. — Я тоді був з тобою.

— Чому ж ви не захистили мою квітку?

— Щоб ти це затамив і сам був готовий до захисту... — промовив старий. — З цієї весни ти вже не трубитимеш у рік, а візьмешся за чепіги².

— Мати мені ще не казали...

— Скаже... Ти ж виходь сіяти найраніше, бо травневих дощів чекати марно. А як буде назарік³, я не знаю, сам здогадуйся. Нам випадає бачитися з тобою ще тільки один-єдиний раз.

¹ *Загата* — огорожа біля стін хати, проміжок між якою і стінами закладається листям, соломкою тощо для утеплення хати взимку.

² *Чепіга* — рукоятка в плузі.

³ *Назарік* — на наступний рік.

— Коли? — спохопився юнак.

Але, відтанувши й обігрівшись, дідо Капуш розпрощався, зник, залишивши свою науку — думати.

У найтріскучіші морози наспіли свята. Люди для того їх і понаставляли, щоб легше перебути зиму. Мати внесла в хату снопа, а він водив коляду, стукаючи в замерзлі вікна, просячи дозволу славити сонце, яке повернуло до тепла й привело Новий рік. Потім на озері прорубано ополонку — святити воду, а він виймав із-за пазухи й пускав голубів: вода — на здоров'я, голуби — на щастя. Їли кутю, й мати сказала, що він більше не чередкуватиме. Юнак сказав: «Добре», — й почав лагодити плуга, борону й пашню. Нарешті відсвяткували найбільше свято — воскресіння трави, і він зібрався в поле.

Мати почала сварити: ще на горах сніги, земля ще добре не відтала. Але він не хотів і слухати. Їхав селом — село глузувало: не має кебети!

Проклавши борозну й кидаючи в ріллю пашню, він відчув, як це дорого, мовби сіє зовсім не зерно, а свої надії...

Травень справді випав без дощів, і хто посіяв пізно, в того мало й зійшло.

А в нього вродило. Люди дивувалися. Мати раділа, а він сумував і журився: дідо Капуш не викликав його — як же здогадатися, коли сіяти на майбутню весну?

Юнак зробився ще пильнішим, ще зосередженішим. Часто не ночував дома, а в лісі, над річкою, в полі. Вже знав: птиці — тлумачать явища природи, а звірі охороняють її. Тому стежив за птахами й за звірами. Бусли рано відлетіли у вирій, білки полиняли за тепла — це віщувало нагальну зиму. Але яка вона буде — довга чи коротка? Осінь відповідає весні — і прикладав осінні дні до весняних, які ще колись настануть.

Снігу випало мало. Він одразу й розтанув. Страхало, просихаючи, але чомусь не вились, співаючи, жайворонки, білки барилися червоніти, а миші не вилазили з нірок. Село заквапилося сіяти, а він лише споряджав воза.

Мати розсердилася, обзиваючи його ледащом. Їхав селом — село знову глузувало: не має кебети!

Він ледве встиг посіяти, пішов теплий дощик. І травень випав дощовий. Його поле відразу зазеленіло. Хто ж поквапився, кинувши насіння в суху й холодну землю, зерно лежало й не поспішало сходити.

— Е, він щось знає... — почали казати люди. — Не інакше, як зв'язаний з нечистою силою.

Хіба є більше зло, як тупа і сліпа заздрість?

Йому було кривдно, але мовчав.

Літо загриміло грозами, вибило, столочило поля — панські, людські і його. Він вийшов на поле — вся праця пропала. Ячмінь повклякав. Біла гречка підпалилася. І він стояв, мов зламаний колосок, а йому всередині щось наче осмалилось.

Заскреготав зубами, наче вовк. І, наче вовк, кидав злісними розчервонілими очима — у небо, по землі. Земля раювала під блакитним небом. Непогано червонів мак, і синіли вмиті волошки. Спалахнула прекрасна веселка. А йому хотілося, скрегочучи зубами, усе це топтати, перемішуючи з болотом. Якби з'явився Капуш, ото б ухопив за бороду!

Розлігся заливистий свист — дідो на лікоть заввишки, а борода на сім ліктів, викликав його востаннє. Одначе йому не треба було нікуди йти: старий спускався до нього з райдуги.

— Бачите, ви бачите?! — закричав юнак.

І той відповідав йому хрипко й насмішливо:

— А ти думав, що все можеш? Колись маленьким ти похвалявся мамі, що станеш над громом. Знімайся, ставай...

Ці слова, як сіль на рану: хлопець понурився.

— Наскреготався зубами? Тебе перелихоманило? — глузує учитель. — Учись перемагати самого себе, поборювати слабкість і бути хоробрим.

— Учителю, я нікчемніший від найнікчемнішої комахки, — вихопилося в нього.

— Ти нижчий трави і тихіший води? — кипить дідо Капуш. — Невже ж дні і роки навчання пропали марно?

Вони стояли перед ворітьми райдуги. І старий сказав:

— Ти людина...

Спокійно зайшло сонце, вішуючи погоду. Лагідно вечоріло. Ніде й знаку від важких хмар. Хто їх наслав і хто розігнав? Вільно ширяв після грози дух полів.

— От і настала наша остання зустріч, — почав старий, рушаючи межею.

Юнак ішов поряд, ступаючи по вкляклому ячменеві, по опаленій гречці.

— Ми narозмовлялися з тобою про небо і землю, про пастухів, дерева і звірів, про зілля... Чому ж нині ти озлобився? Тебе злякала невдача, і ти наповнився люттю? Але хіба ми з тобою не балакали про любов і терпіння?

— Учителю, буде неврожай — люди голодуватимуть! — різко кидає юнак.

— Невже ти гадаєш, що допоможеш людям скреготанням зубів? Що їм допоможе їхня злоба? Ненависть і нетерпець гіркі помічники. Хіба ти не помічав, що роблять комахки, коли наступити на мурашник?

— Я все одно не змирюсь з негодою!

— Ти — людина... — проказав учитель.

Юнак не знав: добре чи зле, що він людина?

Ступаючи поряд із старим, ловив кожне його слово.

Вони ішли, не шукаючи дороги, — навпростець. Не вибирали броду, переходячи через річку. Адже ж старий був не просто собі старий, а дідо Капуш — перед ним усе поступалося. Перебрівши сіножатами, вибралися на гору й поставали на камені, що був схожий на велике млинове колесо.

— Тут погомонимо про людину... — повів учитель, відкашлявшись, бо трохи втомився. — Він казав: — Людина — дитина неба й землі, але чи вона завжди те пам'ятає?

Вечір змінила тепла літня ніч.

І він промовчав: небо й земля — не добрі й не злі. Вони — досконалі. Хто заперечить сонце чи родючість поля? Вони всемогутні — це краса. І нарцис — твоя квітка — теж. Б'є грім, молотить град, а ти плекай свій нарцис, не забувай, чий ти син.

— Чому ж я добрий і злий, учителю? — запитує юнак.

— Хіба тільки ти один? Кожна людина, людський рід — з кореня добра і зла, — почув у відповідь. І учитель додав: — Тому, що людина з добра і зла, вона і зла, і добра.

— Але навіщо, учителю? Чому я недосконалий, як квітка?

— Ти хотів сказати, як природа?

— Хай по-вашому, — згодився він.

І старий казав:

— А тому, щоб жити і вдосконалюватися — піднятися до краси і сили природи, до волі і єдності.

— Природа — наша мати, учителю?

— Так.

— Її треба любити й тоді, коли вона жорстока?

— Матері не вибирають, — промовив учитель. — Її любити — закон і совість. Жодна материнська сльоза не пропадає даром. Коли плаче мати, розверзається небо і стогне земля...

І він на завершення сказав:

— Шукай пізнання у трьох коренях — у землі, з якої піднявся, у небі, до якого прагнеш, і в самому собі, у своїй душі.

Зійшов повний місяць. Заблищали мерехтливі зірки. Ліс і гора, озеро й річка, село і поля пливли в срібному мареві. На широкій рівнині височів острозький замок і собор.

А вони стояли на широкому камені, як вліти у ясну ніч, — старий і молодий. Камінь білів. Навколо них червоніли карячкуваті сосонки. Не хотілося ворухитися, мовити якесь слово — місяць і зорі світилися в річці, в озері й у вікнах сільських осель. Срібліли роси. Місяць і зорі заблищали на зелені сосонок, на траві й там, на вершечках лісу.

На сході начеб розвиднялося, і юнак запитав:

— Учителю, якщо в нас, у кожній людині, є хоч краплина сили небес, то чому б і не осідлати хмару?

Дідо Капуш мовчки сховався з каменя. Оглянувся, перепитав:

— Осідлати хмару? Хочеш стати Планетником? Ти мій учень і помагач... — хрипко розсміявся і пропав.

Його не стало.

— Спробуй! — почув юнак тільки його голос.

Усе меркло: темніла гора. Ліс шумів, і хлюпало озеро, зустрічаючи досвіток. І обізвалося луною з лісу: «Спробуй! Спробуй!..» І попливло річкою. Так закінчилася остання зустріч юнака з учителем.

Він ще не знав, що стане Планетником. Його чекали випробування.

Злива наробила шкоди і збитків. А опісля неї відразу почалася спека. Пряжило — тріскалася земля. Річка меженіла¹. Пташки перестали літати і, причаївшись на деревах, порозкривавши дзьобики, важко дихали під скоцюрбленим листям.

Гаряче, безпросвітне марево оповило ліс і поля, сонце затуманилося: пашисть задуха.

Поникла, іржавіючи, трава. Одне пропало від негоди, інше горить. Суха сіра пилуга осідає на губи людям і худобі. Очі в усіх як підпалені. Що гірше — руйнівна гроза чи затяжна спека?

Він пригадав зиму, вираховував, які зимові дні співпадають з літніми: виходило — міцні водохрещенські морози відгукнулися спекою.

¹ Меженіти — міліти.

Юнак поливав город, носячи воду з річки. Дивлячись на нього, те саме робило й село. А як провести річку в поля?

Висохли криниці. Село звинувачувало відьом, нечисту силу: це вони наслали спеку. Зібрався хресний хід, кропили, обходячи, поля, а він у це не вірив і думав, як осідлати хмару.

Подейкували: десь зовсім близько пройшли рясні дощі, там поправилося і на полях, і на городах, а тут не впала й крапелька.

Одного разу з'явилася сиза хмарка, але де не взявся вихор, і люди рознажливо проводжали її сумними очима: сподіване розтануло, тільки курява піднялася.

Потім ще пливли хмарки — білі, перисті, але поодинокі. Юнак подивився і ведвернувся: такі дощем і не пахнуть.

І все ж він пішов до озера, далі греблею і, перш ніж піднятися на гору, стати на шпилі і подивитися навкруги, узяв і вмився. Вода як літепло¹. Зачерпував її долонями, скроплював собі обличчя, пив. Не витер ні рук, ні обличчя. Поки піднявся й став на тому камені, де вони стояли з Капушем, зовсім обсох. Лише йому на бровах зависло кілька крапель, і кінчики довгого волосся втримували вологу.

Пливли поодинокі перисті хмарки.

Він повернувся обличчям до північного заходу, кинув під ноги бриля і, вперто, скільки мав сил, подивився туди, у стуманілу далеч, яка дихала гірким полином. Навколо нього там і сям примовкли карлики-сосонки, чорніла на порепаній землі трава, в'янув ліс... Юнак перелив усі сили у свій зір і стояв — напружений, несхитний і пильний.

Викликав дощову хмару. Хоча б одну.

— Я не цілий із глини. У мене є крапелька сили небес, і тому я тебе викличу, викличу! — шепотів спеченими губами. — Я мушу!.. Гине село і ліс, гине худоба і звірі, гинуть птахи і люди... Я повинен!

Удалині виткнувся ріжечок темної хмарки. Тоді він змахнув з брів та з волосся крапельки води, які ще утримались, собі на долоні й простягнув руки, запрошуючи до себе хмарку:

— Іди... Йди...

Хмарка повернулася боком і тепер нагадувала чорну галку. Він не погрожував, а просив її, щоб не втікала в безвість, щоб линула сюди, до нього. Але вона не хотіла слухати й не звертала зі своєї дороги.

Він не зажмурич очей і не опустил рук, а ще більше, ще дужче напружився, сподіваючись, що з'являться нові хмарки. Відчував це очима, ще не бачачи їх.

На чолі виступив піт.

Вишита сорочка змокріла на грудях.

— Вітрику, війни... Вій, вітерець! — благав.

Чорна, як чорна галка, хмарка вилискувала своїм боком. Там, за нею, з'явилося аж дві — доладніші й чорніші. Наче дві брови. Вони моргнули йому. Його обличчя торкнувся лагідний холодок.

З-за двох хмарок визирнула й третя, подібна до лошати.

— Знаю, я знаю; ви — худоба сонця... — шепотів.

¹ *Літепло* — тепла вода, тепло, теплінь, теплота.

А небо слало хмарки, розкидаючи їх у різні боки. Чорні, сиві, синюваті — різної масті, як різні телята й бички, як різні дикі й свійські птахи.

— Ну як мені позбирати вас в одну череду? Як стягнути в одну зграю? — запитував і шепотів, шепотів...

Босі ноги прикипіли до гарячого каменю, здавалося, мине ще мить — і він не встоїть, не витримає; закам'яніє або впаде й розсиплеться на порох.

А лагідний вітерець лише бавився з ним, пустуючи.

Юнак уже над силу махнув руками. Хмарки мовби пішли одна одній назустріч. І він, знесилюючись, замахав їм, приманюючи, щоб збиралися, щоб не втікали і не розходилися.

Сонце затьмарилося. Йому на обличчя впала перша крапля дощу. І не відчув її. Вдарилася об чоло й випарувалася, як із розпеченого череня¹. Махаючи руками, він начеб знявся вгору й літав отам, між хмарами, зганяючи їх до гурту.

Пішов дощик. Посилювався, стаючи дощем. Стрепенулися корячкуваті сосонки. Ліс примовк і слухав. А земля хапала дощ своїми порепаними губами і впивалася.

У селі повибігали з хат старі й малі. Стрибали, витанцьовуючи, приспівуючи, щоб дощ припустив, не переставав, обіцяли йому борщ і кашу. Лише кури поховалися під стріхи.

Він стояв якийсь час, уже промоклий до рубця. А потім звалився і пошперхлим язиком злизував дощ із каменю.

Хтось підстеріг, як ішов греблею, як, умившись, вибрався на гору й накликав дощ.

Казали:

— Еге ж, стягнув хмари — він Планетник.

¹ Черінь — нижня площина, дно печі, де горять дрова, — місце для виікання хліба й варіння страв.

Хмарник, Бурівник, Планетник — йому було байдуже. Так відповів матері, мовивши:

— Я хочу жити у згоді з людьми, з усім... — повів рукою й очима.

Цей жест і погляд свідчили, що з цілим світом.

Дощ напоїв городи і поля. Відмолоділа трава. У дощівці скупано дітей. А дівчата, дивлячись, як патлатяться верби, помили в дощівці й свої голови й розчесали коси.

А Планетник узявся за лопату, прокопав уздовж свого городу канаву, щоб повені й грози не заливали грядок і не зносили їх. Те саме зробив і в полі. Ніколи не мав вільної хвилини: гонили на панщину, і він ішов, як не з косою, то з ціпом, — косив, молотив. Восени садив дерева. Викопував у лісі дубки, кленочки, явірки і тикав їх, де було місце: коло хати, край вулиці, біля криниці. Взимку возився з гноєм, розносив його на город і на поле. Коли втомлювався, розтирав снігом руки й обличчя — вони горіли як жар. Ще й не пахло бруньками, заготовляв живці¹, ховаючи їх до пори в погребі. А з теплом щеплював дички. Хто просив, нікому не відмовляв. Старанно робив надріз, припасовував кору до кори, змащував смальцем, обкладав глиною, туго перев'язував — приймалися!

Але найважливішим була сівба. Важило і не загаятися, і не поспішати. Ніхто ж не дійшов до таких дурощів і безглуздя, щоб сіяти по снігу а чи позачасно?

Викопані й пересаджені ним деревця не сохли. Замоховілі з північного, холодного боку — так і ставив їх, як вони звикли рости в лісі. Щепи його приймалися, бо він не щепляв на вербі груші.

І на сівбу завжди вибирався вчасно. Журавлі, відлітаючи у вирій, накурликували йому зі свого прощального ключа, коли повернуться, а ведмідь, залягаючи в барлогу, сповіщав своїм ревінням перед зимовою сплячкою, коли прокинеться. І зайці приплигували обгризати щепи, та він виносив їм сіно, щоб не псували молодняка, залишали пучки своєї шерсті як знак, коли вони перший раз окотяться. Одначе головне віщували сонце, місяць і зорі...

Планетник вибирався в поле не рано й не пізно, а вчасно, якраз упору. А що той день ніколи не припадав на одне й те ж число, то його належало визначити й не прогавити. І все село звирялося по ньому. Люди пам'ятали, як він посіяв рано — і вродило, як посіяв пізніше — й теж уродило. А коли стягнув хмари й накликав дощ, ніхто не вагався: він неабищо — мудрець, Планетник...

— Я такий Планетник, як ви усі! — відмагався хлопець, не хочачи про таке й чути. — Навіщо плещете язиками? — й брався собі до свого діла — за чепіги, чи за борони, що не могло чекати.

І, не розгинаючись, думав: «Я такий мудрагель: робити — це і є жити в згоді зі всім світом». І не було такої праці, яку не подужав би або якої цурався б. На його подвір'ї не залежувався не то що гній, а й лиячка. Зі свого поля він позбирав і повиносив геть камінці й камінчики. Наковував жорна, виправляв шкіри, шив кожухи. Корова не могла отелитися, кликали — і допомагав корові. Лікував коней, які прохромлювали ноги. Готував зілля від різних хвороб. А дітям робив свистки й сопілки. Одного тільки цурався — не вступав у корчму, відмовляючись од могоричу: «Мені й так весело».

¹ *Живець* — частина стебла, пагона культурного дерева, що його використовують для щеплення дичок; корінці, паростки чи бокові гілки, з яких вирощують нові рослини.

Його очі були сині, як озеро, і такі ж, як і воно, задумані. Любив іноді посидіти на березі — просто так, без вудки, хоч і вмів сплести її з кінської волосіні. Але він руками ловив рибу, і то небагато, а раки витягав ногою: вони чіплялися йому за пальці. Розпрощавшись назавжди зі старим Капушем, інколи в очеретах немов бачив його бороду. Любив і ліс — у скрипі дерев і шелесті листя йому вчувався знайомий хрипкий голос і сміх.

Село подекувало, що Планетник знається з Водяником, русалками, що він заодно з лісовиками й лісовками, що його слухається Польовик... Якби він схотів, то міг би обернутися у Вовкулаку. Ходили всякі плітки від заздрощів. Навіщо йому така нечисть, як Вовкулачисько? А от з чистими духами, які бережуть води, ліси і поля, мабуть, зустрічався не раз. Правда, старим і дорослим навідріз заперечував, що є, що може бути щось подібне, а дітям оповідав, хто пасе дерева, звірів, рибу...

А взагалі, найчастіше мовчав, начеб йому і не було про що говорити. Його мислі виписувалися на ясному чолі й на відкритому обличчі. Що приховувати? Від кого? Та й навіщо?

— Я тільки й знаю, що я хлібороб, — чули від нього.

Це вже свята правда. Хліборобство — його святе ремесло. Плекаючи працю, шукаючи в праці згоди з морозом і сонцем, зі зливами і суховіями, прихилив своє серце до землі. Але їй було мало його згоди — вимагала більшого. І, тримаючись за чепіги, він скроплював борозну потом. Їй не вистачало і цього. Він побожно сів, заскороджував, рілля ставала, як пух. Потім виривав бур'яни. Умлівав перед половінням. І не покладав рук. Його згода переросла в любов. Не тільки до свого городу, не тільки до своєї маленької нивки. Обкопував її канавками, спускаючи воду, і його любов зростала до землі. Її з неї не виторгнеш. Тримався за чепіги, брався за косу — його любов до землі клалася в скиби¹ й покоси. Вкорінилася, як звичай, і наука: не пошкодувати колоска для сірої мишки. Тоді й земля повірила йому — його великій любові і його великому терпінню. І вона розкрилася перед ним, пустила його в свою душу, бо він узяв її у свою, не як скарб і надбання, а як честь і красу.

За те йому у вікно заглядав соняшник, а жайворонок співав славу.

Раз за разом випали врожайні роки — зими дарували багато снігів, весни — буяння, літа — стиглість, а осені — багатство. Люди обходилися без Планетника, бо все і так було добре.

Він не покладав рук. Земля не могла існувати без його праці, як квітка без бджоли. Хто б її запліднив? І як непримиримі стихії — мороз і спека, безвітря і бурі, змінюючись, прагнуть рівноваги, так і він, підвладний їхнім силам, здобував у повсякденній праці лад і втіху. Не почувався розумнішим за бджолу і не вивищувався над комашкою. Злий вовк і той був йому за друга, бо який ліс без вовка?

Що повзало, ходило, стрибало, що плавало, що літало, — все було досконале й завершене, як листок на дереві. І це була краса — велич творення, єдність розмаїтості. Не стояти осторонь спостерігачем, а бути в самій середині цієї краси, належати їй, як і вона тобі. Її закон — твоє правило: не нівечити листочка з дерева. Листочок і ти — ви обоє народилися з діяння. І, наслідуючи листочок, уподібнюючись йому, як він умивається росою, так і собі

¹ *Скиба* — смуга, шар землі, яку вивертає плуг під час оранки.

вмиваючись працею, діяти і примножувати красу світобудови, не засліплючись корисливістю. Яку користь шукає волошка, спалахнувши у житі? Цвіте — діє для краси свого насіння. Яку користь шукає соловейко? Співає для свого потомства і веселить землю. Так і ти дій — для людських поколінь. І не покладай рук.

Планетник більше ніж будь-хто радів урожайним рокам. Він був щасливий: не треба накликати дощ і не треба розганяти хмари. Погода наступала мовби по замовленню, впору. Людям здавалося, досить сказати полям: «Половійте!»¹ — і поля половіють; досить сказати вишням: «Наливайтесь!» — і вишні наливаються.

А він, до якого горнулися колоски в полі, до чіїх рук і очей самохіть тягнулося гілля яблунь і груш, вкриваючись цвітом, знав, що добра погода, що поліття не назавжди, не навечно. Тому його не покидала зухвала думка осідлати хмару. І Планетник, орючи, жнучи, а то й сидючи над озером чи блукаючи лісом, не раз чув, мовби з роси і води, голос Капуша: «Спробуй!..»

Таївся з цими думками. Інколи вони здавалися йому такими неймовірними, що жахався їх і бліднув, наче стіна, а волосся ставало сторчма, як на їжаку.

Та дивлячись, як легко літають ластівки, що кури й ті інколи знімаються на крило, знов повертався до свого. Він розмірковував, що в Капушевому «Спробуй!..» — вчувається не лише застереження, погроза, а й спонування. І, проводжаючи хмаринку, яка пропливала над селом, над лісом, мандрував разом із нею — вона сама вабила, наче запрошувала: «Осідлай!..»

Для початку спробував підкинути капелюха і спостерігав, як той кружляє, а потім опускається на землю. Він узяв хустину, прив'язав до її чотирьох кінців нитки й підвісив камінчика. Підкинув, хустинка надулася й, зависши в повітрі, легенько осідала. Побачив, як літають мильні бульки. Так спало на думку пошити великого круглого полотняного мішка.

Він умів ткати полотно, бо в щоб вони з матір'ю одягалися. Верстат стояв цілу зиму в хаті. І ось, сказавши, що йде в місто, в Остріг, продавати полотно, Планетник узяв його тридцять ліктів, вибіленого, льняного, і прийшов у ліс. Знайшов печеру в скелі, пошив, що хотів, а злетіти спробував зі шпиля гори, з того каменя, на якому вони не раз стояли з Капушем. Робив це серед ночі. Наповнив вітром мішок і зав'язав його. Мішок кидало, поривало, ледве його втримував, але не зміг піднятися й на вершок над землею. Вітер з мішка звівся, та й усе.

— Почекай, я просмолю тебе, а тоді наповню... — не здавався Планетник.

Купив в Острозі смоли, приніс у печеру.

Не так воно швидко робиться, як мовиться. Але на те він і Планетник. Ніхто й не бачив, і не здогадувався, як просмолював мішка, готуючись до польоту.

Щасливо зеленіло й щасливо опадало листя — минув не один рік. Кілька разів йому доводилося спиняти хмари, викликати дощ і навпаки — тучі розганяти, не кажучи про те, що виправляв людям вивихи, складав кості, обкладаючи їх лубом², коли хтось ламав руку або ногу, й допомагав худобі.

¹ *Половіти* — досягаючи, набувати жовтого кольору, ставати жовтим (про пшеницю, жито тощо).

² *Луб* — тверда накладка на місці перелому кістки; шина.

Ось настала безсніжна, з лютими морозами зима. Дороги вкрилися грудю, поля закострубатіли. Озими́на вимерзла. Якою ж буде весна?

Село захвилювалося й не давало Планетникові проходу: зима без снігу — рік без хліба. Він нічого не міг порадити, бо такої голої безсердечної зими ще не пам'ятав, а тому вирішив, що з весною неодмінно спробує піднятися в небо на просмоленому мішку. Жорстока непогода посилювала його бажання, і воно стало пристрастю. Сплів міцні посторонки¹, а з лози корзину. Прив'яже посторонками корзину, як прив'язував до хустинки камінчика. А чим наповнити просмоленого мішка — вітром чи димом? Вітер невидимий, повсюдний, тому його нелегко зловити й приручити. Ліпше димок. Спалить гречанку² — дим з неї густий, чорний. Напустить у мішок, зав'яже, а тоді в корзину — і вітер понесе...

Планетник уже бачив, як, зринувши в небо, осідлавши хмару, підіймається, стає і стоїть над громом, і як хмара, покірною його волі, повертає туди, куди її спрямує.

Він потайки позносив у печеру посторонки, корзину й гречанку. Дуже остерігався, бо замислив нечуване серед людей, які лише в казках літали на килимі-самольоті, а він наважився здійснити казку. Ні разу не подумав, що може впасти й розбитися. Нітрохи не жалів себе, ні свого життя, а думав, як, опинившись коло сонця, коло місяця і зірок, буде керувати погодою. Не зламає зими й літа, весни й осені — він тільки допоможе родити землі. Думки й почуття з'єдналися в порив — зробити, змогти.

Тим часом настав березень. Сухе, кострубате груддя розмерзлося. Подули бурі. Не задзюркотіли струмки й потоки. Чорні вітри підіймали розмерзлу землю і, вириваючи коріннячко озимини, крутили й розносили, розкидаючи по світу. Сонце зовсім пропало, зникло: серед білого дня було темно. Ревіли корови, іржали коні, мекали вівці. Люди попускали голови — Страшний суд настав...

Найбільше свято — воскресіння трави — було сумне, як похорони, бо трава і не зійшла.

Хоч би жменька, хоч би крапелька дощу! Берези викинули сережки, і вони поскручувались. Ліщина й не бралася бростю. Ліс і сади — немов скелети. Нема роси — гуде чорна буря.

Треба починати сівбу. Планетник вибрався в поле. Розім'яв грудку, понюхав, а вона не пахне ніякими соками. Занурив руку, набрав землі — холодна, наче камінь, і як мертва. Вернувся з поля, думаючи: «Озимину пересівай, ярини сій — час, пора, а земля не хоче»... — постановив: дочекається, пересіє, обсієтья й тоді підніметься в небо, щоб осідлати хмару. Село теж чекало, потерпаючи.

Вітри втихомирилися, земля тепліла, і він почав роботу. Усі обсіялися. Поля і городи волали дощу. Дощу! — волали трави й дерева. Люди з ранку й до ночі товпилися на Планетниковому подвір'ї:

— Наклич дощу! — благали його й матір.

Він вибрався на гору над озером. Люди стояли внизу, на греблі, а він стояв на шпилі, на камені і весь у білому, у білій сорочці, у білих штаних, височів,

¹ *Посторонок* — мотузка, тасьма тощо.

² *Гречанка* — гречана солома.

звівши своє гартоване лице до неба. Зняв руки й почав боротися за дощ. Пасма білого волосся тріпотіли на його голові.

Дощ закрапав. Спочатку дрібний, теплий. На очах зазеленіли береза й ліщина — ліс і сади відроджувалися. А дощ не вщухав, цебенів, як із прорваної гатки. Заблискало, загриміло — це недобрий знак, бо гілля голе. Лило тиждень. Озеро вийшло з берегів, зламавши греблю. Річка теж вийшла з берегів, затопивши городи. Перестало лити — відразу почалася спека. Сонце палюче, мовби вихопилося з горна. Надворі наче в кузні — шкварчать кущі й бур'яни. На городах, у полі ніщо не виткнулося, не проросло: то його залило і притовкло, а потім вхопило у цілець — земля рівна, як збитий тік¹, і гаряча, як піч. Коletься, репається і зяє, вишкірюючись, наче мрець.

«Пора летіти, — подумав Планетник. — Дочекаюся вечора, піду в печеру...» — і готував кресало та губку.

Та люди його випередили. Вони заремствували. Спочатку тихо. Потім голосніше. Хто винен, що зима була без снігу? Чому довго не падав дощ і полилася злива? Хто винен, що залягла спека?

Їх ніхто не скликав — зібрав відчай, і вони громадою прийшли до Планетника. Старі баби розмахували коцюбами², чоловіки були із сокирами, вилами, ціпами й косами, молодиці із заступами й пращами³, діти з каміняччям.

— Це ти! Ти в усьому винен — ти знаєшся з нечистою силою! — загукали, як в одне горло.

Він вийшов на поріг. Босий, у вишиванці, штани на очкурі⁴ — звичайний, як і вони. Хотів щось сказати, але на нього посипалися камінці, погрозливо наставилися кочерги, вила, ціпи, сокири.

— Хмарник! Бурівник! Смерть йому! Смерть!..

Над'їхав пан у малиновому кунтуші, а з ним і піп у чорній рясі. Вони не втихомирили село.

Пан сказав:

— Скараємо, але без самосуду.

А піп проголосив:

— Спалити.

...Вечоріло. Його закували — не боронивсь. Повели в холодну. Село поважило з подвір'я, пильнуючи, щоб часом не обернувся у вовка чи в птаха й не втік. Зовсім стемніло. А в те, що він може обернутися вовком чи птахом, мабуть, не дуже вірили: прив'язали до спини дві свічки — не втече, нехай світить... А його вже стара мати побігла слідом, але спіткнулася у воротах, упала, ридаючи і б'ючись головою об землю.

Не було кому пожаліти ні Планетника, ні старої матері: народила виродка! Злі, сердиті, страшні люди... Очі банькаті, груди ходуном, руки трясуться і на лобах написано: ненависть і нетерпець.

¹ Тік — розчищене місце, спеціально підготовлений майданчик надворі або в приміщенні для молотби, очищення та просушування зерна.

² Коцюба — знаряддя у вигляді насадженого на держак залізного прута з розплесканим і загнутим кінцем для перемішування палива в печі й вигрібання з неї жару, попелу; кочерга.

³ Прач, пр'анник — дерев'яний гладенький валок для вибивання білизни під час прання.

⁴ Очкур — пояс або шнур, яким стягують штани або шаровари для підтримання їх.

Горять дві свічки, які несе на своїх плечах, — він освітлює дорогу, а перед ним темрява.

Пан і піп перемовляються в колясці: навезти, нарубати дров, припнути до стовпа! Ніч пересидить у холодній, а вранці почнуть...

Планетникова мати, припадаючи до землі, підвела голову, а перед її очима розцвів нарцис. Білий, аж холодний — з материнських сліз. І вона почула голос:

— Бери мене: сторожа поснула, перед тобою відчиняться двері холодної, йди і випусти сина.

Планетник сидів у холодній і думав: «Я ніс засвічені свічки, а вранці сам згорю, — ну й дарма, тільки жаль, що не встиг злетіти в небо, не встиг»...

Мати зірвала нарциса, пішла й розкувала сина. Він узяв з її рук білу квітку й сказав:

— Я піду, мамо...

— Куди, сину? — запитала вона.

— Хіба ви не знаєте? Я казав вам ще малим. Піду і стану над громом.

Мати його поблагословила.

Серед ночі на горі — над селом спалахнуло велике вогнище. Люди попротиснулися, побігли з лементом на греблю й попадали від великого страху. З вогнища, яке сипало іскрами, у небо, підіймалася куля. І в той час зазвонили дзвони. У далекому острозькому соборі, на сільській дзвіниці... Маленькі, більші, головні — усі дзвони.

З настанням дня шукали Планетника, але не знайшли. Чи він розтанув у небі, чи заповся в землю?

Як почув, так і передав я цю легенду — слово в слово з уст Олени Булиги, в якій квартирував у Вербівцях.

1. Коли Олена Булига розповіла своєму квартирантові легенду про Планетника: а) у квітні; б) у березні; в) у червні; г) у травні?
2. Яку з рослин автор називає «сторожем у житньому брилі»: а) калину; б) півонії; в) жоржини; г) соняшник?
3. Хто «відчиняв своїми крилами весну і зачиняв літо»: а) журавель; б) бузько; в) сойка; г) чайка?
4. Де готувався до польоту Планетник: а) у полі; б) вдома; в) у печері; г) на пагорбі біля замку?
5. У якому населеному пункті жила Олена Булига: а) в Острозі; б) у Вербівцях; в) у селі під Києвом; г) у тексті повісті назви населеного пункту не згадано?
6. Установи відповідність між героями повісті та їхніми репліками:
А. Планетник; **Б.** Дід Капуш; **В.** Матір Планетника; **Г.** Знахарка;
Г. Олена Булига.

Небо нам усе дарує...	
Кожна людина, людський рід — з кореня добра і зла	
Краса безборонна і беззахисна у світі, а тобі її утверджувати...	
...робити — це і є жити в згоді зі всім світом	

7. Як характеризують Олену Булигу такі її слова: «Подобається, то й живить... А плата? За гріш не купиш маку, а за гривню правди. Мені б живе слово, бо я говорю зі всім на світі й сама із собою...»
8. Знайди в поданих рядках про Олену Булигу слова, ужиті в переносному значенні, й поясни, як ти їх розумієш: «Вставала ще до сигналу мого самоскида, будила мене й уже була зарощена: від неї віяло кропом, морквою, петрушкою і прозорим світанком».
9. Словники сучасної української мови не містять таких слів: *планетник*, *бурівник* і *хмарник*. Якби тобі довелося укладати словник, то як би ти їх розтлумачив?
10. Пригадай, як називається художній прийом зображення предметів чи явищ природи як живих істот. Випиши з тексту повісті Бориса Харчука «Планетник» приклади такого прийому.
11. Хто прищепив Планетнику любов до природи? Знайди й прочитай ті уривки в повісті, які свідчать про те, що він умів по-особливому бачити красу природи, дослухатися до неї.
12. Пригадай, що таке *символ*. Розкрий символічне значення образу квітки, вирощеної Планетником.
13. Чому, прогнаний дітьми, нагриманий матір'ю, Планетник так говорить про неї дідові Капушу: «Як би вона мене не сварила, я її все одно люблю»?
14. Знайди й уважно прочитай уривок, який відповідає першій ілюстрації. Чи всі текстові деталі навколишнього передав художник? Які враження викликала ця ілюстрація? Чи такими ж ти уявляв кольори під час читання цього уривка?
15. Які народні прикмети згадано в повісті? Як вони допомагають людям?
16. Знайди й прочитай рядки, у яких дід Капуш пояснює Планетникові, що таке людина. Чи збігається його пояснення з твоїм розумінням цього слова? Чи інакше ти став розуміти слово *людина* після прочитання повісті?
17. Чому письменник визначив жанр твору про Планетника як повість-легенду?
18. Чого навчає повість Бориса Харчука «Планетник»? Як ти вважаєш, чи є чого повчитися в цьому творі дорослим?
19. Прокоментуй Капушеві слова: «Шукай пізнання у трьох коренях — у землі, з якої піднявся, у небі, до якого прагнеш, і в самому собі, у своїй душі».
20. Які Капушеві слова пояснюють таку різку зміну селян у ставленні до Планетника: спочатку «він неабищо — мудрець, Планетник», а наприкінці твору — «Хмарник! Бурівник! Смерть йому! Смерть!..»

21. Підготуйся до виразного читання уривка, який тобі найбільше сподобався, і візьми участь у класному конкурсі на кращого читця.
22. Поділи текст повісті на сюжетні елементи.
23. Чи вдалося б, на твою думку, полетіти Планетникові, аби його люди не випередили й не засудили до страти? Склади свою кінцівку твору (усно).
24. Планетник мріяв осідлати хмару, тобто стати над природою. Чи варто людині втручатися в природу й змінювати її? Поміркувавши над цим запитанням, візьми участь у класному диспуті.

1. Перечитавши повість Бориса Харчука «Планетник», випиши назви рослин, тварин і птахів (відповідно в три колонки) і підкресли ті, що тобі невідомі. Знайди їхнє зображення й загальну інформацію про

них в енциклопедії чи Інтернеті. Поділися цими відомостями на уроці з однокласниками.

2. Підготуйся до стислого переказу повісті.

Зауваж

Слова, створені письменниками, називають «індивідуально-авторськими». Наприклад: «Не дивися так привітно, яблунево-цвітно»; «Не милуй мене шовково, ясно-соколово»; «весніти» (Павло Тичина); «скам'яніло-бузкове небо» (Григір Тютюнник).

Цікаву історію має слово «мрія» — його теж придумав письменник. Сьогодні воно стало таким же звичним, як і прадавні слова «вода», «небо», «весна». Уяви собі, його не знав навіть Тарас Шевченко, бо виникло воно вже по його смерті, а саме 1871 р. Михайло Старицький, український письменник, придумав слово «мрія». Він написав вірша Олені Пчілці, у якому вжив це гарне слово. Олена Пчілка й Леся Українка почали його використовувати, пізніше воно стало загально-вживаним.

Отже, одні слова, придумані письменниками, згодом потрапляють до словника, як це сталося зі словом «мрія», а інші залишаються «жити» в художніх творах, виконуючи образну роль: «яблунево-цвітно», «ясно-соколово», «весніти»; «скам'яніло-бузковий»; «бурівник», «хмарник», «Планетник».

До речі...

Проза Бориса Харчука перекладена російською, білоруською, вірменською, таджицькою, англійською, іспанською, німецькою та іншими мовами.

ТЕОРИЯ ЛІТЕРАТУРИ

Повість-притча

У 6 класі ти вже читав казку-притчу Емми Андієвської «Казка про яян», а в початкових класах — народну притчу «Без труда нема плода». Нагадаємо, що **притча** як літературний жанр — це переважно прозовий **алегоричний твір** із чітко висловленою мораллю. За змістом притча близька до байки, а іноді й до казки, проте в ній немає алегоричних персонажів із рослинного й тваринного світу. А чому ж тоді, ти запитаєш, у визначенні вказано, що це «алегоричний твір з чітко висловленою мораллю»? Адже ти знаєш з 6 класу, що алегорія — це наділення тварин, птахів, рослин рисами людського характеру. Відповідь ти зможеш знайти в ширшому визначенні літературного поняття алегорія. **Алегорія** — це інакомовлення, у якому через конкретний художній образ (не обов'язково через образ тварини чи рослини) розкривається абстрактне судження, уявлення, поняття. Суть алегорії полягає у внутрішньому порівнянні певного явища з іншим.

На відміну від байки притча повідомляє про подію, з якої читач сам робить повчальний висновок (у байці ж повчання висловлюють прямо і, як правило, виокремлюють у кінці).

Насправді, будь-який художній твір чогось навчає читача, але саме притчовий має яскраво виражену мораль. Ти, мабуть, помітив, що **повість**

Бориса Харчука «Планетник» від початку й до кінця має повчальний зміст: із першої ж сторінки автор навчає поважати старість і мудрість, далі — прищеплює любов до землі, природи, до матері й узагалі до ближнього, розкриває такі поняття, як доброта, благородство, чесність. Отже, повість про Планетника має притчовий характер.

Особливістю повісті-притчі, на відміну від раніше прочитаних творів цього жанру, є її великий обсяг, тому читач робить повчальний висновок не лише наприкінці твору, а й упродовж усього читання.

До притчі як літературного жанру в українській літературі зверталися Григорій Сковорода, Іван Франко («Притча про приятель», «Притча про вдячність»...), багато притч містять біблійні книги («Притча про сіяча»).

Характеристика образу героя

У 6 класі тобі вже доводилося характеризувати образ героя за планом під час вивчення оповідання Спиридона Черкасенка «Маленький горбань». Нагадаємо тобі план, скориставшись яким, ти зможеш у логічній послідовності та якнайширше розкрити зовнішню і внутрішню характеристику Планетника.

План

1. Зовнішність Планетника (вік, вигляд, риси обличчя, одяг).
2. Внутрішній світ героя:
 - а) ставлення до старших і ровесників;
 - б) мовлення Планетника;
 - в) думки, міркування, його фантазії та мрії;
 - г) уподобання героя;
 - г) учинки за різних обставин.
3. Ставлення автора й читача до Планетника.

Звичайно, ти можеш доповнити цей план, помітивши якусь цікаву рису, яку не розкриває жоден із його пунктів.

Нагадаємо, що під час характеристики героя слід посилатися на зміст твору, використовуючи з тексту цитати.

Зауваж

Ти, мабуть, помітив, що повість Бориса Харчука «Планетник» має незвичайну будову: сюжет легенди включено в розповідь Олени Булиги, немов у рамку, яка безпосереднього зв'язку з розвитком сюжету не має. Цей прийом називається **обрамленням**.

1. Притча — це: а) невеликий, здебільшого віршований повчально-гумористичний твір алегоричного змісту; б) невеликий, здебільшого віршований сатиричний твір алегоричного змісту; в) це переважно прозовий алегоричний твір із чітко висловленою мораллю; г) інакше мовлення, у якому через конкретний художній образ розкривається абстрактне судження, уявлення, поняття.

2. Установи відповідність між авторами й назвами притч: **А.** Емма Андієвська; **Б.** Борис Харчук; **В.** Іван Франко; **Г.** Народ; **Ґ.** Автор біблійної книги.

«Без труда нема плода»	
«Казка про яян»	
«Планетник»	
«Притча про сіяча»	

3. Які слова не є індивідуально-авторськими: а) хмарник, бурівник; б) ясно-соколово, яблуново-цвітно; в) бузько, зворохобитися; г) Планетник, весніти?

4. Що таке *мораль*? Яким літературним жанрам вона властива?
 5. Чим притча відрізняється від байки?
 6. Які слова називають *індивідуально-авторськими*?
 7. Розкрий вужче й ширше поняття *алегорія*. У чому полягає її суть?
 8. Які літературні жанри поєднують реальне й казкове? Визнач, що є реальним, а що казковим у повісті Бориса Харчука «Планетник».
 9. Що таке *обрамлення*? Поміркуй, з якою метою письменник використав цей прийом у повісті «Планетник».
 10. Які засоби художньої виразності (епітет, метафора, порівняння, персоніфікація тощо) найчастіше використовує автор повісті «Планетник»? Наведи приклади.

11. Охарактеризуй образ Планетника за поданим планом на с. 222.
 12. Сформулюй мораль (повчальний висновок) до повісті-притчі Бориса Харчука «Планетник».

Напиши коротке висловлювання про те, чого і чому тобі хотілося б навчитися в Планетника з одноіменної повісті-легенди Бориса Харчука.

На дозвіллі

Більше про Бориса Харчука ти можеш дізнатися за такою адресою в Інтернеті: uk.wikipedia.org/wiki/Борис_Харчук

- Я можу прокоментувати сюжет повісті (визначити сюжетні елементи).
- Я вмію відрізняти в повісті казкове від реального.
- Я вмію характеризувати образ Планетника за планом.
- Я можу розкрити символічне значення образу квітки.
- Я можу визначати художні засоби в повісті, з'ясовувати їхню роль.
- Я можу висловити власні роздуми про суть людського життя й пояснити моральний вибір Планетника.
- Я знаю, що таке індивідуально-авторські слова.

**ЄВГЕН
ГУЦАЛО**
(1937–1995)

Український письменник, журналіст.

*Найвідоміші твори: оповідання «Лось», «Олень Август», «Дениско»,
«З горіха зерня»; книжки для дітей «Саййора», «Пролетіли коні».*

*Лауреат літературної премії імені Юрія Яновського (1982),
Державної премії УРСР імені Т. Г. Шевченка (1985)*

Твори Євгена Гуцала ти вже читав у 5 і 6 класах (оповідання «Лось» та «Олень Август»), а також ознайомився із біографією письменника. Він народився в селі Старому Животові, що на Вінниччині, 14 січня 1937 р. в родині вчителів.

Майбутній письменник почав писати досить рано, десь у 5-му чи 6 класі. За хатою, у кущах, Євген змайстрував столика з грабових жердин і спекотними літніми днями писав оповідання й вірші, ховаючись у затінку.

Мабуть, на літературну творчість Є. Гуцала найбільше вплинули його батьки — учителі української мови й літератури. Тому й не дивно, що любов до рідного слова й природи в усій її красі письменник проніс через творче життя. Яскравим прикладом цього є оповідання «Лось», «Сім'я дикої качки», з яким ти ознайомишся під час цього навчального року, та багато інших.

СІМ'Я ДИКОЇ КАЧКИ

Добре дихалося зранку в старому дубовому лісі. Повітря пахло зволоженим листям, воно голубіло між стовбурами, і далина над верхівками дерев була кришталево чиста, кришталево дзвінка. Юрко йшов по стежині, що пролягала між заростями кінського щавлю, що світилася білим піском поміж великими, із тремткими краплинами в жолобах, лопухами, і в його душі було так само ранково й прохолодно, як у літньому лісі. Він радів, що сьогодні таки проснувся вчасно, що не очікував ні на батька, ні на матір, а подався сам до річки, щоб порибалити. Вудочка, як великий промінь, лежала на його плечі, вудочка обіцяла йому такі радощі, що в передчутті їх Юркові хотілося не йти, а бігти, не мовчати, а співати.

Він не втримався, щоб не крикнути. «А-а-а!» — легко й срібlisto вирвалося з його грудей, покотилося колесом по стежці й погасло в гушавині по-

переду. Ліс на хвилю заслухався, а потім зразу і збайдужів. «А-а-а!» — вже лункіше крикнув він, і тепер навколишня тиша немов кинулася стрімголов увсібіч, перелякана і тремтяча. «А-а-а!» — закричав на повні груди хлопець, і голос, неначе вибух, порскнув угору й по боках, а Юрко зостався в пустці, яка все збільшувалась, бо грім одкочувався все далі й далі, поки весь ліс не перетворився на величезну пустку.

У дзеркало ріки дивилось і не могло на себе надивитись небо. Юрко закинув вудочку, і поплавець хитнувся посеред блакиті. На нього зразу ж сів метелик, з жовтими плямами на крильцях, і довго сидів, поки по воді не побіг вітерець і не поніс того метелика геть-геть на середину. Як добре, як щасливо було Юркові!

Гуп-гуп-гуп! — почулося за спиною, і всі його думки розлетілися, як сонячні зайчики. Він озирнувся — й не помилився у своїх передчуттях: Тося таки прийшла слідом за ним, як і обіцяла вчора. Він демонстративно відвернувся, не бажаючи вступати з нею ні в які розмови, а вона, відчуваючи свою провину, зовсім тихо присіла неподалік. Тепер вона й сама була не рада, що прийшла, бо сподівалася на те, що Юрко стріне привітно, а він...

Отак довгенько не розмовляли. Хоч хлопець уже й перестав гніватись, але все ще не обзивався до Тосі. А вона, не зважившись повернутись і піти одразу, тепер дедалі почувала себе ніяково й пригнічено. Її засмучувало й те, що Юрко нічого не зловив. Якби зловив, то почав би радуватись, і тоді вони б якось помирилися.

— Ти ж знаєш, — мовив, нарешті, Юрко, — що риба боїться, коли багато людей.

— Так уже й багато тут, — буркнула вона.

— Це через тебе не ловиться, — таки допик він.

Проте вона не хотіла погодитися з тією несправедливістю:

— То ти такий умілець!..

Юрко почав сопти. Він тільки недавно приїхав із міста в гості до бабусі, але вже встиг кілька разів посваритись і помиритись із Тосею. Вона з першого ж дня прив'язалася до нього, весь час намагалася бути в його товаристві, не спускала з нього очей. Спочатку Юркові подобалась її увага, але скоро та увага стала йому надокучати й заважати.

Нічого не піймав. А потім таки найшов на кого звернути:

— Через тебе усе!

Тося й не думала здаватися:

— Ти, мабуть, черв'яка не тим боком стромляв на гачок, а на мене складаєш.

Поверталися од річки вдвох, хоч Юрко, йдучи з порожніми руками, хотів би повертатися сам, без свідків. Повітря посухшало, блакить між стовбурами зблякла. Тося назбирала зеленцю¹ й хотіла вгостити Юрка, але той відмовився. Через кілька ж кроків не втримався — сам нарвав і почав ласувати.

— Колись ми з батьком піймали були сома, — збрехав Юрко, бо батько тоді ходив рибалити без нього і зловив тільки великого коропа, а не сома. — Півтора пуда заважив.

— Та ну?! — здивувалася Тося.

Юркові було приємне її захоплення, а тому він вигадував далі:

¹ Зеленець — ще зелений, недоспілий, недостиглий плід.

— А як тельбушили його, то всередині знайшли краснопірку на кілограм. І вона ще була жива!

Насправді ж ту краснопірку батько зловив іншим разом, і також без Юрка. Але здогадатись про все це Тося не могла, вона тільки вигукнула зачудовано:

— Ти бач!

Хлоп'яча уява й далі вела:

— Якось до нас у місто приїхав пересувний зоопарк. Там були леви, жирафи, макаки, вовки, лисиці, а також крокодили. Одного разу маленький крокодил десь пропав... То я його в озері на вудку через день зловив!

Але спостерігши, що вона не поспішає захоплюватись, а тільки недовіжливо так дивиться, взявся глузувати з неї:

— Це я набрехав, щоб побачити чи ти розумна...

— Тс-с-с, — зашепотіла раптом Тося, не слухаючи його й приклавши палець до вуст. — Подивись ген туди!..

Поміж кущами йшла качка, а за нею — цілий виводок каченят. Спершу Юрко подумав, що то свійські, але по тому, як качка витягувала шию, як сторожко озиралась, якими дрібненькими полохливими клубочками котилися каченята по землі, зрозумів, що то дикі. Щойно вони сховалися за кущем, як Юрко, кинувши свою вудочку, стрімголов шугнув уперед. Сіра качка, помітивши небезпеку, скрикнула і разом із каченятами дременула в траву. Проте Юрко й не думав одставати. Він тільки побоювався, що виводок ось-ось добіжить до річки, плесне на воду — і втече. Тому забіг наперед, відрізаючи їм дорогу на берег. Качка, не наважуючись покинути дітей, не злітала в повітря, вона кидалася то туди, то сюди, захищаючи їх. Каченята, стомлені й перелякані, збилися під ліщиною. Коли Юрко кинувся до них, розставляючи руки, щоб вони не повтікали, качка злетіла вгору. Хлопець поспіхом узявся ховати каченят за пазуху. Одне... Друге... Од річки долетів розпачливий материн крик. Третє відважилося тікати, але у високій траві заплуталось, і він його також посадив за пазуху. Зовсім близько пролетіла качка, сіла на землю, пробігла в напрямку до дітей, — і знову зірвалася, гнана страхом і розпукою. Четверте й п'яте також одважилися на втечу, але й на них чекала неволя.

— Що ти з ними робитимеш? — запитала Тося.

— Це ж дикі!

— Випусти, — сказала Тося, — бо вони повмирають без води.

— І що ти тямиш? — напустився на неї Юрко. — Я їх доглядатиму й приручу.

Знову долинув крик сірої качки, але він нітрохи не схвилював Юрка. Дрібнота терлася в нього за пазухою, лоскотала тіло дзьобиками, крильцями, ніжками, — його аж холодок пронизував од того лоскоту. Не пощастило наловити риби, то має ген цілісінький виводок. Жаль тільки, що качку стару не додумався зловити, — ото було б про що розповідати. Він уявляв, як повезе каченят у місто, як показуватиме своїм товаришам, як вони заздритимуть. Він ішов — і пританцьовував. Оля-ля-ля!.. Тра-ля-ля!.. Який він меткий і проворний. Оля-ля-ля!.. А Тосі було сумно... Може, й справді вона даремно побоюється, а Юркові вдасться їх доглянути й приручити?.. У її вухах стояв отой качиний крик, довго ще стояв, навіть тоді, коли вони вийшли з лісу й через городи йшли до хати.

Юрко випустив каченят у великий ящик. Вони спочатку порозбігалися в різні кутки, а потім збилися до купи. Їхні малесенькі очі були схожі на голоч-

ки гострого суму. Вони тулилися одне до одного, ніби в близькості шукали порятунку. Юрко налив у черепок води, але жодне з них не підступило до черепка. Тоді він брав їх по черзі, стромляв дзьобик кожного у воду, щоб пили. Каченята пручались, краплі стікали по грудях, але, мабуть, щось попадало і в горло. Поблизу ящика почала кружляти кицька, але Юрко нагнав її дрючком. Півень, відчуваючи тривогу, ходив попід ворітьми і гортанно покрикував. До каченят, здається, все те не доходило, — вони були полонені своїм розпачем. Юрко приніс їм вареної картоплі, але вони й не доторкнулися. Думав, що клюватимуть пшоно, але й пшоно їх не привабило. Поступово вони ставали все млявіші, в'яли, як рослини в спеку. Юрко не сподівався, що так зразу вони стануть нецікаві. Ще трохи позазирив у ящик, а потім вирішив:

— Вони бояться нас. Коли ми підемо, то вони й наїдяться, й нап'ються.

Тося мусила піти, плекаючи надію, що, може, й справді похоробрішають, коли залишаться самі. Вона хотіла податися разом із Юрком, щоб слухати його розповіді про місто, про те, чого їй ніколи не випадало бачити. Коли вона була з Юрком, то здавалося, що на неї падає чарівливе світло його знань, що вона на якийсь час переселяється в той світ, що постає з його розповідей. Проте Юркові набридло, щоб за ним цілісінький день нав'язливою тінню волочилось оце дівчисько, — і він сів на велосипед та й утік до хлопців.

Тося залишилася сама. Спочатку сиділа під своєю хатою й намагалась помітити, як сонячне проміння падає на землю. Але так нічого й не помітила. Потім з кленового пагінця робила свистки, але всі вони свистали не так, як той, учорашній, який грав тоненьким, наче аж зеленим звуком. Притулялася до берези, що росла на їхньому подвір'ї, хотіла підслухати, про що вона шумить, але сьогодні чомусь береза крилася від неї, не бажала повідати своїх думок. Ну, чого ж це все їй ниньки не дається, все тікає од неї, наче змовилось?

Стало гірко Тосі, гірко. І тут вона пригадала, як вставала раненько, як ішла назирці за Юрком, і в недоброму передчутті стислося її серце. Вона через садок майнула на сусідський двір, до ящика, а каченята вже деякі лежать на траві, а деякі ледве голівки тримають. Вона на них водою прискати, вона їх трусити, але хіба це допоможе? Не тямлячи себе, хапала їх і ховала за пазуху.

Вони діткнулися зів'ялими тільцями її грудей, але й не ворушилися. Через городи — в ліс. А потім отією стежкою, по якій ішла назирці, — до берега. Дуби співчутливо поглядали на неї, ніби хотіли допомогти. Тільки кущі перепиняли їй дорогу, тільки кущі шмагали по литках, ніби мстилися невідомо за що.

Неслухняними руками витягувала з-за пазухи, спускала на воду й благала душею й очима: попливіть! Попливіть! Попливіть! Але вони, як квітки кульбаби, простилалися на воді, яка їх не оживляла й не оздоровляла. Виглядала з усіх боків дику качку, кликала її так, як свійську:

— Тась, тась, тась! — але й качка не припливала, мабуть, із горя далеко залетіла. Вона сама ладна була стати тією качкою, сама ладна була попливти разом з ними, тільки якби вони пливли. Таки роздяглася, долонями підштовхувала їх на глибоке, благала:

— Пливіть, рідні, пливіть, ненаглядні!..

Коли Юрко привів із собою хлопців, щоб показати їм каченят, то зразу ж здогадався, де вони могли подітись. Навіть не задумуючись, усі побігли до річки. Про себе Юрко погрожував Тосі якнайстрашніше, він, нарешті, пообіцяв собі розправитися з нею, щоб знала своє місце, щоб не лазила слідом за ним, щоб не втручалася. Коли вони побачили Тосю в воді, то спершу й не зрозуміли, що вона робить.

— Ану йди сюди! — закричав Юрко.

Проте вона не йшла.

— Ти де каченята поділа?

Але хлопці, з якими він прибіг до річки, вже зрозуміли, що вона нікуди їх не поділа, що ото вона їх посилає на воду, а вони вже не пливуть. І собі кинулися в річку, й собі взялися їх підштовхувати, підтримувати знизу долонями, щоб не потонули. Тося всміхалася хлопцям, рада допомозі, тепер уже вона не сумнівалася, що пощастить їх урятувати, ось де тільки ота сіра качка, їхня мати, чому вона не летить, не пливе?

— Тась-тась-тась, — кликала, з надією озираючи зарості лепехи й рогози.

Після того Юрко вже не товаришував із сільськими хлопцями. Чи то вони не приймали його до свого гурту, чи то, як казав Юрко, він не захотів більше з ними знатися. А коли батьки запитували, чому ж Тося не приходить, то відповідав, що дуже йому надокучила, і він її прогнав. Що, мовляв, од неї й слова живого не почуєш, а все дивиться й дивиться на тебе, розкривши рота.

Ще задовго до від'їзду й перед самим від'їздом він бігав до річки, хотів побачити сім'ю дикої качки. Але так і не побачив. Переконаував себе, що каченята вижили, але подалися в інше місце. А коли зладнали чемодани й сідали в машину, щоб їхати на вокзал, то Юрко все не хотів сідати. Казав, що ліхтарика забув, а коли ліхтарик виявлявся в батьковій кишені, то казав, що ніжик десь пропав. Усе затягував від'їзд, ждучи, чи не появиться Тося. І вона й справді появилася. Стала біля своєї хати й дивилася, як вони сідають у машину. Їй дуже кортіло підійти, але вона не наважувалася.

— Поклич її, — сказала мати Юркові.

— А-а, — махнув той рукою й одвернувся, скривившись.

— Поклич, попрощаєшся.

Але поки їхав у машині, то тільки про те й думав: він би покликав, але чи підійшла б вона? І, переживаючи болісний сором, був певен, що, мабуть, не підійшла б...

1. Яке з оповідань не належить перу Євгена Гуцала: а) «Олень Август»; б) «Лось»; в) «Сім'я дикої качки»; г) «Федько-халамидник»?
2. Яким є жанр твору Євгена Гуцала «Сім'я дикої качки»: а) оповідання; б) новела; в) притча; г) повість?
3. Який із названих елементів твору є сюжетним: а) монолог; б) розвиток дії; в) пейзаж; г) портрет героя?

4. Які фрагменти в оповіданні свідчать про Тосину любов до природи? Підтверди свою відповідь уривками з тексту. Як ти розумієш виділені слова в такому реченні: «Притулялася до берези, що росла на їхньому подвір'ї, хотіла підслухати, про що вона шумить, але сьогодні чомусь береза крилася від неї, не бажала повідати своїх думок»?
5. Знайди й прочитай уривок, у якому описано поведінку каченят у неволі (коли Юрко помістив їх у великий ящик). Визнач, які суфікси автор використовує для творення слів у цьому описі. Як називаються такі суфікси?
6. Як ти вважаєш, чому наприкінці оповідання ні Тосю, ні Юрко не наважилася підійти одне до одного? Хто з них першим повинен був зробити крок назустріч? Відповідь обґрунтуй.
7. Визнач, якою є композиція оповідання Євгена Гуцала «Сім'я дикої качки». Які її особливості? Знайди в композиції оповідання природні пейзажі. Яку роль вони відіграють у творі?
8. Використовуючи як зразок план характеристики образу Планетника (с. 222), охарактеризуй образи Тосі та Юрка (усно).
9. Як ти вважаєш, якби Юрко прочитав перед приїздом у село оповідання Євгена Гуцала «Сім'я дикої качки», чи повівся би він так із качиною сім'єю? Чому саме?
10. З огляду на попереднє запитання визнач одне з головних завдань художньої літератури.

11. Поділи текст оповідання на сюжетні елементи й добери до кожного з них заголовок.
12. Як далі, на твою думку, могли б розвиватися події в оповіданні? Пофантазувавши, запропонуй однокласникам власну версію подальшого розвитку подій у творі (усно).

1. Підготуйся до усного переказу сюжету оповідання.
2. Напиши Юркові листа, яким би ти зміг помирити його з Тосею.

На дозвіллі

Інші твори Євгена Гуцала ти можеш прочитати за такою адресою в Інтернеті: poetry.uazone.net/hutsalo

- Я вмію складати план розповіді про події, змальовані в оповіданні Євгена Гуцала «Сім'я дикої качки».
- Я можу переказати сюжет оповідання.
- Я вмію характеризувати образи Тосі та Юрка, порівнюючи їхні вчинки.
- Я можу пояснити особливості композиції твору.
- Я можу визначити кульмінацію оповідання.
- Я можу запропонувати власну версію подальшого розвитку подій, описаних в оповіданні.

ЛЮБОВ ПОНОМАРЕНКО

(Народилася 1955 р.)

Сучасна українська письменниця.

Найвідоміші твори: «Тільки світу», «Дерево облич»,

«Ніч у кав'ярні самотніх душ».

Лауреат премій «Благовіст» (1998) та ім. Олесь Гончара (2000)

Любов Петрівна Пономаренко народилася 25 травня 1955 р. у с. Іванківцях Срібнянського району, що на Чернігівщині. Закінчила Ніжинський державний педагогічний інститут ім. М. В. Гоголя.

Усе життя письменниці пов'язане з філологією: працювала вчителем російської мови й літератури на Срібнянщині, у редакціях газет Чернігівщини та Полтавщини. Нині письменниця живе в м. Гребінках Полтавської області, працює власним кореспондентом обласної газети «Зоря Полтавщини».

Ще в ранньому віці проявилось поетичне обдаровання Любові Пономаренко. Прозу почала писати з 1980 р. Як зізнається письменниця, для неї література є порятунком, Вічним Містом, до якого поривається впродовж усього життя.

У творчому прозовому доробку Л. Пономаренко є низка повістей та оповідань, які виходять друком не лише в Україні, а й у Німеччині та Японії. Та передовсім уражають і дивують її лаконічні оповідання з небуденним внутрішнім напруженням та енергетикою, у яких авторка досліджує складні питання сьогоденного буття, тонко відчуває людську душу.

У цьому переконує й невеликий спогад письменниці про своє дитинство. «Хай усе листя землі закружляє навколо віхолю. Хай стихнуть дощі. Хай птахи злетяться і затулять крилами обрій. Бо до тебе прийшло перше кохання. І хай цей день буде вічним.

Ще вчора ти купалася в річці й пірнала разом з хлопчиками далеко й довго не виринала на поверхню. Потім пливла наввимашки, уздовж чистоводу. Мимо лілій і маків, мимо спичаків, через різак, що колеться і жалить. Ти пливла, а інші захоплено вигукували на березі. За тобою пливла розсмикана і до пліч розплетена коса. Як ти не любила заплітатися! (...)

Учора ти змагалася з хлопцями в стрибках, грала в знамено, кричала й билася навкулачки, коли перемагала не твоя команда. Учора ти ходила в спортивних штанах, в подертих сандалях із замузаним обличчям. Ти пасла гуси, ох ті осоружні гуси, будувала з гілок курені, засинала на пологій тополі, перебиралася човном у Рудьків і там ставила ятері. (...)

Цього літа, як і раніше, з дівчатами та хлопцями поїхала гребти колгоспне сіно. (...)

Біля тебе сидить Віктор, смаглий кучерявий хлопець з Києва. Віктор приїхав до бабусі на канікули, а до сіна ходить так, заради компанії. Він сидить поруч з тобою, коли віз сколихується, ваші плечі торкаються. Ти спалахуєш вогнем, а він дивиться чи то здивовано, чи ніжно. (...)

Під вечір, коли всі збиратимуться їхати додому, ти побачиш, що Віктор викинув за кущами пілотку з газети. Ти підійдеш крадькома, щоб ніхто не бачив, візьмеш ту пілотку і заховаєш за кофтину.

Та пілотка зі старої вицвілої газети лежатиме серед книг не одне літо. Ти розпрощаєшся з нею лише тоді, коли зустрінеш велике, єдине на все життя кохання».

Ти ознайомишся з незвичайним твором Любові Пономаренко — «Гер¹ переможений». Події, зображені в ньому, відбуваються в повоєнній Україні, зруйновані міста якої відбудовували переможені німецькі солдати. Письмениця порушила важливу проблему, яка схвилює навіть найчерствішу душу. В оповіданні йдеться про любов до людей. Отож, прочитавши цей цікавий і зворушливий твір, поміркуй над тим, що для людини найцінніше.

ГЕР ПЕРЕМОЖЕНИЙ

Полонені німці зводили цей квартал з любов'ю і розпачем. Спочатку вони тільки боялися, брутальна лайка зависала на вустах, коли охоронець чіплявся поглядом і байдуже погиркував: «Шнель, бидлото, шнель!» Вони не любили цей народ, не любили будинки, які мали тут поставити, але тільки-но звівся фундамент, як щось трапилося з кожною цеглиною: цеглини лагідно лягали в руки, не обривали м'язи і не дряпали шкіру, немовби розмовляли з полоненими про те, що цей будинок міг би бути їхнім, стояти на околиці Лейпцига.

Коли протала земля, Фрідріх скопав маленьку грядочку, обгородив її камінням і посіяв нагідки. Де він узяв те насіння, невідомо, але ми, діти, добре пам'ятаємо, як він клав між грудочками зернини, як потім притоптував їх і, повернувшись до нас, усміхався: «Гут... кіндер... гут». А коли німців повели в барак, ми розвоювали ту землю, розкидали каміння, зробили з паличок хрест, зв'язали його травою і поставили на грядці. Уранці, коли їх вивели на роботу, ми ще спали, але навіть крізь сон я чула, як скреготіли в розчині лопати, як стукали дужками відра, як надсадно бухикав Фрідріх і гиркав охоронець.

Місто давно не сердилося на німців, удови жаліли їх і роздивлялися картки їхніх дружин і дітей, часом приносили щось з одягу — старий піджак або картуз, та ще варену картоплю, на що ті всміхалися, дякували, називаючи вдів «фрау».

У Фрідріха теж була фотокартка двох дівчаток у білих сукенках і білих черевичках, він не раз нам тикав ту дивовижу, чи забувши, що ми вже бачили, а чи хотів похизуватися, які в нього чепурні діти. І ми у відповідь цілу весну і ціле літо топтали і розкидали його грядку, його маленьку державку в нашому злиденному місті. Він до того бридко кашляв, до того був худий, гнилозубий і брудний, що ми не могли його не дражнити. Ми любили ціляти в

¹ Гер (нім.) — пан.

нього грудками, любили, коли він саджав нас на коліна та співав своїх дурних німецьких пісеньок.

Під осінь німець уже не садив грядку, ходив, хитаючись, і харкав кров'ю. Охоронець замість «шнеляти» простягав йому цигарку і дозволяв лежати під стіною.

Фрідріх робив тільки прикраси зі шматочків цегли — сонця і квіти, він чіпляв їх понад вікнами другого поверху так, що самотні жінки подовгу стояли, роздивлялися і навіть плакували.

Одного ранку його знайшли під стіною барака, де він стояв спиною до людей, понуривши голову.

— Бидлото, тобі що — немає нужника? — гиркнув охоронець і тут же осікся: від шиї до коробки сіріла мотузка.

Коли зняли його і взяли на руки, то здивувалися, що немає в ньому тіла. Його поховали за містом, укинувши в яму і навіть не насипавши горба.

Осінь видалася теплою, в кінці листопада ми перейшли в новий дім. Якось посеред грудня я сиділа на вікні і раптом побачила квітку. Пролітав перший сніжок, а вона цвіла собі під вікном. Була велика і кошлата, не квітка, а півсоняха. Я одяглася, вискочила на подвір'я, простягла руку, щоб зірвати, і відсіпнула. Поруч з нагідкою стояв зроблений з паличок і зв'язаний нами хрест...

Минуло півстоліття. За цей час у будинку не тріснула жодна стіна, не струхла і не всохла підлога. Якось син вирішив повісити на стіні полицку. Стіна не піддавалася дрилю, а потім дріль шурхнув у якийсь отвір. Коли вибили цеглину, вийняли з отвору рукавицю. У рукавиці лежала фотокартка двох дівчаток у білих сукенках. Дріль пошкодив їм черевички, але дівчатка дивилися на нас, мов живі, і запитували:

— Ви не знаєте, де наш тато?..

Новела

Художній твір Любові Пономаренко «Гер переможений» розповідає про подію, отже, належить до епічного жанру. Ти, мабуть, помітив, що це оповідання невелике за обсягом, проте в ньому глибоко й тонко передано внутрішній світ, переживання героя, на двох сторінках викладена життєва людська трагедія.

Невеликий розповідний твір про якусь незвичайну життєву подію з несподіваним закінченням називається **новелою** (з латин. — новий).

Специфічними ознаками новели є лаконізм, яскравість і влучність художніх засобів. Як правило, героями новел є особистості, які потрапили в незвичайні життєві обставини. Автор зосереджує увагу на зображенні внутрішнього світу героя, його переживань і настроїв. Сюжет новели — простий, динамічний, містить елемент несподіванки.

Пригадай оповідання Богдана Лепкого «Цвіт щастя»: воно невелике, розповідає про подію, яка стала переломною в житті героя. Тут передано внутрішні переживання й настрої хлопчика, а наприкінці автором подано несподівану розв'язку. Отже, цей твір також є новелою (хоча названо його було оповіданням, бо термін *новела* тоді ще ти не знав).

Новела як літературний жанр з'явилася в XIV–XV ст., а в Україні набула поширення наприкінці XIX ст.

Зауваж

Зрозуміти зміст такого речення: «Коли зняли його і взяли на руки, то здивувалися, **що немає в ньому тіла**» — допоможе фразеологізм бути в тілі (бути при тілі), який має таке значення: не худий, у міру повний (про людину). Отже, **немає в ньому тіла** слід розуміти як характеристику дуже худой, виснаженої хворобою людини.

- Через скільки років було знайдено в стіні збудованого Фрідріхом дому фотокартку його доньок: а) через десять років; б) через чверть століття; в) через півстоліття; г) у новелі про це нічого не сказано?
- Визначте відповідність між дійовими особами новели та їхнім ставленням до німців і, зокрема, Фрідріха: **А.** Охоронець; **Б.** Діти; **В.** Удови; **Г.** Герой-оповідач; **Г.** Самотні жінки.

...жаліли їх і роздивлялися картки їхніх дружин і дітей, часом приносили щось з одягу... та ще варену картоплю	
...подовгу стояли, роздивлялися (прикраси зі шматочків цегли) і навіть сплакували	
...цілу весну і ціле літо топтали і розкидали його грядку, його маленьку державку в нашому злиденному місті	
«Шнель, бидлото, шнель!»	

3. Визначте відповідність між термінами та їхніми визначеннями: **А.** Новаела; **Б.** Оповідання; **В.** Повість; **Г.** Притча; **Г.** Балада.

Прозовий твір, у якому розповідається про одну або декілька подій одного чи декількох головних героїв протягом досить тривалого часу	
Переважно прозовий алегоричний твір із чітко висловленою мораллю	
Невеликий розповідний твір про якусь незвичайну життєву подію з несподіваним закінченням	
Невеликий за розміром розповідний твір про одну подію (рідше декілька подій) у житті людини	

4. Що найбільше тебе вразило в новелі Любові Пономаренко «Гер переможений»?
5. Чим новела як літературний жанр відрізняється від оповідання й повісті?
6. Прокоментуй такі рядки з тексту новели: «Ми любили ціляти в нього грудками, любили, коли він саджав нас на коліна та співав своїх дурних німецьких пісеньок».
7. Чому німець викликає у читача співчуття?
8. Як характеризує Фрідріха те, що він любив садити квіти й робити прикраси зі шматочків цегли?
9. Назви рису характеру полоненого німця, яка найяскравіше виписана у творі.
10. Поясни, як ти розумієш назву новели.

11. Поділи текст новели на сюжетні елементи.
12. Поміркуй над рядками з новели Любові Пономаренко «Гер переможений»: «Місто давно не сердилося на німців, удови жаліли їх і роздивлялися картки їхніх дружин і дітей, часом приносили щось із одягу — старий піджак або картуз, та ще варену картоплю, на що ті всміхалися, дякували, називаючи вдів «фрау»». Візьми участь у диспуті на тему: «Чому люди пробачають жорстокість?»

Поділи текст новели Любові Пономаренко «Гер переможений» на епізоди за змістом і визнач головну думку кожного з них.

На дозвіллі

Радимо прочитати оповідання Олександра Довженка «Воля до життя». У ньому йдеться про вияв високих духовних якостей людини під час Другої світової війни.

- Я знаю й розумію значення терміна *новела*.
- Я уважно прочитав новелу Любові Пономаренко «Гер переможений».
- Я можу висловити своє розуміння кінцівки твору.
- Я можу визначити головну думку в кожному епізоді новели.
- Я вмю визначати ідею твору, висловлювати своє розуміння її.

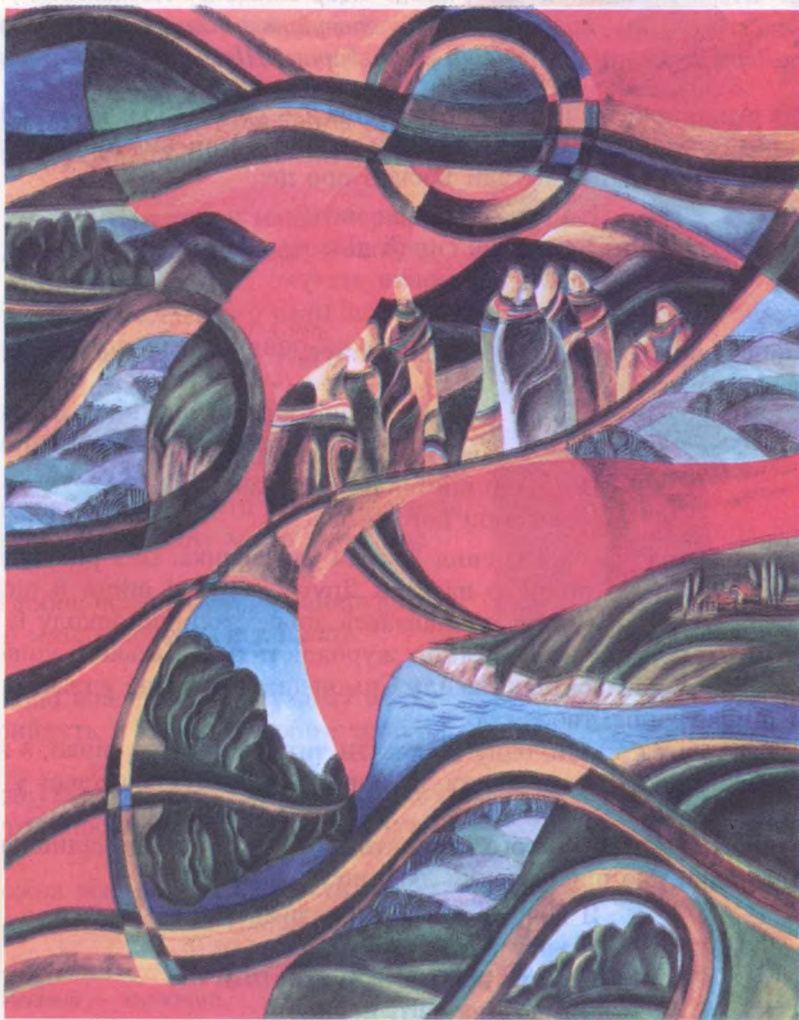
МИ — УКРАЇНЦІ

Чому поетичні твори А. Малишка стали народними піснями? Який птах, збивши гніздо на будинку, приносить щастя його господарю? Якою є українська Мадонна? Саме на ці запитання ти знайдеш відповіді, прочитавши розділ «Ми — українці».

Крім того, ти нарешті зрозумієш, чому дорослі кажуть так:

«Ось коли я був у твоєму віці, то хіба...» Не будемо розповідати секрети найцікавіших творів, запропонованих в цьому розділі, бо ти сам про них дізнаєшся.

Читай і насолоджуйся!

**ВАСИЛЬ
СИМОНЕНКО**
(1935–1963)

Український письменник.

*Найвідоміші твори: збірки поезій «Тиша і грім»,
«Лебеді материнства»; казки «Цар Плаксії і Лоскотон»,
«Подорож в країну Навпаки»; збірка оповідань і новел «Вино з троянд».
Лауреат Державної премії України імені Тараса Шевченка (1995, посмертно)*

Василь Андрійович Симоненко народився 8 січня 1935 р. в с. Біївцях на Полтавщині. Батько залишив сім'ю, тому майбутній письменник зростав у неповній родині. Вражають спогади Василя про це:

В мене була лиш мати
Та був ще сивий дід. —
Нікому не мовив «тату»
І вірив, що так і слід.

Він мріяв про те, щоб батько в нього був, — це засвідчують такі рядки з автобіографічного твору митця:

Ну нехай би смикнув за вухо,
Нехай нагримав би раз чи два, —
Все одно він би тата слухав
І ловив би його слова.

Зверни увагу на рік народження Василя Симоненка. Цей рік свідчить про те, що дитинство його припало на часи Другої світової війни й післявоєнні роки. Незважаючи на це, хлопець навчався добре: закінчив школу із золотою медаллю. Потім вступив на факультет журналістики Київського університету. Після закінчення університету Василь Симоненко працював у газетах, а також займався літературною творчістю.

У його доробку є казки, одну з яких ти читав у 5 класі, вірші, з якими ти сьогодні ознайомишся, оповідання та новели, які ти прочитаєш у старших класах.

Хоч і прожив митець усього двадцять вісім років, проте залишив для нас пристрасні рядки про призначення людини:

Я хочу бути несамовитим,
Я хочу в полум'ї згоріть,
Щоб не жаліти за прожитим,
Димком на світі не чадіть.

ЛЕБЕДІ МАТЕРИНСТВА

Мріють крилами з туману лебеді рожеві,
Сиплють ночі у лимани зорі сургучеві¹.

Заглядає в шибку казка сивими очима,
Материнська добра ласка в неї за плечима.

Ой біжи, біжи, досадо, не вертай до хати,
Не пущу тебе колиску синову гойдати.

Припливайте до колиски, лебеді, як мрії,
Опустіться, тихі зорі, синові під вії.

Темряву тривожили криками півні,
Танцювали лебеді в хаті на стіні,

Лопотіли крилами і рожевим пір'ям,
Лоскотали марево золотим сузір'ям.

Виростеш ти, сину, вирушиш в дорогу,
Виростуть з тобою приспані тривоги.

У хмільні смеркання мавки чорноброві
Ждатимуть твоєї ніжності й любові.

Будуть тебе кликати у сади зелені
Хлопців чорночубих диво-наречені.

Можеш вибирати друзів і дружину,
Вибрати не можна тільки Батьківщину.

Можна вибрати друга і по духу брата,
Та не можна рідну матір вибирати.

За тобою завше будуть мандрувати
Очі материнські і білява хата.

І якщо впадеш ти на чужому полі,
Прийдуть з України верби і тополі.

Стануть над тобою, листям затріпочуть,
Тугою прощання душу залоскочуть.

Можна все на світі вибирати, сину,
Вибрати не можна тільки Батьківщину.

В. Гурін. Ярославна

¹ Сургучевий — червоний.

1. Хто оповідач у вірші Василя Симоненка «Лебеді материнства»: а) син; б) мати; в) батько; г) дідусь?
2. Установи послідовність уривків у вірші «Лебеді материнства»: **1, 2, 3, 4**

Можна все на світі вибирати, сину, Вибрати не можна тільки Батьківщину	
І якщо впадеш ти на чужому полі, Прийдуть з України верби і тополі	
Припливайте до колиски, лебеді, як мрії, Опустіться, тихі зорі, синові під вії	
Будуть тебе кликати у сади зелені Хлопців чорночубих диво-наречені	

3. Установи відповідність між образами вірша «Лебеді материнства» та їхніми означеннями: **А.** Пір'я; **Б.** Сузір'я; **В.** Марево; **Г.** Смеркання; **Ґ.** Поле.

хмільне	
рожеве	
чуже	
золоте	

4. Як вірш «Лебеді материнства» пов'язаний з біографічними даними поета?
5. Визнач і прокоментуй засоби художньої виразності у вірші «Лебеді материнства».
6. Чи можна сказати, що вірш Василя Симоненка «Лебеді материнства» романтичний? Чому саме? Чи цей твір має романтичний пафос? Відповідь обґрунтуй.
7. Що символізують лебеді?
8. Визнач мотиви вірша «Лебеді материнства».
9. Яка ідея твору?
10. На могилі поета в м. Черкасах викарбовано останні два рядки вірша «Лебеді материнства». Як ти вважаєш, чому саме ці слова?

11. Поміркувавши над поєднанням слів *лебеді* й *материнство*, прокоментуй назву вірша.
12. На уроках зарубіжної літератури ти прочитав чимало віршів, перекладених українською мовою. Чи відрізняється від них поезія Василя Симоненка «Лебеді материнства» національним колоритом? Вислови свої думки з цього приводу.

1. Намалюй той фрагмент вірша Василя Симоненка «Лебеді материнства», який тобі видався найтеплішим і найромантичнішим, і візьми участь у класному конкурсі на кращу ілюстрацію.
2. Вивчи напам'ять вірш «Лебеді материнства».

ТИ ЗНАЄШ, ЩО ТИ — ЛЮДИНА?

Ти знаєш, що ти — людина?
Ти знаєш про це чи ні?
Усмішка твоя — єдина,
Мука твоя — єдина,
Очі твої — одні.

Більше тебе не буде.
Завтра на цій землі
Інші ходитимуть люди,
Інші кохатимуть люди —
Добрі, ласкаві й злі.

Сьогодні усе для тебе —
Озера, гаї, степи.
І жити спішити треба,
Кохати спішити треба —
Гляди ж не проспи!

Бо ти на землі — людина,
І хочеш того чи ні —
Усмішка твоя — єдина,
Мука твоя — єдина,
Очі твої — одні.

ГЕЙ, НОВІ КОЛУМБИ Й МАГЕЛЛАНИ

Гей, нові Колумби й Магеллани,
Напнемо вітрила наших мрій!
Кличуть нас у мандри океани,
Бухту спокою облизує прибій.

Хто сказав, що все уже відкрито?
Нащо ж ми народжені тоді?
Як нам помістити у корито
Наші сподівання молоді?

Кораблі! Шикуйтеся до походу!
Мрійництво! Жаго моя! Живи!
В океані рідного народу
Відкривай духовні острови!

Геть із мулу якорі іржаві —
Нидіє на якорі душа!..

Б'ються груди об вітри тужаві,
Каравела в мандри вируша.

Жоден вітер сонця не остудить,
Півень землю всю не розгребе!
Україно! Доки жити буду,
Доти відкриватиму тебе.

Мріяти й шукати, доки жити,
Шкварити байдужість на вогні!..
А якщо відкрию вже відкрите, —
Друзі! Ви підкажете мені...

1. Установи послідовність уривків вірша «Ти знаєш, що ти — людина?»:
1, 2, 3, 4.

Більше тебе не буде	
Бо ти на землі — людина	
Ти знаєш, що ти — людина?	
Сьогодні усе для тебе	

2. Установи послідовність уривків вірша «Гей, нові Колумби й Магеллани»: **1, 2, 3, 4.**

Кораблі! Шикуйтеся до походу! Мрійництво! Жаго моя! Живи!	
Мріяти й шукати, доки жити, Шкварити байдужість на вогні!..	
Кличуть нас у мандри океани, Бухту спокою облизує прибій	
Геть із мулу якорі іржаві — Нидіє на якорі душа!..	

3. Установи відповідність між образами вірша «Гей, нові Колумби й Магеллани» та їхніми означеннями: **А.** Сподівання; **Б.** Острови; **В.** Якорі; **Г.** Вітри; **Г.** Кораблі.

іржаві	
молоді	
тужаві	
духовні	

4. Якими словами у вірші «Ти знаєш, що ти — людина?» стверджується унікальність людини? У чому вона виявляється?
5. У яких рядках ліричний герой закликає цінувати життя?

6. Коли читаєш поезію «Ти знаєш, що ти — людина?», складається враження безпосереднього спілкування з ліричним героєм. Визнач, за допомогою яких мовних засобів Василь Симоненко досягає чіткої спрямованості вірша.
7. Визнач ідею вірша Василя Симоненка «Ти знаєш, що ти — людина?».
8. Оптимізм, піднесення, романтичність... Які ще ознаки властиві віршу Василя Симоненка «Гей, нові Колумби й Магеллани?»
9. У яких рядках засвідчено громадянську позицію ліричного героя?
10. Розкривши значення алегоричних образів океану, островів, іржавих якорів і каравели, визнач ідею вірша «Гей, нові Колумби й Магеллани».
11. Визнач і випиши засоби художньої виразності вірша «Гей, нові Колумби й Магеллани». З'ясуй роль кожного з них.
12. Зважаючи на слова «Більше тебе не буде./Завтра на цій землі/Інші ходитимуть люди...», візьми участь у класній дискусії: «У чому полягає сенс життя людини на землі?»

Вивчи напам'ять вірш Василя Симоненка «Ти знаєш, що ти — людина?».

ПЕРЕХОЖИЙ¹

Присвята Ліні Костенко

Як він ішов!
Струменіла дорога,
Далеч у жадібні очі текла.
Не просто ступали —
Співали ноги,
І тиша музику берегла.
Як він ішов!
Зачарований світом,
Натхненно і мудро творив ходу —
Так нові планети грядуть на орбіти
З шаленою радістю на виду!
З шаленим щастям і сміхом гарячим,
З гімном вулканним без музики й слів!
Як він ішов!
І ніхто не бачив,
І ніхто від краси не зомлів.
В землю полускану втюпився кожен,
Очі в пилюці бездумно волік...
Раптом —
Шепіт поміж перехожих:
— Що там?
— Спіткнувсь чоловік... —

¹ Вірш уперше був надрукований із присвятою в газеті «Літературна Україна» від 26 лютого 1963 р.

Одні співчували йому убого,
Інші не втримались докорять:
— Треба дивитись ото під ноги,
Так можна голову потерять... —
Трохи в футболі прогнали словами,
Обсмакували чужу біду.
А він знову йшов.
І дивився прямо.
І знову
Натхненно творив ходу!

ТЕОРІЯ ЛІТЕРАТУРИ

Ліричний герой

Читаючи вірші Василя Симоненка та інших поетів, складається враження, що з тобою спілкується сам автор. Особливо це помітно у вірші «Ти знаєш, що ти — людина?». Риторичні питання в ньому поставлено прямо, поет ніби веде діалог. У ліричних творах автор живе своїм життям у новій художній дійсності — у світі ідей, думок, образів, переживань, створених ним самим. Тут виявляється ніби друге ліричне «Я» поета. У літературознавстві це друге ліричне «Я» називають *ліричним героєм*. Отже, *ліричний герой* — це особа, думки й почуття якої виражаються в ліричних творах.

Ліричний герой — це умовне літературознавче поняття, яким позначається коло ліричних творів певного автора, форма втілення його осянь, думок, переживань. Ліричний герой не ототожнюється з поетом, з його душевним станом, як було сказано вище, він живе своїм життям у новій художній дійсності.

1. Ліричним героєм у вірші Василя Симоненка «Гей, нові Колумби й Магеллани» є: а) Колумби; б) Магеллани; в) вітри тужаві; г) особа, думки й почуття якої виражено у вірші?
2. Який із своїх творів Василь Симоненко присвятив Ліні Костенко: а) «Гей, нові Колумби й Магеллани»; б) «Лебеді материнства»; в) «Ти знаєш, що ти — людина?»; г) «Перехожий»?
3. Хто «зачарований світом» у вірші «Перехожий»: а) перехожий; б) натовп; в) планети, що грядуть на орбіти; г) ліричний герой?

4. Яким настроєм сповнений вірш Василя Симоненка «Перехожий»? Як він змінюється упродовж читання?
5. Чи протиставляється перехожий усім іншим людям у цьому вірші?
6. Як ставиться ліричний герой до перехожого?
7. Пригадай, що таке *алегорія*. Розкрий алегоричний зміст вірша Василя Симоненка «Перехожий».
8. Визнач засоби художньої виразності у вірші. Яку роль вони відіграють?
9. Чому наприкінці першого й останнього рядка вірша стоїть знак оклику?
10. Яка ідея вірша «Перехожий»?

11. Випиши слова, що позначають кольори, звуки й емоції у тій послідовності, у якій їх розміщено в тексті. Чи змінюється палітра кольорів, звуків і емоцій протягом читання вірша? Чому?
12. Чи існує у світі, у якому ти живеш, проблема індивідуальності й натовпу? Яку ти займаєш позицію? Поміркувавши над цим питанням, візьми участь у класній дискусії.

Наступним буде урок виразного читання віршів Василя Симоненка. Підготуйся до виразного читання напам'ять віршів «Лебеді материнства» й «Ти знаєш, що ти — людина?».

На дозвіллі

З іншими творами Василя Симоненка ти можеш ознайомитися за такою адресою в Інтернеті: poetry.uazone.net/symonenko

- Я поглибив поняття про ліричного героя.
- Я вмію виразно читати поезії Василя Симоненка.
- Я можу проаналізувати й визначити провідні мотиви й ідею кожного з прочитаних віршів поета.
- Я можу прокоментувати художні засоби, з'ясувати символічний образ лебедів у вірші «Лебеді материнства».
- Я можу розкрити алегоричний зміст вірша «Перехожий».
- Я вмію висловлювати власні роздуми про сенс людського життя, патріотизм, почуття власної гідності й самодостатності.
- Я маю власні думки щодо проблеми індивідуальності й натовпу.

**АНДРІЙ
МАЛИШКО**
(1912–1970)

Український поет.

*Найвідоміші твори: «Пісня про рушник», «Пісня про Київ»,
«Знову цвітуть каштани», «Ми підем, де трави похили», «Вчителько моя»,
«Стежина», «Київський вальс».*

Лауреат Державної премії УРСР імені Т. Г. Шевченка (1964)

«Рідна мати моя, ти ночей неспала...» — кожному українцеві відомі ці слова з «Пісні про рушник» Андрія Малишка, з творчістю якого ти ознайомишся у цьому навчальному році. Хто ж цей поет, який написав пісню, що стала народною і передається з покоління в покоління не лише друкованим рядком, а й з уст в уста?

Андрій Самійлович Малишко народився 14 листопада 1912 р. в с. Обухові, що на Київщині. «Сім'я наша, — напише пізніше митець в «Автобіографії», — була велика — одинадцятьох дітей, та батько з матір'ю, та старенька бабуся». Закінчивши семирічну школу, майбутній поет поїхав до Києва і вступив до медичного училища, але його все сильніше приваблювала література, тому згодом він перейшов на літературний факультет Інституту народної освіти (сучасна назва — педагогічний університет). Після закінчення інституту вчителював, працював у редакціях газет і журналів.

Протягом життя Андрій Малишко видав близько сорока збірок. У літературу ввійшов як поет-пісняр, бо пісні на його вірші стали народними. Андрій любив пісні з дитинства, і в цьому велика заслуга його матері Ївги Остапівни, яку по-вуличному називали Базилихою. Про неї він згадував так: «Як я живу, бачу я свою матір Ївгу Базилиху — сині, задумливі й повні живого народного розуму очі. Вечорами, сидячи біля куделі¹, вона співала тихенько і протяжно, і ці пісні врзалися мені в пам'ять на все життя». Ще зовсім малим від старшого брата навчився грати на гармонії, а коли починав з братом співати, то не можна було не заслухатися. Ось звідки пісенні витoki Андрія Малишка.

У творчому доробку поета понад сто пісень. Андрій Малишко співпрацював із багатьма композиторами, але найбільше — з Платоном Майбородою (створивши з ним їх понад тридцять). Найвідоміші з них: «Пісня про рушник», «Стежина», «Вчителько моя», «Київський вальс». На слова Андрія

¹ Кудел'я (кужиль) — прядиво або вовна, намотані на спеціальну частину прядки.

Малишка писали музику композитори Пилип Козицький, Левко Ревуцький, Михайло Вериківський, Григорій Майборода та Олександр Білаш.

Пісенній спадщині поета притаманні глибокий ліризм в оспівуванні найсвітліших почуттів — кохання, краси рідного краю, його природи.

ПІСНЯ ПРО РУШНИК

Рідна мати моя, ти ночей недоспала,
І водила мене у поля край села,
І в дорогу далеку ти мене на зорі проводжала,
І рушник вишиваний на щастя дала.

І в дорогу далеку ти мене на зорі проводжала,
І рушник вишиваний на щастя, на долю дала.

Хай на ньому цвіте росяниста доріжка,
І зелені луги, й солов'їні гаї,
І твоя незрадлива материнська ласкава усмішка,
І засмучені очі хороші твої.

І твоя незрадлива материнська ласкава усмішка,
І засмучені очі хороші блакитні твої.

Я візьму той рушник, простелю, наче долю,
В тихім шелесті трав, в щебетанні дібров.
І на тім рушничкові оживе все знайоме до болю:
І дитинство, й розлука, і вірна любов.

І на тім рушничкові оживе все знайоме до болю:
І дитинство, й розлука, й твоя материнська любов.

До речі...

«Пісня про рушник», покладена на музику Платона Майбороди, набула такої популярності, що її було перекладено тридцятьма п'ятьма мовами світу.

Зауваж

Образність «Пісні про рушник» асоціюється передусім із рушником, бо з ним в українців пов'язано всі урочисті дії від народження до останнього шляху: на рушникові подавали хліб-сіль, ним благословляли в самостійне життя молодих, рушником перев'язували їм руки під час вінчання, з ним приходили в дім вітати новонароджене дитя, рушником покривали ікони та використовували в процесі обряду поховання людини.

Прямокутна форма рушника символізує життєву дорогу, а вишиті переважно червоними й чорними нитками візерунки (хоча є рушники й іншої кольорової гами — залежно від регіону України) означають переплетені в житті людини радісні й сумні моменти: «і дитинство, й розлука, і вірна любов».

Для українців рушник — це справжній оберіг, талісман, який оберігає людину й приносить щастя.

Отже, рушник є символом України.

СТЕЖИНА

Чому живе, і сам не знаю,
В моєму серці стільки літ
Ота стежина в нашім краї
Одним одна коло воріт.

Де ти, моя стежино,
Де ти, моя єдина?
Ота стежина в ріднім краї —
Одним одна коло воріт?

Дощами мита-перемита,
Снігами вметена у даль.
Між круглих соняхів у літі
Мій ревний біль, мій ревний жаль.

Де ти, моя стежино,
Де ти, моя єдина?
Ота стежина в ріднім краї —
Одним одна коло воріт?

Моя надієчко, я знаю:
Мій крик життя на цілий світ —
Ота стежина в нашім краї
Одним одна коло воріт.

Де ти, моя стежино,
Де ти, моя єдина?
Ота стежина в ріднім краї —
Одним одна коло воріт?

1. Скільки пісень у творчому доробку Андрія Малишка: а) одинадцять; б) понад тридцять; в) близько сорока; г) понад сто?
2. Хто поклав на музику «Пісню про рушник», «Київський вальс», «Стежину»: а) Борис Лятошинський; б) Олександр Кошиць; в) Платон Майборода; г) Віктор Косенко?
3. Установи відповідність між термінами та їхніми визначеннями: **А.** Мотив; **Б.** Рефрен; **В.** Рима; **Г.** Художня деталь; **Г.** Строфа.

Співзвучність закінчень слів у віршових рядках	
Тема ліричного твору	
Група слів, рядок чи декілька рядків, які повторюються в строфах	
Поєднані віршові рядки, зв'язані між собою римами та інтонацією, які повторюються	

4. Що спільного в «Стежині» й «Пісні про рушник»?
5. Які ознаки свідчать про те, що «Пісня про рушник» і «Стежина» за жанром пісні?
6. Назви фольклорні ознаки, які властиві пісням Андрія Малишка.
7. Що символізує стежина й рушник у поезіях Андрія Малишка?
8. Тлумачний словник української мови подає п'ять значень прикметника *ревний*: дуже ретельний, старанний у чому-небудь; дуже щирый, зворушливий; проїнятий гіркотою, сумом, болем; дуже густий, рясний; те саме, що ревнивий.
У якому значенні вжито цей прикметник у поезії «Стежина»?
9. Заповнивши таблицю прикладами з поезій Андрія Малишка, подумай, чому митці вдаються саме до фольклорних засобів художньої виразності, коли описують рідну домівку, стежину до неї, матір тощо.

Індивідуально-авторські епітети	Постійні (фольклорні) епітети

10. Визнач і запиши в зошит основні мотиви «Пісні про рушник» і «Стежини».
11. На твою думку, чому пісні Андрія Малишка, з якими ти ознайомився, українці не забувають, передаючи їх із покоління в покоління.
12. Намалювавши найцікавіший епізод із прочитаних творів Андрія Малишка, підпиши його рядками з них і візьми участь у класному конкурсі на кращу ілюстрацію поезій Андрія Малишка.

Вивчи напам'ять «Пісню про рушник» Андрія Малишка.

ПРИХОДЯТЬ ПРЕДКИ

Приходять предки, добрі і нехитрі,
У бородах, простелених на вітрі,
Не руки — а погнуті чорні віти,
Не очі — а прозористі орбіти.
І кайдани подзвонюють з плугами,
Зерно і кров, і ночі із снігами.

— Чи ти не став розщепленим, як атом,
Недовірком, схизматом¹ чи прелатом²
Ярижкою³ нікчемним, псом на влові?
Дитино наша, ягодо з любові!..

Дарують ласку, повну болю й змоги,
Щоб у очах уздріть нові прологи⁴.

¹ *Схизмат* (церк.) — у православній і католицькій церквах — розкольник.

² *Прелат* — один із найвищих титулів у католицькій церкві; людина, яка має цей титул.

³ *Ярижка* (розм. заст.) — п'яниця, гультай, безпутна людина.

⁴ *Пролог* — початок чого-небудь, вступ до чогось.

ВОГНИК

Вечірню годину, де в зорях долина,
Де вогником світиться дім,
Шумить під вікном молода тополина,
Неначе у серці моїм.

Там юність ходила у росах до хати
І жевріла цвітом вона,
Там батько не спить і задумалась мати,
Ота, що у світі одна.

Синів виростили, не зводили з ока,
Любили в житті над усе.
Шумить під вікном тополина висока,
Мов звісточку дальню несе.

А вогник їм сяє, мов спогад про сина,
Не все ж повертає назад.
І журиться вікнами наша хатина,
І шепче задумливий сад.

Та де б не ходив я в далекій дорозі,
В чужім чи у ріднім краю,
Я згадую вогник у тихій тривозі
І рідну хатину свою.

Бо дивляться в далеч засмучені очі,
Хоч тінь там моя промайне,
Бо світиться вогник у темнії ночі,
Мов кличе додому мене!

1. З якого твору А. Малишка є слова «Там батько не спить і задумалась мати,/Ота, що у світі одна»: а) «Пісня про рушник»; б) «Стежина»; в) «Приходять предки»; г) «Вогник»?
2. До кого звертається ліричний герой зі словами «Чи ти не став розщепленим, як атом» у вірші «Приходять предки»: а) до матері; б) до батька; в) до сучасників; г) до предків?
3. Установи відповідність між образами вірша «Вогник» та їхніми епітетами: **А.** Ніч; **Б.** Дорога; **В.** Тривога; **Г.** Хатина; **Г.** Тополина.

рідна	
молода	
далека	
тиха	

4. На світле чи трагічне минуле предків натякає ліричний герой у вірші Андрія Малишка «Приходять предки». Які рядки про це свідчать?
5. У яких рядках ліричний герой звертається до сучасників із болючим запитанням, чи змогли вони зберегти національну самосвідомість, чи не втратили вони те, заради чого гинули їхні діди та прадіди?
6. З'ясуй, оптимістичним чи песимістичним є фінал у вірші «Приходять предки». Які рядки це підтверджують?
7. Визнач провідний мотив вірша «Приходять предки».
8. Охарактеризуй образи рідної хати, світла у її вікні, тополини під вікнами, батька й матері у вірші Андрія Малишка «Вогник».
9. Що символізує образ вогника в однойменному вірші поета?
10. Який провідний мотив вірша «Вогник»?

11. Подумай, з якою метою Андрій Малишко у вірші «Приходять предки» використав сучасні й застарілі слова: *атом, орбіта й прелат, схизмат, ярижка*.
12. Напиши невелике дослідження на тему: «Найвищі духовні цінності поета — у його ж творах».

Наступним буде урок виразного читання поетичних творів. Вивчи напам'ять вірш Андрія Малишка «Вогник».

На дозвіллі

Більше дізнатися про Андрія Малишка ти можеш за такою адресою в Інтернеті: www.ukrcenter.com/library/read.asp?id=1127

- Я знаю основні відомості про Андрія Малишка та його пісні.
- Я вмію виразно читати напам'ять поетичні твори Андрія Малишка.
- Я можу визначити й прокоментувати основні мотиви творів поета, роль художніх засобів у них.
- Я можу розкрити символічність образів у творах Андрія Малишка.
- Я вмію аргументовано висловлювати роздуми щодо порушених проблем у творах Андрія Малишка.

**АНАТОЛІЙ
ДІМАРОВ**
(Народився 1922 р.)

Сучасний український письменник.

*Найвідоміші твори: оповідання і повісті «Сільські історії»,
«Містечкові історії», «Міські історії», «Син капітана»,
«На коні і під конем», «Вершини», «Блакитна дитина»;
романи «Ідол», «І будуть люди...», «Біль і гнів».*

Лауреат Державної премії УРСР імені Т. Г. Шевченка (1981)

Анатолій Андрійович Дімаров народився 5 травня 1922 р. на Полтавщині в учительській сім'ї.

Після закінчення середньої школи був мобілізований до армії. Саме в цей час розпочалася Друга світова війна. Анатолій Дімаров воював на фронті, побував в окупації, був поранений. Одужавши, деякий час партизанив. Почав друкувати твори з 1941 р. Після війни навчався в Літературному інституті в м. Москві.

Увесь свій життєвий досвід письменник відобразив у художніх творах. Особливо цікавими є історії з дитинства Анатолія Дімарова, про які ти дізнаєшся з автобіографічної повісті «Блакитна дитина». До речі, цей твір за сюжетом такий же захопливий, як і «Тореадори з Васюківки» Всеволода Нестайка та «Митькозавр з Юрківки» Ярослава Стельмаха, з якими ти ознайомився в 6 класі. Отож читай і насолоджуйся!

Зауваж

*Повість Анатолія Дімарова «Блакитна дитина» — це перша частина тетралогії «На коні й під конем». **Тетралогія** (з грец. «чотири» і «слово, вчення») — художній твір, який складається з чотирьох самостійних частин, що мають спільний художній задум та основних персонажів.*

БЛАКИТНА ДИТИНА

(Скорочено)

1

Коли мій син приносить незадовільну оцінку, дружина запитує з трагедійними нотками в голосі:

— Це що?.. Що це таке?!

І тиче пальцем у сторінку щоденника, де стоїть «двійка» або навіть «трійка», схожа на злющого шершня: така ж маленька голівка, таке ж велике,

хижо націлене черевце з гострим жалом на кінці. Тож дружина тиче пальцем у того шершня так, немов хоче зігнати його зі сторінки щоденника, і все допитується:

— Що це таке, я питаю?..

Син мій — ані слова у відповідь. Тільки палахкотять відстовбурчені вуха. Чого вони в нього такі великі й червоні? Невже і в мене колись були отакі? Не добившись відповіді на перше питання, дружина переходить до іншого:

— Розкажуй, що ти там накоїв?

Цього разу голос у неї такий, наче вона запитує: кого там зарівав?

Обличчя сина приходить у рух. Часто скліпують повіки, посмикуються щоки, розтуляються й затуляються губи, посіпується гостреньке підборіддя, а розвихрений непокірний «півник» на голові стирчить наївно й беззахисно.

— Ми, той... Я, той... Ну, бігали... — починає мій син видашувати із себе слова. — А тоді, той... каталися...

— На чому каталися?

Син мій здивовано дивиться на маму: як вона не розуміє найелементарніших речей! На чому ж іще можуть кататися порядні хлопці, як не один на одному!

— Далі! — суворо вимагає дружина, не без підстав підозрюючи, що це ще не все.

— Ну, той... Сів на Олеся, а він навіз мене...

— На що навіз?

— На той... На Параску Михайлівну...

— О Боже!..

— Вона, мамо, не впала! — додає швиденько син. — Тільки побігла...

— Ще б не побігти! Два отакі белбаси врзались у спину! Чи у тебе є що в голові?

Син цього не знає, тому й мовчить.

— А ти чого мовчиш? Поговори хоч ти з ним, бо він на мене уже й вухом не веде!

Це вже до мене.

Я швиденько гашу цікавий вогник у очах (мені страх хочеться довідатись, як швидко бігла Параска Михайлівна!) і, набравши якомога строгішого вигляду, кажу:

— Це — недобре! Це дуже, сину, недобре!

— Твій тато ніколи такого не робив! — вставляє дружина для зміцнення мого авторитету.

Син швидко зиркає на мене, і я читаю в його очах чи то здивування, чи то співчуття.

— Так, не робив, — видашую я із себе.

А бабуса, яка самовіддано любить онука, додає, зібравши обличчя в молитовні зморщечки:

— Твій татусь, коли був отаким, як ти, ніколи не балувався.

— І приносив додому відмінні оцінки! — додає дружина.

— Усі вчителі не могли ним нахвалитися...

— Бо він не був хуліганом!..

— Він спокійно сидів на уроках...

— І не завдавав учителям жодних прикрощів...

Мій син усе нижче клонить голову. Блакитна дитина, викликана прямо з небес бабусею та мамою, пурхає над моєю головою, вимахуючи сніжно-білими крильцями, сяє рожевими щічками і докірливо дивиться на забіяку повними всіх на світі чеснот голубими очима.

— Ну, йди, — зжалюється врешті над сином дружина. — Йди і постарайся хоч трохи бути схожим на тата, коли він був отаким, як ти!

У бабусі, моєї старенької мами, при оцій фразі починають підозріло підсипуватися губи, а я опускаю очі: мені здається, що зараз у мене точнісінько такі вуха, як у сина, — ліхтарі ліхтарями.

Син, важко зітхнувши, йде роздягатися. Він уникає мене поглядом, і я його добре розумію. Адже коли б оця блакитна дитина залетіла багато-багато років тому в наш п'ятий «Б» клас, вона не вирвалася б звідти живцем. А якщо й вирвалася б, то з обдертими крилами. І найбільше отого блакитного пір'я, звичайно ж, лишилося б у моїх жменях!

Увесь той день, до пізньої ночі, не давала мені спокою ота блакитна дитина. І я врешті-решт зрозумів, що не спекаюся її, поки не розповім усієї правди.

Усієї до кінця.

Отже, про блакитну дитину.

2

У дядька Матвія був найвищий пліт, найзліший собака, найважчий кийок і найсмачніші в саду яблука. Іще дядько Матвій мав найбільші, з лопату, долоні із зашкарублюю, як тертушка, шкірою, і грубезний голос, а надто коли він погрожував:

— Походіть мені, походіть! Упіймаю — голови всім геть поскручую!

І ми ніскільки не сумнівалися в тому, що й справді поскручує. При одному тільки погляді на його страшні руки в нас починало потріскувати в шиях, тож ми обходили дядька Матвія десятою дорогою.

Я, може, і не наважився б полізти в сад до дядька Матвія, якби не однокласниця Оля з чудернацьким прізвищем — Чровжова. Об прізвище це спотикався кожен новий учитель, поки наламував собі язика.

Пам'ятаю, як появився у нас молоденький учитель географії, та ще на біді трохи й заїка. Поки вчитель той викликав нас по одному, щоб познайомитися, усе йшло гаразд. Та ось він добрався до Олі Чровжової.

— Ч-ч-ч-ч...

Усе більш червоніючи, учитель «чикав», як горобець, поки ми закричали всім класом:

— Чров-жо-ва!

Він, бідолаха, так і не навчився вимовляти оте рідкісне прізвище.

І ми не раз користувалися цим.

Бувало, захворіє Оля, географ, побачивши порожнє місце за партою, цікавився:

— Ч-чому не п-прийшла Оля?

— Яка Оля? — запитували ми.

Ми добре розуміли, кого він мав на увазі, але вдавали, що ніяк не можемо здогадатися. Географ червонів з великої досади і починав «чикати», намагаючись вимовити прізвище Олі.

Робили ми так не тому, що не любили географа. Навпаки, він досить швидко встиг зацікавити нас своїм предметом, розповідаючи про далекі заморські краї, про нашу неосяжну країну так, наче сам оце щойно повернувся звідтіль і все те бачив на власні очі. Ми захоплено слухали про таємничих африканських пігмей¹, про казкову Індонезію, всіяну тисячолітніми храмами, про тропічні ліси Амазонки, в яких ще не ступала людська нога, про мандрівку Арсенєва по Уссурійському краю, і нудний підручник з географії оживав прямо в нас на очах, починав дихати цікавим, неповторним життям. Отже, ми поважали Віктора Михайловича, але це не заважало нам при кожній нагоді примусити його «почикати» над прізвищем Олі.

Над прізвищем, яке протягом одного шкільного року здавалося мені наймелодійнішим. Та хіба тільки мені?

Майже кожен хлопець із нашого класу вважав за свій обов'язок штовхнути, вщипнути Олю, посмикати її за коси. І, може, від того, що їх найчастіше смикали, в Олі були найдовші серед усіх дівчат коси. Чорні, товсті, вони звисали до пояса і надавали гордовитого вигляду смаглявому обличчю з великими терновими очима.

Отож якось, коли ми веселим гуртом поверталися зі школи, Оля, що почувала себе маленькою царицею серед вірних васалів², примхливо сказала, кивнувши гарненьким підборіддям на сад дядька Матвія:

— Як би я хотіла скуштувати отого яблука!

І зиркнула лукаво на мене.

Я одразу простягнув своєму найвірнішому другові Ванькові книжки й чорнильницю:

— Тримай!

¹ *Пігмей* — загальна назва людей, які належать до низькорослих племен Центральної Африки, Південно-Східної Азії та Океанії.

² *Васал* (від латин. — слуга) — тут: людина, яка в усьому підкоряється тому, від кого залежить.

— Ти що, здурів?!

— Держи і картуз!

Тут уже й хлопці переконалися, що я не жартую. Якщо вже зняв картуза та віддав товаришеві, значить, збирається лізти до саду всерйоз. Бо дядько, впіймавши в саду чи на городі непрошеного гостя, у першу чергу одбирає картуз: єдиний на селі документ, який засвідчує особу господаря.

Пліт був високий, та мені хотілося, щоб він виріс до неба. Щоб я ліз по ньому і ліз, а йому не було кінця-краю. Бо мені здавалося, що дядько Матвій причаївся по той бік і, як тільки я виставлю голову, так і скрутить мені в'язи!

Осідлавши пліт, сторожко дивлюся в сад. Залитий сонцем, він стоїть у світлій тиші, — ні тобі дядька Матвія, ні навіть лютого Полкана.

А внизу мої товариші-однокласники: задерли голови, не спускають очей.

І поперед усіх — Оля Чровжова.

Зібравшись із духом, зістрибую в сад. Швидко біжу до найближчої яблуні з побіленим стовбуром, мавпою видаючись наверх. Лізу все вище і вище, поміж розлоге гілля, щоб заховатись у листі.

Ху!.. Найстрашніше, здається, позаду.

Вибираю найстиглиші яблука, гарячково пакую до пазухи. І коли пазуха наповнюється, вирішую лазити.

Глянув униз і обмер.

Піді мною, задерши догори морду, стоїть чорний, мов із пекла, Полкан. Очі червоні, грива наїжачена, з ікластої пащечки виринається тихе гарчання: «Злазь, мовляв, злазь, я тебе тут уже зустріну!»

Де він узявся? Коли встиг підбігти? Наче сидів у землі, вижидаючи, поки я вимеру на яблуню!

Висну на гілляці, не наважуючись злізти. Полкан же, бачачи, що я не дуже поспішаю до нього, гарчить усе лютіше, розгріба задніми лапами землю.

Отоді я й вчинив помилку, в якій каюся й досі.

Якби я принишк собі непорушно, Полкан, може, і дав би мені спокій. Але коли йдеться до погібелі, то сам собі накинеш петельку: я вибрав найважче яблуко і пожбурих униз на Полкана.

Ображене собаче виття переповнило сад. Скажено валуючи, пес підскочив до яблуні, почав гризти стовбур, а мене так і винесло на найвищу гілляку!

На несамовитий гавкіт вибіг дядько Матвій. Босоногий, у розхристаній сорочці, з розпатланим волоссям на непокритій голові: мабуть, обідав, а то й дрімав по обіді.

— Ану злазь! Злазь, сучий ти сину!..

Я щосили вчепився в гілку, приріс до неї всім тілом. У відчаї дивився на своїх друзів, які, вгледівши дядька Матвія, дременули так, що тільки п'яти миготіли та віддувалися сорочки. Оля ж Чровжова, Оля, заради якої й затіялась уся ця акція, спокійнісінько йшла, віддаляючись, по той бік вулиці!

— Злазь, кажу! — кричить до мене дядько Матвій і, розпалившись не менш од Полкана, починає щосили трусити яблуню.

Яблука падають, а я висну. Яблука густо торохкотять об землю, я ж наче приріс до гілляки. Тоді дядько Матвій приносить довжелезну тичку і намагається мене нею збити.

Гнаний страхом, я пробую здертись ще вище. Гілка не витримала, і я шаснув донизу.

Я, мабуть, дуже забився б, якби не Полкан. Він, видно, хотів ухопити мене на люту і поплатився за те власною спиною. Полкан поповз геть, а я опинився в руках дядька Матвія.

Чому він не скрутив мені в'язи в ту першу хвилину, я й досі не знаю. Він тільки ухопив мене, мов обценьками, за руку і поволік у найдальший куток саду.

Там росла густа кропива. Скільки я живу, а більше не бачив такої розкішної кропиви. Такої зеленої, такої молоді і такої жалкої. Дядько Матвій нахилився і почав голою рукою рвати оту кропиву. Нарвавши добрячий пучок, скомандував:

— Скидай штани!

— Не скину!

Тоді дядько Матвій, не питаючи моєї згоди, сам заходився знімати штани...

Кажуть, що кропивою лікують од ревматизму. Якщо це так, то я не захворію на ревматизм, поки й житиму. Дядько Матвій не випускав мене з рук, поки втер усю кропиву в оте місце, заради якого, власне, і носять штани.

— А тепер біжи!

І я, підхопивши штани, ушкварив од дядька Матвія. Кулею вилетів із саду, вихором промчав через село, і коли б не ставок, то не знаю, де б і зупинився. А так ускочив у став та й киснув до самісінького вечора. Забрався в очерет, щоб ніхто не бачив, і стояв, аж поки сіло сонце і повернулася із паші худоба.

Отам, в очереті, вимочуючи кропив'яну отруту, я поклявся найстрашнішою клятвою помститися дядькові Матвієві.

Це була моя перша жорстока образа, моя перша ненависть. І як же вона пекла моє незагартоване серце, які мстиві картини породжувала в моїй розпаленій уяві!

Але моя помста так би й обмежилася бажаними серцю картинами, коли б не більш практичний Ванько, який разом зі мною переживав мою ганьбу.

Ванько жив недалеко од дядька Матвія і вже давно запримітив, як дядько Матвій щосуботи, коли добре стемніє, бере клуночок яблук, чимчикує городами до крайнього двору, де жила самогонщиця Олена, та й стрибає через перелаз до неї у двір.

— Через перелаз?

— Та як собака!

Ледь діждавшись суботнього вечора, свиснув я Ванька. Він вибіг з лопатою, і ми повз городи, левадою, помчали до двору вдовиці.

— Тут, — шепоче Ванько, показуючи на місце, де по той бік перелазу починається стежка. — Ось тут і копай...

Поплювавши на долоні, я шпарко берусь до роботи. Довбаю утоптану землю, кидаю подалі груддя, щоб не лишилося сліду, і ще жодна робота не приносила мені стільки втіхи, як оця.

Коли я заглибився по коліна, Ванько, що стояв на сторожі, скомандував:

— Досить! А то й ребра потрощить!

І хоч я був не від того, щоб дядько Матвій лишився й без ребер, однак послухав Ванька.

— Може, чимось прикрити?

— Навіщо? Темно буде, вони й так не побачать.

Не побачать, то й не побачать. Зачистивши дно, я виліз із ями і разом із товаришем подався додому.

Довго не міг я заснути в ту ніч: усе прислухався, чи не кричить дядько Матвій, ускочивши в яму.

А на ранок од веселої новини гуло все село: у викопану мною яму вскочив не тільки дядько Матвій, а й голова ССТ (сільського споживчого товариства) — пісний на вид чолов'яга, що його люто ненавиділи всі парубки та дівчата нашого села. Він так і пас, хто з ким стоїть, хто кого проводить з клубу, а потім доносив батькам.

Тож зрозуміло, чому так реготало село, особливо молодша його половина, коли дізналося про нічну пригоду.

— Отак рядком і полягали, голубчики! Не встиг один відповзти в гарбузиння, як уже другий до ями — хрясь!..

— Хто ж її викопав?

— А Бог його знає! Хіба ж воно признається. Невідомо хто, тільки якась добра душа...

Отак я помстився дядькові Матвієві та ще й заробив похвалу од людей.

От жаль тільки, що не можна було признатися, хто копав оту яму! (...)

1. Чого головний герой не давав потримати Ванькові, перед тим, як зібрався красти яблука: а) книжок; б) чорнильниці; в) щоденника; г) картуза?
2. Яку хворобу, за словами крадія яблук, лікує кропива: а) бронхіт; б) нежить; в) ревматизм; г) ангіну?
3. Хто спровокував головного героя до крадіжки яблук: а) Ванько; б) Оля; в) друзі; г) герой сам виявив таке бажання?

4. Пригадай, який твір називають *автобіографічним*. Визнач його ознаки в першій частині повісті. Наведи приклади таких творів.
5. Як реагує тато на витівку свого сина? Про що свідчить така реакція?
6. Як ти розумієш такі рядки: «Блакитна дитина, викликана прямо з небес бабусею та мамою, пурхає над моєю головою, вимахуючи сніжно-білими крильцями, сяє рожевими щічками і докірливо дивиться на забіяку повними всіх на світі чеснот голубими очима»?
7. Чи справедливо, на твою думку, повівся дядько Матвій з маленьким крадієм яблук?
8. Що ти знаєш про васалів з уроків історії? Чи в тому ж значенні вжито слово *васали* в другій частині повісті?
9. Знайди й прочитай ті рядки, у яких ідеться про кропиву як ліки від ревматизму. Кому належать ці слова: маленькому хлопчикові чи дорослому, письменнику Анатолієві Дімарову? Чому ти так вважаєш?
10. Поміркуй, про яку рису характеру свідчить поведінка хлопчиків у такому епізоді: «Коли я заглибився по коліна, Ванько, що стояв на сторожі, скомандував:
— Досить! А то й ребра потрощить!
І хоч я був не від того, щоб дядько Матвій лишився й без ребер, однак послухав Ванька».

11. Підготуйся до виразного читання уривка, який відповідає ілюстрації до першої частини повісті. Читаючи його, намагайся передати емоційний стан головного героя.
12. Візьми участь у класному диспуті, висловивши свою думку щодо такого питання: «Яким був би світ, якби всі діти мали сніжно-білі

крильця, сяяли рожевими щічками й докірливо дивилися на забіяк повними всіх на світі чеснот голубими очима?»

Підготуйся до усного стислого переказу першої частини повісті Анатолія Дімарова «Блакитна дитина».

4

Навчався разом зі мною син лісника — Василь Кологойда, і не було в нашому класі хлопця, який би потай не заздри́в йому.

Змалечку ріс Василь у лісі, і все, що там бігало, літало, стрибало і повзало, знаходило з ним спільну мову. Він знав звички усієї звіроти і птахів, не боявся навіть отруйних гадюк: спиритно хапав їх за голови та й ганяв нас по лісу.

У себе вдома тримав Василь їжака, зайця, лисицю, а на ланцюгові в нього замість собаки сиділо вовченя, спіймане під час облави мисливцями з міста. Іще мав Василь великого приятеля — вужа Микитку, що вже не один рік жив у їхньому погребі й виповзав на його голос. Кілька разів, на наше прохання, приносив його Василь до школи: вуж спав собі за пазухою, хоч би тобі що і тільки на голос господаря виставляв із манишки гостреньку голівку, показував роздвоєного язика.

Якось наша вчителька, Тамара Овксентіївна, викликала Кологойду до дошки. Помітила підозрілий валок, що оддима́в сорочку, підійшла ближче, спитала:

— Що там у тебе?

— Микитка.

Учителька розтулила рота, збираючись, мабуть, запитати, що то за Микитка такий, як вуж, почувши своє ім'я, сам виставив до неї цікаву голівку.

Ми навіть не могли уявити, що жінка, а тим більше вчителька, отак може верещати. Хлопці, які бували в місті, потім казали, що так верещать пожежні машини, коли мчать на пожежу.

Тамара Овксентіївна так і не довела уроку до кінця: пішла в учительську, мабуть, пити воду, і то не раніше, аніж відправила Василя разом із Микиткою додому:

— Йди і не приходь без батька!

Василеві добре нагоріло од тата, а ми щиро журилися за Микиткою, що його Василів тато заніс у ліс.

Тоді, щоб хоч трохи нас втішити, добра душа — Василь приніс повну торбину живих жабенят та й ну лякати ними під час перерви дівчат! Посадить двоє-троє в рота, підійде, розтулить губи, мовби хоче щось сказати, а жабенята — стриб! — у саме обличчя!

Того ж дня, повертаючись із школи, Ванько поцікавився:

— Слухай, а ти взяв би жабу до рота?

— Пхі, ще б не взяти! — відповів я хвалькувато, хоч, признатися, не був дуже впевнений у цьому. — Мені це як раз плюнути!

— А я нізачо не взяв би! — зітхнув сумовито Ванько.

— Чому?

— Бо від жаби — бородавки. От уси́пле язик бородавками — що будеш робити?

— Дам полизати собаці. Собака як полиже — усі до одної бородавки пощезають!

— Добре, як буде лизати... А то візьме та й одкусить! Хамкне разок — тільки його й бачили, твого язика!

Бісів Ванько завжди отак: тільки зберешся зробити добру справу, як він і підкотиться зі своїми сумнівами!

Я, можливо, й не заходжувався б коло тих жабенят, якби Ванько, гордий за товариша, другого дня та не похваستався перед хлопцями:

— А Толька теж може в роті жаби тримати!

Хлопці до тієї новини поставилися скептично.

— Бреше твій Толька!

— От і не бреше!

— А не бреше, тоді хай покаже!

Що мені лишалося після цього робити?

— Сьогодні в мене жаби немає... Хай завтра упіймаю та й покажу...

— Покажеш?

— Покажу!

— Хлопці, гей, хлопці! Толька завтра у роті жаби носитиме!

Повернувшись зі школи, я відразу ж подався на луки.

Вирішив почати з пуголовків: у них усе ж дві ноги, а не чотири, — не так шпарко стрибатимуть у роті. Знайшов невелике озерце, наловив пуголовків, вибрав найменшого, сполоснув добре у воді й, набравши якомога більше в груди повітря, обережно поклав пуголовка на висолопленого язика. Точнісінько так, як клав гіркі жовті пілюлі од малярії.

Пуголовок попався ручний та смирний: не стрибав, не рвався з рота, а тільки ворухив хвостиком.

Їй-богу, можна тримати!

За якусь годину жабенята вільно гуляли в мене по язичі, весело стрибали у воду.

— Де це ти пропадав? — сердито запитала мама.

— Гуляв.

Мама почала сварити мене за те, що я біс його знає де тиняюся, «а уроки хто за тебе вчитиме?», але навіть це не могло зіпсувати мого святкового настрою. Коли б мама знала, чого я сьогодні навчився, то в неї не вистачило б, певне, духу мені докоряти!

Але в мене вистачило розуму змовчати. З гіркого досвіду знав, що дорослі мають свої, відмінні од наших, погляди на речі, й те, що нам здається нормальним та бажаним, часто-густо викликає у них роздратування.

Незрозумілі вони, оці дорослі! Так, наче забули, як самі колись ходили до школи. Хоча й люблять раз по раз нагадувати про це.

— Коли я була маленька, учителі не могли мною нахвалитися.

— Ні, у мій час таких, як ти, дітей не було! Були діти, як діти, а не такі шибеники, як ти! Хоч на ланцюг тебе припинай!

А Ваньків тато, так той не забуває ніколи додати:

— Бо на нас батьки лози не жаліли! От ми й повиростали людьми!

Хоч за моїм глибоким переконанням і зараз лози переводять не менше, аніж колись.

На другий день я підхопився до схід сонця та й подався бігцем до ставка. Спіймав трьох жабенят — і гайда до школи.

Хлопці вже виглядали мене.

— Приніс?

— Приніс.

— Ану покажи!

Я розгорнув ганчірочку, пильнуючи, щоб жабенята не повискакували на дорогу.

— І посадиш до рога? — хтось недовіжливо.

— Посаджу! От хай тільки дівчата надійдуть!

Ми вишикувалися біля шкільних воріт, виглядаючи дівчат. Пройшла одна зграйка учениць, пройшла і друга.

— Давай же! — квапили мене нетерплячі.

Та я все ще не розгортав ганчірочки: чекав на Олю. Бо перед ким же, як не перед нею, похвастатися своїм досягненням!

Ось, нарешті, і вона. Іде з Сонькою, розмахує сумкою.

Я розгорнув ганчірочку, вихопив жабеня та швиденько до рота. При-
тиснув до піднебіння язиком, ще й зіціпив зуби, щоб не вистрибнуло перед-
часно.

Стою, жду, поки Оля підійде поближче.

— Доброго ранку, діти!

Павло Степанович! Підійшов з іншого боку так, що ми й не помітили, стоїть, жде, поки ми привітаємось.

Хлопці відповідають йому невпопад, а я тільки вирячую очі.

— А ти чого не вітаєшся? — дивується Павло Степанович.

У мене, мабуть, дуже вже незвичний вигляд, бо Павло Степанович кладе мені на чоло долоню:

— Що це з тобою? Ти не захворів?

Я заперечливо трясую головою.

— Так чого ж ти мовчиш?

Язик мій, утративши пружність, згорнувся ганчірочкою, і жабеня, мов ша-
лапутне, застрибало в роті. З усіх сил намагаюся притримати язиком жабеня
і — ковтаю його разом із слиною, що наповнила рот...

Ух!

Очі мої лізуть на лоба: я відчуваю, як жабеня, пірнувши в живіт, починає
веселий свій танок десь аж біля пупа...

На кілька днів я стаю героєм усієї школи. Слава сяє довкола моєї голови,
і навіть семикласники, ці неймовірні в наших очах істоти, які от-от попроща-
ються зі школою... навіть вони проявляли посиленний інтерес до моєї скромної
особи. Зупиняли посеред шкільного подвір'я чи в коридорі, недовіжливо до-
питувалися:

— Це ти живі жаби ковтаєш?

Я, сяючи, кивав головою.

— І велику ковтнеш?

— Ковтне! — запевняли горді мною однокласники. — Він і вола про-
ковтне!

Я ж скромно відмовчувався. Не хотів заперечувати, щоб не розчарувати
своїх друзів. І нізащо не зізнався б, що часто просинаюся посеред ночі та
прислухаюся: чи не вистрибує оте жабеня в мене в животі? (...)

Але не тільки веселі пригоди траплялися в моєму житті. Усе життя пам'ятатиму один прикрий випадок, чисто психологічного, так би мовити, плану.

Галина Іванівна була дуже молода і дуже красива. Така красива, що ми аж завмиralи, коли вона заходила до класу.

І як же ми готували її уроки з української мови та літератури! Як намагалися один поперед одного піднести догори руки, щоб Галина Іванівна помітила нас та запитала! Яким дружнім «добридень» щораз зустрічали її, бо і в найпохмуріший день до класу разом з нею наче входило сонце!

І як жалкували, що ми — не дорослі! Щоб отак, як Віктор Михайлович, єдиний ще не одружений серед учителів, запросити Галину Іванівну до клубу в кіно або на виставу та й сидіти з нею поруч.

Одного разу Галина Іванівна задала нам додому письмову роботу. Ми мали написати, як помагаємо своїм батькам. Твір той треба здати за два тижні.

Я довго думав, що писати. Мамі я помагав, хоч іноді й не так охоче, як мамі хотілося б. Особливо влітку, коли річка кличе до себе купатись, а тут поли осоружну кукурудзу чи підгортай картоплю! Однак я не ухилявся од праці, як не кривився. Бо хто ж його все те переробить, якщо я не помагати-му своїй мамі?

Але про це ж напишуть усі. Мені ж хотілося написати щось особливе. Щось таке, про що ніхто в нашому класі написати не зможе.

А для цього треба зробити щось незвичайне. Чого я досі ніколи не робив.

Нагода здійснити цей намір випала навіть швидше, ніж я сподівався: маму викликали на дводенну нараду до району, а ми із Сергієм лишилися на хазяйстві удвох.

Проводжали маму до залізничної станції: через ліс за три кілометри. Доріжка спершу бігла поміж соснами, і тут іти по ній було важко: гарячий пісок так і пересипався під ногами. Потім стежка курнула ліворуч, униз, понід вільхи, і наші босі ноги заляпотіли по пружкому прохолодному чорнозему. Поруч, ховаючись у густих заростях папороті, біг прозорий струмок. Колись тут протікала справжня річка. Вона починалася на тому самому місці, де тепер залізничний місток, що його чомусь у нас називають котлованом. Там були величезні джерела, але коли прокладали залізницю, то їх загатили. Вкинули туди, кажуть, не одну сотню мішків клоччя ще й привалили зверху величезними брилами, і тепер з-під каміння б'ють тільки маленькі джерельця, даючи початок струмкові.

Вода там така ж смачна, як і в криниці, з якої ми носимо воду, і Микола клявся-божився, що на власні очі бачив, як зупинився пасажирський поїзд і пасажири, всі до одного, висипали з вагонів та й побігли з насипу: пити воду.

А вантажні поїзди, — запевняв Микола, так ті завжди зупиняються. Бо всі машиністи знають, яка там смачна вода.

Тож ми йдемо понад струмком, і мама все наказує, звертаючись до мене:

— Ти ж, Толю, дивися! У печі стоїть борщ. Коли поїсте, то віднеси в погріб, щоб не закис... А кашу розігрієте та й будете їсти з молоком...

— Та не забувай годувати поросля! — вже з вікна кричить мені мама.

Мама поїхала, і ми залишилися удвох. Стояли посеред колії і дивилися, як зникають удалині цяцькові вагончики: такі маленькі, як сірникові коробки. Аж не віриться, що в них — люди. І наша мама.

Сергійко часто зблимує світлими віями: от-от розреветься, і тоді я смикаю його за руку, сердито кажу:

— Гаразд, пішли! За витрішки тут гроші не платять! — по дорозі повчаю блага: — Чув, що мама казала? Щоб ми не бешкетували, не билися, поралися по хазайству... Дивися ж мені!

Сергійко тільки сопє, поспішаючи за мною. Хоч він уже в першому класі, та все ніяк не росте: такий же, як і два роки тому. Однак упертості йому не позичати. Як що, так: «Я сам!» І однихає мене кулаками!

За це ми найчастіше й заводимось. Бо я страх не люблю упертих людей!

Хоч — яка він людина? Так, першокласник, витиральник.

Витиральниками прозвали першокласників за те, що дуже вже зручно витирати руки об їх стрижені голови! Як забруднив руки, так і шукаєш якогось шкета з першого класу.

Мама, коли я поб'юся з братом, усе докоряє:

— Ти ж старший! Будь розумніший — поступись!

А сама, бач, ніколи не поступиться!

Пам'ятаю, як брат почав ходити до школи, — леле, що тоді було! Боячись заїзнитися, він схоплювався, ще коли було темно, і, не ївши, не пивши, біг до замкненої школи. Сідав на ганку і, скулений, ждав, поки то одчинять школу!

Одного разу його приволокла сторожиха. Саме приволокла, бо Сергійко всю дорогу орав ногами і кричав так, наче його різали.

— Маріє Олексіївно, заберіть-но дитину! Сидить під школою, як старчення, — ще простудиться!

І що мама з ним тільки не робила! І вмовляла, і біла — не допомогло!

Отake золото — мій молодший брат!

Бач, іде, мовчить, удає, немов і не чує. Немов і не йому я все те кажу!

Перший день минув без особливих пригод. Ми пообідали борщем, а кашу вирішили з'їсти увечері. Замість неї я дістав два шматки колотого цукру, твердого, як камінь, і дуже солодкого, і ми влаштували бенкет: випили з отим цукром у прикуску по три кухлі води. Сергійко, так той пив у приглядку: поклав цукор перед собою, дивився і пив. Со-о-лодке!

Пили б іще, та більше не лізло. У Сергійка аж очі почервоніли, і коли він устав, то вода булькала у ньому, як у закритій посудині.

Спати полягали пізно: брат усе не хотів роздягатися та й мене все тягло до книжки. До того ж трохи лячно було гасити світло і лишатись у темряві.

Другого дня, повернувшись зі школи, я вирішив прибрати в хаті, щоб мама, зайшовши, побачила і змитий стіл, і чистий, акуратно розставлений посуд, і помиту підлогу. Сергійко, правда, спершу огинався, але коли я йому пригрозив, що розповім мамі й вона не дасть йому гостинця, — погодився.

Я прибирав — брат виносив сміття. Повертаючись до хати, з надією питав:

— Уже?

— Уже, уже! — сердито перекиривляв я його. — Тобі б усе ганяти! На ось винеси брудну воду, бо я підлоги не домию. Та щоб одна нога була там, а друга — тут!

Сергійко взяв відро, неохоче посунув надвір. А я стояв посеред кімнати, і кімната аж сяяла, особливо там, де вже була змита підлога. Лишалось зовсім небагато, якийсь клаптик, та ще в сінях. Потім я викручу ганчірку, як завжди робить мама, та й постелю на порозі, щоб не наносити грязі до хати.

Але де ж це Сергій? Чому його так довго немає? Чи не гайнув кудись гра-
тися, кинувши відро? Ну, я ж йому!

Сердитий, вибігаю на ганок, кричу:

— Сергійку!.. Сергійку-у!..

Мовчить. Хоч голову даю на відруб, що він мене чує.

— Сергію! — гукаю ще раз, уже й не надіючись, що він обізветься.

От же вреднючий!

Знаходжу брата аж на городі. Ще здалеку бачу його схилену постать: стоїть на колінах, щось робить, а поруч — відро.

Тихенько підходжу. Брат такий заклопотаний, що навіть не помічає. Нагорнув греблю, вилив туди брудну воду пустив на маленьке озерце листок із калачика — човен. Нахилився і дмухає, ганяючи зелений човник від берега до берега.

— Ти що робиш? — питаю сердито в нього.

Брат зводить на мене втішені очі:

— Озеро...

Тут я вже не витримав! Раз-раз ногою по греблі — ось тобі озеро! Лясь-лясь по потилиці — ось тобі човен! Ще й доброго штурхана під бік: знай, як воду виносити!

Брат із ревом — на мене! Так і цілиться вчепитись зубами в руку. У нього звичка така: кусатися. Раз як ухопив за пальця — мало не відгриз.

Я побіг од нього до хати, а брат лишився надворі.

Гаразд, обійдусь і без нього. От хай тільки мама приїде, я їй розкажу, як він мені допомагав!

Набрав піввідра чистої води, домиваю підлогу. Аж двері — грюк! — брат заскочив у хату! Лице перекошене, в руках — палюга. Я не встиг і на ноги схопитися, як він — повз мене, та до комода, та — торох по кофейникові!

Мені аж в очах потемніло, аж руки затіпались, коли я побачив, що він наробив!

Кофейник! Мій улюблений кофейник! Порцелянова посудина, біла, як лебідь, розмальована розкішними, немов щойно зірваними трояндами! Скільки годин просидів я перед ним, змальовуючи оті троянди, скільки втіхи мав я од нього! Коли ж перейшов із четвертого класу до п'ятого, сяюча мама піднесла його мені в подарунок.

— Назовсім?!

— Назовсім...

І ось лише черепки валяються на підлозі, і Сергійще товче їх палюгою на борошно...

До цього часу я чомусь думав, що комини викладаються з міцнішої цегли. Або принаймні цегла ота кладеться у два-три ряди, а не ставиться на ребро. Можливо, по інших хатах так комини й складені, тож вони і досі стоять цілі-цілісінькі. Наш же розвалився, мов іграшковий, коли ми розлюченим клубком накопилися на нього.

Після того, як гуркіт ушух, як чорна ядушна¹ хмара попелу, сажі та паленої глини трохи осіла, покриваючи пилом усі речі в хаті, ми, налякані, приголомшені нежданою бідою, розчепили руки й подивилися один на одного. Стояли посеред цегли, перемазані, як чорти, і коли б нас оце побачили Ванько або Сонька, вони реготали б до сліз.

Але мені було не до сміху.

Зовсім не до сміху.

Бо про що ж я писатиму в тому самотійному творі? (...)

1. Перед ким найбільше хотів похизуватися Толя, поклавши жабенят у рот: а) перед Василем Кологойдою; б) перед Ваньком; в) перед Сонькою; г) перед Олею?
2. Чому Толя вирішив поприбирати в хаті: а) бо в ньому прокинулися чемність і працьовитість; б) бо наказала мати; в) задля твору з української мови; г) бо це був його щоденний обов'язок?
3. Установи відповідність між героями повісті та їхніми репліками:
А. Тато Ванька; **Б.** Мати Толика; **В.** Толя; **Г.** Ванько; **Г.** Павло Степанович.

— Тобі б усе ганяти! На ось винеси брудну воду, бо я підлоги не домию	
— Бо на нас батьки лози не жаліли! От ми й повиростили людьми!	
...а уроки хто за тебе вчитиме?	
— А ти чого не вітаєшся?	

4. Який епізод другої частини повісті й чому тобі видався найцікавішим?
5. Знайди й прочитай уривок, який відповідає ілюстрації до другої частини повісті. Що, на твою думку, є емоційнішим: ситуація, передана письменником чи художником? Обґрунтуй свій вибір.
6. Як називають такі мовні звороти: *знайти спільну мову; підхопитися до схід сонця; очі лізуть на лоб; за витрішки гроші не платять; одна нога тут, а друга — там; дати голову на відруб?* Яку роль вони відіграють у тексті?
7. Як характеризують Толю такі рядки: «Однак я не ухилився од праці, як не кривився. Бо хто ж його все те переробить, якщо я не помагати своїй мамі?»
8. Усно охарактеризуй Сергійка, використавши цитати з тексту.
9. Прокоментуй такі рядки: «З гіркого досвіду знав, що дорослі мають свої, відмінні од наших, погляди на речі, й те, що нам здається нормальним та бажаним, часто-густо викликає у них роздратування. Незрозумілі вони, оці дорослі! Так, наче забули, як самі колись ходили до школи. Хоча й люблять раз по раз нагадувати про це».
10. Перечитавши останні речення п'ятої частини повісті, скажи, що найбільше тривожить Толю: реакція матері, Ванька й Соні чи доля самотійного твору. Як ти вважаєш, чи усвідомив свій учинок Толик?

¹ Ядушний (ядушливий) — уїдлиий, дошкульний.

11. Знайди й прочитай абзац, у якому описано дорогу до залізничної станції. Визначивши в кожному реченні присудки, з'ясуй, які з них ужито в переносному значенні, а які — у прямому. Чого досягає автор використанням такої кількості присудків, ужитих у переносно-му значенні?
12. Людські цінності, як відомо, поділяють на духовні (повага до старшого, любов до матері, родинні стосунки, дружба) та матеріальні (улюблений подарунок — майстерно розмальований кофейник). Вислови свої міркування під час класної дискусії: «Які цінності — духовні чи матеріальні — вічні (описуванням подіям більше сімдесяти років!)?»

Напиши твір-розповідь на тему: «Як я допомагаю своїм близьким» (1,5–2 сторінки).

На дозвіллі

Радимо прочитати оповідання Анатолія Дімарова «Для чого людині серце».

7

З усіх учителів ми найбільше боялися Павла Степановича, завуча, що викладав у нашому класі алгебру.

Високий, ставний, він мовчки проходив шкільним подвір'ям, строго поблискуючи скельцями окулярів, і, коли це траплялося під час перерви, гамір одразу вщухав, і навіть найбільші забіяки ставали тихі та смиренні, як ті овечки.

А коли, бувало, якийсь школяр розлетиться — наскочить на Павла Степановича, учитель не лаяв, не кричав на нього. Він тільки серйозно дивився на порушника покою і коротко запитував:

— Ну?

І цього було досить, щоб учень відразу втратив увесь свій запал.

Найбільшою карою у нас вважалося, коли викликали до Павла Степановича на розмову.

Я теж кілька разів стояв у кабінеті завуча: маленькій кімнатці зі столом, двома стільцями та книжковою шафою. І прямо скажу, відчував там себе непогано.

Павло Степанович мав звичку довго «не помічати» викликаного учня. І чим більшою була шкода, тим довше тривала мовчанка.

Стоїш, було, коло дверей, переступаючи з ноги на ногу в смертельній нудзі, а Павло Степанович, нахиливши велику посивілу голову, щось пише та й пише, і тільки чутно, як рівномірно скрипить перо, виводячи чіткі строги літери. Врешті зведе голову, гляне на тебе так, наче не він тебе викликав, а ти сам напросився до нього, коротко кине:

— Ну?

І ти, переминаючись, скліпуючи, шморгаючи, ковтаючи закінчення слів, починаєш белькотати про Вальку, яка пробігала повз тебе, і про свою ногу, яка візьми та й простягнися їй на дорозі!..

— Ну, далі?

Що ж далі. Далі відомо: Валька гепнулась на підлогу, а ти от стоїш...

— Усе? — запитує Павло Степанович, і глузливі вогники починають спалахувати в його очах.

Ти ще більше похнюплюєшся, усім своїм єством показуючи, що більше нічого не маєш сказати.

— Герой! Ну, герой! Бігла дівчина, а він їй — підніжку. Я ніколи не думав, що ти отакий боягуз. Бо тільки боягузи знущаються зі слабших, із тих, хто не може дати їм здачі.

Усе стискається в тобі в якийсь слизький, бридкий клубочок. Стоїш і не знаєш, куди й дітись од сорому. Павло ж Степанович, ще трохи подивившись на тебе, так же тихо скаже:

— Можеш іти!

І ти виходиш од нього, ледь переставляючи ноги. Особливо оту, що через неї перечепилася Валька. І треба ж було їй пробігти саме повз тебе! Ніби інших хлопців не було на той час у коридорі.

Ніколи не кричав на нас Павло Степанович, а боялися ми його більше за всіх учителів.

Тож цілком природним був мій відчай, коли Павло Степанович став викладати у нас алгебру, і я ніяк не міг її зрозуміти.

Я-то її розумів, але не так, як інші. Ну, ніяк не міг уявити, як це можна додавати, віднімати, множити й ділити не цифри, а літери! І коли я списував із дошки, що « $A + B = C$ », то все моє єство бунтувало, кричало, і мені хотілося задушити кожну оту літеру, як найлютішого ворога!

На другий день у мене в єдиного не було виконане домашнє завдання. Я міг би просто-напросто списати у Ванька, але отой бунтарський протест був сильніший від страху одержати незадовільну оцінку.

Павло Степанович мовчки вислухав мої плутані пояснення, так же мовчки пішов од моєї парти до столу. На загальний подив, він не розкрив класний журнал, не вивів проти мого прізвища незадовільну оцінку. Про щось хвилинку подумав, потім, наче нічого й не трапилося, став пояснювати наступні правила.

Тільки після дзвінка наказав:

— Після уроків зайдеш до мене.

— Попаде ж тобі на горіхи! — журився разом зі мною Ванько. — Він тебе до смерті занукає.

Коли скінчились уроки, я несміливо постукав у двері завуча.

— Увійдіть!

Павло Степанович, на мій великий подив, цього разу і хвилини не тримав мене біля дверей.

— А, це ти! Ну, проходи!

І коли я підійшов до столу, показав на стілець:

— Ну, сідай!

Я сів — на самісінький краєчок. Дивився на облізлі, аж білі, носки своїх черевиків, а всередині в мене все стискалося в сіренький клубочок.

Павло Степанович пройшовся сюди-туди по своєму тісному кабінеті, зупинився біля мене, поклав на моє плече руку:

— Так не виходить нічого з алгеброю?

Я наважився звести голову, подивитися в обличчя вчителя: очі його сіяли. Спалахували за скельцями веселими вогниками, і не було в них звичної строгості.

Павло Степанович підсунув інший стілець, сів поруч.

— А знаєш, я колись точнісінько так не міг сприйняти, щоб літерами можна було оперувати, як цифрами... А потім алгебра стала найулюбленішим моїм предметом. Ну, давай поміркуєм удвох.

За годину я вийшов од Павла Степановича... Та де вийшов — вилетів! Ушкварив таким галопом, що мало не збив із ніг Ванька, який терпляче чекав на мене.

— Ну, що? Що він там тобі сказав?

Я ухопив його кепку за козилок, насунув її йому аж на очі, закричав щосили на вухо:

— А плюс Б дорівнює С!

З того дня Павло Степанович не здавався мені таким суворим, як раніше. Хоч поважав я його від того не менше.

А от нашого класного керівника Віктора Михайловича ми зовсім не боялися, зате дуже любили. Прямо-таки жити без нього не могли! Він-то без нас ще міг би прожити, а ми без нього — ніяк!

Я вже говорив, що Віктор Михайлович був дуже молодий. І, незважаючи на оту свою молодість, він зовсім не ганявся за напускною солідністю, як це робила більшість молодих учителів. Він був нам скоріше старшим товаришем, аніж строгим керівником, і тому в нас майже не було од нього таємниць.

Пам'ятаю, як взимку, на великій перерві, наш п'ятий «Б» воював із шостим «А». Нас було менше, і шестикласники, незважаючи на наші відчайдушні зусилля, зламали наш опір та й погнали з поля бою.

— Ур-р-а!

Ми ганебно втікали, а нам у спину, у потилиці гупали сніжки ворожих вояків.

Тоді Віктор Михайлович, який стояв саме на ганку, не витримав. Скинув пальто, метнувся нам навперейми.

— Ану, хлопці, за мною!

Схопив грудку снігу і перший побіг назустріч «ворожому війську».

Тепер уже наше «ура» лунало над полем бою. Кричали ми так грізно, бігли за нашим учителем так дружно, що шестикласники після короткої, але лютої сутички кинулися навіткіача.

— Стійте, хлопці, лежачих не б'ють! — підняв Віктор Михайлович руку, коли ми, загнавши ворогів у приміщення, поривалися добити їх у коридорі.

Розчервонілі, горді, поверталися ми з великої перерви.

І як же ми пишалися нашим керівником! З яким захопленням дивилися на нього! Такого ж червоного, як і його учні, з ніг до голови заліпленого снігом. Бо шестикласники, одбиваючись, у першу чергу намагалися поцілити в нашого командира.

От який наш Віктор Михайлович!

Дуже подобалось нам і те, що він ніколи не звертався до нас із ненависним, остогидлим нам словом «діти». Воно, оте слово, принижувало нашу гідність. Бо як полоти чи копати город, носити воду, рубати дрова, пасти худобу, прибирати в хаті, так ми вже не діти, ми вже дорослі, нас уже й «женити пора» й «віддавати скоро заміж». А як у класі, за партою, так — «діти»!

Особливо допікала нам отими «дітьми» учителька російської мови та літератури Варвара Іванівна. «Здоровствуйте, дети», «тише, дети», «дети, будьте

внимательны», «кто скажет мне, дети, когда родился Пушкин»... «Дети, дети, дети», — так і сипалося з її вуст. І одного разу ми змовились мовчати, коли вона буде називати нас дітьми.

— Здравствуйте, дети!

Ми стоїмо і ні пари з вуст.

Варвара Іванівна, що звично розігнала до столу, зупинилася, вражена. Їй, мабуть, здалося, що вона просто не почула нашої відповіді.

— Дети, здравствуйте!

Ми й далі затято мовчимо.

По обличчю вчительки поповзли червоні плями.

— В чем дело, дети? Почему вы молчите?.. Ваня Петренко, отвечай мне, в чем дело!

Вона завжди зверталася до Ванька, коли траплялась якась подія в класі. Чомусь була переконана, що мій товариш причетний до всіх витівок.

А все — Ванькова чесна натура. Ніколи не може змовчати, завжди так і вискочить зі своїм дурним язиком.

Якось ми писали диктант. З російської мови.

— Полы сыры, — диктувала нам учителька. — Написали, дети?

Ванько, червоний як рак, підняв руку.

— В чём дело, Петренко?

— Варваро Іванівно, я цього не буду писати!

— Почему?

— Бо воно соромітне...

Так і зірвався диктант через оту Ванькову заяву. Ми давилися сміхом, хихотіли, підштовхували один одного ліктями, показуючи оті злочасні два слова, що на них звернув свою цютливу увагу Ванько, і наробили стільки помилок, що у Варвари Іванівни аж волосся сторч стало!

Відтоді Варвара Іванівна завжди з певною підозрою ставилася до Ванька: чи не викине він чергового коника!

Тож не дивно, що зараз учителька в першу чергу звернулася до Ванька:

— Отвечай же, Петренко!

Ванько зітхнув, звів на вчительку чесні очі:

— Варваро Іванівно, ми вже не діти!

— Кто же вы? — вражено запитала Варвара Іванівна.

— Ми товарищі!

Я й досі дивуюся, як у Варвари Іванівни вистачило педагогічної витримки не розреготатися, дивлячись на деяких «товарищай», що стояли за партами — «от горшка — два вершка»! Однак вона не розсміялася, навіть іскорці сміху не дозволила пробитись на свої очі. Вона тільки трохи помовчала, а потім серйозно сказала:

— Хорошо, быть по сему: я к вам буду обращаться, называя вас товарищами... А вы знаете, что такое «товарищ»? Какие большие, невероятно большие обязанности накладывает это слово на тех, кого так называют? И что нужно делать, чтобы быть достойным этого обращения? Ибо слово «товарищ» проносили, обращаясь к великому Ленину. С этим словом шли под пули, под пытки, на смерть бойцы революции, герои гражданской войны. Слово это помогало возводить Днепрогэсс и Магнитку, преобразовывать нашу великую Родину... Вот что значит — «товарищ», товарищи дети!

Як зачаровані, слухали ми вчительку — боялись дихнути. І спасибі вам, Варваро Іванівно, що ви не розгнівались на наш отой вибрик, не кричали, не кликали директора або Павла Степановича. Спасибі за те, що, скінчивши запальну промову свою, ви серйозно звернулися до нас:

— А теперь — здравствуйте, товарищи!

Задзвеніли шибки, стеля здригнулась од нашого «здравствуйте»!

І принаймні весь той навчальний рік ми вели перед по успішності з російської мови та літератури.

До того нас зобов'язувало горде, високе слово «товарищ»...

Віктор Михайлович, звертаючись до нас, називав не дітьми, не товарищами, а просто хлопцями і дівчатами, як своїх молодших друзів. І, їй-богу ж, це страшенно подобалось нам і ніскілечки не підривало його авторитет!

А як він умів нас запалити, зацікавити найнуднішою, здавалося б, справою!

Пригадую, як ми, старшокласники, під час жнив ходили збирати колоски.

Виходили на колгоспне поле дуже врочисто: у колонах, клас за класом, під червоним прапором, директор і завуч — попереду, вчителі — збоку, кожен біля свого класу. На краю скошеного поля, усіяного копами, зупинялися, і директор, витерши хустиною змокрілого лоба, звертався до нас із коротенькою промовою.

Потім до нас підходив бригадир — дядько Іван, Миколин батько, і розводив нас по полю.

— Так, значиться, так: щоб не лишилося після вас жодного колосочка! Ясно?

— Ясно! — кричали ми врізнобій.

Віктор Михайлович з таємничим обличчям помахав нам рукою, скликаючи до себе.

— Знаєте, що кажуть про нас семикласники? Що нас не треба було і в поле виводити, бо ми ще не доросли колоски разом з ними збирати... То що будем робити?

Микола, не довго думаючи, запропонував упіймати хоч одного семикласника й оддухопелити.

— Ні, так не годиться, — заперечив Віктор Михайлович. — Побити їх треба, але не одного, а всіх... І не кулаками їх треба бити...

— Кийками? — здогадався Ванько.

— Колосками, а не кийками! От вони хвастають, що сильніші од нас. А ми давайте гуртом дружно візьмемось та й назбираємо більше од них колосків. Ну як, згода?

— Згода! Згода! — закричали ми, вимахуючи торбинками.

— Тільки без галасу! Петренко, куди побіг? Я ще не все вам сказав. Про Гавроша читали?

— Читали! Читали!

— От і уявіть, що кожен із вас — Гаврош. А семикласники — буржуйські війська. Колоски ж — розсипані по полю набої. Кожен зайвий колосок — це постріл у ворога з боку комунарів, що засіли на барикадах. І чим більше ви назбираєте отих набоїв, тим повнішою буде перемога Паризької комуни над ворогом... Ясно?

— Ясно! Ясно!

— А раз ясно, то — вперед!

— Гур-р-ра!

І двадцять дев'ять гаврошів, войовниче вимахуючи торбинками, кинулися на стерню...

У той день наш клас здав найбільше колосків. Назбирали ми їх стільки, що вистачило б на всіх семикласників району.

А що ж! Хай знають, як то ми «не доросли», буржуї задрипані, хай не лізуть воювати паризьких комунарів!

Навіть Павло Степанович, здивований, допитувався в нашого керівника:

— Чим ви їх так запалили, Вікторе Михайловичу? Зібрати удвоє більше колосків, аніж семикласники!

Віктор Михайлович так і не виказав нашої таємниці. Як я не продав йому Соньки.

Бо Сонька зібрала набагато більше колосків, аніж кожен із нас, п'ятикласників. Знаючи добре Соньку, я ніяк не міг повірити, що тут обійшлося без хитрощів. Приставав до неї, поки вона не витримала: одвела мене набік та й показала ножиці.

— Ну, й що? — витріщився я на зовсім не польовий інструмент.

— Чик-чик! — клацнула Сонька ножицями та й показала на копи.

— Ти копи обстригала?!

— Не кричи, дурню! — засичала Сонька сердито.

— А як помітять — знаєш, що нам буде? — перейшов я на шепіт.

— Нічого не буде! — заперечила Сонька. — Хіба я така дурна, щоб на нашій половині стригти! Я он оті, що в семикласників...

Більше я не цікавився: користується Сонька ножицями чи ні. Мабуть, користується, бо якось дядько Іван, коли почали звозити копи, бігав по полю, кричав та допитувався, яка то тварюка пообстригала снопи, як під час голодовки. Що якби вона йому попалася до рук, то він із неї і шкуру спустив би!

Але я і тут не виказав Соньки. Бо не хотів, щоб дядько Іван злупив із неї шкуру. А потім: не собі ж збирала оті колоски Сонька, не за себе вболівала

душею, коли стригла снопи, а за весь п'ятий «Б» — за нашу перемогу над ворогом!..

Приїхавши до нашого села, Віктор Михайлович поселився в Миколіних батьків — займав невелику кімнату, що виходила вікнами в садок, і ми знали про кожен крок нашого вчителя. Як він рано встає, робить зарядку, як обливається потім холодною, прямо з колодязя, водою, а взимку обтирається снігом. Що він їсть, і як йому Миколина мати все підсипає в тарілку, «бо вас же захарчували на міських тих харчах, там і поїсти, як слід, не дадуть», — усе ми знали про Віктора Михайловича. Знали навіть те, із чим він крився од усіх: що Віктор Михайлович безнадійно закоханий у Галину Іванівну.

Правда, він не смикав її за коси, не штовхав у спину, не давав їй підніжку і навряд чи наважився б узяти заради неї жабеня до рота, але й без цих видимих знаків уваги нам було, як Божий день, ясно, що Віктор Михайлович не може і дня прожити без Галини Іванівни...

Першими помітили це наші дівчата. Помітили та й почали перешіптуватися поміж собою, страшенно горді тим, що вони знають щось, невідоме нам, хлопцям.

Але хіба жінота створена для того, щоб зберігати секрети? Тож не минуло й дня, як і друга, чоловіча, половина п'ятого «Б» була втаємничена в сердечні справи нашого керівника.

З того дня, як наш клас дізнався про сердечні справи Віктора Михайловича, нас дуже цікавило все, що протягом минулої доби сталося поміж нашим керівником та Галиною Іванівною.

— Віктор Михайлович провів Галину Іванівну після школи додому!..

— Галина Іванівна чомусь розсердилася на Віктора Михайловича!..

— Учора вони помирилися!..

Десятки пар уважних очей пильнували Віктора Михайловича та Галину Іванівну. Очей, від яких ніщо у світі не може сховатися.

Потім на безхмарному горизонті стосунків Віктора Михайловича та Галини Іванівни з'явилася третя постать, і весь наш клас аж закипів од благородних ревностей.

Цією постаттю став один з аристократів нашого села, визнаний ватажок паруботи, машиніст паровоза Федір Бурлака. Та не просто собі машиніст, а ушлавлений рекордсмен, фото якого друкувалося навіть у районній газеті. Ми на власні очі бачили ту газету і портрет Бурлаки на першій сторінці, так що тут не було вже жодних підробок.

Дізнавшись, що у Віктора Михайловича появився такий грізний суперник, ми не на жарт стривожилися. Та й де ж не тривожитись, коли ніхто в нашому селі не мав таких блискучих, із рипом чобіт, такого синюшого галіфе, таких червоних сорочок із справжнього оксамиту, що аж очі вбирали, виглядаючи з-під чорного, теж нового-новісінького піджака! А коли додати ще й кепку із наймоднішим куцим козирком, ще й з гудзиком зверху, та високий зріст, та широкі дужі плечі, то не диво, що не було в нашому селі дівчини, яка потай не зітхала б за ним!

До того ж Федора Бурлаку завжди обирали в президію всіх урочистих зборів, і він сидів по праву руку від голови сільради, партизана громадянської війни дядька Андрія.

А Віктора Михайловича не обирали ні разу. Віктор Михайлович скромно стояв десь позаду і не міг похвастатись ні модною кепкою, ні оксамитовою

сорочкою, ні отакими блискучими, як чорні дзеркала, чобітьми із рипом. Були, правда, у нього нові штани, але куди тим одним-однісіньким штаням до багацького вбрання Федора Бурлаки!

Тож зрозуміла зажура, яка оповила увесь п'ятий «Б», коли ми дізналися, що Федір Бурлака став упадати за Галиною Іванівною.

Кожен день приносив нам усе тривожніші вісті:

— Учора вони проводжали Галину Іванівну вдвох...

— Федько хвастався хлопцям, що він одише Віктора Михайловича...

— Галина Іванівна, коли прощалася, то Віктору Михайловичу тільки тицьнула долоню, а Федькові всю руку подала...

Бідний наш Віктор Михайлович! Він марнів, худ на очах, і щоранку вже не одне — двоє відер води виливав на себе!

Коли ж ми дізналися, що Галина Іванівна, прощаючись, подала Федькові аж дві руки, а Віктор Михайлович узявся за третє відро, наш терпець увірвався. Ми вирішили, що настала пора рятувати нашого вчителя.

— От тільки як? — хвилювалися дівчата.

— А це вже наша справа! — відрубали ми.

Не день і не два ламали голову, що маємо робити. Найбільш рішучі пропонували розібрати рейки, коли Федько гнатиме свій паровоз; інші хотіли пригостити його з-за тину дрючком, щоб він і дорогу забув до Галини Іванівни. Але по тверезому роздумові ми відкинули обидва варіанти. Бо поспробуй вгадати, яким саме паровозом їде Федір Бурлака! І потім: розібрати колію — за це знаєте, що буде?.. То кому ж охота сидіти у в'язниці.

З-за тину дрючком — теж не випадало. Добре, як уцілиш відразу по голові та зіб'єш із ніг. Ану ж промахнешся! Куди тоді од нього втечеш? Тож-бо й воно!..

Виручили нас, самі того не відаючи, артисти міського театру, що приїхали в наше село: давали виставу.

Ще заздалегідь по всьому селу розклеїли величезні афіші, в яких повідомлялося, що буде показана п'єса Івана Франка «Украдене щастя» і що квитки можна придбати в крамниці — у крамаря дядька Матвія. Квитки оті були дорогенькі, не по наших дірявих кишенях, і нам лишалося тільки спостерігати, як дядько Матвій одриває довгі смужки паперу з друкованими літерами, що повідомляли, яка саме буде вистава і коли вона розпочнеться.

— Голова сільради аж п'ять квитків узяв!

— А Павло Степанович три...

— Їм то можна. У них грошей — кури не клюють!

Урешті діждались, коли до крамниці зайшов і Віктор Михайлович.

— Купив... Два купив... Для себе і Галини Іванівни...

А згодом були приголомшені ще однією вістю:

— Федір Бурлака теж два квитки взяв!

Отут ми й зрозуміли, що суперники, як то кажуть, один одному кинули свої рукавички. Що від того, чий квиток візьме Галина Іванівна, залежить подальша доля нашого класного керівника.

Після уроків ми, хлопці п'ятого «Б», зібрались на таємну нараду. Ми вже знали, що нам робити, лишилося тільки уточнити деякі деталі.

— У кого сидить квочка на яйцях? — запитав Ванько.

Майже всі підняли руки.

— Щоб кожен приніс по бовтуну!

Того вечора по всьому селу кричали квочки. Потім кричали матері, допитуючись, яка це бісова личина лазила по яйцях, що потовкла половину. А другого дня, перед уроками, ми знову зішлись за школою в бузині.

— Принесли?

— Принесли.

— Викладайте!

Хлопці — хто з-за пазухи, а хто з кишені — почали діставати бовтуни.

Ванько трусив кожну крашанку над вухом — перевіряв чи колотиться.

— Сімнадцять, — сказав він задоволено. — Досить... Хай мені тепер голову відірвуть, якщо Галина Іванівна хоч підступиться до нього!

У суботу, ще не зайшлося й на вечір, ми засіли за тинами по обидва боки вузької вулиці: так боялися прогавити Федька. Сиділи довго і вже почали побоюватися, що Бурлака пішов іншою вулицею, як Ванько, що стояв у дозорі, махнув кашкетом і побіг у наш бік, згинаючись:

— Іде!

Ми поприлипали до тину.

Вулицею, порипуючи начищеними чобітьми, наближався Федір Бурлака: синє галіфе, червона сорочка, чорний піджак ще й ріжечок білої хустки, що виглядала з нагрудної кишені. На голові ж — наймодніший кашкет із коротким козирком та гудзиком.

Федір все ближче й ближче, і затиснені в наших руках бовтуни аж мокріють од поту.

Ось він уже за п'ять кроків од мене... за три... Де ж Ванько? Чого не подає команди?

— Вогонь! — лунає відчайдушний крик Ванька.

Федір повернувся на той голос і дістав бовтуном прямо межі очі. І не встиг піднести руку, як злива бовтунів полетіла в нього: у спину, груди, у голову — за якусь мить він перетворився на смердючий розчавлений бовтун.

Ми не стали чекати, поки Федір продере свої очі, — чимдуж побігли до клубу.

Там уже стояв Віктор Михайлович. Схудлий, змарнілий, але такий нам дорогий, що ми пішли б за ним у вогонь і у воду. Тримав у руці два квитки, виглядав Галину Іванівну.

Як нам хотілося підбігти до нього й сказати, щоб він не тривожився! Що його супротивникові зараз не до вистави, не до Галини Іванівни. Кожен із нас знав, як гидко смердить розбитий бовтун. Один-однісінький! Бурлаці ж їх дісталось аж сімнадцять!

— Іде!

Віктор Михайлович теж побачив Галину Іванівну. Зраділо замахав до неї квитками, наче перепустками до раю, поспішив їй назустріч.

Вони про щось розмовляли, і Галина Іванівна раз по раз поглядала в той кінець, звідки мав появитися Федір Бурлака.

Потім на ганок вибіг розпатланий Гриць — наш завідуючий клубом. Він махнув рукою, домагаючись тиші, закричав:

— Громадяни, котрі мають квитки, прошу заходити! Зараз починається вистава!

Галина Іванівна востаннє глянула в той бік села, де саме одчищався од бовтунів Бурлака, гордо струснула красивим волоссям і подала руку Вікторові Михайловичу...

За місяць вони справляли весілля. І ми там були, мед-пиво пили: по вусах текло, а в рот не попало. (...)

1. Як відреагував Павло Степанович на невиконане Толею домашнє завдання: а) поставив незадовільну оцінку; б) накричав на нього; в) пояснив незрозумілу тему після уроків індивідуально; г) ніяк не відреагував?
2. З ким узимку воював клас Толі сніжками: а) з п'ятикласниками-однолітками; б) шестикласниками; в) семикласниками; г) восьмикласниками?
3. Установи відповідність між іменами учителів і предметами, які вони викладали: **А.** Павло Степанович; **Б.** Віктор Михайлович; **В.** Варвара Іванівна; **Г.** Галина Іванівна.

Українська мова й література	
Російська мова й література	
Алгебра	
Географія	

4. Не раз у тексті автор наголошує на тому, що учні з усіх учителів найбільше боялися Павла Степановича. Чи поважали вони його? Доповни свої міркування цитатами з тексту.
5. Як називають тебе здебільшого, звертаючись, батьки, однокласники, учителі, родичі, незнайомі люди в громадських місцях? А як ти звертаєшся до знайомих і незнайомих людей? Чому так болісно реагували п'ятикласники на звертання Варвари Іванівни?
6. Завдяки чому підвищилась успішність п'ятикласників із російської мови й літератури?
7. Знайди й прочитай уривок, у якому Віктор Михайлович заохотив свій клас збирати колоски під час жнив. Як це його характеризує?
8. Знайди й прочитай уривок у сьомій частині, де Соня ножицями стригла колоски. Якою ти уявляв Соню під час читання (зовнішність, вираз обличчя, постава)? Як ти ставишся до вчинку Соні?
9. Зверни увагу на опис зовнішності Федора Бурлаки, зокрема його одягу. Як ти вважаєш, чому автор повісті приділив особливу увагу саме зовнішності Федора Бурлаки, а не його внутрішній характеристиці?
10. Чи повинні були, на твою думку, втручатися Толя з однокласниками в стосунки між Галиною Іванівною та її залицяльниками?

11. У сьомій частині повісті Анатолій Дімаров згадує щонайменше чотири педагогічні прийоми. Пригадай ці прийоми й поміркуй, який із них найдієвіший.
12. Склади план до сьомої частини повісті Анатолія Дімарова «Блакитна дитина».

Проілюструй найцікавіший епізод сьомої частини повісті Анатолія Дімарова «Блакитна дитина» й добери до створеного малюнка заголовок.

Довідка

У минулому столітті всі форми звертання, що побутували в нашому суспільстві, було скасовано й замінено словом *товариш*. *Товариш* — це людина, пов'язана з кимось почуттям дружби, щирий приятель; спільник. Усі похідні від цього слова мають саме таке значення: *товаришка*, *товаришувати*, *товаришування*, *товариство* тощо. Отже, зверни увагу: будь-кого *товаришем* не назвеш! Для цього в нас здавна існують слова *пан*, *пані*, *панна*, *добродій*, *добродійка*. Сьогодні те тлумачення, яке Варвара Іванівна дала слову *товариш*, є застарілим, тому в сучасних словниках його подано з позначкою *іст.*, тобто історизм.

На дозвіллі

Більше про Анатолія Дімарова ти можеш дізнатися за такою адресою в Інтернеті: www.refline.org.ua/pagelid-2624-1.html

11

Перший у житті новий костюм я надів уже в шостому класі.

Збираючи мене до п'ятого класу, мама сказала:

— Боже, як тебе вигнало!

Вона помовчала, розглядаючи штани, що підскочили мені майже до колін, потім рішуче хитнула головою:

— Доведеться справляти тобі, Толю, костюм. Відкладатиму трохи із зарплати — от до Нового року й набираю.

До Нового року нічого не вийшло: у благоденському бюджеті сільської вчительки прорвалася чергова дірка, і її треба було терміново залатати.

— Нічого, — втішала сама себе мама, якій, мабуть, більше, ніж мені, хотілося того костюма, — зараз він тобі не так і потрібний. Все одно з-під пальта не видно. А от хай прийде весна, отоді ти й підеш у новому костюмі!

Прийшла весна, зодягнула ліси і поля в нові одежини, а я все ще доношував тісні на мене штани, такі тісні, що раз як стрибнув через парту, то вони іззаду так і лопнули! Розпоролось якраз по шву, і я просидів решту уроків як приклеєний, не виходив навіть на перерви, аж поки Ванько збігав до мене додому та й приніс зимове пальто.

— Треба-таки купувати костюм, — сказала зажурено мама, зашиваючи найтовстішими нитками подрані штани. — Доведеться в когось позичити грошей...

Але невдовзі мало прийти літо, коли всі порядні хлопці ходять лишень у старому, тож мама вирішила не влізати у борг, а почекати, поки на нашому городі вродить картопля, аж тоді вже на вторговані гроші придбати обнову.

— Тепер уже від тебе залежить, як скоро ми справимо костюм, — сказала мені мама. — Будеш старатися, от і вродить більше, і вторгуємо тобі на костюм.

І я шпарко заходився коло городу.

Ще з ранньої весни, позичивши в Миколи візка, взявся удобрювати піщану землю, щоб краще вродила. Корови ми не тримали, тож доводилося тягати гній із колгоспного двору, та ще й пильнувати, щоб не потрапити на очі бригадирові. Накладав повен візок, стромляв зверху вила і котив городами, минаючи вулицю.

«Зате ж і картопля вродить! — тішив я себе, витираючи піт. — От зберемо по відру з-під куща — буде і на костюм, і їсти...»

Потім я садив із мамою картоплю; потім нетерпляче чекав, коли із землі видзьобаються перші листочки, бо мені все здавалося, що ми щось зробили не так і картопля загине. А там непомітно підкралося літо: з ясними днями, з теплими дощами, коли земля аж розбухає од зелені, і скільки ж мені довелося повоювати з бур'янами, що намагалися заглушити тендітне картоплиння! Скільки разів доводилося жертвувати і річкою, і далекими мандрями, сапаючи пересохлу землю, обгортаючи молоденькі ще кушки!

Щоразу, приходячи на город, ревним оком озираю я свою ділянку, порівнював з іншими і тишився думкою, що наша картопля — найкраща. Потім ми копали картоплю, і відро не відро, а по піввідра таки з-під куша вигортали. Картопля була як перемита: одна в одну, рожева та чиста, а коли мама зварила для проби, то розсипалась, мов цукор, — так і танула на язичі.

Але мама так і не повезла продавати картоплю. Наче мені на зло, правління колгоспу раптом розщедрилося та виділило вчителям поросята. Тож мама одного разу, ввійшовши до хати, весело сказала:

— Оце, Толю, не будемо продавати картоплю, бо все одно вона піде зараз за безцінь, а краще вигодуємо кабанчика та продамо половину, от і будемо і з м'ясом, і з грошима.

Мамі було весело, мені щось не дуже. Неприязно позираючи на порося, яке рохкало біля столу, я думав про те, що й цього року доведеться ходити до школи в полатаних штанах.

Минула осінь, настала зима. Порося наше росло і росло, з'їдаючи всю доценту картоплю, і ось уже мама сушить голову, де б дістати ячменю, щоб підгодувати кабанчика перед тим, як колоти. А там уже з'їдене і ячне борошно, і настав нарешті день, коли до нас прийшов німий з вузьким гострим колуном і паяльною лампою. Бо в той же час кожен, хто різав свиню, мусив здати шкіру, а сало без шкіри продавалося набагато дешевше, тож голова сільради дозволив мамі потай обсмалити кабанчика.

— Тільки щоб ніхто не побачив, бо нагорить і вам, і мені. Тепер же такі грамотні стали: як що — так і пишуть!

Закололи кабана, спродали сало і м'ясо. Мама кілька разів їздила до району, та все поверталася з порожніми руками. То костюми були дорогі, не по наших грошах, то якраз по ціні, але замалі або завеликі. Чекати на ту обнову вже набридло не тільки мені, а й старенькому моєму піджаку: він аж тріщав, коли я його цупив на себе, і мама зажурено говорила:

— І куди тебе жене, горенько моє! Ні вдіти тебе, ані взути!

Я винувато мовчав, а мама зітхала.

Одного разу, якраз перед Першим травня, мама повернулася додому з великим пакунком. І коли я прийшов із школи, вона зустріла мене ще на порозі:

— Толю, а йди швидше сюди!

У мами було якесь незвичайне, освітлене, враз помолоділе обличчя.

— Дивися, що я тобі купила.

На столі, любовно випрасуваний мамою, лежав костюм. Сірий. З крамниці. З кишенями й гудзиками. Окремо — піджак. Окремо — штани. Без жодної плями чи латочки. Новий-новісінький.

Кинувши на лаву книжки, я обережно підступив до столу. Так обережно, наче костюм той — жива істота, і я можу її налякати.

— Це мені?

— Тобі, синку, тобі!

— Гу, гу!..

— Зажди, не шарпай, бо помнеш, — лагідно каже мама, одбираючи в мене піджак. — Давай краще поміряємо.

Я не примушую довго вмовляти себе. Раз-раз — черевики гуркотять аж під лаву. Раз-раз — і штани вслід за ними.

— Скидай і сорочку. Хіба не бачиш: я тобі купила нову!

Лише зараз помічаю сорочку, що аж виблискує синім кольором, виграє перламутровими гудзиками.

— Ох, і мама ж!.. Ну, й мама ж!.. Ні в кого немає такої мами, як у мене!..

А вона осмикує на мені костюм, крутить мене і так і сяк, усе не може на-милуватися мною.

— Трохи великуватий, та це не біда. Я якраз і купувала на виріст.

— Можна, я вийду надвір?

— Потерпи до Першого травня, — відповідає мама, обережно скидаючи з мене піджак. — Вийдеш у новому вже на свято.

Я не пробую заперечувати. Покірно роздягаюся і лізу за осоружними старими штанами, що ображено згорнулися під лавкою.

Гаразд, походимо й у цих. Уже не довго лишилося до свята.

От тільки, щоб дощу на Перше травня не було.

Настав Першотравень. Радісний сонячний ранок трохи зіпсував Сергій: ревів, як труба, що він піде в старому, а я — у новому. Заспокоївся лише тоді, як я йому віддав п'ятикутну зірку, що виміняв за самопал в одного хлопця. А той зняв її крадькома з кашкета свого брата, що приїхав у гості з армії.

Цілий ранок тільки й балачок було, що про мій новий костюм.

Підходила Галина Іванівна, хвалила обнову.

— Ти вже справжнісінький кавалер, — сказала вона.

І хлопці відразу ж стали дражнити «кавалером».

Із заздросців, звичайно!

— Посмотрите, какой красавец! — помітила мій новий костюм і Варвара Іванівна.

Віктор Михайлович, схвально оглянувши мій одяг, сказав:

— Ітимеш у першій шерензі.

Навіть Павло Степанович не пропустив мимо уваги моєї обнови. Коли всі вишикувалися в одну довгу колону та винесли з кабінету директора прапор, завуч пройшовся вздовж рядів і побачив мене.

— Вийди з колони!

І коли я, гарячково пригадуючи, про яку чергову шкоду стало відомо Павлові Степановичу, залишив колону, він мені сказав:

— Иди ставай попереду. Нестимеш прапор.

Прапор!

Мене аж кинуло в жар од щастя. Бо хто з нас не мріяв хоч раз у житті пройти попереду шкільної колони з прапором у руках!

— Втримаєш? — запитав Павло Степанович, даючи мені важкий прапор до рук.

— Втримаю!

Коли скінчився мітинг, я з жalem одніс прапор до школи, поставив у кабінеті директора. Вийшов надвір і задумався, не знаючи, що його робити далі.

Звичайно, я знайшов би що робити, он хлопці вже майнули до лісу, але я ж був у новому костюмі, а мама якнайсуворіше наказала:

— Дивися ж: задумаєш іти до річки чи в ліс — переодягнися в старе!

Та я й сам добре розумів, що нову річ треба берегти. Не маленький.

Тільки мені хотілося ще побути в новому костюмі.

І я, принісши у жертву і річку, і ліс, повагом простую вулицею, точнісінько так, як це роблять дорослі. До цього зобов'язує мене новий костюм.

Новий-новісінький!

Зупиняюся аж на греблі, коло ставка. Тут зовсім мілко, тільки дуже грузьке, замулене дно, а вода густо вкрита ряскою та жабуринням. Обережно, щоб не заляпати нового костюма, опускаю ногу і носком черевика пробую розігнати ряску.

— Ти будеш купатися?

Я оглядаюся. За мною стоїть Світланка — п'ятилітня дочка Павла Степановича. Я дуже люблю Світланку, а вона як побачить мене, то так і летить мені назустріч.

З нагоди свята Світланка прибрана в білі платтячко, у білі шкарпетки і черевички, а в кучерявому волоссі — білий бант. Світланка зараз дуже красива, мене так і тягне взяти її на руки.

— Ти купатимешся? — запитує вона ще раз, серйозно дивлячись на мене.

— Купатимусь.

— Тут?

Світланка недовіжливо дивиться на ряску і жабуриння, а мені стає смішно. Однак я стримуюсь і, зробивши якомога серйозніше лице, відповідаю:

— Отут.

— А чого ж ти не роздягаєшся? — трохи подумавши, запитує Світланка.

— Бо я купатимусь у костюмі.

— У костюмі?

Очі Світланчині стають круглі, як гривеники. Вона з таким подивом дивиться на мене, що я не витримую: сміючись, хапаю її на руки і починаю гойдати.

Світланка задоволено верещить.

— Ще!.. Ще!.. — вимагає вона. — Покрути!

Я кручу її довкола себе! Світланка білим метеликом пурхає в повітрі.

Потім, втопившись, поставив Світланку на землю.

— Ти не будеш купатися?

— Не буду... А ти хочеш скупатися?

— Хочу.

— Тебе кинути у воду?

— Кинь!

Я вирішив трохи налякати Світланку. Ухопивши її за руки, крутнув перед собою так, щоб вона злетіла над ставком. І чи то в мене були слизькі долоні, чи новий костюм тому виною, тільки Світланка раптом одірвалась од мене, полетіла в ставок.

Із ставка вилазила вже не Світланка. Якесь сіре жабеня, заляпане тванню, обліплене жабуринням та ряскою, вигрібалось до берега і щосили кричало.

Уже нічого не тямлячи, я кинувся навітікача. Біг так, наче за мною гнався сам Павло Степанович із сокирою або ножом у руках. Ускочив у двір, пометався, пометався, шукаючи, куди б заховатися, та й видерся на горище.

— Х-ху!

Серце моє як не вискочить, у вухах ще віддзвонює крик бідолашної Світланки.

— Що я наробив!

Сиджу, бовдур бовдуром, і вже не радію новому костюмові. Коли б не він, я не пішов би на оту греблю, не зустрів би Світланку, не гойдав би її, лякаючи, над водою.

Згодом чую крик дружини Павла Степановича: вона йде сваритись із мамою. Забиваюся в найтемніший куток горища, прислухаюся до глухих голів, що доносяться з хати.

Ось двері сердито грюкають, мама виходить на ганок і щосили гукає:

— То-о-ля!.. То-о-лю-у!..

Я весь зіщулююся, мовчу. Перестаю навіть дихати.

— Біжи поклич мені Тольку! — наказує мама братові й знову заходить до хати.

Сергіїще, чую, побіг. Гукає, як недорізаний:

— То-олько-о!.. То-олько-о!.. Тебе мама кли-иче-е!

— Чого рота дереш?! Знаю й так, що кличе!

Дружина Павла Степановича нарешті пішла. Мама, проводжаючи, усе пробачалась перед нею, наче не я, а вона впустила Світланку в ставок. І чого я такий нещасливий? Чому мені так не таланить?

Сиджу, похмурий, сердитий, і вже мені не милий увесь білий світ.

Я дуже пильно розглядав павутиння, що звисало з лати перед моїми очима, коли залунав голос брата:

— Ма-а, його ніде немає!

— Ич — немає! А ти на горищі шукав?

Підходжу до отвору, дивлюся вниз. Мені видно шматочок подвір'я і згорблену Сергієву постать. Ставши на коліна, він щось добає в землі.

Із заздрістю спостерігаю за ним. Йому, бач, не страшно нічого! Копає собі!

Дістаю рогатку, що її прихопив із собою на свято. Не знав тоді, для чого брав, а воно, бач, і пригодилося!

Рогатка в мене незвичайна, такої ні в кого немає. Мама цілісінний тиждень шукала нові підв'язки, які щойно привезла із району, та все допитувалася, чи ми не брали. Однак не догадалася полізти до мене в кишеню, і я, розрізавши кожну підв'язку, припасував їх до рогачика.

Вийшла рогатка на славу!

Набої — під рукою. Сухих глиняних грудочок — бери скільки хочеш.

Вибираю кругленьку грудочку, закладаю в шкуроток, старанно приціляюся. Бринь!

— Ой!

Сергіяка схопився як ошпарений. Крутить туди-сюди головою, кричить:

— Хто мене вдарив? Хто мене вдарив?!

Стримуючи сміх, шукаю грудку більшу. Чекаю, поки брат знову нахилиться над ямкою, і ще раз прицілююся.

Над Сергієвою головою враз виростає глиняна хмарка. Зірвавшись на ноги, брат хапається за свою балбешку й ойкає так, наче вона в нього ось-ось розколеться. Потім біжить до хати і ще в сніях кричить:

— Ма!.. Ма!.. Там хтось стріляється!..

Минає хвилина, друга, брат не з'являється. Рогатка моя заряджена, а стріляти ні в кого. Мені знову нудно.

Та ось у дворі з'являється Сонька. У синій спідниці і білій кофтині. Зупинилась якраз навпроти, так, що я її бачив усю, тож добре міг і прицілитись.

Бринь!

Лусь!

Сонька ухопилася за праве плече, закричала щосили:

— Тільки! Ось я матері скажу!

І вже до мами, що вийшла на голос:

— А ваш Тільки стріляється!

— Де він?

— Та на горищі!

— Тільки, злазь мені зараз! Злазь, бо я не знаю, що з тобою зроблю!

Я не став дожидатися, поки мама здереться на горище. Вискочив у слухове вікно на дах, із даху — на горіх, з горіха — на землю та й подався у ліс.

Зупинився аж біля джерела. Там саме були хлопці, мої однокашники. Закачавши повище холоші, вони бродили по річечці — виціляли розщепленими палицями минків.

— Толь, іди до нас!

Ванько побачив мене, махає рукою.

Не роздумуючи, прилучився б до них, але ж на мені — новий костюм. І чому я його відразу не скинув?

Наловивши минків, хлопці збираються до залізниці кататися на шпалах.

— Ти з нами підеш?

— А куди ж мені ще діватись!

— То пішли!

Біля залізниці, недалеко від переїзду, чорніють дві величезні ковбані. Хто їх викопав, навіщо, ніхто з нас не знає. Та ми тим і не цікавимось. Нам досить того, що ковбані повні води, вірніше, не води, а мазуту, а зверху плавають шпали, на яких так цікаво кататися!

Хлопці один сперед одного захоплюють шпали, що при березі. Мені ж лишилися ті, що плавають посередині.

— Хлопці, — кричу, — підженіть!

Учора вони підігнали б, а сьогодні не хочуть. Причиною є мій новий костюм і прапор, що його я ніс на демонстрації.

— Сам підганяй! — відповідає мені Микола і замахується дрючком на Ванька: — От тільки спробуй — так по голові й торохну!

Гаразд, обійдуся й без вас!

Іду понад берегом, вибираючи, яка шпала поближче, а хлопці глузливо кричать:

— Ге, боїться! Вирядився в нове та й боїться!

Кричть, кричть, я зараз вам покажу, як боюсь!

Вибираю шпалу, що плаває метрів за два од берега. Приміряюсь, розганяюсь, стрибаю...

Я стрибнув дуже ловко: прямо на шпалу. Та від мазуту шпала слизька, наче крига. І я поїхав-поїхав по ній та й шубовснув у воду.

Пірнув з головою. Хлопці надривали од реготу пупи, я ж щодуху вигрібався до берега, розбризкуючи на всі боки мазут.

Виліз із ковбані більше схожий на шпалу, аніж на людину. Мазут стікав по мені густими патьоками, на мій новий костюм страшно було й глянути. Коли б мама мене оце побачила, вона вмерла б!

Хлопці перестають реготати. Сповняються співчуття до мого великого горя, забувають навіть, що я ніс прапор. Один по одному пристають до берега, підходять до мене.

— Буде ж тобі!

— Його треба випрати...

— Де?

— У струмкові.

— Дурний! Хіба ж у воді одпереш!

— А в чому?

— У гасові!

— Де ж ти стільки гасу візьмеш? Треба бочку, не менше...

Потім Микола каже:

— Давайте хоч викрутимо!

Я скидаю піджак, штани і сорочку. У мені жевріє квола надія, що якось удасться врятувати костюм.

Хлопці викручують, аж сопуть, мазут так і ляпотить на пісок, і мій костюм уже не чорний, а рудий. Рудий, як собака. Весь у смугах, у плямах, і Микола безнадійно махає рукою:

— Нічого в нас, хлопці, не вийде! Хіба що спалити...

— Еге, спалити! — мало не плачу я. — А ти його купував?!

Беру штани, беру піджак та ще й сорочку. Плентаюся до струмка, хоч наперед уже знаю, що нічого з того не вийде...

— Знаєш, мамо, — сказав я своїй матусі другого дня, коли переколотилось та перемололось, — не справляй мені більше нових костюмів! Бо від них одна біда!

Оце поки що й усе про блакитну дитину.

1. Яка з характеристик не відповідає картоплі, вирощеній Толею: а) вона була як перемигта: рожева та чиста; б) вона була одна в одну; в) коли мама зварила її, то розсипалась, як цукор; г) по відру з-під куща вигортали?
2. Коли мама порадила Толі одягнути вперше новий костюм: а) на Свято останнього дзвоника; б) на Перше вересня; в) на свято Першого травня; г) на наступний день після купівлі костюма?
3. У якому класі Толик надів «перший у житті новий костюм»: а) третьому; б) четвертому; в) п'ятому; г) шостому?

4. Пригадай, як Толя доглядав картоплю. Як це його характеризує?
5. Знайди й прочитай епізод, у якому хлопець не поділяє маминої радості щодо придбання кабанчика. Чому, на твою думку, мама й син по-різному до цього ставляться?

-
6. Чому головний герой дуже хотів, аби на свято Першого травня не було дощу?
 7. Прочитай уривок, у якому Толі доручають нести прапор на першотравневому мітингу. Чому нести прапор вважається особливо почесно?
 8. Знайди описи зовнішності Світланки — до і після купання в ставку. Який художній прийом тут використав автор? Чи вважаєш ти Толю винним у ситуації із Світланкою? Обґрунтуй свою думку.
 9. Відшукай емоційно найнапруженіший епізод останньої частини повісті. Як у літературознавстві називають цю складову частину сюжету? Які відчуття тобі довелося пережити під час першого читання цього епізоду? Чи збігається визначений тобою епізод з ілюстрацією до останньої частини повісті?
 10. До яких пригодницьких творів, прочитаних тобою в 6 класі, подібна повість Анатолія Дімарова «Блакитна дитина»? Чому ти так вважаєш? Що в них спільного й відмінного?

11. Поміркуй, чому письменник у поданому нижче уривку ділить велике речення на кілька окремих речень, які до поділу були другорядними членами речення: «На столі, любовно випрасуваний мамою, лежав костюм. Сірий. З крамниці. З кишенями й ґудзиками. Окремо — піджак. Окремо — штани. Без жодної плями чи латочки. Новий-новісінський».
Звір свої міркування з відомостями, що містяться в довідці.
12. Добери до кожної частини повісті заголовки (цитатний, а якщо складно, то своїми словами).

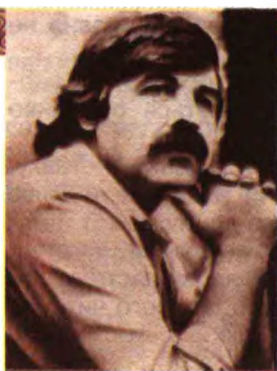
1. Перечитавши останню частину повісті, знайди й випиши приклади парцеляції. Спробуй сам використати парцеляцію як художній прийом: для цього вибери одне з найнапруженіших чи найцікавіших речень у повісті й визнач у ньому особливо важливі факти, відокремивши їх одне від одного крапками. Завдання виконай письмово.
2. Знайди в повісті два-три моменти, у яких чітко видно, що про події дитинства розповідає не маленький Толик, а доросла людина, Анатолій Дімаров. Зачитай їх і поясни свій вибір.

Довідка

Наведений в одинадцятому завданні уривок є яскравим прикладом такого художнього прийому, як *парцеляція*. Походить цей термін із французької мови й означає: поділяти на дрібні частини. **Парцеляція** передусім дає змогу, виділяючи певну частину речення у відносно самостійне речення, підкреслювати її змістову значущість. Також вона спрощує сприйняття вихідного речення (не поділеного ще речення). У даному уривку зосереджується увага на ознаках давно очікуваного костюма. Досить було замінити коми на крапки, як означення, що виконували функцію другорядних членів речення, перетворилися на самостійні синтаксичні одиниці — окремі речення.

- Я можу прокоментувати морально-етичні проблеми людського співжиття, родинних стосунків, порушених у повісті.
- Я вмію характеризувати образ головного героя.
- Я можу знайти й переказати найцікавішу пригоду героя-підлітка.
- Я знаю, що таке парцеляція, і вмію визначати її в тексті.

ВАСИЛЬ ГОЛОБОРОДЬКО

(Народився 1945 р.)

Сучасний український поет.

*Найвідоміші твори: поетичні збірки «Зелен день»,
«Ікар на метеликових крилах», «Калина об Різдві»,
«Слова у вишиваних сорочках».*

*Лауреат премії ім. В. Симоненка (1988) та
Державної премії України імені Тараса Шевченка (1994)*

Василь Іванович Голобородько народився 7 квітня 1945 р. в с. Адріанополі Луганської області за місяць до закінчення Другої світової війни — найжорстокішої в історії людства. Поет пише: «Моє дитинство припало на післявоєнні роки, але запам'яталися не ті, найтяжчі, щонайближчі до закінчення війни, а ті, коли люди вже стали жити заможніше і з їхніх очей зник отой характерний полиск голоду, що так нівечить образ гарного обличчя».

Розповідаючи про своє дитинство, письменник згадує все найкраще й найцікавіше, що відбувалося в його житті.

«Зовсім малим, у віці посівальника, будила мене мати зимовим ранком і посилала посівати до сусідів, це недалеко, через дорогу лише перейти. Заходив я до хати вісником свята, мені раділи, підводили до покуті¹, я сипав із жмені пшеничне зерно і промовляв поздоровлення з Новим роком, як мене навчила мати. З радісним відчуттям виходив я з хати, обдарований кількома монетами грошей та жменькою цукерок із бубликом, бо я порадував сусідів: і тітку, і дядька, і дітей їхніх.

Уже як ходив до школи (школа в нашому селі на той час, коли я навчався, була семирічною та українськомовною), то з однолітками ходив колядувати. Але вже так, ніби переступаючи межу забороненого. Бо вже в школі обов'язково нагадають перед усіма учнями тих, хто ходив колядувати. Здається, недовго й протримався той давній звичай після нашого колядування. Умер той звичай...»

Були часи, коли в Україні влада не поважала народні традиції й обряди сивої давнини. Натомість Василь Голобородько зберігає їхню казковість і таємничість у своїй самобутній поезії. Адже віками, з покоління в покоління

¹ *Покуть, покуття* — в українській селянській хаті — куток, розміщений по діагоналі від печі, та місце біля нього.

ня, народ передавав свою історію й культуру через пісню, казку, обряд. Тому фольклорний струмінь у поезії Василя Голобородька особливо відчутний. Прочитай твори поета й насолодися їхньою чистотою, образністю, мудрістю.

З ДИТИНСТВА: ДОЩ

Я уплетений весь до нитки
у зелене волосся дощу,
уплетена дорога, що веде до батьківської хати,
уплетена хата, що видніється на горі,
як зелений птах,
уплетене дерево, що, притихле, стоїть над дорогою,
уплетена річка, наче блакитна стрічка
в дівочу косу,
уплетена череда корів, що спочивають
на тирлі.
А хмара плете і плете
зелене волосся дощу,
холодне волосся дощу.

Але усім тепло,
усі знають — дощ перестане,
і хто напасеться,
хто набігається,
хто нахитається,
хто насидиться на горі,
хто належиться,
а хто прийде додому
у хату, наповнену теплом, як гніздо.

ТЕОРІЯ ЛІТЕРАТУРИ

Вільний вірш

Прочитавши вірш Василя Голобородька «З дитинства: дощ», ти, напевно, помітив, що він суттєво відрізняється від прочитаних тобою раніше. І не дивно, бо цей вірш вільний. Що означає *вільний*? Передусім пригадаймо, що таке рима. **Рима** — це співзвучне закінчення у віршових рядках. Отже, поезія з неримованими рядками називається **вільним віршем**. До речі, своїм звучанням він наближається до розмовної мови:

Ми їли густий мед,
намазаний на окраєць,
і запивали вечірнім молоком.
На призьбі сиділи мати
і дивилися, як ми їмо із сестричкою...

Хоча рядки вільного вірша й не римуються, проте звучать вони музичально, поетично й смачно: «густий мед... запивали вечірнім молоком». Така поезія викликає багато асоціацій: Україна, село, вечір, тепле молоко, трав'яні пахощі, солодкий мед, запашний окраєць хліба, мама, рідна хата, сестричка... — невже не поезія?! Перечитай ще раз вірш «З дитинства: дощ», чітко уявляючи картини, нав'язані поетичними рядками, й переконайся в їхній ліричності.

До речі, *вільний вірш* ще називають *білим*.

1. Вільним називається вірш, у якому: а) вільний порядок слів; б) неримовані рядки; в) багато засобів художньої виразності; г) римовані рядки.
2. Якого кольору волосся в дощу (вірш «З дитинства: дощ»): а) зеленого; б) блакитного; в) сірого; г) білого?
3. Хто у вірші «плете холодне волосся дощу»: а) грім; б) гроза; в) хмара; г) вітер?

4. Знайди й випиши слова-іменники, ужиті зі словом *уплетені*. Які емоції й настрої вони викликають?
5. Знайди й випиши дієслова, ужиті зі словом *хто*. Вони більше до вподоби дітям чи дорослим? А може, усім?
6. Теплими чи холодними видаються тобі слова, які ти знайшов для відповіді на два попередніх питання? Чому ти так вважаєш?
7. Чому волосся дощу холодне, проте усім тепло?
8. Що, на твою думку, найдорожче ліричному героєві з переліченого в останній строфі вірша?
9. Доведи, що вірш «З дитинства: дощ» вільний.
10. Над чим змушує замислитися поезія Василя Голобородька «З дитинства: дощ»?

11. Поділися своїми думками з однокласниками, поміркувавши над таким питанням: Василь Голобородько говорить у вірші «З дитинства: дощ» про просте складно чи про складне просто?
12. Запиши першу строфу вірша в зошит і зафарбуй кожен рядок тим кольором, який виник у твоїй уяві під час його читання. Зістав побачену палітру кольорів із настроєм, які створюють ці рядки. Чи збігаються колір і настрої? Чи такою є палітра кольорів ілюстрації до вірша? Про що це свідчить?

1. Підготуйся до виразного читання вірша «З дитинства: дощ».
2. Намалюй побачене в першій строфі вірша Василя Голобородька «З дитинства: дощ».

До речі...

Вірші Василя Голобородька перекладено багатьма іноземними мовами, а окремими книжками вони надруковані португальською, англійською та польською мовами.

БІЛА ЛЕЛЕКА: ПТАХ, ЩО МАЄ ЧОРНИЙ ЗНАК НА БІЛОМУ

(Уривок)

Лелеко, біла лелеко,
ти твориш загадку про саму себе за ознакою:
та, хто мостить своє гніздо на хаті,
ти твориш загадку про саму себе за ознакою:
та, хто літає далеко,
та, хто літає далеко по жабенят для лелеченят:
на річку, на озеро, до ставка, на луки, на болото —
ти твориш загадку про саму себе за ознакою:
та, на кого ми замовляли майбутній урожай
навесні, у день Благовіщення¹, 7 квітня;
ти, біла лелеко, мостиш своє гніздо на хаті,
ти, біла лелеко, мостиш своє гніздо на хаті
і приносиш у той двір щастя:
господар хати з того часу, як
ти, біла лелеко, змостиш у них на стрісі гніздо,
пильно оберігає його — дітям своїм каже:
не можна розоряти твого, біла лелеко, гнізда,
не можна видирати твоїх, біла лелеко, яєць,
не можна видирати твоїх, біла лелеко, лелеченят,
не можна займати тебе, біла лелеко, саму
і твого лелечича,
не можна убивати тебе, біла лелеко, саму
і твого лелечича, і твоїх лелеченят,
не можна навіть лазити до твого, біла лелеко, гнізда,
не можна навіть брати у руки
твоїх, біла лелеко, яєць,
не можна навіть брати у руки
твоїх, біла лелеко, лелеченят,
не можна навіть вилякувати
тебе, біла лелеко, з гнізда,
не можна навіть подовгу задивлятися
на тебе, біла лелеко, як ти сидиш у своєму гнізді! —
бо ти, біла лелеко, є птахом,
на якого ми замовляли майбутній урожай
навесні, у день Благовіщення, 7 квітня:
як твоє, біла лелеко, гніздо буде цілим, не розореним,
як твоїх, біла лелеко, яєць ніхто не видере,
як твоїх, біла лелеко, лелеченят ніхто не видере,
як тебе, біла лелеко, і твого лелечича ніхто не займатиме,
як тебе, біла лелеко, і твого лелечича,

¹ Благовіщення — одне з великих християнських свят: архангел Гавриїл сповіщає Діві Марії, що в неї народиться Син Божий Ісус Христос; за значенням прирівнюється до Пасхи, Різдва тощо.

і твоїх лелеченят ніхто не вбиватиме,
 як ніхто навіть не полізе
 до твого, біла лелеко, гнізда,
 як ніхто навіть не візьме у руки
 твоїх, біла лелеко, яєць,
 як ніхто навіть не візьме у руки
 твоїх, біла лелеко, лелеченят,
 як ніхто навіть не вилякає
 тебе, біла лелеко, з гнізда,
 як ніхто навіть не задивлятиметься подовгу
 на тебе, біла лелеко, як ти сидітимеш у гнізді,
 так і наша засіяна житом нива розвиватиметься (...)

Зауваж

Лелека — символ сімейного благополуччя, щастя; символ любові до рідної землі. В Україні до лелек («Словник символів» за загальною редакцією О. Потапенка й М. Дмитренка) ставилися як до священних птахів. Двір, де є гніздо лелеки, вважається щасливим. Розорити гніздо лелек, полахати їх завжди було великим гріхом. Нібито за розорення гнізда лелека приносить вогняну головешку й підпалює хату. Таке ставлення людей до лелек пояснюється, з одного боку, тим, що вони знищують різних гадів, а з іншого — лелека й ластівка є радісними вісниками наближення весни.

Якщо на хаті лелеки звили гніздо, то в родині має бути лад. Саме ці чорно-білі красені приносили, за повір'ям, до оселі немовлят, тобто лелеки є символом продовження роду.

1. До кого звертається в поемі «Біла лелека...» ліричний герой: а) до лелеки; б) до лелечича; в) до лелеченят; г) до всієї лелечиної родини?
2. Яке християнське свято згадане у творі: а) Покрова; б) Різдво; в) Пасха; г) Благовіщення?
3. Установи послідовність повчань господаря: **1, 2, 3, 4.**

не можна займати тебе, біла лелеко, саму і твого лелечича...	
не можна видирити твоїх, біла лелеко, яєць...	
не можна розоряти твого, біла лелеко, гнізда...	
не можна навіть вилякувати тебе, біла лелеко, з гнізда...	

4. Чим фрагмент поеми Василя Голобородька «Біла лелека...» незвичайний?
5. Пригадай, із чим поет порівнює хату («З дитинства: дощ»). Чим, на твою думку, викликане таке порівняння у творах Василя Голобородька? Який зв'язок між хатою й гніздом лелеки?
6. Як ти розумієш такі рядки вірша: «...та, на кого ми замовляли майбутній урожай/навесні, у день Благовіщення, 7 квітня»?

7. Як господар навчає своїх дітей поводитися з лелекою?
8. Що в українців символізує лелека?
9. Уважно перечитай фрагмент поеми Василя Голобородька «Біла лелека...» й з'ясуй, які фольклорні ознаки властиві цьому твору (звертання, повтори, постійні епітети...). Проілюструй відповідь прикладами з твору.
10. Визнач ідею фрагмента поеми Василя Голобородька «Біла лелека...».

11. Поділи текст фрагмента на три частини за змістом і добери до кожної з них заголовок.
12. Зверни увагу на те, що в поданій вище інформації про лелеку як символ ідеться у формі минулого часу (до лелек ставилися як до священних птахів; чорно-білі красені приносили, за повір'ям, до оселі немовлят тощо). Поміркуй, чи маємо ми, українці, берегти свої священні символи, які живуть в усній народній творчості, в історії народу, чи повинні дослухатися до їхньої мудрості й передавати їх із покоління в покоління. Візьми участь у класному диспуті щодо цього питання.

1. Підготуйся до виразного читання фрагмента поеми Василя Голобородька «Біла лелека...».
2. Зроби повідомлення про лелеку як символ у різних народів світу й з'ясуй, чи так само, як українці, вони його сприймають.

На дозвіллі

З іншими творами Василя Голобородька ти можеш ознайомитися за такою адресою в Інтернеті: poetry.uazone.net/holobr.

НАША МОВА

кожне слово	кожне слово
нашої мови	нашої мови
проспіване у Пісні	записане у Літописі
тож пісенними словами	тож хай знають вороги
з побратимами	якими словами
у товаристві розмовляємо	на самоті мовчимо

До речі...

Молодість і становлення Василя Голобородька як поета припали на той час, коли наша країна входила як одна з п'ятнадцяти республік до складу Радянського Союзу. Радянська влада вела політику звуження сфер використання національних мов, у тому числі й української. Василь Голобородько у своїй статті «Посівальником через усе життя» розповідає, що його було відраховано з Донецького університету «через [його заяву] про звуження предметів, які в цьому університеті викладалися українською мовою».

Наша мова, культура, історія — це духовна скарбниця українців. А спроби духовного спустошення були й раніше: монгольська навала, гніт царської Росії... Тому Василь Голобородько й створює таку поезію, яка не дасть нам і наступним поколінням українців перервати традицію, що визначає належність людини до національної культури. Про це пише поет у вірші «Ми йдемо».

МИ ЙДЕМО

Ми йдемо по Україні:
від степів до гір,
від лісів до морів —
звідусіль виходимо на прадавні шляхи,
і немає нам ліку.

Ми чинимо волю наших прадідів,
це вони нас послали у путь,
щоб ми йшли нашою віковичною землею
із нашими багатолюдними містами,
із нашими тихомрійними селами,
із нашими золотOVERХИМИ церквами.

Ми гордо йдемо шляхами України:
ви, які виглядаєте у вікна, як сусіди,
щоб подивитись на нас, гордо йдучих,
ви, які визираєте з-за рогу, як вороги,
щоб подивитись на нас, гордо йдучих, —
ви всі бачите, як ми гордо
йдемо дорогами України.

Ми йдемо,
не вимагайте від нас доказів нашої прихильності
до руху,
не вимагайте пояснень причин, що привели нас
у рух.
Марна ваша справа — виставляти проти нашої
ходи
контраргументи,
що ви їх здобуваєте із мертвих джерел,
намагаючись зупинити нашу ходу,
марна ваша справа — ми йдемо.

Ми йдемо по Україні,
пов'язані вишиваними дівочими руками
рушниками,
і радість сяє в наших очах.

1. За що Василя Голобородька було відраховано з Донецького університету: а) за його творчість, у якій викривалася тодішня влада; б) через його заяву про зменшення кількості предметів, які в університеті викладали українською мовою; в) надмірну увагу до історії й фольклору України; г) неуспішність?
2. У вірші Василя Голобородька «Наша мова» словами, записаними в Літописі, ми: а) співаємо; б) розмовляємо; в) мовчимо; г) боремося?

3. Установи відповідність між назвами та їхніми ознаками у вірші «Ми йдемо»: **А.** Села; **Б.** Міста; **В.** Земля; **Г.** Церкви; **Г.** Шляхи.

Прадавні	
Тихомрійні	
Віковічна	
Золотоверхі	

4. Поясни, як ти розумієш такі рядки: «кожне слово/нашої мови/проспіване у Пісні», «кожне слово/нашої мови/записане у Літописі».
5. Пригадай, що таке *контраст* як художній прийом. Які рядки обох частин вірша «Наша мова» протиставляються? З якою метою автор твору використав цей прийом?
6. Визнач ідею вірша Василя Голобородька «Наша мова».
7. Яким настроєм сповнений вірш Василя Голобородька «Ми йдемо»? Знайди індивідуально-авторське слово у вірші «Ми йдемо». Поясни його.
8. Визнач, якими чотирма словами у вірші «Ми йдемо» передано весь обшир України, її шляхи й напрями. Ліричний герой закликає українців до руху чи констатує факт, що вони йдуть? Цей історичний рух безперервний і безупинний?
9. Прокоментуй авторський поділ вірша на частини. Чи з різними темпом і настроєм слід їх читати? Чи схожий вірш «Ми йдемо» на марш? Якщо так, то чим саме?
10. Визнач головну думку вірша Василя Голобородька «Ми йдемо».

11. Які правописні норми автор свідомо порушив у вірші «Наша мова»? Пригадавши, що таке вільний вірш, поясни, чому Василь Голобородько вдався до такого правописного прийому. Цим автор обмежує чи розширює простір у виборі засобів виразного читання?
12. Дослідники творчості Василя Голобородька дають його поезіям різні характеристики (їх наведено нижче). Проілюструй кожную з них прикладами з творів поета.
 - Світ поезії Василя Голобородька сягає глибини людської історії, коли обряд мав неабияке значення ...
 - Поезія його надзвичайно образна ...
 - Майстер використовує народні символи ...
 - Голобородько вміє знайти й поетично показати у малому велике ...
 - Василь Голобородько пише поезію для читача, який уміє мислити ...

1. Наступний урок буде присвячено виразному читанню віршів Василя Голобородька. Вивчи напам'ять один з них.
2. Напиши висловлювання (п'ять–сім речень) про незвичайність поезії Василя Голобородька (особливості мови, будова вірша, фольклорне джерело, символи, лаконізм...).

- Я знаю, що таке вільний вірш, розумію його особливу форму.
- Я вмію виразно й усвідомлено читати поезії Василя Голобородька.
- Я можу пояснити власне розуміння образного змісту віршів поета, прокоментувати художні засоби.
- Я знаю, що символізує образ рідної хати, шляху, ліричного героя, лелеки.
- Я знаю, у чому полягає особливість форми фрагмента поеми «Біла лелека...» і можу прокоментувати її.
- Я можу висловити власні міркування про роль рідної мови в житті й долі людини, її глибинний зв'язок із рідною землею, традиціями рідного народу.

**ЛЕОНІД
КИСЕЛЬОВ**
(1946–1968)

Український поет.

*Найвідоміші твори: «Стати б хоч на менти¹ лічені»,
«Катерина», «Додому», «Тільки двічі живемо»*

Леонід Володимирович Кисельов народився в м. Києві 21 вересня 1946 р. в родині інтелігентів. Батько поета був письменником. Тож і не дивно, що вірші хлопець почав писати в одинадцять років.

Після школи Леонід вступив до Київського університету на перекладацький факультет (англійська мова). Він уражав усіх як глибокою обізнаністю в зарубіжній літературі, так і знаннями з точних наук. Юнак міг говорити на будь-яку тему: про футбольний матч чи про останні закордонні фільми. При цьому захоплювався стародавнім мистецтвом, фресками Софії Київської, любив поезію Шевченка, Тичини, Шекспіра, американський джаз, парагвайські та українські пісні.

А потім Леонід дізнався, що захворів на лейкемію — рак крові. Родина, друзі й лікарі докладали всіх зусиль, аби врятувати, як тоді казали, майбутнього Лермонтова, Пушкіна або й Шевченка, польські пілоти доправляли ліки з Парижа. Не врятували... Поет помер у двадцятидворічному віці...

Леонід Кисельов писав російською, проте, за два роки до смерті перейшов на українську. Чому?

Мабуть, відповідь можна знайти на сторінках батькової книжки «Веселий роман». Прототип Леоніда — молодий київський поет Леон на прохання друзів прочитати свої вірші промовив «схвилювано і палко»:

Я постою у края бездны
И вдруг пойму, сломясь в тоске,
Что все на свете — только песня
На украинском языке.

На запитання: «А чому українською мовою?» Леонід відповів: «А ось цього я не вмію пояснити. Я так відчуваю. Та якщо вважати поезію одним із засобів самовизначення, то доведеться примиритися з тим, що я саме так самовизначаюся...»

¹ Менти (поет.) — дуже короткі проміжки часу; моменти, миті.

* * *

Стати б хоч на менти лічені
Характерником¹ мені —
Подарую кожній дівчині
Лицаря на коні.

А тоді ще дати мусив би,
Щоб раділи всі живі,
Козаченька чорновусого
Кожній жінці-удові.

Дідові — дзвінкого песика,
Щоб не жив на самоті,
Ще й Івасика-Телесика
Кожній бабі-сироті.

А як хто не має віри вже
Ні в кохання, ні в слова,
Я йому сопілку виріжу,
Най журную заспіва.

* * *

А я тому журавлю
Кисм ноги переб'ю, переб'ю.
Пісня

Земля така гаряча,
Така руда земля.
Маленький хлопчик плаче:
— Не бийте журавля!

Притне його до себе
Й руками затуля:
— Ой дядечку, не треба,
Не бийте журавля!

Відлине день без'язикий,
І чути в тиші нічній:
Люди, дерева, ріки
Тужно кричать: — Не бий!

Не винести того болю,
Не виридати жалю.
Що станеться з тобою,
Мій світе, мій журавлю!

В останню мить побачиш
Намисто з багряних плям,
І буде така гаряча,
Чорна така земля.

Панцерники рокочуть,
Крають Чумацький Шлях,
І бідкається хлопчик:
— Не бийте журавля!

1. За скільки років до смерті Леонід Кисельов почав писати поезії українською: а) за чотири; б) за три; в) за два; г) за рік?
2. Установи відповідність між подарунками ліричного героя та їхніми адресатами у вірші Леоніда Кисельова «Стати б хоч на менти лічені...»: **А.** Івасик-Телесик; **Б.** Сопілка; **В.** Лицар на коні; **Г.** Козаченько чорновусий; **Д.** Дзвінкий песик.

Дівчина	
Жінка-удова	
Баба-сирота	
Той, хто не має віри	

¹ Характерник — чаклун, чарівник.

3. Який із рядків повторюється (є рефреном) у вірші «Земля така гаряча...»: а) земля така гаряча; б) не бийте журавля; в) не винести того болю; г) маленький хлопчик плаче?
4. Яким настроєм наповнений вірш Леоніда Кисельова «Стати б хоч на менти лічені...»?
5. Леонід Кисельов написав вірш «Стати б хоч на менти лічені...» за декілька місяців до смерті, знаючи про невиліковність своєї хвороби. Що ти можеш сказати про душу ліричного героя (друге ліричне «Я» поета), зважаючи на його мрії в цьому вірші?
6. Як ти вважаєш, чому ліричний герой саме сопілку вирішив подарувати тому, «хто не має віри вже/Ні в кохання, ні в слова»?
7. А який подарунок хотілося б тобі отримати від ліричного героя цього вірша?
8. Які враження в тебе викликав вірш Леоніда Кисельова «Земля така гаряча...»? На твою думку, ким є дядечко у цьому вірші?
9. Як ти розумієш дві останні строфи вірша? Що це за панцирники, що «рокочуть» і «крають Чумацький Шлях»?
10. Визнач провідну думку вірша «Земля така гаряча...».

11. Якби тобі довелося проілюструвати в цьому підручнику вірш Леоніда Кисельова «Земля така гаряча...», то що б ти зобразив?
12. А що б ти подарував тому, хто вже не має віри («Стати б хоч на менти лічені...»)? Виклади свої думки з цього приводу в листі до ліричного героя вірша.

Вивчи напам'ять один із віршів Леоніда Кисельова.

ДОДОМУ

Шкода Москви. Вже наче відійшов
Від сподівань і пристрастей Арбату
І паху бурштинової гербати¹
У мареві тих марень, тих розмов.

Додому час. До міста всіх кохань,
Де тополеві вранішні тумани,
Де сірий тулуб вершника Богдана
На золотому тлі софійських бань.

Літак аж ніби крилами змахнув,
Натруджений двигун тамує стогін.
Невже мені лишиться тільки спомин
Від тих беріз у весну крижану?

Зелені леза юної трави
Очистять душу, стещуть білу льолю²
І не відчую ні жалю, ні болю,
А тільки так, смутне: шкода Москви.

КАТЕРИНА

Доки буде жити Україна
В теплім хлібі, в барвних снах дітей —
Йтиме білим полем Катерина
З немовлям, притнутим до грудей.

Освятити невимовним болем
Все прийдешне, кожна нашу мить,

Йде вона, і, мов велике коло,
Біле небо навздогін летить.

Про дівочу цноту, про калину
Не співай, поете, не квили,
Бо іде сьогодні Катерина
Тим шляхом, що наші кривні³ йшли.

¹ Гербата (діал.) — чай.

² Льоля (дит., розм.) — сорочка.

³ Кривний (розм.) — те саме, що кровний; рідний.

Т. Шевченко.
Катерина

Вилами розхитували трони,
Руйнували все старе дотла,
Тільки би Шевченкова Мадонна
В спіжне небуття не полягла!

Тільки би вона донесла сина
До свого народу, до людей.
Біле поле. Біла Катерина
З немовлям, притнутим до грудей.

Рафаель.
Сікстинська Мадонна

1. Як називається однаковий початок і кінець «шкода Москви» у вірші Леоніда Кисельова «Додому»: а) рефреном; б) художнім обрамленням; в) мотивом твору; г) анафорою?
2. Який спомин залишиться в ліричного героя про Москву («Додому»): а) місто всіх кохань; б) тополеві вранішні тумани; в) берези в весну крижану; г) золоте тло софійських бань?
3. До кого звертається ліричний герой з проханням «не співай» і «не квили» у вірші «Катерина»: а) до Катерини; б) до читача; в) до поета; г) до народу?

4. Чому ліричному героєві вірша шкода Москви?
5. Яке місто ліричному героєві дорожче — Київ чи Москва? З чого це видно (аргументуй свою думку прикладами з тексту вірша)?
6. Визнач основну думку вірша «Додому».
7. Хто така Мадонна? Які тобі відомі зображення Мадонни з немовлям на руках? Що цей образ символізує в християнстві й творах мистецтва?
8. Пригадай, Катериною звали Шевченкову старшу сестру, яка його виховувала. «Катерина» — назва картини Тараса Шевченка. «Катерина» — це й Шевченкова поема, у якій зображено селянську дівчину, яку звабив і покинув офіцер-дворянин; тут через особисту трагедію героїні показано й трагедію народного життя, зумовлену соціальною нерівністю. Що символізує Шевченкова Мадонна (Катерина) у вірші Леоніда Кисельова?
9. Знайди й зачитай рядки, у яких зображено історичні віхи України. Чому ліричний герой каже, що «іде сьогодні Катерина/Тим шляхом, що наші кривні йшли»?
10. Поясни, як ти розумієш останні шість рядків вірша «Катерина».

11. Якби тобі довелося створити музичний супровід до вірша Леоніда Кисельова «Катерина», то яким би він був (настрій, темп, музичні інструменти, зміни в інтонуванні та ін.)?
12. Напиши невелике висловлювання на тему: «Вірш Леоніда Кисельова, який мене найбільше вразив» (три-п'ять речень).

Випиши засоби художньої виразності з віршів Леоніда Кисельова «Додому» й «Катерина». З'ясуй (усно) їхню роль.

- Я знаю історію трагічного життя Леоніда Кисельова.
- Я вмю виразно читати вірші поета.
- Я можу визначити художні засоби, прихований зміст образів.
- Я можу охарактеризувати образ Катерини.

КОРОТКИЙ ЛІТЕРАТУРОЗНАВЧИЙ СЛОВНИК

Автобіографічним називають твір, головним героєм якого є сам автор.

Алегорія — це спосіб двопланового художнього зображення, що ґрунтується на приховуванні реальних осіб, явищ і предметів під конкретними художніми образами з відповідними асоціаціями.

Балада — невеликий віршований ліро-епічний твір казково-фантастичного, легендарно-історичного чи героїчного змісту з драматично напруженим сюжетом і співчутливо-сумним звучанням.

Вільний вірш — поезія з неримованими рядками.

Героїко-романтична повість — це повість, у якій зображено героїчні вчинки виняткового героя у надзвичайних обставинах.

Гумор — відображення смішного в життєвих явищах і людських характерах у доброзичливому, жартівливому тоні.

Диптих — два твори мистецтва (вірші, картини, скульптури тощо), пов'язані одним задумом.

Експозиція — повідомлення автора про час і місце подій, а також про дійових осіб і взаємини між ними.

Епічний твір — розповідний твір, у якому життя змальовується у формі авторської розповіді про людей та їхні вчинки. Епічні жанри: казка, повість, новела, оповідання. *Ліричний твір* — зазвичай віршований твір, невеликий за обсягом, у якому реальність відображається через передачу думок і почуттів людини. *Ліро-епічний твір* — твір, який містить елементи лірики й епосу — двох родів літератури (поряд із третім — драмою), з яких лірика — це емоційно забарвлені твори, епос — твори оповідного характеру.

Зав'язка — частина художнього твору, у якій зображено перше зіткнення героїв.

Ідейний смисл — це сукупність ідей твору.

Ідея художнього твору — це основна думка про зображені у творі життєві явища, висвітленню якої підпорядковано всі картини й образи.

Історична повість — повість, яка побудована на історичному сюжеті, у якому широко відтворюються певна епоха та її діячі.

Коломійки — жанр української пісенної лірики, пов'язаної з однойменним народним танцем.

Композиція — це будова художнього твору, розташування й співвідношення всіх його компонентів: сюжетних, позасюжетних елементів, висловлювань героїв твору.

Контраст — це різко окреслена протилежність у чомусь: риса характеру, у властивостях предметів чи явищ.

Кульмінація — момент найвищого піднесення, напруження, розвитку конфлікту, вирішального зіткнення характерів.

Ліричний герой — це особа, думки і почуття якої виражаються в ліричних творах.

Метаморфоза — прийом, за основу якого взято перетворення людини на рослину чи тварину.

Мораль — повчальний висновок у байці.

Мотив — це тема ліричного твору.

Новела — невеликий розповідний твір про якусь незвичайну життєву подію з несподіваним закінченням.

Пафос твору — це натхнення, почуття ентузіазму, пристрасне переживання душевного піднесення, викликане певною ідеєю чи подією.

Повість — як правило, прозовий розповідний твір, за обсягом більший від оповідання, у якому розповідається про одну або кілька подій одного чи кількох головних героїв протягом досить тривалого часу. Повість називають **пригодницькою**, якщо вона насичена пригодами чи незвичайними подіями.

Притча — переважно прозовий алегоричний твір із чітко висловленою мораллю.

Рима — співзвучне закінчення у віршових рядках.

Розвиток дії — одна або декілька подій, у розгортанні яких виявляються характери дійових осіб, розвиваються суперечності між ними.

Романтичний герой — винятковий герой у надзвичайних ситуаціях.

Романтичний пейзаж — засіб зображення внутрішнього світу ліричного героя.

Сатира — різке висміювання хиб і пороків, негативних явищ. Твори такого викривального характеру називають **сатиричними**.

Символ — умовне позначення якогось предмета, поняття, явища, процесу; художній образ, який відтворює певну думку, ідею, почуття.

Сюжет — це подія чи система подій, у яких розкриваються характери і розв'язуються суперечності між ними.

Тема художнього твору — коло подій, життєвих явищ, представлених у художньому творі, у тісному зв'язку з проблемами, які з них постають і потребують осмислення.

Тетралогія — художній твір, який складається з чотирьох самостійних частин, що мають спільний художній задум та основних персонажів.

Художня деталь — це така характерна риса чи подробиця, яка має відносно самостійне значення й використовується для емоційнішого й глибшого змалювання картини чи образів, для підкреслення їхньої індивідуальної особливості.

Навчальне видання

АВРАМЕНКО Олександр Миколайович

УКРАЇНСЬКА ЛІТЕРАТУРА

Підручник для 7 класу

Рекомендовано

Міністерством освіти і науки України

Видано за рахунок державних коштів. Продаж заборонено

Макет, художнє оформлення та обкладинка *В. Мітченка*

В оформленні шмунтитулів підручника використано роботи художників:

І. Гресик «Вечір» (друга частина диптиха «День» і «Вечір») (с. 235);

Л. Мітченко «Мальви», «Оранта», «Рідна хата» (фрагмент);

В. Кричевського (орнаменти)

У підручнику використано малюнки художників

В. Бариби (с. 26, 39, 46, 71, 77, 82, 91, 135, 152, 165),

Я. Галькун (с. 16), М. Компанця (с. 99, 110, 122),

Ю. Мітченко (с. 61, 173, 181, 184, 189, 198, 203, 213, 227,

232, 242, 246, 248, 252, 267),

Ю. Харькова, Є. Харькової (с. 8)

Головний редактор *М. Жук*

Редактор *Н. Забаштанська*

Коректор *І. Виртосу*

Художній редактор *К. Свіргуненко*

Технічне редагування та комп'ютерна верстка *І. Селеньової*

Підписано до друку 19.06.2007. Формат 70×100/16. Папір офс. № 1.
Гарнітура Петербург. Друк. офс. Ум. друк. арк. 23,87. Обл.-вид. арк. 29,7.

Ум. фарбовідб. 97,4. Тираж 230 000 прим.

Зам. № 109.

Видавництво «Грамота»

Кловський узвіз, 8, м. Київ, 01021

тел./факс: (044) 253-90-17, 253-92-64

E-mail: gramota@ukrpost.net

Свідцтво про внесення до Державного реєстру України
суб'єктів видавничої справи ДК № 341 від 21.02.2001 р.

Видруковано з готових діапозитивів видавництва «Грамота»

ТОВ «Видавництво Фоліо»,

вул. Донець-Захаржевського, 6/8, м. Харків, 61057